

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

DÜŞÜNSEL

DAVID HARVEY

On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu

Türkçesi: Esin Soğancılar

*SEL

ON YEDİ ÇELİŞKİ VE KAPİTALİZMİN SONU*

DAVID HARVEY, 1935, İngiltere doğumlu. 1961'de Cambridge Üniversitesi'nde coğrafya alanında doktorasını tamamladı. Bristol Üniversitesi'ndeki çalışmalarının ardından 1969'da ABD, Baltimore'daki Johns Hopkins Üniversitesi'ne geçti. Sayısız makalesi ve birçok dile çevrilen kitaplarının yanı sıra verdiği konferanslarla da bilinen Harvey, beşeri bilimler alanında dünyada en çok atıf yapılan 20 yazar arasında yer almaktadır. 2001'de City University of New York'ta çalışmaya başlayan Harvey, özellikle "mekân" konusundaki çalışmaları ve bu konuda Marksist kurama katkılarıyla dikkat çeker.

Yapıtlarından başlıcaları: *Postmodernliğin Durumu* (1989; Metis, 1997) *Sosyal Adalet ve Şehir* (1973; Metis, 2003), *Sermayenin Sınırları* (1982; Tan, 2000), *Yeni Emperyalizm* (2003; Everest, 2004), *Umut Mekânları* (2002; Metis, 2008), *Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz* (2011; Metis 2012), *Paris, Modernitenin Başkenti* (2005; Sel, 2012), *Sermaye Muamması Kapitalizmin Krizleri* (2011; Sel, 2012). *A Brief History of Neoliberalism* [Neoliberalizmin Kısa Tarihi, 2005] ile *The Urban Experience* [Kentsel Deneyim, 1989] ise yayın programımızdadır.

***SEL YAYINCILIK**

Piyerloti Cad. 11/3 Çemberlitaş - İstanbul

Tel. (0212) 516 96 85

<http://www.selyayincilik.com>

E-mail: halklailiskiler@selyayincilik.com

SATIŞ - DAĞITIM:

Çatalçeşme Sokak, No: 19, Giriş Kat

Cağaloğlu - İstanbul

E-mail: siparis@selyayincilik.com

Tel. (0212) 522 96 72 Faks: (0212) 516 97 26

***SEL YAYINCILIK: 713**

DÜŞÜNSEL: 28

ISBN 978-975-570-732-7

ON YEDİ ÇELİŞKİ VE KAPİTALİZMİN SONU

David Harvey

Türkçesi: Esin Soğanlılar

Özgün Adı:

Seventeen Contradictions and The End of Capitalism

© David Harvey, 2014

© Sel Yayıncılık, 2015

Genel Yayın Yönetmeni: İrfan Sancı

Dizi Editörü: Bilge Sancı

Editör: Bülent Doğan

Kapak ve teknik hazırlık: Gülay Tunç

Birinci Baskı: Mayıs 2015

Baskı ve Cilt: Yayıncılık Matbaası

Fatih Sanayi Sitesi, 12/197-203

Topkapı-İstanbul, 567 80 03

Sertifika No: 11931

David Harvey

On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu

Türkçesi: Esin Soğancılar

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Kapitalizm Yine Krizde	9

GİRİŞ

Çelişki Hakkında	15

BİRİNCİ KISIM / Temel Çelişkiler

BİRİNCİ ÇELİŞKİ

Kullanım Değeri ve Mübadele Değeri	27

İKİNCİ ÇELİŞKİ

Emeğin Sosyal Değeri ve Parasal Temsili.....	37

ÜÇÜNCÜ ÇELİŞKİ

Özel Mülkiyet ve Kapitalist Devlet	50

DÖRDÜNCÜ ÇELİŞKİ

Özel Temellük ve Toplumsal Servet	64

BEŞİNCİ ÇELİŞKİ

Sermaye ve Emek	73

ALTINCI ÇELİŞKİ

Sermaye Süreç mi Yoksa Şey mi?	81

YEDİNCİ ÇELİŞKİ

Üretim ile Gerçekleşmenin (Realizasyon) Çelişkili Birliği	90

İKİNCİ KISIM/ Hareketli Çelişkiler

SEKİZİNCİ ÇELİŞKİ

Teknoloji, İş ve İnsanın Değersizleştirilmesi.....	101

DOKUZUNCU ÇELİŞKİ

İşbölümü	121

ONUNCU ÇELİŞKİ

Tekel ve Rekabet: Merkezîyetçilik ve Ademi Merkezîyetçilik	139

ON BİRİNCİ ÇELİŞKİ

Eşitsiz Coğrafi Gelişmeler ve Mekânın Üretimi	153

ON İKİNCİ ÇELİŞKİ

Gelir ve Servet Eşitsizlikleri	170

ON ÜÇÜNCÜ ÇELİŞKİ

Toplumsal Yeniden Üretim	187

ON DÖRDÜNCÜ ÇELİŞKİ

Özgürlük ve Tahakküm	204

ÜÇÜNCÜ KISIM / Tehlikeli Çelişkiler

ON BEŞİNCİ ÇELİŞKİ

Kesintisiz Katlamalı Büyüme.....	226

ON ALTINCI ÇELİŞKİ

Sermaye-Doğa İlişkisi	250

ON YEDİNCİ ÇELİŞKİ

İnsan Doğasının İsyanı: Evrensel Yabancılaşma	268

SONUÇ

Mutlu Ama Tartışmalı Bir Gelecek Umudu: Devrimci Hümanizmin Vaadi.....	286

SONSÖZ

Siyasi Praksis Önerileri.....	298

Notlar	303

Kaynakça ve ek okumalar.....	311

Dizin.....	317

*John Davey'ye,
Hemen her eserime yansıyan bilgece telkinleri ve desteği için.*

ÖNSÖZ

Kapitalizm Yine Krizde

Kriz kapitalist yeniden üretimin zorunlu koşuludur. Kriz süreçlerinde kapitalizmin istikrarsızlıkları yaşanır, yeniden biçimlendirilir ve yeniden planlanır, böylece sonunda kapitalizmin yeni bir versiyonu sahnede yerini alır. Yenilerini üretmek için pek çok şey sökülür, parçalanır ve çöpe atılır. Eski verimli üretim alanları endüstriyel atık alanlarına dönüştürülür, fabrikalar yıkılır ya da başka kullanım amaçlarına göre düzenlenir, emekçi sınıfların yaşadığı mahalleler mutenalaştırılır. Küçük çiftliklerin ve köylülerin tarım arazilerinin yerini büyük ölçekli endüstriyel tarım işletmeleri veya gösterişli yeni fabrikalar alır. İş merkezleri, Ar-Ge binaları, depolama ve dağıtım merkezleri banliyölerdeki toplu konut bölgelerinin bağrına yerleştirilir ve bütün bunlar yonca kavşaklı otoyollarla birbirine bağlanır. Önde gelen şehirler, yüksek ve görkemli plaza ve sembol kültür yapısı inşasında birbiriyle yarışır; şehirde ve varoşlarda mega alışveriş merkezleri mantar gibi çoğalır, hatta bazıları kozmopolitleştiği varsayılan bir dünyada her gün bir yığın turistin ve şirket yöneticisinin geçip gittiği havaalanları gibi işlev görür. İlk olarak ABD’de peydahlanan golf sahaları ve etrafı çevrili yüksek güvenli ve rezidans siteleri artık Çin’de, Şili’de, Hindistan’da da görülebiliyor ve resmi adı gecekondu mahalleleri, teneke mahalleleri ya da *barrios pobres** olan izinsiz yapılaşma alanlarıyla tezat oluşturuyor.

Ne var ki krizlerin en çarpıcı sonucu ülke panoramasının tümüyle yeniden şekillendirilmesi değildir; düşünce ve anlayışlarda, kurumlarda ve egemen ideolojilerde, politik ittifaklarda ve süreçlerde, politik öznellikte, teknoloji ve organizasyon formlarında, toplumsal ilişkilerde, gündelik hayatı yöneten kültürel görenekler ve beğenilerde yaşa-

* İsp. Yoksul mahalleler. (ç.n.)

nan köklü değişiklikler çok daha dikkat çekicidir. Krizler dünyayı ve dünyadaki konumumuzu kavrayışımızı temelinden sarsar. Bizler de, doğmakta olan bu yeni dünyanın huzursuz katılımcıları ve sakinleri olarak, yeni ahvale ya zorla ya da gönül rızasıyla uyum sağlamak zorunda kalırız; hatta dünyanın arap saçına dönmüş bu perişan halinde eylemlerimiz, düşüncelerimiz ve davranışlarımız nedeniyle naçizane bir payımız olsa bile yeni koşullara alışırız.

Bir krizin tam ortasında çıkış kapısının nerede olduğunu görmek zordur. Krizler beklenmeyen vakalar değildir. Onları tetikleyen olgular apaçık ortada olsa da yol açtıkları depremlerin verdiği zararı gidermek yıllar alabilir. 1929'da borsanın çöküşüyle başlayan uzun kriz, 1930'ların Büyük Bunalım'ı ve 1940'larda yaşanan dünya savaşı evrelerinin ardından ancak 1950'lerde sona erdi. Bunun gibi, 1960'ların sonlarında uluslararası döviz piyasalarındaki kargaşa ve (Paris'ten Chicago'ya, Mexico City'den Bangkok'a kadar) pek çok şehirde yaşanan 1968 olaylarıyla uyarı işaretini veren kriz de 1980'lerin ortalarından önce durulmadı; 1944'te kurulan Bretton Woods uluslararası para sisteminin 1970'lerin başlarında çöküşüyle ilerleyen bu kriz, emekçi sınıfların hak mücadeleleriyle geçen fırtınalı on yılın ardından ve Reagan, Thatcher, Kohl, Pinochet, son olarak da Çin'de Deng gibi politikacıların önderliğinde neoliberalist politikaların doğup pekişmesinden sonra ancak yatışabildi.

Bir krizin tüm boyutlarıyla patlak vermesinden çok önce sorunların yaklaştığını gösteren işaretleri, her şey olup bittikten sonra geriye bakıp tespit etmek zor değildir. Mesela, ABD'de 1920'ler boyunca giderek artan servet ve gelir eşitsizlikleri ve yine bu ülkede 1928 yılında gayrimenkul fiyatlarında oluşan aşırı şişkinlik, 1929'daki büyük depremin habercisiydi. Aslında, krizden çıkışın biçimi gelecek krizlerin tohumlarını da bağrında taşır. Emekçi sınıflarla yaşanan çekişmeleri yatıştırmak için 1980'lerde coğrafi hareketliliğin ve yayılmanın hızlandırılmasıyla başlayan finansal küreselleşme, krediye doydu* (*debt-*

* Kredilerin ekonomide aşırı para yaratarak hiper enflasyon tehlikesine yol açmaya başladıkları, bankaların kredi vermelerinin milli gelire katkısının negatife dönüştüğü nokta. (ç.n.)

saturation), giderek kuralsızlaştı ve Lehman Brothers bankasının 15 Eylül 2008 tarihinde iflasına yol açarak kendi sonunu getirdi.*

Kitabın yazıldığı sırada, birbiri ardına çok sayıda mali çöküşü tetikleyen bu büyük olayın üzerinden beş yıldan fazla zaman geçmiş bulunuyor. Geçmişten biraz olsun ders alabilmişsek, geldiğimiz noktada yepyeni bir ruh kazandırılarak diriltilmiş –böyle bir şey mümkünse tabii– bir kapitalizmin net işaretlerini bulmaya çalışmamız saçma olur. Yine de şu ana kadar hastalığa ilişkin iddialı teşhisler ve işlerin nasıl yoluna koyulacağına dair bir yığın çözüm önerisi geliştirilmiş olmalıdır. Gelgelelim özgün, bilinenlerin dışında yeni yaklaşım tarzlarının ya da politikaların sayısı şaşılacak kadar az. Dünya ikiye bölünmüş durumda: Bir yanda dertlerimize deva olarak kemer sıkmayı vurgulayan, neoliberal, arz yönlü ve monetarist tedavilerin sürdürülmesinden hatta güçlendirilmesinden yana çözümler (mesela Avrupa ve Amerika’da) var; diğer yanda Keynesyen, talep yönlü ve krediyle finanse edilen genişleme politikaları sulandırılarak yeniden yürürlüğe konuluyor (mesela Çin’de). Gelgelelim, bu politikalarda Keynes’in temel unsur olarak önemseydiği gelirin düşük gelirli sınıflar yararına yeniden dağıtımı hiç dikkate alınmıyor. Ancak, hangi politika izlenirse izlensin artık hem çeşitli ülkeler dahilinde hem de küresel platformda (mesela Rupert Murdoch) gücünü giderek artıran bir zenginler iktidarına (plütokrasi) dönüşmüş milyarlar kulübü kayırılmış oluyor. Her yerde, geçen her dakikayla zenginler daha da zengin oluyor. Dünyanın en zengin 100 milyarderi (gerek Çin, Rusya, Hindistan, Meksika, Endonezya’daki gerekse Kuzey Amerika ve Avrupa’nın eskiden beri refah merkezleri olan başka ülkelerindeki zenginler) yalnızca 2012’de para sandıklarına 240 milyar dolar daha istiflediler (Oxfam yardım kurumuna göre bu miktar dünyadaki tüm yoksulluğu bir anda yok etmeye yeterlidir). Buna karşılık büyük çoğunluğun refah düzeyi ya yerinde sayıyor ya da daha büyük bir olasılıkla (Yunanistan ve İspanya’da olduğu gibi) hızla kötüleşerek felaket boyutlarına varıyor.

* Lehman Brothers Inc. merkezi ABD, New York’ta bulunan bir yatırım bankasıdır. 2004 yılı itibarıyla dünya çapında yaklaşık 25.000 çalışanı ve 619 milyar dolar borcu olan bankanın 2008’deki iflası ABD tarihinin en büyük iflasıydı. (ç.n.)

Merkez bankalarının üstlendiği rol nedeniyle kapitalizmin bu seferki bunalımı kurumsal açıdan çok farklı bir bunalımdır; ABD Merkez Bankası FED, dünya platformunda buyurgan denemese bile öncü bir rol üstlenmiş durumda. Ama kurulduğundan bu yana merkez bankalarının (Britanya Merkez Bankası 1694’de kuruldu) en önemli görevi bankerleri korumak ve kurtarmaktı; halkın refahını gözetmek onların derdi olmadı hiçbir zaman. İstatistiklere göre ABD’nin 2009’da krizi atlatabilmiş olması ve hemen hemen tüm ülkelerdeki borsaların zararlarını telafi edebilmesi tamamen ABD Merkez Bankasının yürüttüğü politikaların sonucudur. Peki, acaba bu durum, en önemli işi bankaların ve plütokratların iktidarını korumak olan dünya merkez bankalarının diktatörlüğü altında işletilen bir küresel kapitalizmin habercisi olabilir mi? Eğer öyleyse, ekonomik durgunluk ve dünya nüfusunun büyük çoğunluğunun hayat standartlarındaki düşüş için çözüm bulma ihtimali çok zayıflamış demektir.

Muzdarip olduğumuz ekonomik hastalığın teknolojiyle tedavisinin başarı şansı hakkında da çok konuşuluyor. Oysa yeni teknoloji hamleleri ve organizasyon biçimlerindeki yenilikler krizlerden çıkışı her zaman kolaylaştırdıysa da bu süreçte hiçbir zaman belirleyici rol oynamadı. Şimdilerde umutlar “bilgiye dayalı” kapitalizme odaklanmış durumda (biyomedikal teknoloji, gen mühendisliği ve yapay zeka ön saflara yerleşti). Ne var ki yenilikçi uygulamalar iki yanı keskin kılıç gibidir. Nitede 1980’ler bize otomasyon aracılığıyla sanayisizleşmeyi hediye etti; böylece 1960’larda yüksek ücretli ve sendikali işçi çalıştıran General Motors gibi şirketlerin yerini artık düşük ücretli sendikasız işçi çalıştıran ve ABD’nin en büyük özel işverenleri olan Walmart gibi çok sayıda şirket almış bulunuyor. Günümüzdeki yenilikçi uygulama patlamasının emek için istihdam olanaklarının azalması ve fikri mülkiyet haklarından sermaye için sızdırılan rantın öneminin artması yönünde ilerlediği söylenebilir. Gelgelelim, herkes rantla yaşamaya yönelir ve hiç kimse maddi üretime yatırım yapmak istemezse kapitalizm tamamen farklı bir tür krize doğru yelken açar.

Geçmişlerinden radikal biçimde kopamayanlar ya da düşük büyüme, durgunluk, yüksek oranda işsizlik ve devlet otoritesinin tahvil sahiplerinin eline geçmesi karşısında çözüm bulamayanlar sadece ka-

pitalist elitler ve onların entelektüel ve akademik destekçileri değildir. Geleneksel sol da (siyasi partiler ve sendikalar) sermayenin gücüne karşı sağlam bir muhalefet oluşturma becerisinden düpedüz yoksun kalmış durumda. Sol, otuz yıl boyunca sağ cephenin ideolojik ve politik hücumlarıyla hırpalandı; demokratik sosyalizm ise gözden düştü. 1989 sonrasında reel sosyalizmin utanç verici çöküşü ve “Marksizmin ölümü” işleri daha da kötüleştirdi. Şu anda radikal soldan artakalanların büyük bölümü, küçük çaplı eylemlerin ve mahalli aktivizmin etkilerinin birleşerek sonunda tatminkâr bir makro seçenek sunacağı umuduyla, kurumsal ya da örgütlü muhalefet kanallarının dışında faaliyet gösteriyor.

Tuhaftır ama bahsi geçen sol, liberter ve hatta devletçilik karşıtı neoliberal etiğin nakaratlarını sürdürmekte ve entelektüel düzeyde Michel Foucault’nun yanı sıra başka düşünürler tarafından da beslenmektedir; bu düşünürler, postmodernist parçalanmışlıkları, kimlik politikasından yana, sınıf analizine karşı, kavranması neredeyse imkânsız bir post-yapısalcılık bayrağı altında toplamış bulunuyorlar. Otonomcu, anarşist, yerelci perspektifler ve eylemler her yeri sarmış durumda. Fakat bu sol, iktidarı almadan dünyayı değiştirmeye çalıştıkça, durmadan gücünü artıran plütokrat kapitalist sınıfın dünyaya serbestçe hükmetme becerisine meydan okuyacak hiçbir kuvvet şekillenemiyor. Yeni egemen sınıf, güvenlik ve gözetleme işlevlerini üstlenmiş bir devlet aygıtı tarafından destekleniyor ve bu devlet her türden muhalefeti anti-terörizm adı altında bastırmak amacıyla polis gücünü kullanmakta tereddüt etmiyor.

Bu kitabın bağlamını, saydığım bu olgular ve durumlar oluşturdu. Benimsediğim yaklaşım alışılmışın biraz dışında çünkü Marx’ın yöntemini uygulamakla birlikte onun reçetelerini benimseme zorunluluğu hissetmedim; bu yaklaşımın okurların kitabımda yer verdiğim tezleri ilgiyle karşılamasını engelleyeceğinden kaygı duyuyorum. Ama yaşadığımız bu kısır entelektüel dönemde ekonomik düşüncede, politikada ve pratiklerdeki kısırlaşmayı aşmak istiyorsak araştırma yöntemlerinde ve düşünsel yaklaşımlarda bazı yeniliklere kesinlikle ihtiyacımız var. Ne de olsa kapitalizmin ekonomik motorunun büyük zorluklarla karşı karşıya olduğu apaçık ortada. Sendeliyor; ya öksü-

rerek boğulacak gibi oluyor ve tamamen durma tehditleri savuruyor, ya da hiçbir uyarı vermeden periyodik patlamalarla ileri geri gidiyor. Tam herkes için rahat yaşama umutları yeşermişken, tehlike işaretleri her yanı sarıyor. Kapitalizmin neden böylesine çok belayla karşılaştığına ilişkin tutarlı bir açıklama bulmak şöyle dursun, bunalımlarının mekanizmasını bile hiç kimse kavrayamıyor. Ama bu hep böyle olageldi. Dünya krizleri her zaman, Marx'ın bir zamanlar ortaya koyduğu üzere, "burjuva ekonomisinin tüm çelişkilerinin ciddi boyutlarda yoğunlaşması ve zorla yeniden intibakının sağlanması" demektir.¹ Bu çelişkilerin çözümlenmesi bizlere bu kadar rahatsızlık veren ekonomik sorunlar hakkında çok aydınlatıcı olacaktır. Kuşkusuz böyle bir sonuç zahmetine değer.

Ayrıca, bu farklı düşünme tarzını kapitalizmin siyasal iktisadına uygulamanın doğuracağı etkilerin ve üreteceği politik sonuçların kaba taslak bir tablosunu çıkarmak da yararlı olur görüşündeyim. Bu sonuçların politik olarak hazmedilir ya da uygulanabilir olup olmadığı bir yana, gerçekleşme ihtimali de ilk bakışta çok yüksek görünmüyor. Fakat alternatifler ne kadar aykırı görünürse görünsün, araştırılıp tartışılması ve koşullar dayatıyorsa elden kaçırılmaması çok önemli. Atıl kalmış ve üzerinde hiç düşünülmemiş imkânlar dünyasına bir pencere açmayı ancak böyle başarabiliriz. Sermayenin geldiği noktayı, nereye doğru ilerliyor olabileceğini ve bu gidişat konusunda neler yapılabileceğini araştırabileceğimiz herkese açık bir foruma, tabiri caizse, bir küresel meclise ihtiyacımız var. Umarım bu kısa kitap tartışmalara bir katkı sağlar.

New York, Ocak 2014

GİRİŞ

Çelişki Hakkında

Bir yolunu bulup içinde bulunduğumuz durumu taramak ya da bu durumun röntgenini çekmek ve içindeki potansiyel geleceği gözler önüne sermek zorundayız. Aksi halde insanlar hiç doyuma ulaşmaksızın sürekli arzulamaya devam edecekler.

Terry Eagleton, *Marx Neden Haklıydı*

Dünya piyasasında yaşanan krizlerde burjuva üretim tarzının çelişkileri ve uzlaşmazlıkları çarpıcı biçimde ifşa olur. Sistemin savunucuları felakette ortaya saçılan çatışmalı unsurların doğasını araştırmak yerine, bizatihi felaketin varlığını inkâr ederek ve krizlerin sürekli ve periyodik tekrarı karşısında, üretimin ders kitaplarında yazılanlara uygun yürütülmesi halinde krizlerin asla meydana gelmeyeceğini ısrarla savunarak rahatlıyorlar.

Karl Marx, *Artı-değer Teorileri*

İngilizcede çelişki kavramı esas olarak iki türlü kullanılır. En yaygın ve en bariz olanı Aristoteles mantığına dayanır; buna göre iki ifade birbiriyle tamamen çelişiyorsa ikisi birden doğru olamaz. “Tüm karata-vuklar karadır” ifadesi “tüm karata-vuklar beyazdır” ifadesiyle çelişir. Bu iki ifadeden birisi doğruysa diğeri değildir.

Diğer çelişki tipi bir oluşumda, süreçte, belli bir durumda ya da olayda açıkça birbirine zıt baskıların eşanlı var olmasıdır. Örneğin çoğumuz bir işte çalışmanın gerekleriyle evde düzgün kişisel yaşam sürmek arasındaki gerilimi yaşarız. Özellikle kadınlara, çalışma hayatıyla ailevi yükümlülükleri arasındaki dengeyi nasıl kuracakları konusunda sürekli akıl verilir. Her yanımızı bu tür gerilimler kuşatmış durumdadır. Genellikle bu tür gerilimlerle gündelik düzeyde mücadele eder, böylece aşırı stresten ve yıpranmaktan korunuruz. Hatta onları içselleştirme yoluyla yok etme hayalleri bile kurarız. Mesela yaşamak ve çalışmak gibi çekişen iki etkinliği aynı mekâna yerleştirir ve zaman-

sal olarak birbirinden ayırmayıp birlikte yürütebiliriz. Ama bu yöntem mutlaka çözüm getirmeyebilir; bilgisayarının ekranına kilitlenmiş, belli bir zamana iş yetiştirmeye çalışırken çocukları mutfakta kibritle oynayan biri bunu çabucak kavrar (bu nedenle yaşama ve çalışma yer ve zamanlarını kesinlikle ayırmak çoğu durumda daha kolay bir çözümdür).

Örgütlü üretimin gerekleri ile günlük hayatı sürdürme zorunluluğu arasında gerilim her zaman var olagelmıştır. Ama bunlar çoğunlukla açık değil örtüktür ve bu nedenle gündelik işlerin arasında fark edilmez. Dahası, zıtlıklar her zaman açıkça belirlenmiş değildir. Geçirgen olabilir ve birbirlerine sızabilirler. Örneğin hayat ile çalışma arasındaki ayrım genellikle bulanıklaşır (ben de bu tür sorunları sıklıkla yaşıyorum). Aynı şekilde, dahili ve harici alanlar arasında ayrım olmaması gereken anlarda net sınırlar belirebilir; yani zıtlıkları net olarak saptamanın güç olduğu birçok durum vardır.

Ne var ki, çelişkilerin daha belirgin olduğu durumlar doğar. Bunlar keskinleşir ve karşıt talepler arasındaki gerilimin dayanılmaz hale geldiği noktaya ulaşır. Kariyer hedefleri ve doyurucu aile yaşamı örneğinde, dış koşullar değişebilir ve eskiden idare edilebilen bir gerilimi krize dönüştürebilir: işin koşulları (çalışma saatleri veya yeri) değişebilir. Ev cephesinde de beklenmeyen durumlar doğabilir (ani bir hastalık, okuldan sonra çocuklarla ilgilenen aile büyüğünün Florida'ya yerleşmesi gibi). İnsanların kendi iç dünyalarındaki duyguları da değişebilir: İnsan aniden “bu da hayat mı?” diye düşünmeye başlayabilir ve nefretle işini bırakabilir. Yeni edinilen etik veya dinsel ilkeler dünyada farklı bir varoluş tarzını beraberinde getirebilir. Bir topluluktaki farklı gruplar (örneğin erkekler ve kadınlar) veya farklı bireyler benzer çelişkiler karşısında çok farklı şeyler hissedebilir ve farklı tepki verebilirler. Çelişkilerin gücünün belirlenmesinde ve hissedilmesinde öznel unsur güçlü rol oynar. Biri için baş edilemez olan durum diğeri için hiçbir anlam ifade etmeyebilir. Nedenler ve koşullar değişse de örtük çelişkiler aniden yoğunlaşarak şiddetli krizlere yol açabilir. Kriz giderildikten sonra çelişkiler aniden yatışabilir (ama iz bırakmadan ve bazen yara açmadan yatıştıkları enderdir). Genellikle çelişkinin kökündeki zıt güçler arasında bazı köklü yeni düzenlemeler yapılır ve cin bir süreliğine şişeye geri tıkıştırılır.

Aslında tüm çelişkiler kötü değildir, zaten ben de bu yönde bir imada bulunmuyorum. Çelişkiler hem kişisel hem de sosyal değişimler için verimli bir kaynak olabilir, böylece insanların durumunda eskiye göre önemli iyileşmeler sağlayabilirler. Her zaman çelişkilere boyun eğip yenilmeyiz. Onları yaratıcı biçimde kullanabiliriz. Çelişkilere çıkış yollarından biri yeniliktir. Düşünce ve pratiklerimizi yeni koşullara uyarlayabilir ve deneyimlerimizden yararlanarak çok daha iyi ve hoşgörülü kişiler olabiliriz. Birbirinden uzaklaşan partnerler iş ve aile yaşamı arasındaki krizi çözmek üzere bir araya geldiklerinde birbirlerinin erdemlerini yeniden keşfedebilirler. Ya da yaşadıkları çevrenin diğer sakinleriyle yeni, sağlam karşılıklı dayanışma ve sempati bağları kurarak bir çözüm bulabilirler. Bu tür uyum süreçleri bireysel olduğu kadar makroekonomik düzeyde de mümkündür. Mesela Britanya on sekizinci yüzyıl başlarında çelişkili bir durumla karşılaşmıştı. Toprağın hem biyoyakıt (özellikle odun kömürü) hem de gıda üretimi için kullanılması gerekiyordu; o sıralarda uluslararası enerji ve gıda ürünleri ticareti sınırlıydı ve toprağın iki kullanımı arasındaki çekişmenin yoğunlaşması Britanya'da kapitalizmin gelişimini tıkanma noktasına getirmişti. Sorun enerji kaynağı kömürü çıkartmak için yeraltına inilerek çözülecek, böylece toprak yalnızca gıda üretiminde kullanılabilecekti. Daha sonraları buhar makinesinin icadı ve fosil yakıt kaynaklarının yaygınlaşması kapitalizmin gidişatını kökten değiştirdi. Çelişki sıklıkla "bir yeniliğin anası" olabilir. Ama burada önemli bir noktayı belirtmek gerek: Fosil yakıt kullanımı bir çelişkiyi gidermişti ama şimdi yüzyıllar sonra, fosil yakıt kullanımı ile iklim değişikliği arasında başka bir çelişkinin temelini oluşturuyor. Çelişkilerin tümünden yok olmayıp yer değiştirmek gibi kötü bir huyu vardır. Bu özelliğe dikkat edelim, çünkü aşağıda birçok kez yeniden karşımıza çıkacak.

Sermayenin çelişkileri çoğu kez gündelik hayatımızın kalitesini yükselten yeniliklerin tohumlarını saçmıştır. Çelişkiler sermayenin krizi şeklinde patladıkları zaman "yaratıcı yıkım" momentleri üretirler. Neyin yaratılıp neyin yıkılacağından önceden belirlenebildiği durumlar enderdir; yaratılan her şeyin kötü olduğu ve iyi olan her şeyin yok edildiği durumlara da nadiren rastlanır. Üstelik çelişkiler

çok az durumda tümüyle giderilebilir. Krizler sermayenin kendini yeniden keşfedip başka bir şekil aldığı dönüşüm momentleridir. Bu “başka şekil” sermayenin yeniden üretim sürecini istikrara kavuştursa bile insanlar için daha iyi ya da daha kötü durumlar ortaya çıkarabilir. Ama krizler aynı zamanda sistemin temel çelişkilerinin sermayenin yeniden üretimini tehdit eder hale geldiği tehlike momentleridir.

Bu çalışmada Aristotelesçi mantıksal çelişki kavramını değil diyalektik çelişki kavramını esas aldım.¹ Ama Aristotelesçi tanımlamanın yanlış olduğunu söylemiyorum. İki kavram çelişkili gibi görünseler de aslında bağımsız ve uyuşabilir niteliktedir ama çok farklı durumlar için geçerli olurlar. Bence diyalektik kavram daha zengin olanaklar sunuyor, ayrıca bu kavramla çalışmak hiç zor değil.

Başlarken öncelikle belki de en önemli çelişkiyi, yaşadığımız dünyadaki gerçeklik ile görünüş arasındaki çelişkiyi açıklamam gerekiyor.

Marx'ın ünlü tavsiyesini bilirsiniz: Artık görevimiz dünyayı anlamak değil değiştirmek olmalı, demişti. Ama onun külliyatına baktığımda zamanının çok büyük kısmını British Library'de oturup dünyayı anlamaya çalışarak geçirdiğini söylemek zorundayım. Bunun çok basit bir nedeni olduğunu düşünüyorum. Bu nedeni en iyi anlatan terim “fetişizm”dir. Fetişizm derken Marx çeşitli maskeleri, sahte kılıkları ve çevremizde gerçekten olup bitenlerden sapmaları kastediyordu. “Her şey yüzeyde görüldüğü gibi olsaydı,” diyordu, “bilime hiç ihtiyacımız olmayacaktı.” Tutarlı davranmak istiyorsak yüzeydeki görünüşlerin arkasına sızmak zorundayız. Aksi halde, yanıltıcı yüzeysel işaretlere tepki vererek davranmak felaketlere yol açar. Bilim insanları uzun süre önce bize, görünenin aksine Güneş'in gerçekte Dünya'nın çevresinde dolanmadığını açıklamışlardı (gerçi ABD'de yapılan yeni bir araştırmaya göre nüfusun %20'si hâlâ Güneş'in Dünya'nın etrafında döndüğüne inanıyor!). Hekimler de hastalık belirtilerinin gerçek durumu ortaya koymaktan çok uzak olabildiğini kabul ediyorlar. En büyük başarıları, görünüş ile gerçeklik arasındaki farklara dair yorumlarını tıbbi teşhis sanatına dönüştürmek oldu. Kendimden örnek vereyim; göğsümdeki şiddetli ağrının kalp sorunu olduğuna emindim ama sonunda boynumdaki sinir sıkışmasından kaynaklandığı ortaya çıktı ve birkaç fiziksel egzersizle giderildi. Marx da sermaye dolaşımını ve birikimini

aynı şekilde açıklamak istemişti. Temel gerçeklikleri gizleyen yüzeysel görüntüler vardır, diyordu. Onun spesifik tanımlarını onaylasak da onaylamasak da bu noktada önemi yok (ama onun bulgularını dikkate almamak saçma olur). Önemli olan, çoğu kez temel nedenlerle değil belirtilerle temas halinde olduğumuz ihtimalini göz ardı etmemek ve genellikle kafa karıştırıcı yüzeysel görüntüler kargaşasının altında gerçekten olup bitenleri açığa çıkarmak gerektiğini kavramaktır.

Birkaç örnek vermek istiyorum. Tasarruf hesabıma 100 dolar yatırıyorum ve yıllık %3 bileşik faizle yirmi yıl sonunda 180,61 dolar oluyor. Sanki paranın kendi kendini bileşik oranla artırma gibi sihirli bir gücü var. Hiçbir şey yapmama gerek kalmadan tasarruf hesabım artıyor. Para altın yumurtlamasını sağlayan sihirli güce sahip. İyi ama, paradaki bu artış (yani faiz) gerçekte nereden kaynaklanıyor?

Çevremizde dolanan tek fetiş bu değil elbette. Süpermarket de fetişist işaretler ve sahteliklerle dolup taşıyor. Lahana domatesin yarı fiyatına satılıyor. Acaba lahana ve domates nereden geldi, onları üretmek için kimler çalıştı, kimler getirdi onları süpermarkete? Neden bir ürünün fiyatı diğerininkinden böylesine yüksek? Dahası, satıştaki ürünlerin üzerine \$ veya € ya da £ gibi gizemli sembolleri iliştiirme yetkisi kimin, kilosu 1 dolar ya da 2 € gibi sayıları kim yazıyor etikete? Sanki mallar sihirli bir güç sayesinde bir fiyat etiketiyle süpermarketlerde boy gösteriyor ve müşteriler ceplerindeki para miktarına göre arzu ve ihtiyaçlarını karşılıyorlar. Bütün bunlara alıştık ama çoğu malın nereden geldiği, kim tarafından, hangi koşullarda, nasıl üretildiği hakkında hiç fikrimiz olmadığını farkında değiliz; neden o fiyatlardan el değiştirdiklerini ve harcadığımız paranın gerçek karakterini de bilmeyiz (özellikle de ABD Merkez Bankası'nın bir çırpıda 1 trilyon dolarlık taze para yarattığına! ilişkin haberleri okuduğumuzda bunun ne demek olduğunu kavrayamayız).

Bütün bunların ürettiği gerçeklik-görüntü çelişkisi sermayenin daha özgül çelişkilerini açığa çıkarmaya çalışırken karşılaştığımız en yaygın ve bulaşıcı çelişkidir. Bu anlamdaki fetiş (zaman zaman öyle görünmesine rağmen) çılgınca bir inanış, basit yanılsama ya da çarpık görüntüler yaratan aynalı bir salon değildir. Paranın mal satın almak için kullandığı ve hayatımız boyunca en çok kafa yordığımız ko-

nunun cebimizdeki para ve o parayla süpermarkette satın alabileceğimiz mal miktarı olduğu bir gerçektir. Tasarruf hesabımdaki para da gerçekten artar. Ama “para nedir?” sorusu sorulduğunda şaşırır kalırız. Esrar perdeleri ve maskeler her yanımızı sarmıştır; ara sıra, Bangladeş’te bir fabrika binasının çökmesiyle, giydiğimiz tişörtleri üreten işçilerden bin kadarının öldüğü haberini okuduğumuzda sarılırız kuşkusuz. Ama genelde gündelik hayatımızı sürdürmemizi sağlayan malları üreten insanlar hakkında hiçbir şey bilmeyiz.

Nasıl işlediğini bilme ihtiyacı duymadan da yüzeysel işaretler, semboller ve görüntülerle dolu bu fetiş dünyasında pekâlâ rahat bir hayat sürebiliriz (tıpkı elektriğin nasıl üretildiğine ilişkin hiçbir şey bilmeden düğmeye basıp ışığa kavuşmamız gibi). Yalnızca dramatik bir durum doğduğunda, süpermarket rafları boşaldığında, malların fiyatları cılgıncasına fırladığında, cebimizdeki para aniden değerini yitirdiğinde, (ya da düğmeye basınca ortalık aydınlanmadığında), gündelik hayatımızı böylesine kökten etkileyen işlerin “oralarda bir yerlerde”, kapalı kapıların arkasında, süpermarketin mal tahliye bölümlerinde neden ve nasıl yürüdüğüne ilişkin büyük ve kapsamlı sorular sorarız.

Kitabımda fetişizmin arkasına bakmaya ve kapitalizmi çalıştıran ekonomik motorun arızalanmasına yol açan çelişkili kuvvetleri belirlemeye çalışacağım. Bunu yapmak istiyorum çünkü halen olup bitenlere ilişkin çoğu açıklamanın son derece yanıltıcı olduğuna inanıyorum: Bunların büyük bölümü fetişizmi aynen tekrarlıyor ve yanıltıcı sis bulutunu dağıtamıyor.

Ama *kapitalizm* ile *sermaye* (*kapital*) arasında net bir ayrım yapıyorum. Çalışmamın odağında kapitalizm değil sermaye yer alıyor. Peki bu ayrımın kapsamı nedir? Kapitalizm terimiyle, toplumsal hayatın maddi, sosyal ve entelektüel temellerinin kurulmasında ve şekillendirilmesinde sermaye dolaşımı ve birikimi süreçlerinin başat ve yönetici konumda olduğu bir sosyal organizasyonu kastediyorum. Kapitalizm sayılamayacak kadar çok çelişkiyle doludur ama bunların çoğu sermaye birikimiyle doğrudan ilgili değildir. Bu çelişkiler kapitalist toplumsal organizasyonun özgül niteliklerini aşar. Örneğin, atavistik toplumsal cinsiyet ilişkileri antik Yunan ve Roma’da, eski Çin’de, Moğolistan’ın iç kesimlerinde veya Ruanda’da rastlanan çelişkilerin

temelidir. Topluluğun bir kesiminin geri kalanı üzerinde biyolojik üstünlük iddiası anlamındaki ırksal ayrımlar için de aynı durum geçerlidir (yani ırk, fenotip* bağlamında tanımlanmaz: On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Fransa'da işçi ve köylü sınıfları açıkça ve yaygın biçimde biyolojik bakımdan aşağılık varlıklar sayılıyordu – Zola'nın birçok romanında sürdürdüğü bir bakıştı bu). İrksallaştırma (*racialization*) ve cinsiyet ayrımcılığı çok uzun zamandır yürürlüktedir; kapitalizmin tarihi ileri düzeyde ırksallaştırılmış ve cinsiyet ayrımcısı bir tarihtir. O zaman şu soru sorulabilir: Sermayenin çelişkilerini incelerken neden ırk ve toplumsal cinsiyet çelişkilerini de temel çelişkiler olarak ele almıyorum (ve bu sorunlarla birlikte milliyetçilik, etnisite ve dinsel vb. daha pek çok sorunu çalışmama neden dahil etmiyorum)?

Bu sorunun kısa yanıtı şöyle: Söz konusu diğer sorunları dışarıda bırakıyorum çünkü kapitalist sistemin her yanında rastlanmakla birlikte bunlar kapitalizmin ekonomik motorunu oluşturan dolaşım ve birikim tarzına özgü sorunlar değil. Bunu söylerken, sermaye birikimi üzerinde hiç etkili olmadıklarını ya da sermaye birikiminin de onları aynı ölçüde etkilemediğini (daha doğrusu şiddetlendirmedeğini) veya o çelişkileri etkin biçimde kullanmadığını ima etmiyorum. Kapitalizm kesinlikle çeşitli zaman ve yerlerde mesela ırksallaştırmayı aşırı uçlara götürmüştür (soykırım ve toplu katliam facialarına varacak kadar). Çağdaş kapitalizm cinsiyet ayrımcılığını ve şiddeti açıkça kendi yararına kullanır ve renkli (beyaz olmayan) insanları sık sık insan kategorisinin dışına çıkararak bundan çıkar sağlar. İrksallaştırma ile kapitalizm arasındaki kesişmeler ve etkileşimler güçlü ve barizdir. Ama bu çelişkilerin incelenmesi sermayenin ekonomik motorunun yakıt kaynaklardan birini ya da diğerini açığa çıkarsa bile, bana sermayenin ekonomik motorunun işleyişine ilişkin somut hiçbir şey söylemiyor.

Yukarıdaki soruya uzun yanıt verebilmek için amacımın ve kullandığım yöntemin daha iyi kavranması gerekiyor. Bir biyolog nasıl farklı bir ekosistemin dinamiklerini (ve çelişkilerini!) incelerken o sistemi dünyanın geri kalanından yalıtılmış gibi ele almak durumundaysa ben de sermaye dolaşımını ve birikimini olup biten başka her

* Görünür özellikler toplamı. (ç.n.)

şeyden soyutlamaya çalışıyorum. Temel iç çelişkilerini belirleyebilmek için sermaye dolaşımını ve birikimini “kapalı bir sistem” olarak ele alıyorum. Kısacası, kapitalizmin ekonomik motorunun işleyişini açıklayan bir model kurmak için soyutlamanın gücünü kullanıyorum. Bu modeli periyodik krizlerin neden ve nasıl ortaya çıktığını ve bildiğimiz haliyle kapitalizmin varlığını uzun dönemde sonlandıracak yıkıcı çelişkilerin var olup olmadığını araştırmak için kullanacağım.

Nasıl bir biyolog harici güçlerin ve arızaların (kasırgalar, küresel ısınma ve deniz seviyesi yükselmesi, havadaki zehirli maddeler veya suyun kirlenmesi) ekolojik yeniden üretim sürecinin “normal” dinamiklerini sık sık boğacağını kolayca kabullenirse, benim durumumda da aynı şey geçerli: Savaşlar, milliyetçilik, jeopolitik mücadeleler, her türden felaketler; yüksek dozlarda ırkçılık ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığı, diğer cinsel, dinsel ve etnik nefret ve ayrımcılıklarla birlikte kapitalizmin dinamiklerine dahil olur. Sermayenin potansiyel ölümcül iç çelişkileri işlerini görmeden çok önce tek bir nükleer toplu katliam kapitalist sistemin sonunu getirmeye yetebilir.

Dolayısıyla, kapitalist sistemde tüm olayların sermayenin çelişkileriyle yönetildiğini söylemiyorum. Ama kesinlikle yapmak istediğim bir şey var: Yakın geçmişteki krizleri üreten ve krizin dünyanın her yanında milyonlarca insanın hayatını mahvetmeden yatışmasının imkânsız olduğu izlenimini yaratan çelişkilerin sermayenin hangi iç çelişkileri olduğunu belirlemek.

Yöntemimi açıklamak için başka bir metafor da kullanabilirim. Okyanusta yol alan devasa bir yolcu gemisi farklı etkinliklerin, sosyal ilişkilerin, etkileşimlerin yaşandığı özel ve karmaşık bir fiziksel mekândır. Farklı sınıflar, cinsiyetler, etnisiteler ve ırklar yolculuk boyunca bazen uyum bazen de şiddetli uyumsuzluk içinde birbirleriyle temas edeceklerdir. Kaptan ve daha aşağı kademelerde çalışanlar ise hiyerarşik olarak örgütlenecek ve bazı katmanlar (mesela kabin görevlileri) denetçilerle veya hizmet bekleyen ısrarcı yolcularla anlaşmazlığa düşeceklerdir. Bu yolcu gemisinin çeşitli katlarında ve kamaralarında olup bitenleri ve nedenlerini anlatmayı deneyebiliriz. Katlar arasında devrimler patlak verebilir. Çok zengin yolcular serveti kendi aralarında yeniden dağıtan sonu gelmez poker oyunlarına dalarak üst

katlara çekilebilir ve aşağılardaki olaylara hiç aldırmayabilirler. Her neyse, bu geminin ayrıntılarına daha fazla girmeye niyetim yok. Geminin iç kısımlarında gece gündüz gümbür gümbür çalışarak gemiye enerji veren ve okyanusta ilerlemesini sağlayan bir ekonomik motor vardır. Gemide meydana gelen tüm olaylar bu motorun işlevini sürdürmesine bağlıdır. Bozular ya da patlarsa gemi işleyemez.

Açıkçası bizim sistemin motoru son zamanlarda tökezliyor, homurdanıyor. Kitabımda bunun nedenini ortaya koymaya çalışacağım. Motor gerçekten bozular ve gemi suda hareketsiz kalırsa hepimizin başı büyük derde girer. Motor ya tamir edilmeli ya da farklı tasarıma sahip başka bir motorla değiştirilmeli. İkinci seçenek tercih edilirse ekonomik motorun yeni tasarımının nasıl olacağı ve hangi özellikleri taşıyacağı sorusuna cevap bulmak zorunda kalacağız. Cevabı ararken eski motorda neyin çalışıp neyin çalışmadığını tespit etmek işimizi kolaylaştırır, böylece eskisinin kusurlarını tekrarlamadan sadece kaliteli yönlerini kopyalayabiliriz.

Ama öyle bazı temel noktalar var ki bu noktalarda kapitalizmin çelişkilerinin potansiyel yıkıcı kuvveti sermayenin motorunu etkiler. Motor dış faktörlerin etkisiyle boğulursa (nükleer savaş, tüm ticareti durduran küresel hastalık salgını, yukarıdan gelen radikal bir değişim hareketinin aşağıdaki çarkçılara saldırısı veya gemiyi kayalara bindiren ihmalcı kaptan) sermayenin motoru kuşkusuz kendi iç çelişkileri dışında nedenlerle durmuş olacaktır. Aşağıdaki bölümlerde sermaye birikiminin motorunun böyle dışsal etkilere karşı zayıf olduğu ana noktaları açıklayacağım. Ama bunların sonuçlarını ayrıntılı olarak incelemeye niyetim yok çünkü başlangıçta ısrarla belirttiğim gibi, bu kitaptaki amacım bir bütün olarak kapitalizmin değil sermayenin iç çelişkilerini ayırıp incelemek.

Bazı çevrelerde böyle çalışmaları “sermaye odaklı” diye küçümseyip dışlamak moda oldu. Ben bu tür çalışmalarda yanlış bir taraf görmüyorum, yeter ki bunların yorumlayıcı iddiaları olmayacak alanlara taşınmasın ve yanlış yönlere sapmasın; üstelik sermaye birikiminin yakın geçmişte karşılaştığı problemlerin daha iyi anlaşılabilmesi için, sermayeye odaklanan çok daha gelişkin ve derin çalışmaların zorunlu olduğunu da düşünüyorum. Kitlel işsizlik; Avrupa ve Japonya’da

daralma yönündeki ekonomik gelişme sarmalı; Çin, Hindistan, Brezilya ve Rusya'nın (BRIC ülkeleri) dengesiz ve aşırı büyümeleri gibi olguları başka nasıl açıklayabiliriz? Bu tür olguların temelindeki çelişkileri açıklayacak bir rehberimiz olmazsa kaybolup gideriz. Mevcut konjonktürde sermaye birikiminin ekonomik motorunun nasıl çalıştığına ilişkin yorumları ve teorileri sermaye odaklı diye küçümsemek kesinlikle miyop, hatta tehlikeli ve gülünç zihniyetlerin ürünüdür. Böyle çalışmalar olmadan etrafımızda cereyan eden olayları büyük olasılıkla yanlış anlayıp yanlış yorumlayacağız. Yanlış yorumlar yanlış politikalara yol açar, bu politikaların sonucu ise birikim krizlerini ve sosyal ıstırapları hafifletmekten çok derinleştirmek olur. Bence bu durum çağdaş kapitalist dünyanın büyük bölümünde ciddi bir sorun oluşturuyor: Yanlış teorilere dayalı yanlış politikalar ekonomik sıkıntıları daha da yoğunlaştırıyor ve sonuçta ortaya çıkan sosyal yıkımı ve felaketleri şiddetlendiriyor. Halen oluşum sürecindeki "anti-kapitalist" hareket açısından yukarıda sözünü ettiğim türden çalışmalar bilhassa büyük önem taşıyor: Bu tür çalışmalar yalnızca anti-kapitalist hareketin karşı çıktığı şeyin tam olarak ne olduğunu daha iyi anlaması için değil, ama bu hareketin zamanımızda neden bir anlamı olduğunun açıkça anlatılması ve önümüzdeki zorlu yıllar boyunca insanlığın büyük bölümünün saygın bir hayat yaşayabilmesi için böyle bir hareketin neden kaçınılmaz olduğuna ilişkin kesin kanıtların öne sürülmesi için de önemlidir.

Sonuç olarak bu kitabı yazarken *kapitalizmin ya da sermaye düzeninin* değil *sermayenin* çelişkilerinin daha iyi anlaşılmasını amaçladım. *Kapitalizmin* ekonomik motorunun neden bu şekilde çalıştığını, neden tökezlediğini, durduğunu ve zaman zaman tamamen bozulma noktasına yaklaştığını bilmek istiyorum. Ayrıca bu ekonomik motorun neden değiştirilmesi gerektiğini ve yerine nasıl bir motorun yerleştirilmesinin uygun olacağını da ortaya koymaya çalışacağım.

BİRİNCİ KISIM

Temel Çelişkiler

İlk yedi çelişki temel niteliktedir çünkü sermaye onlar olmadan kesinlikle işlev göremez. Üstelik birbirlerine öylesine sıkı bağlanmışlardır ki, diğerlerini ciddi biçimde değiştirmeden ya da yok etmeden bu temel çelişkilerin birini ortadan kaldırmak şöyle dursun köklü biçimde değiştirmek bile imkânsızdır. Mesela konut gibi bir kullanım değeri arzında mübadele değerinin başat rolüne meydan okunması, paranın formunda ve rolünde değişiklikleri ve hepimizin çok alışkın olduğu özel mülkiyet hakları rejiminin ortadan kaldırılmasını veya en azından tadilata tabi tutulmasını gerektirir. Bundan ötürü anti-kapitalist seçenek arayışı oldukça zor bir iştir. Pek çok cephede eşanlı değişikliklerin gerçekleştirilmesini gerektirir. Bir cephede oluşan rahatsızlıklar çoğu zaman sistemin başka cephelerinin dayanıklılığı sayesinde kontrol altına alınmakta, böylece genel krizler önlenebilmektedir. Ama çelişkiler arasındaki bağlantılar zaman zaman zehir saçar. Bir türden çelişkinin keskinleşmesi bulaşıcı etki yapabilir. Salgın büyürse (2007-9 döneminde olduğu gibi) genel bir kriz doğar. Bu durum sermaye için tehlikelidir ve sistemli anti-kapitalist mücadeleler için fırsatlar yaratır. İşte bu nedenle genel krizleri doğuran çelişkilerin analizi büyük önem taşır. Muhalif, özellikle de anti-kapitalist hareketler, çelişkiler açığa çıktıkça nelerle karşılaşacaklarını öngörebilirse krizin oluşumu ve giderilmesi sürecinde çelişkilerin yer değiştirmesi ve derinleşmesi karşısında şaşırarak ve dağılmak yerine bunları (hem coğrafi hem de sektörel) avantaj olarak kullanabilmek için daha iyi konumlanabilir. Krizler sermayenin yeni bir formda yeniden yapılandığı geçici ve yıkıcı evrelerdir, öyleyse bu evrelerde dünyayı yeni bir imajla yeniden kurmak isteyen toplumsal hareketler için ciddi soruları gündeme getirip harekete geçme olanağı da doğar.

Kullanım Değeri ve Mübadele Değeri

Daha basit bir şey düşünemiyorum. Cebimde paramla bir süpermarkete girip paramı bazı mallarla değiştokuş ediyorum. Parayı yiyemem ama gıda ürünlerini yiyebilirim. Yani yiyecek maddesi bana parada olmayan bir fayda sağlar. Yiyecek maddesi kısa sürede kullanılır ve tüketilir oysa para olarak benimsenmiş kâğıt parçaları ve madeni paralar dolaşmayı sürdürür. Süpermarkette harcanan paranın bir kısmı kasiyere ücret olarak ödenir o da bu parayı yiyecek almak için kullanır. Süpermarket gelirinin bir kısmı kâr şeklinde market sahiplerine gider ve onlar da bunu çeşitli şekillerde harcarlar. Kazancın bir bölümü arabacılar ve en sonunda yiyecek maddesini doğrudan üretenlere gider, onlar da bunu harcarlar. Bu böylece sürer gider. Kapitalist toplumda bu türden milyonlarca işlem gerçekleştirilir her gün. Yiyecek, giysi ve cep telefonu gibi mallar piyasaya girer çıkar, para ise insanların (ya da kurumların) cepleri arasında dolaşmaya devam eder. Dünya nüfusunun büyük kesimi halen böyle yaşıyor.

Kapitalist toplumda satın aldığımız tüm mallar kullanım değerine ve mübadele değerine sahiptir. Bu iki değer formu arasında önemli bir fark vardır. Aralarındaki fark büyüdükçe birbirleriyle çelişirler; bu çelişki zaman zaman krize yol açar. Kullanım değerleri (aynı nesne için bile) çok çeşitlidir, oysa mübadele değeri (normal koşullarda) değişmez ve nitelik olarak özdeştir (bir dolar bir dolardır ve söz konusu olan bir euro ise dolar ile belli bir mübadele oranıyla değiştirilir).

Bir örnek olarak konutun kullanım değerini ve mübadele değerini ele alalım. Kullanım değeri olarak konut barınma sağlar; insanların sıcak yuva kurabilecekleri bir yerdir; günlük ve biyolojik yeniden üretim mekânıdır (orada yemek yaparız, cinselliğimizi yaşarız, tartışırız ve çocuklarımızı yetiştiririz); istikrarsız bir dünyada bize mahremiyet

ve güvenlik sunar. Ayrıca statü simgesi veya belli bir alt gruba aidiyet göstergesi, servet ve güç sembolü, kişisel ve sosyal hafıza belletici, mimari önem taşıyan bir şey ya da sadece zarafet ve güzellik yaratısı olarak turistlerin hayranlıkla ziyaret ettiği bir mekân (Frank Lloyd Wright'ın Şelale Evi gibi) olabilir. Hevesli bir yenilikçi için atölye işlevi görebilir (bir zamanlar Silikon Vadisinin merkez üssü olan ünlü garaj gibi). Evimin bodrumunda bir terhane gizleyebilir ya da o bölümü eziyet görmüş göçmenler için sığınak ya da seks kölesi kaçakçılığı için üs olarak kullanabilirim. Evin farklı kullanım alanları listesini uzatabiliriz. Kısacası evin potansiyel kullanım alanları çok çeşitlidir, saymakla bitmez ve her durumda kendine özgüdür.

Peki konutun mübadele değeri nedir? Çağdaş dünyanın büyük bölümünde kullanım ayrıcalığına sahip olabilmek için evi satın almak, ya da kiralamak zorundayız. Onun için para harcamamız gerekir. Burada sormamız gereken soru şudur: Evin kullanım değerine sahip olabilmek için ne kadar mübadele değeri gerekir ve bu "miktar" arzuladığımız ve ihtiyaç duyduğumuz belli faydalarına erişim olanağımızı nasıl etkiler? Basit bir soru gibi görünüyor ama cevabı oldukça karmaşıktır.

Bir zamanlar ilk yerleşimciler evlerini neredeyse hiç para harcamadan inşa etmişlerdi: arazi bedavaydı, kendi emeklerini kullandılar ya da evlerini komşularıyla yardımlaşarak yaptılar (şimdi sen benim çatıma yardım et, gelecek hafta da ben senin temelini atmaya yardım edeyim) ve birçok girdiyi (kereste, kerpiç vb.) doğal çevreden sağladılar. Para harcadıkları şeyler yalnızca balta, kereste, çivi, çekiç, bıçak, at koşumları gibi gereçlerdi. Bu tür konut yapım sistemleri gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda gecekondü mahalleleri denen kayıt dışı yerleşimlerde hâlâ kullanılıyor. Brezilya'daki teneke mahalleleri bu şekilde inşa edildi. Dünya Bankası'nın 1970'lerden itibaren "kendi evini kendin yap" kampanyasını teşvik etmesiyle bu tarz konut üretimi dünyanın pek çok yerinde düşük gelir grupları için uygun bir yöntem olarak resmen tanındı. Bu sistemde mübadele değerleri görece sınırlı düzeydedir.

Evler "sipariş üzerine" de inşa edilebilir. Arsası olan biri mimarlara, müteahhitlere ve inşaatçılara belli bir tasarıma göre ev yapmaları için ödeme yapar. Mübadele değerini, hammadde, işçi ücretleri-

nin ve evi inşa etmek için gereken hizmetlerin bedeli belirler. Mübadele değeri süreci yönetme konumunda değildir ama kullanım değeri yaratma olanaklarını sınırlayabilir (bir garaj inşa etmek için yeterli para yoktur ya da fiyakalı bir malikânenin bir kanadının inşasından vazgeçilir çünkü bu iş için ayrılan para tükenmiştir). İleri kapitalist ülkelerde birçok kişi evlerinin kullanım değerini bu şekilde artırır (bir uzantı ya da kat ekleyerek).

Ama ileri kapitalist dünyanın büyük bölümünde ev, yeterli satın alma gücü olan ve ihtiyaç duyanlara piyasada satılacak spekülâtif bir mal olarak inşa edilir. Kapitalist toplumlarda konut arzı uzun zamandır böyle oluşuyor. Bath, Bristol, Londra ve benzeri yerlerde on sekizinci yüzyıl sonlarında ünlü Georgian sıra evlerinin inşası bu şekilde gerçekleşti. Sonraları bu tür spekülâtif inşa pratikleri New York'un kiralık bloklarının, Philadelphia, Lille ve Leeds'de emekçi sınıflar için sıra evlerin ve Amerikan banliyölerindeki toplu konutların inşasında kullanıldı. Mübadele değeri evin temel üretim maliyetleriyle belirlenir (yani işçilik ve hammadde) ama bu durumda iki maliyet daha devreye girer: Birincisi, başlangıç sermayesini koyan ve alınan kredilerin faizini ödeyen spekülasyoncu müteahhidin kâr marjı, ikinci olarak da mülk sahiplerinden arsanın satın alınması ya da kiralanmasının maliyeti. Mübadele değeri fiili üretim maliyetlerine kârın, kredi faizlerinin ve aktifleştirilmiş (sermayeleştirilmiş) rantın (arsa fiyatının) eklenmesiyle belirlenir. Konut üreticisinin hedefi kullanım değeri değil mübadele değeri elde etmektir. Başkaları için kullanım değerleri üretmek bu hedefe ulaşmak için bir araçtır. Ama bu etkinliğin spekülâtif karakteri, önem taşıyan unsurun *potansiyel* mübadele değeri olduğunu gösterir. Konut müteahhitleri bu işten kazanç da sağlayabilirler zarar da edebilirler. Kuşkusuz zarardan kaçınmak için sürecin, özellikle de konut alımlarının denetimini ellerinde tutmaya çalışırlar. Ama risk her zaman vardır. Mübadele değeri konut arzının yönetimini ele geçirir.

Kullanım değeri üretiminin ihtiyacı karşılayamaması karşısında, işçilerini uysallaştırma ve el altında tutma endişesine kapılan işverenlerden (mesela Cadbury), radikal ve ütopyacı idealistlere (Robert Owen, Fourieristler ve George Peabody gibi) ve yerel ya da merkezi yönetimlere kadar farklı sosyal unsurlar, zaman zaman kamusal, yar-

dımsever veya himayeci kurumlarla birlikte çeşitli konut programları ürettiler; amaçları düşük gelirli sınıfların ihtiyaçlarını en düşük maliyetle karşılamaktı. Herkesin “saygın bir eve ve düzgün yaşama koşullarına” erişim hakkı geniş kabul gördüğüne göre (bu hak ABD 1949 Konut Yasası’nın gerekçesinde de yer alır) kullanım değeri kaygılarının konut tedariki alanındaki çekişmelerde yeniden ön plana çıkarılmış olması doğaldı. Bu politik tavır Avrupa’da sosyal demokrat dönemde konut politikalarını derinden etkiledi, Kuzey Amerika ve gelişmekte olan bazı ülkelere de yansdı. Devletin konut arzına müdahalesi ve sosyal konut alanına ilgisi yıllar boyunca bazen güçlendi bazen zayıfladı. Ama devlet, kendi gelirlerinin azalması nedeniyle uygun fiyatlı konutlara sübvansiyon vermekte zorlandıkça mübadele değeri hesapları yeniden önem kazandı.

Dolayısıyla konut üretiminde kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki gerilimin üstesinden gelmek için çeşitli yöntemler uygulandı. Ne var ki, sistem bazı dönemlerde -ABD, İrlanda ve İspanya’da 2007-9 döneminde konut piyasalarında yaşanan türden- kriz üreterek arızalandı. Bu kriz bir ilk değildi. ABD’de 1986’da başlayan Tasarruf ve Borç Krizi, İskandinav ülkelerinde 1992’de gayrimenkul piyasalarındaki çöküş ve Japonya’da 1990’da hızlı ekonomik büyümeyi sonlandıran arsa piyasası çöküşü diğer örneklerdir.¹

Şu anda kapitalist dünyanın büyük bölümünde egemen olan özel piyasa sisteminde, ele alınması gereken başka sorunlar da var. Öncelikle konut, uzun yıllar boyunca tüketilecek “pahalı bir ürün”dür ve gıda maddesi gibi anında tüketilmez. Bireyler peşin ev satın alabilecek mali güce sahip olmayabilirler. Nakit parayla alamıyorsam karşımda iki seçenek vardır. Spekülatif amaçlı inşa edilmiş ev satın alımıyla uğraşan ve bunların kirasıyla geçinen bir ev sahibinden kiralayım; arkadaşlarımdan, akrabalarından borçlanayım ya da mali bir kurumdan ipotekli kredi alayım. Bu son durumda, evin tüm mübadele değerine ilaveten kredinin vadesi boyunca aylık faiz ödemem gerekir. Diyelim otuz yıl sonra eve tam olarak sahip olurum. Dolayısıyla ev bir tasarruf aracına dönüşür, değerini (ya da en azından değerinin aylık ödentilerimle sahip olduğum kısmını) istediğim zaman nakde çevirebileceğim bir varlık olur. Bu varlık değerinin bir kısmı bakım onarım giderleriyle (mesela bada-

na) ve yıpranan bölümlerin yenilenmesi giderleriyle (örneğin çatının aktarılması) eriyecektir. Ama yine de zaman içinde ipotekli kredimi ödeyerek sahip olduğum net değeri artırmayı umut edebilirim.

Gelgelelim, evin bedelinin ipotekli krediyle ödenmesi işlemi çok tuhaf bir işlemdir. 100.000 dolarlık bir ipotek kredisi otuz yıl boyunca %5 faizle 195.000 dolara ulaşır, böylece kredi borçlusu 100.000 dolar değerinde bir varlığı edinmek için fazladan 95.000 dolar öder. Böyle bir işlem anlamsız görünüyor. Neden ödeyeyim bu miktarı? Tabii öderim çünkü yaşayabileceğim bir yer olarak konutun kullanım değerine ihtiyacım var ve 95.000 doları evin mülkiyetinin tamamını elde edene kadar o evde yaşamak için öderim. Tıpkı bir ev sahibine otuz yıl boyunca toplam 95.000 dolar kira ödemek gibidir ama ipotekli krediyle ev satın almışsam en sonunda evin mübadele değerine de sahip olurum. Yani benim için ev gerçekte bir tasarruf biçimi, mübadele değeri biriktirme aracı olur.

Ne var ki, konutun mübadele değeri sabit değildir. Bir takım sosyal durumlara ve bazı faktörlere bağlı olarak zaman içinde dalgalanır. Öncelikle çevresindeki evlerin mübadele değerlerinden bağımsız değildir. Çevremdeki tüm evlerin durumu kötüleşiyorsa veya mahalleme “düşük kaliteli” insanlar yerleşiyorsa ben en iyi durumda tutmaya çalışsam bile evimin değeri büyük olasılıkla düşecektir. Aksine, çevredeki “iyileştirmeler” (mesela mutenalaştırma) evime hiç yatırım yapmasam bile evimin değerini artıracaktır. Konut piyasasının ayırt edici özelliği ekonomistlerin “dışsal ekonomiler” dediği etkilerin sözkonusu olmasıdır. Konut sahipleri hem bireysel hem de toplu olarak bu tür dışsallıkları yönetmek için devreye girerler. Mesela “saygın” bir semtte tahliye edilen suçlular için bir rehabilitasyon merkezi inşasını önerin ve neler olacağını görün! Hemen “benim arka bahçemde asla” haykırırları başlar, istenmeyen gruplar ve etkinlikler dışlanır ve görevleri neredeyse sadece semtteki evlerin değerlerinin korunması ve artırılması olan (örneğin semtteki kaliteli okullar konut değerlerini önemli ölçüde etkiler) semt dernekleri harekete geçer. İnsanlar tasarruflarının değerini korumaya çalışır. Ama devlet ya da yatırımcılar kentsel dönüşüm alanı olarak belirlenmiş bir semtte el koydukları bir evi yıpranmaya bıraktıklarında ve böylece geride kalan konutların pi-

yasa değerinin düşmesine neden olduklarında insanlar tasarruflarını yitirirler ve zarar ederler.

İyileştirme yatırımı yaparsam bunların evin mübadele değerini kesin olarak artıracak yatırımlar olmasına özen gösteririm. Bu konuda konut sahipleri için bol miktarda “rehber kitap” mevcuttur (son moda bir mutfak yaptırmak evin değerini artırır ama tüm tavanları aynayla kaplamak ya da arka bahçeye bir kuşevi inşa etmek böyle bir etki yapmaz).

Dünyanın pek çok yerinde toplumun giderek genişleyen kesimleri için konut sahibi olmak önemli hale gelmiştir. Giderek daha çok toplumsal kesim konutlarının varlık değerinin korunmasını ve artırılmasını politik talepler haline getirmektedir; bu husus önemli bir politik gündem maddesi olmuştur çünkü tüketiciler için mübadele değeri konut üreticilerinin kazandığı mübadele değeri kadar önemlidir.

Ama geride bıraktığımız yaklaşık otuz yıl boyunca konut spekülasyon nesnesi oldu. 300.000 dolara bir ev alıyorum, üç yıl sonra değer kazanarak 400.000 dolar oluyor. 400.000 dolar üzerinden kredimi yeniden yapılandırarak 100.000 dolarlık ilave değeri sermayeye çeviriyorum ve bu değer yanıma kâr kalıyor, istediğim gibi kullanabilirim. Konutun artan mübadele değeri iştah açıcı bir unsur haline geliyor. Konut süt yerine nakit sağabileceğim bir inek, ya da kişisel bir ATM makinesi haline dönüşüyor, bu özelliğiyle toplam talebi artırıyor ve şüphesiz konut talebini daha da kamçılıyor. Michael Lewis *The Big Short* adlı kitabında 2008 krizine doğru hızla gidilirken neler olup bittiğini anlatır. Görüştüğü ve bilgi aldığı kişilerden birinin çocuklarına bakan kişi kız kardeşiyle birlikte New York’un Queens bölgesinde toplam altı ev sahibi olur. “İlk evi aldıktan sonra değeri yükseldi, kreditorler geldiler ve onlara yeniden 250.000 dolarlık kredi almalarını önerdiler, onlar da bununla yeni bir ev satın aldılar.” Sonra bu ikinci evin değeri de yükseldi ve aynı işlemi tekrarladılar. “Nihayet beş eve sahip oldukları sırada piyasa düşüşe geçmişti ve kredilerinin hiçbirini geri ödeyemediler.”²

Konut piyasasında varlık değerlerindeki spekülasyon salgını halini aldı. Ne var ki bu tür spekülasyon her zaman bir “saadet zinciri” unsuru içerir. Borçlanarak bir ev alıyorum ve fiyatlar yükseliyor. Bu

durumda artış eğilimine giren emlak fiyatları nedeniyle daha çok insan konut satın almaya yöneliyor. Onlar da iyi bir işe yatırmak için borçlanıyorlar (kreditörler para akıtmak için sabırsızlanırken borçlanmak kolaydır). Doğal olarak konut fiyatları daha da yükseliyor, böylece daha çok insan ve kurum oyuna katılıyor. Bu sürecin sonunda bir “emlak balonu” oluşuyor ve nihayet patlıyor. Konut gibi varlık değerlerinde nasıl ve neden böyle balonların oluştuğu, balonların boyutları ve patlamalarının nelere yol açacağı farklı koşulların ve etmenlerin buluşmasına bağlıdır. Şimdilik tarihi kayıtlar doğrultusunda kabullenmemiz gereken durum (örneğin ABD’de 1928, 1973, 1987 ve 2008’de gayrimenkul piyasasında meydana gelen çöküşler) böyle çılgınlıkların ve balonların kapitalist sistemin tarihinin ayrılmaz parçaları olduğudur. Çin de sermayenin yöntemlerini giderek daha fazla benimsedikçe konut piyasalarında spekülatif yükselişlere ve balonlara daha çok maruz kalıyor. Bunun nedenini daha sonra ele alacağız.

ABD’de gayrimenkul piyasasında yaşanan son çöküş sırasında yaklaşık 4 milyon kişi icra yoluyla evini yitirdi. Bu insanlar mübadele değerinin peşine düştükleri için kullanım değeri olarak eve erişim imkânını da kaybettiler. Halen ipotekli ev kredisi alan çok sayıda insan evin değerinin kredi bakiyesinin altına düşmesi nedeniyle sorun yaşıyor. Bu durum hızlı yükseliş dalgasının doruğunda bir ev satın almış birinin şimdi evin piyasa değerinin üstünde borcu olması demektir. Ev sahipleri önemli bir zarara katlanmaksızın mülkiyet hakından vazgeçemezler. Yükseliş dalgasının zirvesinde ev fiyatları öylesine yüksekti ki pek çok kişi sonunda ödenemez hale gelecek bir borcu üstlenmedikçe kullanım değerine ulaşamıyordu. Çöküşün ardından elinde bir yığın kullanım değeriyle mahsur kalmanın yol açtığı mali tükeniş çok vahim sonuçlar doğurdu. Kısacası, düşüncesizce mübadele değerinin peşine düşmek pek çok kişinin kullanım değeri olarak barınmayı elde edip sürdürme gücünü yok etti.

Kiralama piyasalarında da benzer olaylar yaşandı. Nüfusun %60’ının kiracı olduğu New York’ta yükseliş dalgasının zirvesinde özel sermaye fonları (sıkı yasal düzenlemelere rağmen) vurgun yapmak için birçok kiralık site satın aldılar. Bu fonlar yeniden yatırım planlarına gerekçe oluşturmak için konutların mevcut kullanım değerlerini kasıtlı

olarak düşürdüler; ama sonradan mali çöküşte kendileri iflasa sürüklen-diler ve ev sahibinin sorumluluklarının belirsizleştiği hacizli evlerde ya-şayan kiracıları yükselen kiralara ve düşük kullanım değerleri ile baş başa bıraktılar (bir konut sitesinde bozulan fırının tamiri için kime başvurulaca-ğı belirsizdi mesela). Kiralık ev stokunun yaklaşık %10'u böyle sorun-lara maruz kaldı. Mübadele değerini olabildiğince yükseltme peşindeki amansız koşuşturma, nüfusun büyük kesimi için kullanım değeri olarak konuta erişimi zorlaştırdı. Bu da yetmezmiş gibi konut piyasasındaki çö-küş, yatıştırılması çok zor bir küresel krizi tetikledi.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Kapitalist sistemde konut arzına eskiden kullanım değeri talebi egemendi şimdi ise mübadele değerleri ön plana çıkmış bulunuyor. Yani durum çok tuhaf biçimde tersine dön-dü: Konutun kullanım değeri giderek artan ölçüde bir tasarruf aracına, tüketiciler ve üreticiler için olduğu kadar kreditorler ve tüm diğerleri için de (emlak komisyoncuları, kredi kurumları, hukukçular, sigorta acenteleri vb.) spekülasyon aracına dönüştü; bunların hepsi konut piya-salarındaki hızlı yükselme hareketlerinden kazanç sağlamak için fırsat kolluyor. Nüfusun büyük kesiminde yeterli konut kullanım değeri tedarikinde (geleneksel tüketim anlamında) mübadele değeri heveslerine gi-derek daha çok tutsak ediliyor. Nüfusun büyüdükçe büyüyen bir kesimi için yeterli ve erişilebilir konut tedarikinin akıbeti felaket oldu.

Bütün bunların gerisinde yeterli kullanım değeri tedariki ve halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasında devletin rolüne ilişkin kamuoyu-nun ve devlet politikasının değişmesi yatıyor. 1970'lerden başlayarak konut, sağlık, eğitim, ulaştırma ve kamu hizmetleri (su, enerji, hatta altyapı) gibi çeşitli sektörlerde devletin yükümlülüklerini terk etmesini öngören bir "neoliberal mutabakat" ortaya çıktı (ya da dayatıldı). Bu politikanın amacı saydığımız alanları özel sermaye birikimine ve mü-badele değeri hesaplarına açmaktır. Konut sektöründe olup biten her şey bu değişimlerden etkilendi. Özelleştirme yönündeki bu kaymanın nedeni ayrı bir sorudur ve şu anda bizi ilgilendirmiyor. Ama böyle de-ğişiklikler sonucunda, geçtiğimiz kırk yıl boyunca kapitalist dünyanın büyük bölümünde devletin konut arzındaki (kullanım değeri-müba-dele değeri çelişkisinin nasıl ele alındığına ilişkin sonuçlarıyla birlikte) rolünün köklü biçimde değiştiğini belirtmek bu noktada önem taşıyor.

Konutun kullanım değeri ve mübadele değeri örneğini, bir malın kullanım değeri ile piyasadaki mübadele değeri arasındaki basit farkın nasıl zıtlıklara ve antagonizmaya dönüşüp mutlak bir çelişki halinde keskinleşerek yalnızca konut sektöründe değil tüm finansal ve ekonomik sistemde krize yol açtığını kusursuz biçimde açıkladığı için seçtim. Belki de durumun böyle gelişmesi şart değildi (yoksa başka türlü gelişmesi imkânsız mıydı? Bu eninde sonunda yanıtlamamız gereken hayati bir soru). Ama ABD’de, İspanya’da, İrlanda’da, bir ölçüde Britanya’da ve dünyanın başka bazı bölgelerinde 2000 sonrasında durumun özetlediğimiz şekilde geliştiği ve 2008’de bir makroekonomik kriz (hâlâ giderilememiş bir kriz) yarattığı tartışma götürmez. Ayrıca krizin mübadele değeri tarafında patlak verdiği ve giderek daha çok insanın konut kullanım değerlerine ve saygın hayat koşullarına erişimini engellediği de inkâr edilemez.

Sağlık ve eğitim (özellikle yüksek öğrenim) alanlarında da aynı durum geçerlidir çünkü mübadele değeri iştahı sosyal yaşamın kullanım değeri tarafına giderek daha fazla egemen oluyor. Her yerde aynı öykünün tekrarlandığını duyuyoruz: Okullarımızdan tüm medyaya kadar her ortamda kullanım değerleri tedarikinin en ucuz, en iyi, en verimli yolunun kâr açlığı çeken girişimcinin akıldışı, sezgisel güdülerini serbest bırakmak ve piyasa sistemine katılımını sağlamak olduğu söyleniyor. Bu nedenle, daha önce devlet tarafından bedava sunulan birçok kullanım değeri kategorisi özelleştirildi ve metalaştırıldı; konut, eğitim, sağlık ve kamu hizmetleri alanlarında dünyanın pek çok bölgesinde bu yönde gelişmeler oldu. Dünya Bankası bu durumun küresel çapta geçerli olmasında ısrarlı. Ne var ki bu, genelde yüksek kâr elde eden girişimciler ve zenginler için çalışan bir sistemdir; onların dışında kalan hemen herkesi, mesela ABD konut sektöründe 4 ya da 6 milyon kişiyi (ayrıca İspanya ve birçok başka ülkede daha çok sayıda insanı) icrayla karşı karşıya bırakarak cezalandırıyor. Zenginlere gayet güzel hizmet eden metalaştırma sistemi ile piyasanın aracı olmadığı, herkes için kullanım değeri üreten ve demokratik olarak sunan bir sistem arasında politik tercih yapılması gerekiyor.

O halde bu çelişkinin doğası üzerinde daha soyut, teorik bir yöntemle kafa yoralım. Bireyler, kurumlar (işletmeler ve şirketler) ve

sosyal gruplar arasındaki kullanım değeri mübadelesi, çapraşık iş-bölümlerine ve geniş ticaret ağlarına dayalı her karmaşık sosyal düzende önemlidir. Böyle düzenlerde takas uygulaması “karşılaşmayan ihtiyaçlar” sorunu nedeniyle sınırlıdır. Basit bir takasın yapılabilmesi için benim istediğim malın sizde olması ve sizin istediğiniz malın da bende olması gerekir. Takas zincirleri oluşturulabilir ama bunlar da sınırlı ve hantaldır. Dolayısıyla piyasada tüm malların değerleri için bağımsız bir ölçünün –tek bir değer ölçüsünün- varlığı yalnızca avantajlı değil aynı zamanda zorunludur. Bu durumda malımı bir genel eşdeğer karşılığında satabilirim ve bu genel eşdeğeri istediğim ya da ihtiyaç duyduğum şeyi başka yerden satın almak için kullanabilirim. Bu genel eşdeğer paradır. Bu noktada sermayenin ikinci çelişkisi bahsine giriyoruz. Para nedir?

Emeğin Sosyal Değeri ve Parasal Temsili

Mübadele değeri malların birbirlerine göre değerlerini belirleyecek bir ölçü gerektirir. Bu ölçüye para diyoruz. İyi ama, gündelik hayatımızda hiç düşünmeden sürekli kullandığımız bu “para” nedir? Onun eksikliği bizi kaygılandırıyor, daha fazlasına sahip olmak için yasal ya da yasal olmayan entrikalar çeviriyoruz, hatta genellikle hayatımızı sahip olduğumuz para miktarına göre düzenlemek için yırtınıyoruz. Zaman zaman para sanki metalar aleminin yüce tanrısıymış, hepimiz onun önünde secdeye varmak, buyruklarına boyun eğmek ve iktidar mabedinde diz çöküp ona tapınmak zorundaymışız gibi bir havaya kapılıyoruz.

Paranın kapitalist formunun temel teknik işlevlerini gayet iyi biliyoruz. O bir dolaşım aracı ya da aracısı (alışverişleri kolaylaştırıyor, dolaşsız takası zorlaştıran “karşılaşmayan ihtiyaçlar” sorununu çözüyor). Piyasadaki tüm malların ekonomik değerleri için tek bir ölçü sunuyor. Dahası, değer biriktirme imkânı sağlıyor. Peki, acaba para neyi temsil eder, toplumsal ve politik işlevleri, anlamları nasıl hızla çoğalır, sosyal ve ekonomik hayat çarkının dönmesini sağlayan şeyin para hırsı olduğu izlenimi nasıl doğar?

Para ilk bakışta başka insanların toplumsal emeği üzerinde hak iddia etmek için kullanacağım bir araçtır: yani piyasada, başkaları için mal ve hizmet üretimine harcanmış emek üzerinde hak iddia etmektir (arka bahçemde kendi tüketimim için yetiştirdiğim domates gibi bir “ürün” ile bir “meta”yı ayıran özellik budur). Bu hemen kullanılması gereken bir hak değildir (çünkü para değer depolar) ama eninde sonunda kullanılması gerekir, aksi halde para işlevini yerine getirmiyor demektir.

Sermayenin inşa ettiği karmaşık toplumda, yaşamak için ihtiyaç duyduğumuz tüm kullanım değerlerini elde etmek için başkalarının emeğine yoğun biçimde bağımlıyız. Oysa bu kullanım değerlerinin bize

bahşedilmiş doğal haklar olduğunu düşünürüz. Anahtarı çevirdiğimizde elektriğe, ocağın düğmesini çevirdiğimizde ateşe kavuşuruz; pencereler açılıp kapanır, ayakkabılarımız ve bluzlarımız bedenimize uyar, sabahları kahvemiz ve çayımız hep elimizin altındadır, ekmek ve otobüs, arabalar, kalemler, kâğıt ve kitaplar, hepsine kolayca ulaşabiliriz; ayrıca diş hekimleri, doktorlar, masörler, kuaförler, bilgi ve kural üreten öğretmenler, araştırmacılar, hukukçular ve bürokratlar da vardır; bütün bu mal ve hizmetlere ancak bir bedel ödeyerek erişebiliriz! Ama bu mal ve hizmetler önce çeliğe sonra çiviye ve en sonunda evin inşasına aktarılan insan emeği örneğinde görüldüğü gibi, insan emeğini dolaysız ya da dolaylı olarak özümserler. Çoğumuz başkaları için mal ve hizmet üretimi etkinliklerine dolaylı, dolaysız, şu veya bu ölçüde katılırız.

Paranın temsil ettiği ana unsur, bütün bu etkinliklerin, bütün o zahmetin sosyal değeridir. “Değer” dünyanın her yanındaki milyonlarca insanın emekleri arasında kurulmuş sosyal ilişkidir. Bir sosyal ilişki olarak gayri maddidir ve gözle görülemez (bu metin aracılığıyla kurduğumuz yazar-okur ilişkisi gibi). Ama ahlaki ve daha genel çerçevedeki etik değerler gibi, bu gayri maddi değer de sosyal pratikler için nesnel sonuçlar doğurur. Toplumsal emek bağlamında “değer”, ayakkabının gömlekten pahalı oluşunu, konutun arabadan, şarabın sudan daha yüksek fiyata satılmasının nedenini açıklar. Malların değeri arasındaki bu farkın, kullanım değeri olarak sahip oldukları karakterle (her malın bir yerlerde birilerine fayda sağlama zorunluluğunu saymazsak) hiç ilgisi yoktur ve fark tümüyle, üretimlerinde kullanılan toplumsal emekten kaynaklanır.

Gayri maddi ve görünmez olması nedeniyle değer maddi bir temsilciye ihtiyacı vardır. İşte bu maddi temsilci paradır. Para maddi bir tezahür formudur ve sosyal değer maddiliğinin sembolü ve temsilcisidir. Ne var ki, tüm temsil formlarında olduğu gibi (mesela haritalar) temsil ile yansıtmaya çalıştığı sosyal gerçeklik arasında kopukluk vardır. Temsil bazı yönlerden toplumsal emeğin görece değerini kavrayarak çok yararlı olur ama bazı bakımlardan da bu değeri yakalayamaz hatta yanlış kavrar (haritalar da dünyanın bazı yönlerini tam olarak yansıtırken bazılarını yanlış temsil eder). Para ile temsil ettiği değer arasındaki bu kopukluk sermayenin ikinci temel çelişkisini oluşturur.

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki para, değeri oluşturan toplumsal emekten ayrılamaz ama ondan farklıdır. Para, maddi formunun arkasında toplumsal emeğin gayri maddiliğini (değeri) gizler. Ayrıca temsil etmeye çalıştığı gerçekliği yanlış temsil etmesi çok kolaydır ve temsilin yanıltıcılığı ölçüsünde (belli bir düzeyde her zaman yanıltıcıdır) biz saptırılmış bir şeye inanır ve ona göre davranırız. Nasıl hiçbir malda toplumsal emeği göremiyorsak, toplumsal emeği temsil eden para da bizi körleştirir ve toplumsal emeğin karakterini görmemizi engeller. Birazdan bazı kısa örnekler vereceğiz. Değerin onu temsil eden şeyden ayrılamaz olması önemlidir. Değer temsilden ayrılamaz çünkü para ve onun aracılığıyla gerçekleşen mübadeleler olmaksızın gayri maddi toplumsal ilişki olarak değer oluşamaz; bu çok yalın bir olgudur. Başka deyişle maddi temsilcinin (paranın) ve sosyal mübadele pratiklerinin yardımı olmaksızın değer ortaya çıkamaz. Para ile değer arasındaki ilişki nedensel değildir, diyalektik ve müşterek evrim ilişkisidir: para ve değer birlikte oluşur.

Ama bu ilişki yanıltıcı da olabilir çünkü toplumsal değer ile temsilcisi arasındaki “kopukluk” paranın aldığı forma bağlı olarak birçok potansiyel çelişki içerir. Mal biçimindeki (altın, gümüş gibi) paraların dayanağı, kesin olarak belirlenmiş fiziksel nitelikler taşıyan maddi metallerdir. Öte yandan, madeni ve kâğıt paralar ile kaydi (itibari) paralar (altın ve gümüş paralar özel kurumlar tarafından, kaydi paralar devlet otoritesi tarafından basılır) ve elektronik para gibi daha yeni para formları yalnızca semboldür. “Hesap parası” satış ya da alış sırasındaki fiili para ödemelerini gereksiz kılarak belli bir dönemin sonundaki net bakiyeden ödeme yapılmasını sağlar. Mal alıp satan firmalar için çok sayıdaki parasal işlemin net bakiyesi genellikle toplam işlem tutarından çok daha küçüktür çünkü alış ve satışlar birbirini dengeler. Yalnızca bilançodaki net bakiye alacaklar fiilen ödenir. Örneğin bankalar, çekleri aralarında takas ederler (şimdi bu işlem elektronik olarak yürütülüyor ama eskiden takas odalarında bizzat yapılıyordu; mesela New York’ta her banka günde beş kez çekin muhatabı bankaya bir görevli göndererek çekleri yatırılıyordu). Çok sayıda işlem gerçekleşmiş olsa bile gün bitiminde ya da takas döneminin sonunda bankalar arasındaki net transferler sıfıra yakın olabilir. Bunun nedeni, bir

bankaya yazılmış çeklerin diğer bankalara yatırılmasıdır. Dolayısıyla hesap parası ihtiyaç duyulan “gerçek” para miktarını büyük ölçüde azaltır. Bu tür para hem üretimi hem de tüketimi artırmak için kullanılan kredi enstrümanlarının ve borçların da dayanağıdır (örneğin konut piyasalarında müteahhitler spekülasyon amaçlı ev inşası için borçlanırlar tüketiciler ise bu evleri satın almak için ipotekli ev kredisi kullanırlar). Kredi aracılığıyla yaratılan para türleri kendi başlarına devasa karmaşık bir dünya oluşturur (bazı teorisyenler bunların diğer para türlerinden köklü biçimde ayrıldığını savunurlar).

Bütün bunlardan paranın durmadan defalarca kullanıldığı sonucu çıkıyor; bu tuhaf bir durum. Değer ölçüsü olduğu varsayılan para, bizatihi meta halini alıyor: *para-sermaye*. Paranın kullanım değeri, daha fazla değer (kâr veya artı-değer) üretmek için kullanılabilmesinden kaynaklanır. Paranın mübadele değeri faizdir; bu meblağ, değeri ölçen şeyin üzerine fiilen bir değer daha ilave ediyor (bayağı totolojik bir ifade!). İşte bu durum parayı böylesine özel ve bir o kadar saçma bir ölçü haline getirir. Mesela santimetre ve kilogram gibi diğer standart ölçü birimleri bizatihi alınıp satılamaz, (çünkü ancak 1 kilo patates alabilirim, 1 kilo diye bir şey satın alamam, bu kadar net) oysa para bizatihi para sermaye olarak alınabilir ve satılabilir (belli bir dönem kullanmak üzere 100.000 lira satın alabilirim).

Değeri temsil eden maddi bir temsilci tahayyül etmenin en basit yolu bir malı diğer tüm malları temsil eden değer olarak seçmektir. Tarih boyunca çeşitli nedenlerle özellikle altın ve gümüş gibi değerli metaller bu rol için en iyi aktörler olarak belirlendi. Seçilmelerini sağlayan faktörler önem taşıyor. Öncelikle bu metaller görece nadirdi ve mevcut miktarları pek değişmiyordu. Bahçemden istediğim zaman altın ya da gümüş çıkaramam. Değerli metal arzı görece sabittir; bu metaller zaman içinde diğer tüm mallar karşısındaki nispi değerlerini korur (gerçi California’daki altına hücum olayında olduğu gibi üretim patlamaları bazı sorunlar yaratabilir). Dünya altın rezervlerinin büyük bölümü yeryüzüne çıkarılmıştır. İkinci olarak, bu metaller oksitlenmez ve bozulmaz (oysa para-mal olarak böğürtleni ya da patatesi seçseydik bozulacaklardı): yani bu metaller bir piyasa işlemi için gereken zaman boyunca fiziksel karakterlerini korurlar, daha da

önemlisi, uzun dönemli değer saklamak için oldukça güvenilir araçlardır. Üçüncü olarak, bu metallerin fiziksel özellikleri tanımlanmıştır ve tahlil sonucu kalitesi ve ayarı kolayca belirlenebilir; oysa 1990'larda Rusya'da para sistemi çöktüğünde ve ticaret sistemi çok taraflı takas sistemine dönüştüğünde¹ mal-para olarak ortaya çıkan votka (votkada tüketici zevki çok değişkendir) böyle değildi. Doğal dünya dediğimiz dünyanın bu unsurlarının fiziksel ve maddi özellikleri toplumsal emek olarak değerın gayri maddiliğinin çıpası ve temsilcisi olarak kullanılır.

Mal-paralar günlük hayatta düşük değerli malların mübadelesinde kullanılmaya hiç uygun değildir. Sonuçta madeni paralar, jetonlar ve nihayet kâğıt parçaları, ardından elektronik para tüm dünya piyasalarında çok daha kullanışlı hale geldi. Şöyle bir gözünüzün önüne getirin: sokakta bir fincan kahvenin bedelini aynı ağırlıkta altın ya da gümüş olarak ödemeye kalksaydık neler olurdu! Dolayısıyla mal-paralar toplumsal emeği temsil edecek fiziksel, maddi temel sağladıysa da (Britanya'daki banknotların üzerinde hâlâ "hamiline ödenir" ibaresi yazılıdır, oysa bu banknotların serbestçe altına ve gümüşe çevrilmesi uygulaması uzun süre önce sona ermiştir) kısa sürede çok daha esnek ve kullanışlı para formlarıyla ikame edildi. Ama bu gelişme başka bir saçmalık doğurdu. Eskiden toplumsal emeğin gayri maddiliğine fiziksel form vermesi için talep edilen para türleri sembollerle, tasvirlerle ve nihayet dijital hesaplardaki sayılarla temsil edilmeye başladı.

Para-malların sayılarla temsil edilmesi, para sisteminde ciddi ve potansiyel olarak yanıltıcı bir paradoks yaratır. Altın ve gümüş görece kıt maldır ve arz miktarı sabittir; oysa paranın sayılarla temsili para miktarının teknik hiçbir sınırlamaya tabi olmaksızın artmasını mümkün kılar. Böylece zamanımızda ABD Merkez Bankası'nın genişletici para politikası gibi yöntemler kullanarak bir anda ekonomiye trilyonlarca dolar enjekte ettiğine tanık oluyoruz. Devlet politikaları ve düzenlemeleri aracılığıyla herhangi bir sınırlama getirilmedikçe bu tür imkânların sonu gelmez. 1970'lerde dünya paralarının metalik temeli iptal edildiğinde, kendimizi potansiyel olarak sınırsız para yaratma ve biriktirme dünyasında bulduk. Bunun da ötesinde, hesap parasının ve daha da önemlisi (borç senetlerinin sıradan kullanımıyla başlayan) kredi parasının icadı devlet kurumlarından çok bireylere ve

bankalara büyük miktarda para yaratma imkânı sunuyor. Bu durum para sisteminin yönetimi için devlet aygıtının çoğu kez başarısızlıkla sonuçlanan düzenlemelerini ve müdahalelerini gerektiriyor. 1920'lerde Almanya'nın Weimar Cumhuriyeti'nde yaşananlar gibi akıl almaz yüksek, efsanevi enflasyon olayları, bastığı banknotların kalitesine ve anlamına duyulan güveni koruma konusunda devletin hayati rol üstlenmesi gereğini vurguladı. Üçüncü çelişkiyi incelerken bu konuyu yeniden ele alacağız.

Tüm bu saçmalıklar kısmen, paranın üç temel işlevini tam anlamıyla yerine getirebilmesinin çok farklı unsurlara bağlı olmasından kaynaklanır. Mal-paralar değer biriktirme açısından uygundur ama piyasada malların dolaşımında işlev göremez. Madeni ve kâğıt paralar ödeme aracı olarak muhteşemdir ama uzun dönemli değer biriktirme aracı olarak güvenilirlikleri düşüktür. Devlet tarafından basılan dolaşımı zorunlu (zorunludur çünkü vergiler bu paralarla ödenir) kaydi paralar ise bunları basan otoritenin politik kaprislerine maruz kalır (mesela devlet sadece para basmak yoluyla borç miktarını azaltmaya çalışabilir). Bu farklı işlevler birbirleriyle tam uyum içinde değildir. Ama birbirlerinden bağımsız da değildir. Para ancak çok kısa bir süre için değer biriktirme işlevi görebiliyorsa, yani bu niteliği hızla kayboluyorsa dolaşım aracı olarak hiç işe yaramaz. Öte yandan parayı yalnızca bir dolaşım aracı olarak talep ediyorsak sahte paralar da "gerçek" gümüş madeni para kadar iyi iş görebilir. İşte bu nedenle, mal dolaşımının akıcı biçimde sürdürülmesi için, değer biriktirme aracı ve değer ölçüsü olarak muhteşem iş gören altın ve gümüşün de banknot ve kâğıt/kredi parası (kaydi para) ile temsil edilmesi gerekir. Yani en sonunda para formunun temeli olarak toplumsal emeğin temsilcilerinin temsilcileri çıkar karşımıza! Burada deyim yerindeyse bir çifte fetiş (başkaları için harcanmış insan emeğinin toplumsallığını gizleyen ikili maske seti) söz konusudur.

Para aracılığıyla mallar piyasada bir fiyat bildirimi ile etiketlenir. Malın bu fiyattan satılıp satılamayacağını arz ve talep koşulları belirler. Ne var ki bu etiket bir başka çelişkiler grubunu beraberinde getirir. Bir satış işleminde fiilen geçerli fiyat, belli bir yer ve zamandaki arz ve talep koşullarına bağlıdır. Bu tekil fiyat ile değer genelliği arasında anında bir denklik gerçekleşmez. Fiilen gerçekleşen bu tek tek fiyatların değer

genelliğini temsil eden ortalama bir fiyat etrafında buluşmasını yalnızca rekabetçi ve kusursuz işleyen piyasalarda bekleyebiliriz. Ama unutmayalım ki fiyatların değeri daha güvenilir biçimde temsil etmek üzere aşağı ya da yukarı yönde değişmesi ancak ve ancak fiyatların değerden sapması sayesinde mümkün olmaktadır. Ne var ki piyasa mekanizması böyle bir buluşmayı engelleyecek baştan çıkarıcı durumlar ve fırsatlar yaratır. Her kapitalist malını tekel fiyatından satmanın ve rekabetten kurtulmanın özlemini çeker. Malı çok ünlü bir kişinin adıyla piyasaya sürmek ve marka fetişine dayalı (logomanik) satış yöntemleri kullanmak, Nike firmasına spor ayakkabısı üretiminde sürekli olarak değer standartlarından ayrılmasını sağlayacak tekel fiyatıyla satış imkânı sunar. Fiyatlar ve değerler arasındaki bu niceliksel farklılaşma bir sorun çıkarıyor karşımıza. Kapitalistler mecburen değerlere değil fiyatlara tepki verirler çünkü piyasada sadece fiyatları görürler ve ellerinde değerleri belirleyecek hiçbir dolaysız alet yoktur. Fiyatlar değerlerden nicelik olarak ayrıldığından kapitalistler de asıl değerlere göre değil, yanıltıcı temsillere göre hareket etmek durumunda kalırlar.

Bunun da ötesinde, fiyat denen etiketi toplumsal emeğin ürünü olsun ya da olmasın herhangi bir şeyin üzerine koymaktan beni alıkoyacak hiçbir şey yoktur. Bu etiketi bir arsaya yerleştirir ve kullanımından kira geliri elde edebilirim. Washington'ın K caddesindeki tüm lobiciler gibi Kongre'de meşru olarak nüfuz satın alabilir, çizgiyi aşarak en yüksek fiyatı verenlere vicdan, onur ve itibar satabilirim. Yani toplumsal değerlerle piyasa fiyatları arasında yalnızca nicelik değil nitelik bakımından da sapma olur. Kadın ticaretinden, uyuşturucu ticaretinden ya da yasadışı silah satışından zengin olabilirim (bunlar çağdaş kapitalist sistemde en kazançlı işlerden üçüdür). Daha da kötüsü (daha da kötüsü olabilirse elbet!) sermaye niteliği taşımadığı durumlarda da parayı daha çok para kazanmak için kullanabilirim. Parasal göstergeler toplumsal emeğin ideal mantığından sapar. Çok büyük miktarda hayali sermaye yaratabilirim; hayali sermaye derken parasal olarak çok kârlı olsalar ve bana faiz geliri sağlasalar bile hiçbir değer yaratmayan etkinlikler için borç verilen parasal sermayeyi kast ediyorum. Devletin savaşmak için aldığı borçlar her zaman bu hayali sermaye dolaşımından sağlanır; devlet bu durumlarda yalnızca tah-

ribat yaptığı ve hiçbir değer yaratmadığı halde insanlar devlete borç verirler ve devlet bunları vergi gelirlerinden faiz olarak geri öder.

İşte bu noktada yeni bir paradoks daha beliriyor. Üretici emeğin sosyal değerini temsil etmesi gereken para bir forma bürünüyor –hayali sermaye formuna– ve üretici olmayan (değer yaratmayan) her türlü etkinlikten sağlanan servet aracılığıyla en sonunda finansörlerin ve tahvil sahiplerinin ceplerini doldurmak üzere dolaşıma giriyor. Buna inanmak istemiyorsanız konut piyasasında yakın geçmişte olup bitenlere bakmanız yeterli, ne demek istediğimi anlarsınız. Konut değerleri üzerinden yürütülen spekülasyon üretici bir etkinlik değildir, ama yine de 2007-8 dönemine kadar çok büyük miktarlarda hayali sermaye konut piyasasına aktı, çünkü bu alandaki yatırımların getirisi yüksekti. Ucuz kredi politikası konut fiyatlarının yükselmesi demekti; stokların devir hızının yüksekliği ise konut ticaretinden fahiş harçlar ve komisyonlar kazanma fırsatlarının aşırı bollaştığına işaret ediyordu. İpotekli krediler (hayali sermayenin bir çeşidi) ile teminat altına alınmış borç yükümlülükleri bir araya getirildi ve dünya çapında satışa sunulacak bir borç enstrümanı (daha da hayali bir sermaye türü) yaratıldı. Birçoğunun hiçbir değeri olmadığı ortaya çıkan bu hayali sermaye araçları, derecelendirme kuruluşlarının “ev kadar güvenli” belgesini taşıyan yatırımları olarak dünyanın her yanındaki masum yatırımcılara pazarlandı. Oysa bu, zıvanadan çıkmış, vahşileşmiş hayali sermaye idi. Yol açtığı aşırılıkların bedelini hâlâ ödüyoruz.

Görüldüğü gibi paranın formundan kaynaklanan pek çok çelişki vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi temsiller temsil işlevlerini yerine getirirler bile yanıltıcıdırlar. Sosyal değer temsilleri olarak altın ve gümüşe baktığımızda, bu değerli metallerin üretiminde ortaya çıkan bazı durumları tüm mallarda maddileşen değer genel ölçüsü olarak aldığımızı görürüz. Aslında belli bir kullanım değerini (altın metalini) alıp genel mübadele değerinin temsilcisi olarak kullanmış oluruz. Her şeyden önemlisi, toplumsal karakter taşıyan bir şeyin, özel kişilerin sosyal güç formu olarak el koyabilecekleri şekilde temsil edilmesini sağlıyoruz. Bu son çelişki sermayenin çelişkilerinin derin ve yıkıcı sonuçlar doğurmasına yol açar.

Öncelikle, paranın toplumsal iktidara özel kişiler tarafından el konmasını ve bu iktidarın münhasıran kullanımını mümkün kılması, parayı pek çok zararlı insan davranışının itici gücü haline getirir; parasal güç için duyulan şiddetli açlık ve hırs kaçınılmaz olarak kapitalizmin siyasal yapısında temel unsurlar haline gelir. Her türden fetişist tavırlar ve inançlar bu noktada yoğunlaşır. Toplumsal iktidar formu olarak para tutkusu başlı başına bir amaç haline gelir, bu durum yalnızca alışverişleri kolaylaştırması için gerek duyulan paranın arzı ve talebi arasındaki ilişkiyi bozar. Dolayısıyla, rasyonel farz edilen kapitalist piyasalar kargaşaya boğulur.

Hırsın insan doğasının bir özelliği olup olmadığı kuşkusuz tartışılabilir (mesela Marx'a göre hırs insanda doğuştan mevcut bir güdü değildi). Ama kesin olan şu ki, paranın icadı ve tek tek insanların paraya el koymasının mümkün olması erdem ve asalet adına her şeyden yoksun insan davranışlarının çoğalmasına zemin hazırladı. Servet ve güç birikimleri (kapitalizm öncesi toplumlarda ritüel haline getirilen ünlü törenlerde imha edilen birikimler) hoşgörülmele kalmadı, içtenlikle benimsendi, hatta hayranlık duyulması gereken şeyler olarak kabul gördü. Bu durum Britanyalı ekonomist John Maynard Keynes'i 1930'da "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" adlı denemesinde gelecek için umutlarını dile getirmeye yöneltti:

Servet biriktirmek artık toplumsal önemini yitirdiğinde ahlak kurallarında da büyük değişiklikler olacak. İki yüzyıldan beri en çirkin insani özellikleri en yüce erdemler konumuna yükseltmemize neden olarak bize kâbus yaşıtan sahte ahlak kurallarının pek çoğundan kurtarabileceğiz kendimizi. Para olgusunu gerçek değerinde kavrama cesaretini gösterebileceğiz. Para edinme tutkusunun –hayatın keyifli yanlarına ve gerçekliklerine ulaşma aracı olarak para edinme tutkusundan farklı olarak– ne demek olduğunu kavrayacağız: Hayli ölümcül bir hastalık, ürpererek ruh hastalıkları uzmanına başvurmamıza neden olan, hem suç, hem de hastalık eğilimi içeren o dürtülerden biri olduğunun farkına varacağız. Bütün çirkinliklerine ve adaletsizliklerine rağmen sermaye birikiminin teşviki için olağanüstü yararlı olduğundan halen yüksek bedeller ödeyerek sürdürdüğümüz ve servet, ekonomik ödül, yaptırım dağılımını etkileyen tüm sosyal gelenekleri ve ekonomik pratikleri nihayet özgürce defedebileceğiz.²

Peki, bütün bunlara nasıl eleştirel tepki verilebilir? Spekülatif hayali sermayenin dolaşımı kaçınılmaz olarak kapitalist toplumun tümünü (hatta daha trajik olarak içinde yaşayan en güçsüz toplulukları) devasa bir bedel ödemek zorunda bırakan bir çöküşe vardığında, spekülatif aşırılıklar ve bunları desteklemek için geliştirilmiş (büyük ölçüde hayali) parasal formlar kaçınılmaz olarak politik mücadelenin doğrudan hedefi olur. Bu spekülatif formlar nedeniyle toplumsal eşitsizlik, servet ve güç dağılımındaki adaletsizlik inanılmaz boyutlara vardığında ve artık, tüm küresel zenginliğin ve gücün manivelası bütününü yükselen oligarşinin –utanç verici yüzde 1’lik kesimin– (aslında bu 0,1’dir ve bu daha da yüz kızartıcıdır) kontrolüne geçtiğinde, insanlığın ezici çoğunluğunun gelecekteki selameti için hayati önem taşıyan sınıf mücadelesinin kesin gidişatı da belirlenmiş olur.

Ama bu yalnızca buzdağının görünen kısmıdır. Tekrarlamaya değer: Mübadele değerinin paradan ayrılması ne kadar imkânsızsa, paranın değerden koparılması da o kadar imkânsızdır. Bu üç unsur arasındaki bağlar sıkıca düğümlenmiştir. Mübadele değeri zayıflar ve en sonunda toplumda kullanım değerlerinin hem üretimini hem de dağıtımını yönlendiren rehber olarak ortadan kaybolursa, o zaman paraya duyulan ihtiyaç ve onun (sermaye olarak) kullanımına ve (ideal sosyal güç kaynağı olarak) para kazanmaya yönelik bütün o hastalıklı ihtiraslar da yok olup gidecektir. Mübadele değerinin, dolayısıyla da paranın olmadığı toplum ütopyası hedefi tartışma gerektirir, fakat mübadelelere aracılık eden ama bu arada toplumsal servetin ve gücün belli ellerde birikimini de engelleyen para benzeri formların geliştirildiği ara aşamaya geçmemiz artık kaçınılmaz hale geldi. İlke olarak bunu başarmak mümkündür. Örneğin Keynes, *Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi* adlı çok ünlü eserinde, “uzun süre önce, kullanılmadıklarında oksitlenen para benzeri formların bulunmasını öneren ve haksız yere unutulup giden eksantrik kâhin Silvio Gesell”den söz eder. Bozulabilen mallar (kullanım değerleri) ile bozulmayan para formu (mübadele değeri) arasındaki temel eşitsizliğin giderilmesi gerekiyor. “Ancak gazete gibi tarihi geçen, patates gibi çürüyen, eter gibi uçup giden bir para, patateslerin, gazetelerin, demirin ve eterin mübadelesine aracılık edebilir” diyordu Gesell.³ Daha

önce imkânsız olan bu yaklaşımı şu anda elektronik parayı kullanarak, uygulamak mümkün. Parasal hesaplara oksitlenme süreleri yazılarak kullanılmayan paraların (kullanılmayan havayolu milleri gibi) belli bir dönem sonunda silinmesi sağlanabilir. Bu işlem, dolaşım aracı olarak para ile ölçü olarak ve daha da önemlisi değer biriktirme aracı (ve dolayısıyla özel servet ve güç birikiminin başlıca aracı) olarak para arasındaki bağı koparır.

Böyle girişimlerin ekonominin başka birçok cephesinde geniş kapsamlı düzenlemeler gerektireceği açıktır. Para oksitlenirse uzun dönemli ihtiyaçlar için tasarruf edilmesi mümkün olmayacaktır. Örneğin emeklilik yatırım fonları [bireysel emeklilik sistemleri] ortadan kalkacaktır. Bu manzara görüldüğü kadar ürkütücü değildir. Öncelikle, emeklilik yatırım fonları zaten zaman içinde işe yaramaz hale gelebilir (yetersiz finansman, kötü yönetim, borsa değerlerinde büyük düşüşler veya enflasyon nedeniyle). Paraya dayalı emeklilik fonlarının değeri koşullara bağlıdır ve güvenceli değildir, zaten çok sayıda emekli de artık bunu fark etmiş bulunuyor. Öte yandan Sosyal Güvenlik ilke olarak, gelecek için tasarrufun paraya dayanmadığı emeklilik hakkı sunar. Bugünkü emekçiler kendilerinden önceki emekçilere geçim olanağı sağlar. Gelecekteki gelirleri bu şekilde düzenlemek, tasarruf ederek yatırımların getirisini beklemekten çok daha elverişlidir. Herkes için asgari gelir garantisi (ya da kolektif yönetilen kullanım değerleri havuzuna asgari erişim imkânı) gelecekteki ekonomik güvenliğin özel tasarruflarla güvenceye alınmasını amaçlayan parasal yöntemi tamamen gereksiz kılacaktır.

O halde gerçekten önemli olan neyse onun üzerinde odaklanmak gerekiyor; yani toplumsal emekle kesintisiz kullanım değeri üretimi ve kullanım değeri üretimini örgütleyen en önemli araç olarak mübadele değerinin imha edilmesi meselesine yoğunlaşmalıyız. Marx, para sistemi reformlarının kendi başına sermayenin iktidarını ortadan kaldıramayacağını anlamış ve para formu tamirciliğinin devrimci değişimin öncüsü olacağını düşünmenin yanlışlığını vurgulamıştı. Bu görüşünün doğru olduğunu düşünüyorum. Ama bence analizinin netleştirdiği bir nokta daha var: Sermayeye alternatif bir sistemin gelişmesi için mübadele işlemlerinin radikal biçimde yeniden örgüt-

lenmesi ve yalnızca sosyal hayatımızın değil, Keynes'in de belirttiği üzere, dünyaya ilişkin düşünsel ve ahlaki yaklaşımımızın da paranın egemenliğinden tamamen kurtarılması gerekiyor; üstelik bu zorunlu koşul ama yeterli değil. Kapitalizme alternatif sistemi tasavvur yöntemlerinden biri parasız bir ekonomi tasarlamaktır. Elektronik para ve hatta ikame para potansiyelini düşünürsek bunun gerçekleşmesi o kadar da uzun zaman gerektirmeyebilir. Bitcoin gibi siber-para formlarının icadı, bizzat sermayenin yeni para formları aradığını düşündürüyor. Dolayısıyla bu nihai hedef doğrultusunda politik hedefler ve politik teoriler geliştirmek sol açısından yerinde ve akıllıca olacaktır.

Böyle bir alternatif para politikasını daha da kaçınılmaz hale getiren çok ciddi ve acil bir sorun var. Günümüzdeki para formu çifte fetiş karakteri edinmiş, toplumsal emeğin gayri maddiliğinin somut temsilinin (altın ve gümüş gibi) soyut temsiline dönüşmüş durumdadır (bilgisayar ekranındaki salt sayı yığını). Para salt sayı formunu aldığı anda, sonsuz miktarda çoğaltılabilir. Bu durum para formundaki sermayenin sınırsız ve sonu gelmeyen çoğalmasının yalnızca mümkün değil arzulanan bir şey olduğu yanılsamasını yaratır. Oysa toplumsal emeğin gelişimi ve değerin artırılması koşullarının üstünkörü incelenmesi bile katlamalı büyümenin sonsuza kadar sürdürülmesinin imkânsız olduğunu ortaya koyar. Bu zıtlık daha sonra göreceğimiz üzere sermayenin en tehlikeli üç çelişkisinden birinin, yani katlamalı büyümenin temelinde yer alır.

Para miktarının, fiziksel para-malların maddi mevcudiyeti ve göreceli kıtlığına zayıfça da olsa bağlanarak sınırlandığı dönemlerde, sınırsız para yaratmanın önünde maddi bir engel vardı. 1970'lerin başlarında dünya para arzının metalik bazının iptali, dünyayı bir dizi olası çelişkiyle karşı karşıya bıraktı. Para basma yetkisini haiz her türlü otorite sınırsızca para basabilirdi artık. Para arzı insanların yönettiği dolayısıyla hata yapması mümkün olan merkez bankaları gibi kurumların elindeydi. Tehlike yaratan unsur enflasyonun hızlanmasıydı. 1970'li yılların sonlarına doğru özellikle ABD'de enflasyondaki kısa dönemli artışın ardından (ABD Merkez Bankası başkanı Paul Volcker'ın başını çektiği) dünya merkez bankalarının tek bir amaçta, maliyeti ne olursa olsun enflasyonu dizginleme politikalarında uzlaşmaları rastlantı de-

ğildir; böylece söz konusu kurumlar istihdam ve işsizlikte sorumluluk üstlenmekten kurtuldular. Euro'yu yönetmek amacıyla Avrupa Merkez Bankası kurulduğunda, yalnızca enflasyonu denetleme yetkisiyle donatılmıştı. Bu politikanın uygulanmasının 2012 sonrasında bazı Avrupa ülkelerini sarsan kamu borç krizleriyle sonuçlanması, sermayenin kendi aşırılıklarını düzene koymak için oluşturduğu kurumların kronik başarısızlığının ve sermayenin şu andaki parasal formunun (bu formu alması kaçınılmazdı) çelişkili mantığını anlamadığının kanıtıdır. Dolayısıyla 2007-8 döneminde patlak veren krizin öncelikle finans krizi olarak başlamasında şaşırtıcı bir yan yoktur.

Özel Mülkiyet ve Kapitalist Devlet

Mallar piyasaya kendi kendine gelmez. Bireysel aktörler –alıcılar ve satıcılar– malları parayla, parayı mallarla değiş tokuş etmek üzere piyasada buluşurlar. Bunun gerçekleşebilmesi için alıcıların ve satıcıların ellerindeki mal ve para üzerinde mülkiyet ve kullanma hakkına sahip olmaları gerekir. Mübadele değeri ve paranın bir araya gelmesi, mal ve para üzerinde bireysel özel mülkiyet hakkının varlığını gösterir.

Durumu netleştirmek için önce bireysel temellük ile özel mülkiyet arasında bir ayırım yapmak istiyorum. Yaşayan kişiler olarak hepimiz, bazı şeyleri fiilen kullanırken kendimize mal ederiz. Elmayı yerken, bisikleti sürerken, bilgisayarda yazarken bütün bu eşyaları temellük etmiş olurum. Erişebildiğim süreçleri ve şeyleri kullanırken başkalarının bunları kullanmasını engellemiş olurum. Ama kullanımını tekeline alamayacağım şeyler de vardır. Bir televizyon programını izlemem, başkalarının da izlemesini engelleyemez. “Kamu malları” dediğimiz ve bazı sınırlamalara tabi olmakla birlikte genellikle kolektif mülkiyet konusu olan ve ortaklaşa kullanılan başka mallar da vardır. Sokakta yürürüm, başkaları da yürür, ama bir sokağa sığabilecek insan sayısı sınırlıdır; ayrıca, bir sokakta geleneklerle ya da yasalarla engellenmiş bazı etkinlikler de vardır (mesela New York sokaklarında dışkılamak gibi). Yine de pek çok eylem ve şey açısından kullanıcıyla kullanılan şey arasında başkalarını dışlayan, kişiye münhasır bir ilişki vardır. Ama bu ilişki özel mülkiyet ilişkisiyle aynı şey değildir.

Özel mülkiyet fiilen kullanılıyor olup olmadığından bağımsız olarak bir süreç ya da bir şey üzerinde kişiye özel sahiplik hakkı tanır. Mal mübadelesinin temelinde kişinin ticarete sunduğu mala fiilen ihtiyaç ya da istek duymadığı şeklinde bir ön kabul yatar. Aslında mal başkasının kullanımı için üretilmiş şey olarak tanımlanır. Özel mülkiyet

hakları sahip olunan şeyi aracı vasıtasıyla ticarete sunma (yani mülkiyetini devretme) hakkı sağlar. Bu durumda kullanma hakkı (fiilen kullanmayla ilgili hak) dediğimiz haklarla kişiye özel, sürekli mülkiyet hakları arasındaki fark ortaya çıkar. Bu farklılık çoğu kez, özellikle de sömürgecilik tarihi boyunca kafa karışıklığına yol açmıştır. Yerli halklar büyük çoğunlukla toprağın kullanım hakkına dayanarak toprağı işlerlerdi (mesela nadas tarımı). Sömürgeci güçler başkasının kullanımını engelleyen mülkiyet haklarını dayatınca büyük çatışmalar yaşandı. Eskiden sürülerinin peşinde, verimi düşmüş topraklarını terk ederek taze ve daha verimli topraklara göçen yerli toplulukları, aniden karşlarına dikilen çitler ve dikenli teller nedeniyle hareket edemez oldular. Sık sık, gelenekleri doğrultusunda ortaklaşa kullandıkları toprakları kullanamaz duruma düştüler çünkü artık o topraklar kullanılmasa bile sürekli olarak başkalarının mülküydü. Kuzey Amerika'nın yerli halkları bu uygulamalar yüzünden çok acı çekti. Günümüz Afrika'sında geleneksel ve kolektif kaynak kullanımı rejimleri allak bullak ediliyor ve (gelenekler uyarınca toprağı halkı adına koruyan) köy liderleri ile yabancı çıkar odakları arasında gerçekleştirilen (birçoklarına göre) hileli sözleşmeler çerçevesinde sahibine münhasır özel mülkiyet hakları rejimine dönüştürülüyor. Bu durum genellikle sermayenin ve yabancı devletlerin Afrika'nın topraklarını ve kaynaklarını denetim altına alabilmek için gerçekleştirdikleri devasa "toprak gaspı" olarak niteleniyor.

Özel mülkiyet hakları rejimi, sahip olunan şey ile sahip denen ve sahiplik konusu şeyi kullanma hakkı edinmiş ve hukuk tarafından tüzel kişi şeklinde tanımlanan şahıs arasında bir toplumsal bağın varlığını kabullenir. Böylece hukuksal mantığın çok ustaca bir manevrasıyla mülkiyet hakkının yalnızca sizin benim gibi bireylere değil, yasaların tüzel kişi saydığı şirketlere ve diğer kurumlara da tanınması sağlanmıştır (oysa pek çok kişinin vurguladığı üzere, uygunsuz işler yaptıklarında şirketleri gerçek kişiler gibi hapse atamazsınız). Hemen tüm burjuva kurumları tarafından onaylanan bu sosyal teminat, bireysel özel mülkiyet ideallerini, bireysel "insan hakları" ve doktrinleriyle ve bu bireysel hakların hukuki güvencesi kavramlarıyla ilişkilendirir. Bireysel insan hakları ile özel mülkiyet arasındaki toplumsal bağ, sözleşmeye dayandırılmış tüm yönetim teorilerinin temelinde yatar.

Prensip olarak özel mülkiyet hakları sürekli'dir. Kullanılmadıkları için süreleri bitmez ya da yok olmaz. Miras yoluyla sonraki nesillere aktarılır. Bunun sonucunda özel mülkiyet hakları ile oksitlenmeyen para formları arasında örtük bir bağlantı oluşur. Yalnızca oksitlenmeyen para formları kalımlı'dır. Ama (mesela enflasyon nedeniyle) gö'reli değ'eri düş'ebilen kâğıt para ve kaydi paranın ortaya çıkışı para formlarının kalımlılığı ve istikrarı ile özel mülkiyetin kalımlılığı ve istikrarı arasındaki sağlam bağlantıyı bozmuştur. Bunun da ö'tesinde, John Locke tarafından benimsenen çok ünlü *res nullius* [serbest mallar] kuramına göre yalnızca değ'er ü'reten toprak (yani mal ü'retimi için ü'retken toplumsal emeğin kullanıldığı toprak) üzerindeki özel mülkiyet meş'ru sayılabilir. İ'rlanda'da değ'er (ve artı-değ'er) ü'retiminin durması Britanya'nın İ'rlandalıların toprakları üzerindeki tüm haklarını gasp etmesini meş'ru kılmakla kalmadı, özellikle Amerika kıtalarında ve şu anda Afrika'nın büyük bölümünde "ü'retken" sö'mürgeci güçlere yer açmak için "ü'retken olmayan" yerli toplulukların yok edilmesine ve sahip oldukları her ş'eye el konmasına da gerekçe oluşturdu. İ'leri kapitalist ü'lkelerde bu doktrinin çağ'daş versiyonu aracılığıyla mutena semtlerin oluşturulması hedefleniyor; bu yöntemle daha iyi kullanmak amacıyla arazinin özel mülkiyetine el koymak yasal olarak haklı kılınıyor. Yani toprak ve para üzerindeki özel mülkiyetin sürekliliği olumsuz'dur.

Özel mülkiyet rejiminin uygulanması devlet gücünün yanı sıra özel mülkiyet haklarına ve tüzel kiş'i haklarına ilişkin sözleşmeye dayalı yükümlülükleri yasalaştıran, tanımlayan ve dayatan hukuk sistemlerinin (genellikle parasal vergi düzenlemeleriyle birlikte) varlığını gerektirir. Özel mülkiyet rejimlerinin egemen olmasından önce sermayenin rahatça serpilip geliş'ebileceği alanlar açılmasında devletin zorlayıcı gücünün önemli rol oynadığını gösteren epeyce kanıt vardır. Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ve 1980 sonrasında güney Çin'de kapitalist etkinlikler için özel bölgelerin oluşturulmasında da devlet önemli rol oynamış'tı. Ama kullanma hakkı ile özel mülkiyet hakkı arasında çok sayıda kamusal mülkiyet ya da geleneksel mülkiyet hakları modeli yer alır; bunlar genellikle belirli bir politik organizasyonun sınırları içinde geçerlidir (mesela bir köy topluluğ'unda veya daha geniş ölçe'kte bir toplumsal rejimin bütününde). Bu hakların mutlaka herkese

açık olma zorunluluğu yoktur ama sosyal örgütlenmenin üyeleri arasında paylaşmacı ve işbirliğine dayalı yönetim formlarının varlığını gerektirir. Kullanma haklarının ortadan kaldırılması ve meraların etrafının çitlenmesi gibi talihsiz uygulamalar, mübadele ilişkilerinin ve ticaretin temeli olarak devlet gücüyle desteklenen bireyselleştirilmiş özel mülkiyet hakları sisteminin başat duruma gelmesiyle sonuçlandı. Sermaye dolaşımı ve birikimi ile uyuşan sistem işte budur.

Ne var ki özel mülkiyetten söz edebilmek için bir şeyin ya da sürecin sınırlarının net olarak çizilmesi, adlandırılabilmesi ve tanımlanabilmesi (arazi söz konusu ise bunlar için kadastro ve arazi kayıt sisteminin oluşturulması) gerekir. Ama bunlar her şeyde uygulanamaz. Havanın ve atmosferin özel mülkiyet birimlerine bölünerek alınıp satılacağını düşünmek neredeyse imkânsızdır. Çarpıcı olan husus sermayenin, mülkiyet hakları rejimini yerleştirmek için bireyselleştirilmiş özel mülkiyet hakları rejiminin sınırlarını nerelere kadar uzattığını görmek, bu rejimi biyolojik süreçlerin bağrına ve toplumsal ve doğal dünyanın tüm hücrelerine de yerleştirdiğine tanık olmaktır. Mesela doğal süreçler bilgisinin patent hakları konusunda halen sert bir mücadele sürdürülüyor. Özellikle fikri mülkiyet hakları alanında pek çok tartışma ve anlaşmazlık yaşanıyor. Acaba bilgi herkesin erişimine açılmalı mı yoksa özel mülkiyet konusu mu olmalı?

Bireyselleştirilmiş özel mülkiyet hakları rejimi sermayenin en önemli dayanağıdır. Bu rejim vazgeçilmez bir koşul ve yapıdır çünkü ne mübadele değeri ne de para, bu hukuksal altyapı olmaksızın mevcut işleyişini sürdürebilir. Ne var ki bu haklar rejimi çelişkilere boğulmuş durumdadır. Para konusunda olduğu gibi birden çok çelişki içerir. Bu durum kısmen, kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ve para ile temsil ettiği toplumsal emek arasındaki çelişkilerin bireyselleştirilmiş özel mülkiyet hakları rejimine yayılma biçiminden kaynaklanır.

İlk ve en belirgin çelişki grubu bireysel özel mülkiyet haklarının güya “özgürce” kullanılması ile devletin söz konusu hakları tanımlamak, düzenlemek ve yasalaştırmak için uyguladığı baskıcı kural koyma gücünün kolektif kullanımı ve bunları böylesine sıkıca birbirine kenetleyen sosyal bağ arasında ortaya çıkar. Bireyin ve dolayısıyla

bireycilik kültürünün hukuksal tanımları, mübadele ilişkilerinin yaygınlaşması, para formlarının doğuşu ve kapitalist devletin oluşmasıyla şekillendi. Friedrich Hayek gibi teorisyenlere göre bireyselleştirilmiş mülkiyet haklarının ve baskıdan arınmış bireysel özgürlüklerin en üst düzeyde gerçekleştirilmesini güvence altına alan hukuksal düzenlemelerin yapılabilmesi ve sürdürülebilmesi için devlet otoritesine benzer bir şeyin varlığı zorunludur; en fanatik liberterler ve en uçtaki anarşistler dışında herkesin onaylayacağı bir zorunluluktur bu. Ama bu hakların uygulamaya konulması gerekir ve işte bu noktada meşru güç ve zor kullanma tekeline sahip olması nedeniyle, özel mülkiyet hakları rejimine yönelik her türlü tecavüzü bastırması ve kontrol altına alması için devlete başvurulur. Kapitalist devlet özgürce işleyen piyasalarda ifşa edilen bireyselleştirilmiş özel mülkiyet hakları rejimini savunmak ve sürdürmek için baskı yöntemleri üzerinde oluşturduğu tekel gücünü kullanmak zorundadır. Merkezileşmiş devlet gücü ademi merkezileşmiş özel mülkiyet sistemini savunmak için kullanılır. Ne var ki kişilik ve tüzel kişilik statüsünün güçlü şirketlere ve kurumlara da tanınması, mülkiyetin demokratik dağılımı temelinde her bireye kişisel özgürlük tanıyan mükemmel dünya şeklindeki burjuva ütopyasını yozlaştırır.

Piyasadaki mübadeleler alanında devleti özel mülkiyetin ve bireysel hakların muhafızlığını yapan basit bir "gece bekçisi" rolünün çok ötesinde roller üstlenmeye zorlayan birçok sorun yaşanır. Her şeyden önce, kolektif ve kamusal mal ve hizmetlerin tedariki (yollar, havaalanları ve limanlar, su ve atık meselesi, eğitim ve kamu sağlığı gibi) sorunlu bir alandır. Fiziki ve sosyal altyapı sektörü çok büyük olduğundan devlet, ya üretici olarak ya da mal ve hizmet arzını yöneterek ve düzenleyerek bu alana doğrudan müdahale etmek durumundadır. Ayrıca devlet aygıtı, yalnızca yönetmek üzere değil korumak zorunda olduğu kurumların güvenliğini de gözeterek (dolayısıyla askeri ve polis teşkilatını kurmak ve bunları vergilerle finanse etmek için de) yapılmış olmalıdır.

Her şeyden önemli olarak devlet, çoğunlukla huzursuz ve bölünmüş durumdaki toplum kesimlerini yönetmenin ve denetim altında tutmanın yolunu bulmak zorundadır. Birçok kapitalist devletin baskı

ve kuvvete başvurmak yerine halkın onayını almak için eninde sonunda demokratik süreçler ve yönetsellikler oluşturması, bazı çevrelerde demokratikleşme ve sermaye birikimi arasında yapısal bir bağ bulunduğu iddialarının ortaya atılmasına yol açtı; ama bence bu yanlış bir düşüncedir. Gerçi burjuva demokrasisinin bazı biçimlerinin kapitalist sistem dahilinde yönetme tarzı olarak daha etkili ve verimli olduğu da inkâr edilemez. Ama bu durumun, kapitalizmin sosyal organizasyonun ekonomik motoru olarak hâkim konuma yükselmesinin sonucu olması şart değil: Söz konusu gelişmenin dinamikleri, daha kapsamlı politik unsurlarda ve devletin otokratik gücünün hakemlik potansiyeli ile yurttaşların bireysel serbestlik ve özgürlük arzuları arasındaki gerilimi başarıyla giderecek kolektif yönetim biçimleri bulmaya yönelik eskiden beri süregelen girişimlerde yatmaktadır.

Piyasa mekanizmasının yaygın kusurları konusunda izlenecek yol ise başlı başına bir sorundur. Bu sorunun nedeni dışsallıklar dediğimiz etkilerdir; yani piyasada (bazı nedenlerle) dikkate alınmayan gerçek maliyetlerdir. En belirgin dışsallık kirlenmedir; firmalar ve bireyler kendi etkinliklerinin havada, suda ve toprakta yol açtığı sağlığa zararlı sonuçların maliyetine katlanmazlar. Bireysel değil kolektif eylem gerektiren olumlu ve olumsuz başka birçok dışsallık türü vardır; mesela evin mübadele değeri dışsal etkilere açıktır çünkü semtteki bir eve yatırım yapılması ya da yapılmaması yakın çevresindeki evlerin değerlerini olumlu ya da olumsuz etkiler. Bu tür sorunlarla mücadele için geliştirilmiş devlet müdahalesi araçlarından biri imar planlamasıdır.

Devletin ve başka kolektif girişimlerin güçlü ve olumsuz dışsal etkiler yaratan etkinlikleri denetleme ve düzenleme yetkisi genelde meşru sayılır. Bu durumlarda devlet kaçınılmaz olarak bireysel özgürlüklerin ve özel mülkiyet haklarının kullanımına zarar verir. Kullanım ve mübadele değerleri arasındaki çelişki yayılır ve merkezileşmiş devlet otoritesi ile ademi merkezileşmiş bireysel özel mülkiyet haklarının özgürce kullanımı arasındaki ilişkiyi derinden etkiler. Burada sorulacak tek ilginç soru devletin ne kadar ileri gideceği ve bireysel özgürlük alanlarına tecavüzün hak sahiplerinin rızasına mı yoksa zorlamaya mı dayandırılacağıdır (maalesef bu süreç milliyetçilik tohumlarının

saçılmasını da beraberinde getirir). Ne olursa olsun, devlet böyle işlevlerini gerçekleştirebilmek için meşrulaştırılmış şiddet kullanımını tekeline almak zorundadır.

Söz konusu tekel konumu, kapitalizm öncesindeki ve kapitalizm dönemindeki karakteriyle devletin jeopolitik rekabetlerde ve jeoekonomik strateji tasarımlarında kusursuz bir savaş makinesine dönüşmesiyle de dünya sahnesinde açık seçik tezahür eder. Yeni beliren ve sürekli gelişen devletlerarası küresel sistem dahilinde kapitalist devlet, kendi refahını ve gücünü (daha somut olarak, liderlerinin ve biraz da halkın bazı kesimlerinin zenginliğini, statüsünü ve gücünü) güvence altına almak için, diplomatik, ticari ve ekonomik avantajlar ve ittifaklar arıyor ve bu doğrultuda, mülkiyet hakkı sahiplerinin yaşadıkları bölgede hep daha çok servet edinme imkânlarını artırıyor. Bunun sonucunda –diplomasinin başka araçlarla sürdürülmesi olarak tanımlanagelen– savaş, jeopolitik ve jeoekonomik konumlanmanın hayati aracı haline geliyor, bu konumlanma çerçevesinde devletin en önemli amaçlarından biri kendi egemenlik sınırları dahilinde servet, rekabet gücü ve nüfuz istifleme oluyor.

Ne var ki, savaşmak ve bu türden manevralara girişmek için yeterli ekonomik kaynağa sahip olmak gerekir. Ekonomi tarihçilerinin mali-askeri devlet dedikleri, on beşinci yüzyıldan beri var olan yapılanmanın temelinde devletin savaş etkinliklerinin parasallaştırılması yatar. Bu devlet yapılanmasının özünü benim “devlet-finance birliği” dediğim yapı oluşturur. Britanya örneğinde, bu yapının en güçlü sembolü devlet aygıtı ile Londra’nın tüccar kapitalistleri arasında kurulan ittifak olmuştur. Bu tüccar kapitalistler, 1694’te İngiltere Merkez Bankası’nı (Bank of England) kurduktan sonra para sisteminin tekelleştirilerek yönetilmesini düzenleyen özel bir imtiyaz belgesi karşılığında devlet borçlarını satın almaya başladı ve böylece devletin savaş gücünü başarıyla finanse etti. Dünyanın ilk merkez bankası olan bu banka daha sonra kapitalist dünyanın geri kalanı için model oldu.

Bu durum devlet ile para arasındaki kritik ilişkiyi ortaya çıkarıyor. Bence Silvio Gesell bu ilişkiyi doğru kavramıştı:

Para Devlete muhtaçtır, Devlet olmazsa para imkânsızdır; aslında Devletin tarihi paranın icadına uzanır diyebiliriz. Para devletlerin en doğal ve en güçlü çimentosudur... Paranın vazgeçilmezliği ve Devlet tarafından kontrolünün kaçınılmaz oluşu, Devlete para üzerinde sınırsız güç sağlar. Bu sınırsız güce maruz kalan paranın metal koruyucu kabuğu rüzgârın önünde bir saman çöpüne döner. Bir parşömen parçasında yazılanlar keyfi iktidar gasplarına karşı Devletin anayasasını ne kadar koruyabiliyorsa, para-materyal de parayı Devlet iktidarının istismarına karşı ancak o kadar koruyabilir. Parayı beceriksizlerden, dolandırıcılardan ve spekülâtorlerden koruyabilecek tek güç Devletin kendisi, iktidardakilerin (otokratlar veya temsilcilerinin) iradesidir (iktidarı elinde tutanlar güçlerini bu amaçla kullanma yeteneğine sahipse kuşkusuz). Ne yazık ki şimdiye kadar iktidar sahipleri asla böyle bir yetenek edinemediler.¹

Üstelik Gesell bizi şaşırtarak “kâğıt para metal paradan daha güvenilirdir” diyor. Doğru söylüyor, çünkü “kâğıt para insanları Devlet çatısı altında bir araya getiren tüm çıkarlar ve ideallerle güvence altına alınmıştır. Bir devletin kâğıt parası ancak ve ancak Devletle birlikte çöker.” Çoğunlukla meşru zor kullanımı üzerindeki tekel hakkıyla tanımlanan devlet, bir başka hayati işlev üstlenir: Para ve dolaşımdaki para miktarı üzerinde tekel gücüne sahip olmak zorundadır.

Bu iddiaya iki şekilde itiraz edilir. Birincisi, bu tekel gücü tüm devletlerin genel karakteridir ve tek devletle sınırlı değildir. Küresel para sistemi hiyerarşik yapıdadır. ABD doları 1945’ten itibaren rezerv para işlevi görmektedir ve bu parayı basma yetkisi sadece ABD’ye aittir. Uluslararası borçların ABD dolarıyla belirlenmesi ve yine dolarla ödenmesi diğer devletlerin parasal otoritesini sınırlar. Hiçbir devlet kendi parasını basarak borcunu ödeyemez çünkü bunun ilk sonucu ulusal parasının ABD doları karşısında değer yitirmesi olur. Küresel ticarete kullanılabilecek başka para birimleri de vardır: İngiliz sterlini (eskiden küresel rezerv para birimiydi), euro ve yen – belki gelecekte Çin yuan’ı da bu konuma gelebilir. Ama bunlar şimdiye kadar ABD dolarının konumunu tehdit etmedi; zaman zaman ABD dolarının yerine çeşitli ülke paralarının piyasa değerlerinden oluşan bir para sepetinin kullanılması önerildiyse de (ilk olarak Keynes tarafından 1944’te Bretton Woods’da) ABD tarafından şiddetle reddedildi. Ne de olsa ABD küresel rezerv para üzerindeki denetiminden önemli yararlar

sağlıyor. ABD emperyal gücünü dolaylı ya da dolaysız olarak dolar diplomasisi aracılığıyla uyguluyor. ABD devletinin dünya sistemindeki liderliği büyük ölçüde küresel para dolaşımı üzerindeki denetimi ve devasa askeri harcamalarını vb. finanse etmek için para basmaya yetkili olması sayesinde sürdürülüyor. Bu durum karşısında bazı devletler kendi paraları üzerindeki rollerinden vazgeçebiliyorlar. Örneğin Ekvador para olarak ABD dolarını kullanıyor. Euro ortaya çıktığında üye devletler kendi paraları üzerindeki tekel gücünü Almanya ve biraz da Fransa'nın egemen olduğu (Avrupa Merkez Bankası) gibi bazı devletler üstü kurumlara terk ettiler.

İkinci itiraz şöyle: Devletin para üzerindeki bu tekel hakkı doğrudan demokratik denetimden ya da devletin politik denetiminden yasal olarak bağımsız merkez bankası tarafından ticari ve finansal kapitalistlere, deyim yerindeyse taşeronlara devredilebilir. İngiltere Merkez Bankası, ABD Merkez Bankası ve Avrupa Merkez Bankası açısından durum böyledir. Bu güçlü kurumlar devlet ile özel bankalar arasındaki eşikte yer alır ve devletin idari yapısındaki Hazine Departmanlarıyla birlikte, sermayenin düzenlenmesi ve desteklenmesi hedefi doğrultusunda uzun süredir "merkezi sinir sistemi" işlevi yürüten bir devlet-finans birliği oluşturur. Devlet-finans birliği feodal organizasyonun tüm karakteristiklerini haizdir, çünkü işleyişi genellikle gözlerden saklanarak muammaya dönüştürülür; açık ve saydam bir kurumdan çok Vatikan ya da Kremlin gibi işler. Bu birliği oluşturan ikili yalnızca zor durumlarda insan kılığında ortaya çıkar; bunun bir örneği (Eylül 2008'de Lehman Brothers'ın çöküşünün hemen ardından, Yürütme Organı ve Temsilciler Meclisi korku içinde kaskatı kesilmişken) Hazine Bakanı Hank Paulson ve (ABD Merkez Bankası Başkanı) Ben Bernanke'nin federal yönetimin izleyeceği politikayı açıklamak üzere televizyon kanallarında boy göstermesidir. "Finansal sistem ve devlet-finans birliği arızalandığında (1929'da ve 2008'de olduğu gibi) herkes sermayenin ve kapitalizmin varlığını sürdürmesinin tehlikeye girdiğini fark eder ve onu hayata döndürecek bir çare bulmak için her yer didik didik aranır, her türlü taviz denir."²

Ne var ki kapitalist devlet ile özel mülkiyet arasındaki ilişki her zaman ahenkli değildir. Sermayenin hareket özgürlüğü gibi bazı ge-

reksinmeleri açısından uygun ya da kabul edilebilir olmayan mutlak-
 kiyetçi veya otokratik devlet modellerine karşı devlet bir ölçüde de
 olsa demokrasiyi hoş gördüğünde çeşitli popülist etkilenmelere açılır.
 Zaman zaman görüldüğü üzere devlet, örgütlü emeğin ve sol siyasal
 partilerin eline geçtiğinde, devletin imkânları özel mülkiyet olarak
 sermayenin güçlerini dizginlemek için kullanılabilir. Bu takdirde ser-
 maye ekonominin birçok kesiminde (emek piyasaları, emek süreçleri,
 gelir dağılımı vb.) artık istediği gibi etkinlik gösteremez; özgürlükle-
 rini sınırlayan hakiki bir kurallar ormanında faaliyet göstermeye baş-
 lar. Dolayısıyla devletle özel mülkiyet arasındaki çelişki zaman zaman
 keskinleşir ve kamuyu özeline, devleti piyasanın karşısında konumlan-
 dıran mutlak bir çelişkiye dönüşür. Bu çelişki nedeniyle şiddetli ideo-
 lojik ve politik çatışmalar patlak verebilir.

Ama bir noktaya açıklık getireyim: Bu kitapta kapitalist devletin
 varlık nedeni hakkında bir genel teori kurmaya çalışmıyorum. Yal-
 nızca, sermayenin yeniden üretimini desteklemek için devletin belli
 şekilde işletilmesi zorunlu bazı yönlerine ve özgül işlevlerine dikkat
 çekmek istiyorum. Vergi alma yetkisi, politik etkilere ve çıkarlara
 duyarlılığı dikkate alındığında devlet elindeki güçleri politik niyet-
 lerle bazen belli ekonomik amaçlara yönlendirebilir ve böylece özel
 girişimcilerin etkinlikleri ve çıkarları geri planda kalabilir. Sosyal de-
 mokratların iktidar dönemlerinde (Örneğin İkinci Dünya Savaşı son-
 rasında Britanya'da ve bazı Avrupa ülkelerinde) ve *dirigiste** yönetim-
 selliğin çeşitli biçimlerinde (De Gaulle Fransa'sında, Lee Kuan-Yew
 yönetimindeki Singapur'da ve Çin dahil birçok Doğu Asya ülkesinde)
 ekonomi yönetiminin üst düzeylerinde insiyatif alan ya da yatırım
 kararlarını yönlendiren devlet kurumları oluşturulabilir ve ekonomik
 aktörler olarak örgütlenebilir. Çeşitli ölçeklerdeki (makroekonomik,
 kentsel, bölgesel ve yerel düzeylerde) devlet planlamacılığı zaman
 zaman merkezi konuma yerleşerek özel girişimciler ve şirketler kesi-
 miyle rekabet edebilir ama bu aktörlerle ortaklık ilişkisi kurması daha
 sık rastlanan bir durumdur. Bu durumda sermaye birikiminin büyük
 bir bölümü devlet aracılığıyla maksimum kâr hedefleri veya sosyal ve

* Ekonominin yoğun devlet müdahalesiyle yönetilmesi. (ç.n.)

jeopolitik amaçlar doğrultusunda kullanılır; yani mutlaka kâr maksimizasyonunun hedeflenmesi zorunlu değildir. Özelleştirme ve neo-liberalizm ilkelerine sıkı sıkıya bağlı devletlerde bile askeri-endüstriyel kompleks özel kesim taşeronlarının özgürce kullandığı çok besleyici bir yem teknesi olarak ekonominin geri kalanından ayrılmıştır.

Politik yelpazenin diğer ucundaki liberterlere göre devlet maliyesinin organizasyon tarzı bireysel serbestlik ve özgürlüklere son derece aykırıdır. Onların bakış açısından bu organizasyon, para ve kredi kontrolü üzerindeki tekeli merkez bankalarının yönetimindeki demokratik olarak nitelenemeyecek, atanmış kurumların eline terk eder. Bu doğrultuda eleştirmen Thomas Greco'nun iddiaları şöyle:

Paranın, bankacılığın ve finans sektörünün siyasallaşması (bugün dünyanın her yerinde geçerlidir) gücün ve servetin az sayıda kişinin elinde toplanmasına neden oldu; bu durum toplumlara, kültürlere, ekonomilere, demokratik kurumlara ve çevreye had safhada zarar veriyor. Devletler kendilerine sınırsız harcama yetkisi atfediyor ve buna dayanarak serveti kayırdıkları kişi ve kurumlara aktarıyor, muazzam savaflara giriyor ve demokratik kurumları ve halk iradesini yok ediyorlar. Ayrıcalıklı özel bankacılık sistemi herkesin itibarını kazanmayı başardı; böylece kredi tahsisinde yanlı davranarak, ("faiz kılığında") haraclar, giderek yükselen fahiş komisyonlar uygulayarak ve bankalara sağladıkları avantajlar karşılığında politikacıları ödüllendirerek azınlığın çoğunluğu sömürmesini mümkün kıldı.³

Liberterlerin savı –hiç de mantıksız değildir– şöyle: bu gelişmeler, on yedinci yüzyıldan itibaren bireysel özgürlüklerin en üst düzeyde gerçekleştirilmesiyle karakterize edilen hakiki burjuva demokrasisini imkânsızlaştırdı. Buna ilaveten, katlamalı büyümeyi zorlayan, "çevresel yıkıma davetiye çıkaran ve sosyal dokuyu lime lime ederken bir yandan da iktidarın ve servetin giderek daha az sayıda kişinin elinde toplanmasını hızlandıran da aynı sistemdir. Ekonomide durmadan tekrarlanan depresyon-enflasyon döngülerinde, sık sık yaşanan ulusal-uluslararası çatışmaların ardından insanların yerlerinden edilmesi olaylarında açığa vurulan ekonomik ve politik dengesizlikler yaratır."⁴ Bu nedenle ABD'de politik yelpazenin hem sol hem de sağ kanatları ABD Merkez Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi kurumlara husumet besler.

Özel çıkarlar ve kişi hakları ile devlet gücü arasındaki çelişkide denge, son yıllarda çok kararlı biçimde devlet aygıtının antidemokratik, otokratik ve despotik odakları lehine bozulmuş bulunuyor; bu odaklar giderek daha fazla merkezileşen ve askerileşen sosyal kontrol ile destekleniyor. Bu durum bireysel mülkiyet sahiplerinin ademi merkezi güçlerinin dağıldığı, hatta risk altına girdiği anlamına gelmez. Aslında bu unsurlar sermayenin toplumsal muhalefetin her türüne, örneğin emek güçlerinden ya da çevrecilerden gelen muhalefete karşı giderek daha fazla savunulması nedeniyle tam tersine iyice güçlenmiş durumda. Her biçimiyle, ademi merkezileşme genelde merkezileşmiş kontrolü sürdürmek için ideal bir stratejidir. Yakın geçmişte Çin'liler bilinçli olarak bu ilkeyi büyük başarıyla uyguladılar. Bu durum en belirgin şekilde devletin mal piyasalarında oluşturduğu parasal güç organizasyonunda gerçekleşti.

Önceki bölümlerde sıklıkla konut piyasasından ve gayrimenkul piyasasındaki krizden örnekler verdiğimden, yine bu bağlamda işlerin nasıl yürüdüğünü kısaca anlatmak istiyorum. Özel mülkiyet rejimi konut sahipliğinin dayanağıdır; kapitalist devletler nüfusun giderek daha büyük kesimlerinin konut sahibi olmasını sistemli biçimde çeşitli yöntemlerle (fiili sübvansiyonlardan reklamlara ve konut sahibi olma rüyaları retoriğine kadar) desteklediler. Bu durum kısmen, canlı ve bereketli sermaye birikimi alanı olarak gayrimenkul piyasasının kesintisiz büyümesini sağlama kaygısından kaynaklanıyor; ama devletin konut sahipliğini desteklemesi ayrıca hayati önemde bir ideolojik işlev de görür çünkü kullanım değerleri arzının mübadele değeri mekanizmalarıyla gerçekleştirilmesi stratejisine kamuoyu desteğini ve bu yöndeki popülist taktiği güçlendirir; başka deyişle, kapitalist yolu sağlamlaştırır. ABD'de politik ve ekonomik nedenlerle konut sahipliğine devletin verdiği fiili destek, bazı önemli özel yatırım kurumlarının batmasına, Fannie Mae ve Freddie Mac gibi yarı kamusal kurumların da iflasına yol açan (bu kurumlar geçici devletleştirmeyle kurtarıldı) eşik-altı ipotekli konut kredileri* krizinde rol oynadı.

* Sub-prime mortgage: temerrüt riski yüksek, değişken faizli eşik-altı konut kredileri. (ç.n.)

Öyleyse devlet ile özel mülkiyet arasındaki bu çelişki konusunda nasıl bir siyasi strateji izlenmesi gerekir? Bu ikisi arasındaki dengeyi sağlamaya ve kişi haklarını güçlendirmeye çalışmak (ki bugünlerde politik yelpazenin hem sağı hem de solu buna sempatiyle bakıyor) çözüm getirmez; çünkü terazinin ibresi devlet otoritesinin keyfi kullanımı yönünde çok büyük sapma gösterdi, devletin müşfik ya da kâr amacı gütmeyen bir kurum olduğuna inanç büyük ölçüde kayboldu. Devletin salt “gece bekçisi” konumuna geri dönmesi, halen büyük ölçüde kuralsız çalışmakta olan sermayenin enerjisinin hiçbir sosyal sakınca ya da uzun dönemli engel yokmuşçasına iyice başı boş bırakılmasından başka hiçbir işe yaramayacaktır.

Uygulanma şansı olan tek alternatif siyasi strateji, bir yanda özel ve bireysel çıkarlar diğer yanda devlet gücü ve çıkarları arasında mevcut çelişkiyi gideren ve yerine başka bir şey yerleştiren stratejidir. Sol cephenin büyük kesiminin kafa yorduğu “müşterekler”in yeniden tescili ve ıslahı tasarısı, işte bu bağlamda çok anlamlıdır. Özel mülkiyet haklarının müştereklerin kolektif yönetimini hedefleyen kapsamlı bir projede özümsemesi, ayrıca otokratik ve despotik devlet güçlerinin demokratik kolektif yönetim yapılanmaları içinde eritilerek feshedilmesi uzun dönemli tek saygın seçenek olarak karşımızda duruyor.

Bu hedefler para ve kredi açısından da geçerlidir. Otokrasi ve parasal despotizm yönündeki gidişin tersine çevrilebilmesi için para ve kredinin yeniden demokrasiyle yönetilen müşterekler olarak ilanı kaçınılmazdır. Kolektif bağımsızlıkların ve özgürlüklerin demokratikleştirilmesi ve kuvvetlendirilmesi bakımından para yaratma etkinliklerinin devlet aygıtından ayrılması zorunlu hale geldi. Kapitalist devlet iktidarı kısmen iki sütun üzerinde durur: Bunlardan biri meşru zor kullanımı üzerindeki tekel gücü, diğeri parasal işler ve para dolaşımı üzerindeki tekel konumudur; ikinci tekelin kırılması eninde sonunda kapitalist devlet iktidarının da (“gürültüyle parçalanması”ndan ziyade) tasfiyesine yol açabilir. Parasal araçlar üzerindeki gücünü yitirince devletin huzursuz halkına karşı askeri şiddete başvurma kabiliyeti de ortadan kalkmış olacaktır. Bu öngörü kulağa zorlama gelebilir ama Yunanistan, İtalya ve İspanya gibi ülkelerde iktidarların kendi halklarına devlet politikasını dayatmak amacıyla tahvil sahiplerinin gücünü

kullanması bu düşüncenin hali hazırda kısmen gerçekleştiğini gösteriyor. Tahvil sahiplerinin gücünün yerine halkın gücünü geçirirsek hep birlikte tanık olduğumuz bu apaçık süreci kolayca geri çevirmeyi de başarabiliriz.

Daha önce de belirttiğimiz üzere devlet iktidarı devlet olmanın gereğidir, yalnızca bir devlete atfedilemez. Dolayısıyla böyle bir politika ABD'nin dolar emperyalizmini desteklemek amacıyla kurulan, bu devletin dünya sistemindeki finansal egemenliğine hizmet eden (IMF gibi) tüm uluslararası kurumların da feshedilmesini gerektirecektir. Şu anda Yunan halkının ve IMF'nin (genellikle başka çokuluslu güçlerle, Yunanistan örneğinde Avrupa Merkez Bankası ve Avrupa Komisyonu gibi kurumlarla birlikte) müdahalelerinden dolayı acı çeken birçok halkın gündelik hayatını mahvetmekte olan yaptırım aygıtının da halkların ortak refahının kolektif yönetimini üstlenecek kurumların önünü açmak için ortadan kaldırılması gerekecektir. Şu andaki pratikler düşünüldüğünde böyle bir çözüm soyut ve ütöpik görünebilir. Ama alternatif politika için böyle bir vizyon ve uzun dönemli emeller beslemek hayati önem taşıyor. Uygarlığın her türlü duygudan arınmış kuralsız özel mülkiyet rejimi ile, insanların iyiliğine adanmak yerine sermayeyi yaşatmaya adanmış giderek otokratikleşen, militarize olan polis devleti arasındaki çelişkide boğulmasını önlemenin tek yolu devrimci ya da reformist, radikal programlar geliştirmektir.

Özel Temellük ve Toplumsal Servet

Toplumsal emeğin yarattığı toplumsal servet çatal-bıçaktan, orman-sızlaştırılmış arazilere, kente, bizi taşıyan uçağa, kullandığımız arabalara, tükettiğimiz yiyeceklere, içinde yaşadığımız evlere ve giydiğimiz elbiselere kadar sayısız türde kullanım değeri olarak hayatımıza girer. Bu ortak servetin ve içinde maddileşen toplumsal emeğin özel temellükü ve birikimi iki farklı süreçle gerçekleşir. Birincisi, yasadışı olarak niteleyeceğimiz pek çok etkinliktir; bunların arasında soygunculuk, hırsızlık, dolandırıcılık, rüşvet, tefecilik, şiddet ve zorlama, piyasadaki bir dizi kuşkulu ve karanlık pratikler (tekelleşme, manipölasyon, piyasayı ele geçirme, gizli anlaşmalarla fiyat belirleme, saadet zinciri dalavereleri vb.) yer alır. İkinci olarak bireyler yasal mübadele işlemleri aracılığıyla özgürce işleyen piyasalarda gönüllü ticaret koşullarında servet biriktirirler. Sermaye dolaşımı ve birikiminin teorisyenleri kapitalist piyasanın “normal” ve meşru işleyişinin haricinde oluşan tümörler diye niteledikleri birinci tür etkinlikleri dikkate almazlar. Sermaye dolaşımı ve birikimi teorilerini toplumsal servetin özel temellükü ve birikiminin sadece ikinci türünün meşru ve geçerli olduğu varsayımına dayandırırılar.

Bence ekonomi ders kitaplarında anlatılan bu usturuplu ama son derece yanıltıcı hikâyeyi tahtından indirmenin ve toplumsal emeğin ve toplumsal emek ürünlerinin farklı temellük yöntemleri arasındaki simbiyotik ilişkiyi kabullenmenin zamanı geldi. Bu iddiayı kısmen basit ampirik temellere dayandırıyorum: Uyuşturucu kartelleriyle, silah kaçakçılarıyla, türlü türlü mafyayla ve dünya ticaretinde böylesine önemli roller oynayan diğer suç örgütleriyle yakından ilgilenmeksizin sermayenin dünyasını anlamaya çalışmak budalalıktır. ABD’nin gayrimenkul piyasalarında kısa süre önce yaşanan çöküş sırasında göz

göre göre sürdürülen bir yığın talan pratiğini (kısa süre önce açığa çıkarılan bankacılık yolsuzluklarının yanı sıra, banka portföyündeki varlık değerlerinde tahrifat, kara para aklama, saadet zinciri finansmanı, faiz oranı manipölasyonları vb.) arıza olarak nitelemek ve bir yana itmek imkânsızdır.

Ama pratikte gözlemlenen bu aşikâr nedenlerin dışında, sermayenin özünü gaspa dayalı ekonominin oluşturduğuna inanmak için kuvvetli teorik argümanlar var. Toplumsal emeğin ürettiği değerün üretim yerinde doğrudan gasp edilmesi, ortak servetin büyük kısmının özel “kişi”ler (yani şirketler dahil hukuki kişiler) tarafından temellükünü ve servet birikimini sürdürmek için uygulanan en önemli aşırma yöntemlerinden biridir.

Bankacılar prensip olarak kârlarının ve teşvik primlerinin kaynağını merak etmezler; zor durumdaki kiracılarından fahiş kiralara alan mülk sahiplerine, müşterilerini dolandıran tüccarlara, kart kullanıcılarını aldatan kredi kartı ve telefon şirketlerine, insanların oturduğu konutları kanunsuz biçimde haczedip ipotekli konut kredisi firmalarına ya da çalışanlarını acımasızca sömüren imalatçılara verilen kredilerden sağlanıyor olabilir kârlar. Marx’ın siyasal iktisat yaklaşımından esinlenen siyasi solun teorisyenleri, bu temellük tarzlarının sonuncusunu sanki diğerlerinden daha temel nitelikteymiş gibi çok önemserler; oysa sermayenin tarihsel evrimi toplumsal serveti biraz önce saydığımız çok çeşitli yöntemlerle temellük etme yeteneği açısından muazzam bir esneklik sergilemiştir. Sınıf mücadelesi yoluyla sağlanan ücret artışlarının, ev sahibi, kredi kartı şirketleri, tüccarlar ve kuşkusuz vergi görevlileri tarafından geri alınması çok kolaydır. Hatta bankacılar kendilerine özgü kumpaslar kurarak olağanüstü kârlar sağlayabilirler, yakalansalar bile ağır sonuçlara katlanmak zorunda kalanlar çoğu kez bizzat bankacılar değil banka (yani hissedarlar) olur (bizzat bankacıların hapse girdiği tek ülke İzlanda’dır).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, toplumsal servetin özel temellükü sürecinin özünde paranın toplumsal emeği (değeri) temsil ve simgeleme tarzındaki çelişki yatar. Temsil ettiği toplumsal değer aksine yapısal olarak özel temellüğe müsait olması nedeniyle para (birikim ve değer ölçüsü olarak iş görmesi koşuluyla) özel kişilerce sınırsızca

biriktirilebilir. Paranın toplumsal güç kaynağı sayılması ölçüsünde, bir grup bireyin elinde yoğunlaşması ve birikmesi, toplumda kişisel hırsın inşası ve az çok kaynaşmış bir kapitalist sınıf gücünün oluşması açısından hayati unsur haline gelir.

Kapitalizm öncesi toplumlar sosyal hayat için tehlikeli olduğu gerekçesiyle servetin fütursuzca özel temellükünü ve kullanımını engellemeye çalışmışlar ve her şeyin metalaştırılmasına ve parasallaştırılmasına direnmişlerdir. Paranın cemiyeti oluşturan diğer unsurları ortadan kaldırdığını ve sonunda Marx'ın öngördüğü üzere "paranın bizatihi cemiyet olduğunu" gayet iyi kavramışlardır.¹ Bugün hâlâ bu dönüşümün sonuçlarıyla birlikte yaşıyoruz. Eski toplumların sonunda mücadeleyi kaybetmiş olmaları bizi toplumsal servetin özel temellükünün engellenebileceği yöntemler aramaktan alıkoymamalı; çünkü toplumsal emeğin özel mülkiyet konusu olması hâlâ, çevresel ve toplumsal sonuçları hesaba katılmadan yürütülen pervasız temellükler ve çılgın yatırımlar şeklinde devasa tehlikeler yaratmaya devam ediyor, bizatihi sermayenin yeniden üretimi koşullarını bile tehdit ediyor.

Bu gerçek apaçık ortadayken, sermayenin özünü oluşturan gaspa dayalı birikim pratiklerine ve politikalarına damgasını vuran ve parasal hesaplama dahilinde daha da sinsice işleyen bir şey var. Paranın işleyiş mekanizmasını araştırırken, değer ile fiyat arasındaki ayrımın, toplumsal emeğin gerçeklikleri ile her şeyin üzerine (toplumsal emek ürünü olsun olmasın) hayali bir fiyat etiketi yerleştirme olanağı arasında kopukluk yarattığını gördük. İşlenmeyen toprak da, vicdan da para karşılığı satılabiliyor! Dolayısıyla değerler ile fiyatlar arasındaki kopukluk yalnızca niceliksel (yani fiyatlar arz ve talepteki her dengesizlikte kendiliğinden yükselip düşerler) değil, aynı zamanda niteliksel (yani onur, aidiyet, sadakat gibi gayri maddi özelliklere de fiyat biçilebilir). Sermaye zaman içinde yayılma alanını ve derinliğini artırdığından, söz konusu kopukluk dibi görünmez bir uçurum haline geldi.

Belki de bu olgunun doğasını ve "topluma yaptığı kötülükleri" en net kavrayan yazar, McCarthy cadı kazanının en çılgın döneminde ABD'de çalışmaya ve yazmaya karar veren Macar göçmeni sosyalist antropolog ve ekonomi tarihçisi Karl Polanyi idi. Yankı uyandıran *Büyük Dönüşüm* adlı kitabı ilk 1944'te basıldı ve dönüm noktası ni-

teligini günümüze dek korudu. Emek, toprak ve para piyasalarının sermayenin işlevini yürütmesi ve değer üretimi için vazgeçilmez unsurlar olduğunu vurgulamıştı kitabında:

Fakat emek, toprak ve para kesinlikle meta *değildir*. ...Emek hayatla birlikte yürütülen bir insan etkinliğinin diğer adından başka bir şey değildir, ama tümüyle farklı nedenler dışında kendisi satılmak için üretilmez, ne de bu etkinlik hayatın geri kalanından koparılabilir, depolanabilir ya da belli bir amaç uğrunda harekete geçirilebilir; toprak doğanın diğer adıdır yalnızca, insan tarafından üretilmez; nihayet para, kural olarak hiçbir şekilde üretilmeyen ama bankacılık ya da devlet maliyesi mekanizmalarıyla varlık bulan bir satın alma gücü sembolüdür. Bu saydıklarımızdan hiçbirisi satılmak üzere üretilmez. Emegın, toprağın ve paranın meta şeklinde tanımlanmaları tamamen hayal ürünüdür.²

Polanyi'ye göre toprağın, emegın ve paranın meta olarak tahayyülünün engellenmemesi "toplumun çöküşüyle sonuçlanır." "Sistem bir insanın emek gücünü kullanırken kendiliğinden, o etiketin iliştiirildiğı fiziksel, psikolojik ve ahlaki bir 'varlık' olan insanı da kullanmış olur. İnsanlar kültürel kurumların koruyucu kalkanından yoksun bırakılırsa toplumsal etkilere maruz kalarak bozulurlar; ahlaki yozlaşma, sapıklık, suç ve açlık gibi nedenlerle toplumdaki yerlerinden edilir, tükenirler. Doğa elementlerine ayrışır, mahalleler ve kırlar bozulur, nehirler kirletilir, askeri güvenlik tehlike altına girer, gıda ve hammadde üretim kapasitesi yok edilir" ve nihayet, "paranın kıtlığı ve bolluğı ekonomiye, ilkel toplumdaki kuraklıklar ve seller kadar korkunç felaketler getirir."

Polanyi şu sonuca varıyor: "İnsani cevheri, doğasının özü ve ekonomik organizasyonu böylesine şeytani bir makinenin hasarlarına karşı korunmadıkça hiçbir toplum, bu yavan kurmacalar sisteminin zararlarına çok kısa bir süre için de olsa dayanamaz."³ Neoliberal politikalar ve tedbirler yirmi otuz yıllık dönem boyunca binbir zahmetle oluşturulan birçok koruyucu unsuru son yirmi otuz yılda söküp attı; böylece başı boş bırakıldığında sermayenin kaçınılmaz olarak yarattığı o "şeytani makine"nin en ürkütücü marifetlerine giderek daha fazla maruz kalıyoruz. Çevremizde yalnızca Polanyi'yi ürküten çö-küşlerden pek çoğunu görmekle kalmıyoruz, evrensel yabancılaşma

duygusu her zamankinden daha korkutucu bir hayalet gibi tepemizde salınıp duruyor; insanlığın giderek daha büyük bölümü, temelleri biz-zat medeniyet tarafından atılan barbarlıkları nefretle mahkûm ediyor. Sonuç olarak şunu söyleyeceğim: Bu durum sermayenin ve kapitaliz-min ayakta kalmasına yönelik en tehlikeli, belki de ölümcül üç çeliş-kiden birini oluşturuyor.

Emeğin, toprağın ve paranın tarihsel süreçte nasıl metalaştırıldığı, Marx'ın *Kapital*'de "ilkel birikim" olarak tanımladığı sürecin kısa ta-rihinde özetlediği uzun ve ıstıraplı öykünün konusudur. Emeğin, top-rağın ve paranın metalaştırılması şiddet, kandırma, soygun, dolandı-rıcılık gibi yöntemlerin kullanılmasıyla mümkün oldu. Ortak araziler bölündü, çitlerle çevrelendi ve özel mülkler olarak satışa sunuldu. İlk para-mallar olan altın ve gümüş Amerika kıtalarından çalındı. Emek, topraktan koparıldı ve açıkça köleleştirilmediği ya da bedava çalıştırıl-madığı* durumlarda sermaye tarafından serbestçe sömürülmek üzere "özgür" ücretli emek statüsüne yerleştirildi. Bu tür gasp yöntemleri sermayenin oluşumu için temel niteliktedir. Ama daha da önemlisi, bu yöntemler hiç ortadan kalkmadı. Bunlar sömürgeciliğin en alçakça yönlerinin özü olmakla kalmadı; toprağa, suya ve doğal kaynaklara erişim hakkını (çoğunlukla şirket ve devlet gücünün utanç verici itti-fakıyla yönetilen) gasp etme politikası ve taktikleri tüm dünyayı saran kitlesel kargaşanın temel nedeni olarak bugüne ulaştı. Afrika ve Latin Amerika'nın her yanında, Asya'nın birçok yerinde (halen Çin'de ger-çekleşmekte olan olağanüstü boyutlardaki gasplar dahil) Polanyi'nin bile hayal edemediği yöntemlerle sürdürülen toprak talanları, gaspa dayalı birikim politikasının en belirgin örnekleridir. ABD'de mute-nalaştırma taktiklerinin yanı sıra yalnızca kullanım değerlerinin de-ğil (milyonlarca kişi evsiz kaldı), konut piyasalarına gömülen binbir zahmetle biriktirilmiş tasarrufların ve varlık değerlerinin de kitlesel kaybına yol açan acımasız haciz dalgası ve hiç şüphesiz emekli ma-aşlarının, sağlık sigortasının ve eğitim haklarının yitirilmesi gibi ol-guların gösterdiği üzere, aleni gaspa dayalı siyasal iktisat hâlâ yaşıyor ve kapitalist dünyanın derinlerinde işlemeye devam ediyor. Kuşkusuz

* *Indenture*: Nakliye bedelini ödeyene kadar köle olarak ücretsiz çalıştırılma. (ç.n.)

burada bir ironi var: Bu gasp yöntemleri giderek artan ölçüde, hasta kapitalizmi yeniden sağlığına (böyle bir şey mümkünse tabii) kavuşturmak amacıyla kemer sıkma politikasının erdemlerinin arkasında saklanarak kullanılıyor.

Doğayı tecrit ederek “ondan bir pazar yaratmak belki de atalarımızın en tuhaf girişimiydi” diyor Polanyi, öte yandan “emeği hayatın diğer etkinliklerinden soyutlamak ve piyasanın yasalarına tabi kılmak, varoluşun tüm organik formlarını yok etmek ve yerlerine farklı türde bir organizasyonu, atomist ve bireyci organizasyonu geçirmek demektir.”⁴ Bu sonuç incelemekte olduğumuz çelişkilerin yapısal işleyişinin açıklanması bakımından hayati önem taşıyor. Sermayenin üçüncü temel çelişmesini oluşturan devlet ile özel mülkiyet arasındaki çelişkili birlik, gaspa dayalı birikimin temel aracı olarak *değil*, gaspın gerektirdiği baskı unsurunu sonradan meşrulaştırmanın (icazetin) ve ona kurumsal gerekçe sağlamanın aracı olarak önem kazandı. Toprak, emek ve para bir kez nesneleştirildikten, zerrelere ayrıldıktan, ayrılmaz parçası oldukları sosyal hayatın akışından ve yaşayan varlıklar aleminden koparıldıktan sonra artık devlet garantisi altındaki bireysel özel mülkiyet rejimine dayalı anayasal haklar ve yasalar şemsiyesi altında yeniden birleştirilebilirlerdi.

Mesela toprak, toplumsal emeğin ürettiği bir meta değildir. Ama toprağın bölünmesi, özelleştirilmesi ve metalaştırılması, Britanya’daki çitleme hareketinin ve pek çok yerdeki sömürgecilik pratiklerinin en önemli meseleleriydi; böylece arazi piyasası giderek güçlenen rantiyе sınıfı açısından sermaye birikimi ve servet edinmek için öncelikli alan olabilirdi. Toplumsal emek ürünü olmasalar bile “doğal” kaynaklar da benzer şekilde satın alınabilirler. Doğanın metalaştırılmasının bazı sınırları vardır çünkü bazı şeyler (atmosfer ve dalgalı okyanuslar gibi) kolayca özelleştirilemez ve çitlerle kuşatılamaz. Okyanuslardan çıkarılan balık kolayca metalaştırılabilirse de balıkların yüzdüğü sular farklı bir problem yaratır. Ama kullanma hakkına dayanılarak atmosferin ve okyanusların kirletilmesi hakkı ya da belli bölgelerde balıkçılık için özel kiralama hakları ileri sürülerek bazı piyasalar oluşturulabilir (mesela İspanyol trolcöleri yalnızca güney Atlantik Okyanusu’nda Arjantin’in sahip çıktığı bölgede balık avlarlar).

Toprağın, emeğin (hem tekil hem de toplumsal işbölümü yaygınlaştırılarak) ve parasal gücün (özellikle hayali para ve krediyle yaratılan para-sermayenin) metalaştırılıp ortak kullanıma kapatılması ve parsellenmesi sermayenin etkinliklerine hukuksal temel oluşturan özel mülkiyet hakları sistemine geçiş için hayati önem taşıyordu. Dolayısıyla devlet-özel mülkiyet çelişkisi, doğayla akışkan ve canlı ilişki yaklaşımını söküyor ve yerine, bir zamanlar Heidegger'in yakındığı, doğanın “devasa bir benzin istasyonu” şeklinde tasavvur edilmesi fikrini yerleştiriyordu.⁵ Ayrıca bu çelişki daha ziyade önceki üretim tarzlarının karakteristiği olan ortak mülkiyet rejimlerine ve geleneksel rejimlere ilişkin tüm kültürel kabulleri de ortadan kaldırdı (ama bu durumun, böyle hakların ve pratiklerin geçerli olduğu sosyal düzen için duyulan ve güçlenmekte olan nostaljiyi haklı çıkarmadığını da vurgulamak isterim).

Yine aynı çelişki, bu çeşitli var oluş ve yaşama tarzlarının yerine, yerli halkların her türlü haklarının gasp edilmesi için uygulanan korkunç şiddeti evrenselci ve medeni hukuk kuramında başarıyla gizleyen, değer üretimine adanmış, evrensel, kerameti kendinden menkul, bireysel “insan hakları” doktrinini yerleştirdi. Ne var ki bugüne kadar olduğu gibi şimdi de bütün bunları kabul etmeyip itiraz edenlerin – giderek artan sıklıkla teröristler olarak damgalanıyorlar- burjuva banliyölerinin mini ütopyasında yaşamak yerine hapishaneleri mesken tuttuklarına tanık oluyoruz.

Bu kurmaca dünyada tartışma götürmeyecek kadar apaçık bazı hakikatler var; bunların başında, güneşin altındaki her şeyi tekniğin izin verdiği ölçüde metalaştırma, parasallaştırma ve özelleştirme zorunluluğu geliyor. Konut, eğitim, sağlık ve kamu hizmetlerinin nasıl bu çizgiyi izlediğini açıkladık; şimdi savaş etkinliklerini ve bu etkinlikler taşeronluk sistemiyle giderek artan ölçüde özel şirketlere devredildikçe bizatihi devleti de biraz önce saydığımız alanlara ilave edebiliriz. Kendilerine yeteri kadar parasal güç bahşedilmiş olanlar, yeterli paradan, insanların güven duygularını yok eden hilekârlık kabiliyetinden, politik ve askeri rekabet gücünden yoksun geniş kitlelerin dışlanması pahasına hemen her şeyi satın alabilirler (ya da çalabilirler). Ama şimdilerde gen dizileri üzerindeki mülkiyet haklarının, çevreyi kirletme

hakkının ve meteorolojik risk korumalı finansal araçların (*weather futures*) satın alınabiliyor olması Polanyi'nin uyarıları doğrultusunda durup düşünmemizi gerektiriyor. Ama bütün bunlar “doğal” ve “sarsılmaz” burjuva düzeninde öylesine yerleşmiş durumda ki ticaretin, hiçbir yeri olmadığı halde toplumsal yaşamın sosyal ve kültürel etkinlikler alanına egemen olması yalnızca anlaşılır değil zorunlu bir şey olarak görünüyor ve bu sıkıntı yaratıyor. Mübadele değeri her yerde efendi, kullanım değeri ise onun kölesi konumunda. İşte bu bağlamda büyük kitlelerin temel kullanım değerlerine yeterince erişim imkânından yoksun bırakılmasına karşı çıkması kaçınılmaz oluyor.

Bu kaçınılmazlık halen sürüp giden temellüke ve gaspa dayalı birikim politikasına karşı sistemli eleştiri ve protestoyu da beraberinde getiriyor. Bu politika, devlet-birey ilişkilerini, zorla gerçekleştirilen gasplara, hırsızlığa, soygun ve dolandırıcılığa yol açmadan düzenlemesi beklenen evrensel özel mülkiyet rejimlerinin hukuk doktrinleri ile şaşırtıcı ama apaçık çelişki içindedir. Geride bıraktığımız birkaç yıl boyunca finans ve konut sektörlerinde yaşananlara baktığımızda kapitalist sistemde anayasaya ve hukuka uygunluğun, yalana ya da kafa bulandıran kurgulara dayandığını görüyoruz. Gelin görün ki bu yalanın mahiyetine ilişkin hiçbir fikrimiz yok. Dolayısıyla gaspa dayalı birikim sorununu çoğu kez piyasa yöntemlerini tatminkâr biçimde uygulamaya koyma, sürdürme ve düzenleme beceriksizliğine indirgiyoruz.

Bu düşüncelerden iki çıkarsama daha yapılabilir. Birincisi, toplumsal serveti böylesine yağmalayan, talan eden bireylerin o servetin yeniden üretimini sağlamak üzere ortaklaşa hareket edeceklerini garanti eden şey nedir? Kısa dönemli çıkarları doğrultusunda hareket eden özel kişiler ya da şirketler genellikle kendi yeniden üretim koşullarını zorlaştırır hatta yok edebilirler. Çiftçiler topraklarının verimliliğini tüketirler, işverenlerin ise işçilerini ölesiye ya da verimsizlik noktasına kadar tüketerek çalıştırdıkları bilinir. Bu sorun çevresel zararlar ve bozulma açısından daha da vahim bir hal almıştır; British Petrol'ün 2010 yılında Körfez Petrol Sızıntısı olayındaki rolü buna örnek teşkil eder. İkinci olarak, piyasada düzgün davranmak pek kârlı değilse ve yasadışılık, hırsızlık ve dolandırıcılık gibi yöntemlerin getirisi çok yüksekse, hatta usulsüzlükler büyük cezalar ödendikten sonra bile çok

kâr bırakıyorsa bireyler neden piyasa kurallarına uygun davranırlar ki? Geçtiğimiz yıllarda HSBC, Wells Fargo, Citibank, JP Morgan gibi finans kurumlarının ödediği muazzam cezalar ve finans dünyasında suistimallerin sona ermediğini gösteren kanıtlar toplumsal servetin yeniden üretimi açısından bu tür sorunların devam ettiğini gösteriyor.

Kapitalist sistemin riyakâr anayasallığının temelinde meta karakteri taşımadığı halde parasallaştırılan, metalaştırılan ve özelleştirilen toprak, emek ve sermayenin (tümü yasadışı ve baskıcı yöntemlerle oluşturulmuş ve genellikle böyle sürdürülen) “nesnel” ama tamamen hayali aracılığının yattığını net olarak anladığımız zaman, ancak ve ancak o zaman bu sahte anayasallığın (ve ona dayandırılan yasaların) kanunsuzluğu tam da kendi temelinde nasıl özümsemiğini kavrayabiliriz. Bu hayali araçların ve fetişizmlerin bazı bireyleri diğerlerine karşı sistemli olarak kayırması ve böylece kapitalist sınıfın güç inşasında temel işlevi görmesi artık yalnızca rastlantı değildir: bu olgu, sermayenin inşa ettiği tüm politik ve ekonomik yapının asıl varlık nedenidir. Kapitalist sınıfın gücü ile saydığımız hayali araçlar ve fetişizmler arasındaki ilişki en bariz biçimde, hayati bir olgu olan işgücünün metalaştırılması, parasallaştırılması ve özelleştirilmesinde gözler önüne serilir; şimdi bu durumu ele alacağız.

Sermaye ve Emek

Bazı insanların başkalarının emeğini sahiplenerek sömürmeleri çok uzun süredir insan örgütlenmesinin özelliklerinden biri olmuştur. Bu amaç doğrultusunda güç kullanımı, çeşitli sosyal ilişkilerin kurulmasını da beraberinde getirdi: Kölelik, serflik gibi zorbalıklardan; teokratik toplumlarda tapınanların iradi onayı ile Tanrı'nın veya tanrıların işini görmek için kadınların (bazen çocukların) düpedüz eşya olarak kullanılmasına; prestijli bir liderin, bir reisin, monarkın ya da yerel efendinin adına savaşmak ya da piramit vb. inşa etmek üzere sadık tebanın bağlılık yemini çerçevesinde seferber edilmesine kadar çok farklı uygulamaları gerektirdi. Bu tür tahakküm, sahiplenme ve sömürü ilişkilerinin ırkçı, etnik ve cinsiyetçi bağlamlar kazanması, belli kültür ve dinlere bağlı ya da biyolojik olarak aşağılık sayılan insanları hedef alması da çok uzun süredir geçerli bir pratiktir. Bu insanların metalaştırıldığı ve paraya çevrildiği aşikârdır. Köleler dolaysız şekilde alınıp satılabilirdi, kadın ticaretinde (örneğin sığır veya para şeklinde) hediyeler de veriliyordu, dini inançlar ve kişisel bağlılıkların önem taşıdığı orduların yerini ücretli ordular aldı. Ayrıca, artan borç batağına saplanıp kalanlara uygulanan (borç köleliği veya onun paraleli yarıcılık gibi) yöntemler toplumsal, politik ve parasal güç sahiplerinin başkalarının emeğini ya da o emeğin ürünlerini temellükünün daha sinsi yollarından biriydi, hâlâ da öyledir.

Ama sermayenin uğraştığı şey, bir meta olarak emek gücüdür ve bu olgu kapitalist üretim tarzının ayırıcı özelliğidir. Emekçi bu metanın sahibidir ve onu güya “özgür” bir piyasada kapitaliste satar. Emek gücü kapitalizmin doğuşundan önce de ticarete konu olmuştu kuşkusuz ve büyük ihtimalle bu ticaret sermayenin varlığı son bulduktan sonra da üretim ve tüketimin geçerli bir yolu olmaya devam

edecektir. Ama sermaye, emekçinin belli bir yaşama standardında hayatını sürdürmesi için ihtiyaç duyduğu miktarın üzerinde artı-değer yaratmasını sağlamak amacıyla emek gücünü sürekli ve sistemli biçimde kullanarak kendi yeniden üretiminin temelini –kalıcı olması umuduyla– yine kendisinin yaratabileceğini öğrendi. İşte bu artı-değer parasal kârın temelidir.

Bu sistemin harika yanı, kandırma, çalma, soygun ya da gasp gibi kötülöklere dayalı olduğunu gizleyebilmesidir; çünkü sermayenin varlığını sürdürmek için gereksindiğı artı-değeri üretmek üzere çalıştırılan emekçilere “adil” bir ücret (“yürürlükteki” ücret) ödenmektedir. Bu ücretin “adaleti” emekçilerin bir meta (sermayenin değer ve artı-değer üretmesini mümkün kılan kullanım değerine sahip bir meta) olarak sermayeye sundukları emek gücü üzerinde bireysel özel mülkiyet hakkına sahip oldukları ve bu emek gücünü özgürce seçtikleri kişilere “özgürce” satabilecekleri şeklinde boş bir düşünceden kaynaklanır. Kuşkusuz emekçilerin toprağı ve hatta her türlü üretim aracına erişim imkânından “özgürleştirilmiş” olmaları sermaye için çok uygun bir durumdur. Bu durumda emekçilerin yaşamak için emek gücünü satmaktan başka çareleri kalmaz. Kapitalistler, çalıştıkları süre boyunca emekçinin emek gücünün piyasa değerini aşan meta değerleri ürettiğini kavrarlar. Kısacası sermayenin yaratılıp yeniden üretilebilmesi için emekçinin aldığıının üzerinde değer yaratması zorunludur. Sermaye bu katma değeri kâr şeklinde cebine atar ve bu katma değeri durmadan çoğalan parasal güç şeklinde biriktirir.

Emek gücünün metalaştırılması sermaye dolaşımı sürecindeki baş edilemez gibi görünen bir çelişkiyi çözenin tek yoludur. Zorlama, aldatma ve soygunun yer almadığı düzgün işleyen bir piyasa sisteminde, mübadeleler eşitlik ilkesi temelinde yürütölmelidir; yani birbiriyle değış tokuş ettiğimiz kullanım değerlerinin değerleri kabaca aynı olmalıdır. Ama bu durum, düzgün işleyen bir kapitalist sistemde tüm kapitalistlerin kâr elde etmesi için yaratılan değerden daha fazla pay almaları gerektiğı varsayımıyla çelişir. İyi ama, madem ki piyasa ilke olarak mübadelelerin eşitliğine dayanıyor, öyleyse kârları oluşturan bu fazla değer nereden kaynaklanıyor? Öyle bir meta olmalı ki kendi değerinden daha fazla değer yaratma yeteneğıne sahip olsun. İşte bu

meta emek gücüdür. Sermaye kendini yeniden üretmek için emek gücüne dayanır.

Sonunda toplumsal emek –diğer insanlar için harcadığımız emek– *yabancılaşmış* toplumsal emeğe dönüşür. İş ve emek tamamen mübadele değerlerinin üretimi temelinde örgütlenir ve sermaye sınıfsal hâkimiyetinin sosyal olanaklarını bu mübadele değerleri üretiminin sağladığı parasal getiri üzerinde oluşturur. Kısacası emekçiler tek seçeneğin çalışarak kendi tahakküm koşullarını yeniden üretmek olduğu bir durumda bırakılırlar. Sermayenin düzeninde emekçiler için özgürlüğün anlamı budur.

Emekçi ile kapitalist arasındaki ilişki (emek gücünün özel mülk olması nedeniyle) daima bireysel sözleşme ilişkisi olmakla birlikte, hem emek piyasasında hem de emek süreçlerinde sermaye ile emek arasında (tüm özel mülkiyet ilişkilerinde olduğu gibi) eninde sonunda genel karakterde sınıfsal bir ilişki doğacağını ve bu ilişkinin kaçınılmaz olarak devletin ve hukukun hakem, kural koyucu ya da yaptırımcı olarak müdahalesini gerektireceğini kavramak zor değildir. Bu durum bireysel özel mülkiyet rejimi ile devlet gücü arasındaki sistemli çelişkinin karakterinden kaynaklanır. Emekçileri bireysel ya da toplu olarak daha fazlasını istemekten ve bu uğurda mücadeleden, kapitalistleri ise (yine bireysel ve toplu olarak) ya emekçiye adil piyasa karşılığından daha az ödemek ya da işgücünün değerini düşürmek için (ya emekçinin hayatını sürdürmesi için gerekli mal demetini tırtıklayarak veya mevcut mal demetinin maliyetini düşürerek) didinmekten hiçbir şey alıkoyamaz. Sermaye de emek de bu hedefler için mücadele etmekte haklıdırlar ve Marx'ın ünlü cümlesinde belirttiği gibi, “eşit haklar arasında karar kuvvetlinindir.”¹

Sermaye emekle mücadelesinde ne kadar başarılı olursa, kârlarını da o ölçüde artırır. Emekçiler ne kadar başarılı olurlarsa, hayat standartları da o oranda yükselir ve emek piyasasında karşılaştıkları seçenekler çoğalır. Kapitalist de benzer şekilde emekçinin emek sürecine aktardığı emeğin yoğunluğunu, üretkenliğini veya zamanını artırmak için mücadele eder, bu arada emekçiler de emek etkinliğinin zamanını ve yoğunluğunu, ayrıca bu etkinliğin örtük fiziksel tehlikelerini azaltmaya uğraşırlar. Devletin kural koyma gücü –günlük çalışma süresini

ya da sağlığa aykırı maddeleri ve çalışma koşullarını sınırlama gibi konularda yasal düzenleme yetkisi- genellikle bu ilişkilerde rol alır.

Sermaye ile emek arasındaki çelişkili ilişkinin gücü ve aldığı biçimler hakkında pek çok araştırma yapıldı; bu çelişki, devrimci ve reformist politik mücadelelerin kaçınılmazlığının açıklanmasında uzun zamandır kritik rol oynuyor. Bu nedenle bu metinde bu konuya çok kısa değinmem bağışlanır umarım, çünkü çoğu okurun bu konuya genel çizgileriyle aşina olduğunu düşünüyorum. Sol kanattaki bazı araştırmacılar (özellikle Marksistler) açısından sermaye ile emek arasındaki bu çelişki sermayenin temel çelişkisidir. Dolayısıyla bu çelişki, tüm anlamlı politik mücadelelerin dayanağı ve tüm antikapitalist devrimci örgütlenme ve hareketlerin mayalandığı zemin olarak değerlendirilir çoğu kez. Bazıları da bu çelişkiyi her türlü krizin biricik ana kaynağı olarak yorumlar. Kuşkusuz “kâr oranlarının düşüşü” dediğimiz kriz teorisinin başrolü oynar görüldüğü yerler ve zamanlar olmuştur. İşçiler sermaye karşısında çok güçlendiklerinde, ücret düzeylerini büyük olasılıkla sermayenin kârlarını azaltacak noktaya kadar yükselteceklerdir. Bu durumda sermayenin tipik tepkisi greve gitmek, yatırımı ve yeniden yatırımı durdurmak ve emekçileri hizaya getirmek için kasıtlı işsizlik yaratmaktır. Bu tür görüşler Kuzey Amerika, Britanya ve Avrupa’da 1960’ların sonlarından itibaren 1970’lerde ortaya çıkan durum için geçerlidir.² Ama sermaye, emek üzerinde tam hâkimiyet kurduğu dönemlerde de sık sık sıkıntıya girer; 2008’deki çöküşün ardından yaşananlar bunun kanıtıdır.

Ne var ki, emek-sermaye çelişkisi krizlerin açıklanmasında ne analitik ve ne de politik olarak tek başına yeterli olabilir. Bu çelişki, sermayenin diğer çelişkileriyle (hatta örneğin kullanım ve mübadele değerleri arasındaki çelişkiyle) ilişkilerinde kökleşmiştir ve o ilişkilere bağımlıdır. Bu görüş ışığında, antikapitalist hareketin politik misyonunun karakterinin ve yaklaşımının değişmesi zorunludur; çünkü sermayenin hedeflerini gerçekleştirmek ve çıkarlarını korumak için kullandığı müthiş parasal güç birikimi gibi bazı kuvvetler çoğu kez işyerindeki emek-sermaye ilişkisinde köklü değişiklik imkânlarını sınırlar. Emek-sermaye çelişkisinin yok edilmesi ve yabancılaşmamış (yabancılaşmış emeğin aksine) emek koşullarını oluşturma özlemi

alternatif politik ideallerin en önemli nedeni olsa da, başka çelişkilerin (ve bunlarla bağlantılı, para formunun ve özel kişilerin toplumsal serveti temellük edebilmesinin yol açtığı türden çelişkilerin) üzerine gidilmeksizin bu ideallere ulaşılması imkânsızdır.

Emek-sermaye ilişkisi üzerinde kafa yormanın ortaya çıkardığı politik ideal kuşkusuz, emekçilerin kendi zamanlarını, kendi emek süreçlerini ve kendi ürünlerini kolektif olarak denetlemelerini mümkün kılacak organizasyonlar aracılığıyla sermayenin emek piyasasında ve işyerinde emek üzerinde kurduğu tahakkümün kaldırılmasıdır. Bu ideal gerçekleştiğinde başkaları için toplumsal emek ortadan kalkmaz ama yabancılaşmış toplumsal emek son bulur. Böyle bir alternatif yaratma girişimlerinin uzun geçmişi (işçi kooperatifleri, özyönetim, işçi denetimi ve daha yenilerde dayanışma ekonomileri gibi), yukarıda belirttiğimiz nedenlerle bu stratejinin ancak sınırlı bir başarıya ulaşabildiğini gösteriyor. Üretim araçlarının devletleştirilmesi yönteminden hareketle devletin organize ettiği alternatifler ve merkezi planlama da aynı derecede sorunlu, belki de aldatıcı ütopyalar olarak kaldı. Bu stratejilerden herhangi birini başarıyla uygulamadaki güçlük bence, emek-sermaye çelişkisinin sermayenin diğer çelişkileriyle bağlantısının nasıl kurulduğu ve bu çelişkilerde nasıl kök saldığı meselesiyle ilgilidir. Böyle kapitalist olmayan emek organizasyonları hâlâ mübadele değeri üretimini amaçlıyorsa ve özel kişiler paranın toplumsal gücüne kontrolsüzce el koymaya devam ediyorsa, o takdirde örgütlenmiş işçiler, dayanışma ekonomileri ve merkezden planlanan üretim rejimleri eninde sonunda başarısızlığa uğrar ya da kendi sömürülerine suç ortağı olurlar. Yabancılaşmamış emek koşullarını gerçekleştirme hevesi söner.

Emek-sermaye çelişkisinden kaynaklanan kavganın yürütüldüğü karmaşık arenaya ilişkin bazı talihsiz yanlış anlamalar da vardır. Sol düşünce kesiminde emek piyasasını ve işyerini sınıf mücadelesinin merkezi ikiz arenaları olarak öne çıkarma eğilimi egemendir. Yani bunlar kapitalist organizasyon biçimlerine alternatiflerin oluşturulacağı ayrıcalıklı alanlar sayılır. Öncü proletaryanın sosyalist devrimi başlatmak üzere kendisini şekillendirdiği düşünülen yer burasıdır. Biraz sonra göreceğimiz üzere, sermaye dolaşımı sürecinde üretim ile

gerçekleşme (realizasyon)* arasındaki çelişkili birliği incelediğimizde, aynı derecede hatta daha anlamlı başka mücadele alanlarının da var olduğunu göreceğiz.

Örneğin ABD’de çalışanlar, çoğunlukla gelirlerinin yaklaşık üçte birini konuta harcarlar. Daha önce gördüğümüz gibi konut arzı, giderek artan ölçüde spekülatif mübadele değeri işlemleri tarafından yönlendirilmektedir; konut arzı (hem arsa hem de konut üzerinden) rant ve (büyük ölçüde ipotekli konut kredisi geri ödemeleri şeklinde) faiz geliri sağlama, emlak vergisi toplama zemini ve konut inşaatına yatırılan sanayi sermayesi için kâr alanı haline gelmiştir. Konut piyasası ayrıca, büyük çaplı talanın gerçekleştiği bir piyasadır (örneğin yasal harçların ve komisyonların alınması). Emek piyasalarında ve üretim noktasındaki mücadelelerle önemli ücret tavizleri kazanabilen emekçiler, spekülatif saiklerle işletilen konut piyasasında talancı pratiklerden kaçınamıyorlar ve kullanım değeri olarak konut sahibi olabilmek için kazandıklarının tümünü geri vermek durumunda kalıyorlar. Emeğin üretim noktasında kazandıkları konut sahipleri, tüccarlar (mesela telefon şirketleri), bankacılar (kredi kartı aidatları), avukatlar ve komisyoncu acentalar tarafından çalınarak geri alınıyor, geriye kalanın büyük bölümü de vergiye gidiyor. Konut alanında olduğu gibi sağlık, eğitim, su ve kanalizasyon hizmetlerinin ve diğer temel hizmetlerin özelleştirilmesi ve metalaştırılması emeğin payına düşen geliri azaltır ve değere yeniden el koyarak sermayeye aktarır.

Ne var ki, öykü bu kadarla bitmiyor. Bütün bu saydığımız pratikler, (nasıl tanımlanırsa tanımlansın) çalışan sınıfları da içeren korunmasız kitlelerin sırtından gelir ve servet elde etmek için gaspa dayalı birikim politikasının temel araç olarak kullanıldığı kolektif bir alan oluşturur. Daha önce kazanılmış ayrıcalıkların (tatminkâr sosyal ücretin temelini oluşturan emeklilik hakları, sağlık hizmeti, parasız eğitim ve yeterli düzeyde kamu hizmetleri gibi) çalınarak geri alınması neoliberalizm döneminde rasyonelleştirilmiş en bariz gasp yöntemi haline gelmiştir ve şimdilerde mali ahlak adına yürütülen ke-

* Gerçekleşme sözcüğü mal-sermayeden para sermayeye geçişi, yani satışın tamamlanmasını ifade eder. (ç.n.)

mer sıkma politikası aracılığıyla güçlendirilmektedir. Bu gaspa dayalı birikim politikasına karşı örgütlenmek (örneğin kemer sıkma politikasına karşı bir hareket örgütlemek), konut, eğitim, sağlık ve kamu hizmetleri ihtiyaçlarının daha ucuz, daha kaliteli karşılanması taleplerini yükseltmek, sınıf mücadelesi açısından, emek piyasasındaki ve işyerindeki sömürüye karşı yürütülen mücadele kadar önemlidir. Ne var ki, sınıf bilincinin sahibi ve sosyalist emellerin simgesi olarak fabrika işçisine takılıp kalan sol cephe, diğer sınıfsal pratikler dünyasını da düşünsel çerçevesine ve politik stratejilerine dahil etmekte büyük ölçüde başarısızdır.

Sermayenin çelişkileri ile *kapitalizmin* çelişkileri arasındaki girift etkileşimler de bu noktada gündeme gelir. Bu sorunu daha sonra ayrıntılı olarak ele alacağım. Ama burada emek-sermaye çelişkisi tartışmasını bu çelişki ile sermayenin başka çelişkileri arasındaki kökleşmiş ilişkiye, ayrıca *kapitalizmin* çelişkileriyle, özellikle de ırksallaştırma (*racialization*), cinsiyet ayrımcılığı ve diğer ayrımcılık biçimleriyle iç içe geçmiş haline değinmeden bitirmek saçma, taktiksel olarak da yanlış olacak. Emek ve konut piyasalarını ırksal, etnik ve başka bazlarda bölmek ve ayırmak, kapitalist toplumsal organizasyonların her yanına sirayet etmiş habis uygulamalardır.

Emek-sermaye çelişkisi tartışmasız olarak sermayenin merkezi ve temel nitelikte bir çelişkisidir ama –yalnızca *sermayenin* bakış açısından bile– diğer tüm çelişkilerini ikincil durumda bırakan ana çelişki değildir. *Kapitalizm* açısından, sermayenin imal ettiği ekonomik motordaki bu merkezi ve temel çelişki kuşkusuz hayati rol oynar ama bu çelişkinin somut manifestoları, ırk, etnisite, toplumsal cinsiyet ve dinsel bağlılıklar gibi başka sosyal farklılaşma biçimlerinin süzgeçlerinden geçerek birbirine karışır ve böylece kapitalizm dahilinde sürdürülen fiili mücadele politikası, yalnızca emek-sermaye ilişkisinin gerektirdiğinden çok daha karmaşık hale gelir.

Bütün bunları sermayenin tüm çelişkileri arasında emek-sermaye çelişkisinin önemini azaltmak için söylemiyorum, çünkü gerçekten kendine özgü ve kilit önem taşıyan bir çelişkidir emek-sermaye çelişkisi. Eninde sonunda sermayenin gücünün, gerek emekçinin bedenine gerek yaşama imkânları ve refahı açısından emekçiye bağımlı olan

tüm insanların bedenlerine doğrudan el uzattığı mekân işyeridir ve emek piyasası da buna aracılık eder. Pek çok kişi için bu deneyimin yabancılaştırıcı ve yakıcı karakteri (çalışma süreçlerinde sık sık gerçekleşen vahşi muamele ve işçinin evinde yaşanan zalim açlık) daima kitlesel yabancılaşmanın en önemli zemini, dolayısıyla devrimci öfke patlamalarını alevlendiren nokta olmuştur. Ne var ki bu olgunun abartılması ve sanki kendiliğinden ve sermayenin diğer çelişkilerinden bağımsız işliyormuş gibi kabullenilmesi bence, sermayeye ve dolayısıyla kapitalizme gerçek devrimci alternatif arama çabalarına zarar vermektedir.

Sermaye Süreç mi Yoksa Şey mi?

Bir zamanlar fizikçiler ışığın karakteri konusunda sonu gelmez tartışmalara dalmışlardı: Işık parçacıklardan mı yoksa dalgalardan mı oluşuyordu? On yedinci yüzyılda Christaan Huygens dalga teorisini ortaya attığı sırada Isaac Newton da ışığın parçacık teorisini geliştirdi. Işığın karakterine ilişkin görüşler bu iki teori arasında gidip geldi. Nihayet kuantum mekaniğinin babası Neil Bohr tamamlayıcılık ilkesine dayanarak “dalga-parçacık ikiliği”ni çözdü. Bu yoruma göre ışık, hem parçacık hem de dalgadır. Her iki tanımlama da ışık kavramımızın oluşması için gereklidir ama bunları eş anlı kullanma ihtiyacı duymayız. Ne var ki bazı fizikçiler, söz konusu ikiliği tamamlayıcı değil eş anlı olarak yorumlarlar. Ayrıca parçacık-dalga ikiliğinin doğanın yapısal bir unsuru mu olduğu yoksa gözlemcinin imkânlarının sınırlılığını mı yansıttığı konusunda ciddi tartışmalar yürütülmüştür. Ne olursa olsun, bu tür ikiliklerin artık doğa bilimlerinin birçok alanında teori inşa sürecinin asli unsurları olarak benimsendiği kuşkusuzdur. Örneğin zihin-beyin ikiliği, çağdaş sinirbiliminde düşünme sürecinin temelinde yer alır. Dolayısıyla doğa bilimlerinin özü itibarıyla diyalektik mantıkla çatıştığını ya da çelişki fikrine bağışık olduğunu düşünmek doğru olmaz (gerçi hemen belirtiyim, doğa bilimlerindeki diyalektik mantık, Engels ve daha sonra Stalin’in savunduğu katı ve saçma diyalektik versiyonun mantığından çok farklıdır). Bilim olarak nitelenmek için can atan geleneksel iktisadın aynı yolu izlememiş olması ne büyük talihsizlik!

Peki, sermaye bir süreç midir yoksa bir şey midir? Ben her ikisi olduğunu ileri süreceğim; ayrıca bu ikiliğin işleyişi konusunda eş anlılık değil tamamlayıcılık ilkesini benimsiyorum; ama sık sık bu ilkelere birini öne çıkarmak konunun açıklanması bakımından kaçınılmaz

oluyor. Bir süreç olarak kesintisiz sermaye dolaşımı ve akışı ile sermayenin aldığı çeşitli maddi formlar (esas olarak para, üretim etkinlikleri ve mallar) arasında çelişkili bir birlik oluşur. Dolayısıyla araştırmamızın bu çelişkinin karakterine, yaratıcılığı ve değişimi, dengesizlikleri ve krizleri nasıl ürettiği konusuna odaklanması gerekiyor.

Hukukun üstünlüğüne dayalı bir kapitalist devletin, piyasa pratiklerine uyguladığı her türlü hukuk kuralına saygı gösteren, iyi huylu ve dürüst bir kapitalistin etkinliklerini açıklayan basit bir akım modeli* düşünelim. Kapitalist güne belli bir miktar para ile başlar (parayı borçlanarak veya kendi kaynaklarında sağlamış olması bu noktada önem taşımıyor). Bu para üretim araçları satın almak için harcanır (toprağın kullanımı ve toprağın sunduğu diğer imkânlar, ayrıca yarı mamul girdiler, enerji, makine vb.). Kapitalist hazırda bir işgücü piyasası da bulur ve sözleşmeyle belli bir çalışma süresi için (diyelim günde sekiz saat üzerinden haftalık ücretle) emekçileri kiralar. Üretim araçlarının ve emek gücünün satın alınması üretimden önce gerçekleşir. Ama emek gücünün karşılığı genellikle üretim gerçekleştikten sonra ödenirken, üretim araçlarının bedeli genellikle üretim etkinliğinden önce ödenir (kredi ile satın alınmamışlarsa kuşkusuz). Emekçinin üretkenliğinin teknolojiye (mesela makinelere), organizasyon tarzına (mesela emek sürecindeki işbölümüne ve işbirliği yöntemlerine), kapitalist tarafından tasarlanan emek sürecinin yoğunluğuna ve rasyonelliğine bağlı olduğu aşîkârdır. Bu üretim sürecinin sonucunda yeni bir ürün (çoğunlukla şeyler ama bazen de ulaştırma ve hizmetler gibi süreçler) elde edilir, bu ürünler piyasaya sürülür ve kapitaliste başlangıçta harcadığına ilaveten belli bir kâr sağlayacak bir fiyattan tüketicilere satılır.

Elde edilen kâr bütün bu sürecin zahmetine katlanmanın geri-sindeki dürtüdür. Ertesi gün kapitalist geçimini sürdürmek amacıyla tüm süreci yineler. Ama bir sonraki gün dünkü kârının bir kısmını üretimini artırmak için kullanır. Böyle davranmasının daha fazla parasal güç hırsı ve iştahı gibi çeşitli nedenleri vardır; ama dünkü kârının bir kısmını işini genişletmek için yeniden yatırmadığı takdirde cüretli

* Dinamik model. (ç.n.)

kapitalist rakiplerinin onu piyasadan sürmeye yeltenecekleri korkusu da bu davranışında rol oynar.

Bu sürecin yasadışı versiyonları da vardır. Başlangıç yatırımı soygun ya da zorla edinilen para ile finanse edilmiş olabilir. Toprak ve diğer kaynaklar baskıyla sahiplenilmiş ve girdiler serbest piyasada usulüne uygun olarak satın alınmayıp çalınmış olabilir. İşçiyle yapılan sözleşme yasaların öngördüğü koşullara aykırı olabilir, ayrıca ücretlerin ödenmemesi, çalışma saatlerinin baskıyla uzatılması, sözde kabahatler için verilen cezalar gibi daha pek çok haksız uygulama yaygınlaşmış olabilir. Emek süreci dayanılamayacak kadar kötü, hatta tehlikeli olabilir (zehirli maddelere maruz kalmak, iş yoğunluğunun insanın kaldıracabileceği makul düzeylerin üzerine çıkarılması). Yalan beyana dayalı hilekârlık, tekel fiyatlaması ve hatalı, hatta tehlikeli malların satılması gibi uygulamalar piyasanın her yanını sarabilir. Rakipler hızla geride bırakılıp tekel fiyatları dayatılabilir. Bütün bunların gerçekleşme ihtimali devletin önlemler ve müdahaleler geliştirmesine yol açar; mesleki güvenlik ve sağlık, tüketim malları güvenliği gibi alanlarda kurallar getirilir (fakat böyle koruma önlemleri geride bıraktığımız yaklaşık otuz yıl boyunca Ronald Reagan ve Margaret Thatcher'ın temsilciliğini yaptığı neoliberal rejimlerde ciddi ölçülerde zayıflatıldı).

Kapitalist dünyanın neresine baksak, yaygın kanunsuzluğu hissediyoruz. Yasal sermaye dolaşımının kuralları yasadışı davranışlar tarafından belirlenmese bile o cepheden yoğun biçimde etkileniyor. Dolayısıyla bu yasal-yasadışı ikiliği de sermayenin nasıl işlediğinin açıklanmasında rol oynuyor. Bireylerin davranışlarını sınırlamak için devlet otoritesinin kullanılması kuşkusuz gereklidir. Devletsiz bir kapitalizm düşünülemez (bkz. Üçüncü Çelişki). Ama devlet müdahalesinin alacağı şekil, devlet aygıtı üzerindeki sınıfsal denetim ve etkilere bağlıdır. Devlet aygıtının ihmali ve suç ortaklığı olmaksızın Wall Street yakın geçmişte uyguladığı kanunsuzluklara kalkışamazdı.

Ne var ki burada önemli olan, sermayenin bir süreç olarak, çeşitli momentlerde ve çeşitli geçişler aracılığıyla bir maddi formdan diğerine kesintisiz değer akışı olarak tanımlanmasıdır. Sermaye bir momentte para formunu alır, bir diğerinde üretim aracı stokları (toprak ve doğal kaynaklar dahil) veya fabrika kapılarından içeri yürüyen işçi

kitlesidir. Fabrika çatısı altında sermaye, somut emek sürecine ve örtük ve henüz gerçekleşmemiş değerin (toplumsal emek) ve artı-değerin bünyesinde maddileştiği mal üretimi sürecine dahil olur. Mal satıldığında, sermaye tekrar para formunu alır. Bu kesintisiz akış boyunca, hem süreç hem de şeyler birbirine bağımlıdır.

Süreç-şey ikiliği sermayeye özgü değildir; bence doğada varoluşun evrensel koşuludur ve insanlar da doğanın parçası olduklarından, söz konusu ikilik tüm üretim tarzlarında sosyal etkinliğin ve sosyal hayatın da evrensel koşulu olur. Devletin beni tanımlamak için kullandığı, şeylere özgü özelliklerim (ad ve numara!) var ama ben hayatımı bir süreç olarak yaşıyorum. Ne var ki sermayenin bu ikiliği kavrayış ve kullanım tarzı farklıdır; yakından bakmamız gereken nokta da işte budur. Sermaye farklı fiziksel durumlardan geçen kesintisiz değer akışı şeklinde var olur; bu durumlardan bazılarını belirledik, bazılarını ileride ele alacağız. Akışın kesintisiz olması sermayenin varlığı açısından temel koşuldur. Sermaye dolaşımını kesintisiz sürdürmek zorundadır, yoksa varlığı son bulur. Üstelik dolaşımın hızı da önemlidir. Ben sermayemi senden daha hızlı dolaştırabiliyorsam, rekabet üstünlüğü yakalarım. Yani, sermayenin dolaşım hızını artırma yönünde ciddi bir rekabet baskısı vardır. Dolaşım hızını artırma eğilimini sermayenin tarihinde kolayca saptayabiliriz. Dolaşımı hızlandırmak ve fiziksel mesafenin dayattığı engelleri azaltmak için tasarlanmış teknolojik ve örgütsel yeniliklerin listesi çok uzundur.

Ama bütün bu açıklamada bir momentten diğerine sorunsuz geçildiği varsayılıyor. Halbuki gerçek böyle değil. Diyelim param var ve çelik üretmek istiyorum, bunu gerçekleştirmek için tüm girdileri (emek gücünü ve üretim araçlarını) hemen tedarik etmem gerekir. Ama demir cevheri ve kömür toprağın altında gömülüdür ve onları oradan kazıp çıkarmak uzun zaman alır. Yakın çevrede emek gücünü satmaya istekli yeterli işçi de yok. Bir yüksek fırın inşa etmem lâzım ama o da zaman alır. Bu arada çelik imalatı için ayırdığım sermaye hiçbir değer üretmeden uyukluyor. Paradan üretim için gereken mallara geçiş süreci bu türden potansiyel engellerle tıkanmıştır; öte yandan kaybedilen zaman sermayenin değer yitirmesi ya da hatta yok olması demektir. İşte ancak tüm bu engeller aşıldığında sermaye fiili üretim sürecine akabilir.

Üretim sürecinde de her türlü sorun ve engel doğabilir. Çeliğin üretilmesi zaman alır ve iş sürecinin yoğunluk derecesi çelik üretiminin süresini etkiler. İşin süresini kısaltmak için organizasyon tarzlarında ve teknolojiye yenilik imkânlarının araştırılması mümkünse de bu zamanı sifıra indirmek fiziksel engeller nedeniyle imkânsızdır. Üstelik emekçiler robot değildir. Aletlerini bırakabilirler ya da emek sürecini yavaşlatabilirler. Süreklilik için işgücü üzerinde denetim kurmak ve işgücüyle işbirliği yapmak gerekir.

Üretilen çeliğin satılması gerekir ama alıcı belirene kadar mal pazarda bekletilir (süreçte yeni bir zaman kaybı). Herkesin elinde birkaç yıllık ihtiyacını karşılayacak kadar çelik bulunuyorsa bu zaman zarfında hiçbir alıcı çıkmayabilir; böylece dolaşımı duran mal-sermaye ölü sermayeye dönüşür. İmalatçının çıkarı tüketimin devir hızını güvenceye almayı ve artırmayı gerektirir. Bunu başarmanın bir yolu çabucak paslanan çelik üretmek ve ürünün hızla yenilenmesini sağlamaktır. Ama cep telefonları ve elektronik aletler grubunda tüketimin devir hızını artırmak çok daha kolaydır. Planlı eskitmeler, yenilikler, modayı değiştirmek vb. yöntemler kapitalist kültürün derinlerine kök salmışlardır.

Sermaye, dolaşımının önündeki engelleri aşmak ya da devre dışı bırakmak ve dolaşım hızını artırmak için çılgınca çabalarken her türlü stratejiye ve kestirme yola başvurur. Mesela imalatçılar mallarını satmak için beklemek istemeyebilirler. Onlar için mallarını tüccarlara tam değerinin altında bir değerle aktarmak daha kolaydır (böylece imalatçıların artı-değer paylarından yapılan bu kesinti tüccarların kârına eklenir). Tüccarlar (toptancılar ve perakendeciler) ürünün nihai tüketiciye satış masraflarını ve risklerini üstlenirler. Verimlilikten ve ölçek ekonomilerinden yararlanarak (bu arada çalıştırdıkları emekçileri sömürerek) imalatçıları nihai tüketicilerle temasa geçirebilirler ve malın doğrudan imalatçı tarafından pazarlanması durumunda oluşacak maliyeti düşürebilirler. Bu işlem, akışı kolaylaştırır ve imalatçılara daha güvenli bir pazar sunar. Ama sürecin imalatçılar açısından bir de olumsuz tarafı vardır: Tüccarlar sonunda imalatçılar üzerinde ciddi güç oluşturarak kâr oranlarını düşürmeye zorlayabilirler (Walmart stratejisi). Alternatif olarak, imalatçılar henüz satılma-

mış mallar üzerinden kredi arayışına girebilirler. Ne var ki bu noktada da bankacıların, finansörlerin ve tefecilerin özerk gücü etkin bir faktör olarak sermaye dolaşımı ve birikimi sürecine girebilir. Sermaye akışını sürdürmek için uygulanan sosyal stratejiler iki tarafı keskin bıçak gibidir. Birincil amaçları olan dolaşım sürecini kolaylaştırma-yı ve pürüzlerini gidermeyi başarabilirler ama aynı anda, sermayenin genel çıkarlarına değil kendi spesifik çıkarlarına hizmet etmek isteyen tüccarlar (örneğin Walmart) ve finansörler (örneğin Goldman Sachs) kesiminde etkin güç blokları da yaratabilirler.

Sermaye dolaşımı sürecinin durağanlığı ile hareketliliği arasındaki gerilimi kuvvetlendiren tamamen fiziksel karakterli başka problemler de vardır. Bu problemler uzun dönemli sabit sermaye yatırımları kategorisinde yoğunlaşır. Sermayenin mekânda ve zamanda özgürce dolaşabilmesi için bir yerde sabit (yollar, demiryolları, iletişim kuleleri ve fiber optik kablolar, havaalanları ve limanlar, fabrika binaları, ofisler, konutlar, okullar, hastaneler vb. şeklinde toprağa bağlanmış) fiziksel altyapı ve çevre yapılarının inşası zorunludur. Sabit sermayenin görece hareketli başka formları (gemiler, kamyonlar, uçaklar ve makineler, büro ekipmanı ve lokomotiflerden gündelik hayatımızda kullandığımız bıçaklara, çatalara, tabaklara ve mutfak aletlerine kadar) uzun ömürlüdür. Bunların tümü –São Paulo, Şangay veya Manhattan gibi kentsel yerleşimlere baktığımızda farkına vardığımız gibi– olağanüstü büyük hacimdedir ve çoğu taşınamaz niteliktedir; öte yandan taşınabilir bölümlerin yatırımın ekonomik ömrü boyunca değer kaybına yol açılmadan yenilenmesi imkânsızdır. Sermaye birikiminin paradokslarından biri şudur: zaman ilerledikçe uzun ömürlü ve hem üretim hem de tüketim açısından fiziksel olarak taşınamaz nitelikli bu dev sermaye kütlesi kesintisiz akan sermayeye göre büyür. Sermaye daima, zaman içinde giderek daha fazla sabit sermaye ihtiyacı doğması nedeniyle kireçlenerek katılaşıma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Sabit sermaye ile dolaşımdaki sermaye birbiriyle çelişki halindedir ama biri olmadan diğeri de var olamaz. Dolaşımdaki sermayenin daha hızlı hareket edebilmesi için sermayenin sermaye dolaşımını mümkün kılan bölümünün akışı yavaşlatılmak zorundadır. Ama taşınamaz nitelikteki sabit sermayenin değeri (konteyner liman terminali

gibi) ancak kullanımıyla gerçekleşir. Hiçbir geminin yanaşmadığı bir konteyner tesisi faydasızdır ve buna yatırılan sermaye kaybedilir. Öte yandan, gemiler ve konteyner terminalleri olmaksızın mallar pazara ulaştırılamaz. Sabit sermaye, sermaye dolaşımı sürecini destekleyecek unsurlar grubudur; dolaşım süreci ise sabit sermayeye yatırılan değerin geri kazanılmasını sağlayacak araçları sunar.

Hareketsizlik ve hareketlilik arasındaki bu temel çelişkidenden bir başka güçlük doğuyor. Sermaye akışını kolaylaştırmak için geliştirilen sosyal manevralar (mesela tüccar kapitalistlerin ve daha da güçlü olan finansörlerin etkinlikleri) toprağa sabitlenmenin yol açtığı fiziksel sorunlarla birleştiğinde toprak sahipleri için artı-değerin bir kısmına el koyma fırsatı yaratılır. Sermayenin bu eksantrik kesimi, toprakta, doğal kaynaklarda ve gayrimenkul varlık değerlerinde amansızca spekülasyon yaparken bile rantlara el koyar ve topraktaki yatırımları şekillendirir.

Keynes 1930'larda, gelecekte "rantiyenin ötanazisi" dediği olayın gerçekleşeceği günlere umutla bakıyordu.¹ Keynes'in tüm sermaye sahipleri için tasarladığı bu politik ideal kuşkusuz gerçekleşmedi. Mesela toprak, karşılığında mülkiyet sahipliği haklarının (ya da gelecekteki kira geliri hisselerinin) uluslararası platformda ticaretinin yapılabileceği bir hayali sermaye formu olarak daha da önem kazandı. Günümüzde "toprak" kavramı artık geçmişten devralınan tüm alt yapıyı ve insan yapısı değişiklikleri (mesela bir yüzyılı aşkın süre önce inşa edilen Londra'nın ve New York'un metro tünellerini), ayrıca henüz amorti edilmemiş yeni yatırımları kapsıyor. Rantiyenin her şey üzerinde mutlak hâkimiyet kurma imkânı ve toprak sahiplerinin ekonomik faaliyetlerdeki çıkarları şimdi daha da büyük bir tehdit halini almış bulunuyor; özellikle yükselmekte olan rantların, arazi ve diğer gayrimenkul fiyatlarının sağlayacağı kazançların tadını çıkaran finans kuruluşlarının rantıye sınıfını desteklemesi nedeniyle bu tehdit daha da güçlendi. Yukarıda incelediğimiz konut sektöründeki fiyat patlamaları ve çöküşler bu durumun tipik örnekleridir. İlginç olan husus, bu uygulamaların sona ermemiş olmasıdır. Şimdilerde dünyanın her yanında (kuzey-doğu Hindistan'ın zengin doğal kaynaklı bölgelerinden Afrika'ya ve Latin Amerika'nın her yanına kadar) kurumlar ve

bireyler, toprağı ve toprağın barındırdığı (hem “doğal” hem de insan yapısı) her türlü servet kaynağını satın alarak mali geleceklerini güvenceye alma peşine düştüğünden sözünü ettiğimiz uygulamalar artık akıl almaz “toprak gaspları” biçimine büründü. Bu durum, toprak ve kaynak kıtlıkları rejiminin şekillenmekte olduğunu gösteriyor (bu rejim petrol şirketlerinin çok uzun süredir kullanmakta olduğu tekelci ve spekülâtif güç sayesinde kendi kendine oluşmaktadır).

Rantiye sınıfı mallarını uluslararası platformda dolaşarak satmak için hareketliliğin mali imkânlarını kullanırken bile, gücünü sabitlik üzerindeki denetim gücünden alır. Yakın geçmişte konut sektöründe yaşananlar bu gücün nasıl işlediğini ifşa eden bir modeldir. Nevada’da konutların mülkiyet hakları tüm dünyada hiçbir şeyden kuşkulanan yatırımcılara satılmış, ama sürecin sonunda Wall Street ve diğer finansal avcılar ödülleri ve haksız kazançlarını alırken bu yatırımcılar aldatılmışlar ve milyonlarca dolar kaybetmişlerdi.

O halde şunu sormamız gerekiyor: Hareketlilik ile sabitlik arasında ve süreç ile şey arasındaki bu gerilim neden, nasıl keskinleşiyor ve sonunda özellikle rantiyecilerin aşırı güç kazanmasına ve krize yol açan mutlak bir çelişkiye dönüşüyor? Bu çelişkinin bölgesel gerilimlere ve krizlere zemin oluşturacağı apaçık ortadadır. Malların akışı durursa akış sürecini mümkün kılan şeyler de gereksiz hale gelir, devre dışı bırakılmaları gerekir ve rant gelirleri düşer. Sanayisizleştirme sürecinin uzun ve hazin öyküsü Detroit gibi kentlerde tüm faaliyetin durmasına ve böyle kentlerin kayıp değerler bataklığına dönüşmesine neden oldu; oysa aynı sıralarda Shenzen ve Dakka gibi kentler yenik düşen kentlerin yerini alabilmek için rant kazançlarına ve gayrimenkul piyasasındaki hızlı yükselişlere ihtiyaç duyan ve devasa sabit sermaye yatırımları talep eden faaliyet merkezleri haline geliyorlardı. Sermayenin tarihi sabit sermaye ile dolaşımdaki sermaye arasındaki, sabitlik ile hareketlilik arasındaki çelişkinin güçlü rol oynadığı bölgesel fiyat patlamaları ve çöküş öyküleriyle dolup taşar. Yaratıcı yıkım gücü olarak sermayenin yaşadığımız fiziksel ortamda en belirgin olduğu dünyadır bu. Yaratıcılık ile yıkıcılık arasındaki sınır çoğu kez güçlükle algılanır ama sanayisizleştirme, gayrimenkul değerlerinde ve toprak rantlarındaki sarmal hareketler, yatırımsızlık ve spekülâtif

amaçlı inşaatlar yoluyla geniş halk kitlelerine yüklenen tüm maliyetler, sabitlik ile hareketlilik arasındaki temel nitelikli sürekli gerilimden kaynaklanır; bu gerilim bazı coğrafyalarda periyodik olarak mutlak çelişkiye dönüşür ve böylece vahim bir krize yol açar.

Pekâlâ, bu tahlilden ne tür bir alternatif politik ideal üretebiliriz? Hemen akla gelen ideal arazi sahiplerinin denetimi altındaki sabit varlıklardan rant sağlama gücünün ortadan kaldırılmasıdır. Rant elde edenlerin taşınmaz bir değer olan toprak ve gayrimenkul varlıkları üzerindeki mülkiyet haklarını tüm dünyada özgürce ticarete sunabilmeleri engellenmelidir; mesela yakın geçmişte teminata bağlanmış borç müzakerelerine (CDO) havale edilen ipotekli krediler, tüm dünyada alınıp satılmışlardı. Toprak, doğal kaynaklar ve amortisi tamamlanan çevre inşaatları kamu malı kategorisine alınmalı; halk için potansiyel kamu malı olarak, halkın yararına ve halkın sorumluluğunda yönetilmelidir. Bir bütün olarak halk yakın geçmişe damgasını vuran toprak ve gayrimenkul fiyatlarındaki yükselişten hiçbir çıkar sağlamaz. Finansal spekülasyon ile fiziksel altyapı yatırımları ve diğer sabit sermaye formları arasındaki bağlantı da benzer şekilde yok edilmelidir ki, finansal kaygılar artık fiziksel altyapının üretimine ve kullanımına egemen olmasın. Nihayet, altyapı tesisleri arzında kullanım değeri mülahazaları ön plana çıkarılmalıdır. Böylece toplumsal düzenin siyasi kolektiflerine, zorunlu kullanım değerleri üretmek ve idame ettirmek için rasyonel planlama pratiklerini araştırmaktan başka seçenek bırakılmamış olur. Bu şekilde, süreçler ile şeyler arasındaki, sabitlik ile hareketlilik arasındaki girift ilişkiler, sınırsız sermaye birikimi için kullanılmaz ve kamu yararı ya da herkesin iyiliği hedeflenerek yönetilebilir.

Üretim ile Gerçekleşmenin (Realizasyon) Çelişkili Birliği

Sermaye akışını sürdürürken, kârın kaynağı olan nicelik artışı performansının ölçüldüğü iki ana kontrol noktasından geçer. Emek sürecinde yapılan iş sonucunda bir değer ilave edilir. Ama bu katma değer piyasada satılarak gerçekleşene kadar açığa çıkmaz, üstü kapalı kalır. Sermayenin kesintisiz dolaşımı, önce emek sürecinde üretim evresinden sonra da piyasada gerçekleşme evresinden başarı (kâr oranıyla ölçülen bir başarı) ile geçmesine bağlıdır. Ne var ki, sermaye dolaşımı sürecinin bu iki evresi arasında kaçınılmaz olarak ortaya çıkan birlik çelişkili bir birliktir. Peki ama bu çelişkinin büründüğü asıl form nedir?

Marx sermayenin epik analizinin ilk cildinde, kârın temelini oluşturan artı-değerin nasıl üretildiğini açıklamak için piyasadaki tüm gerçekleşme sorunlarını bir kenara bırakır. Diğer şeyler sabit kalmak üzere (kuşkusuz hiçbir zaman sabit kalmadıklarını biliyoruz) sermayenin işçilere mümkün olduğunca düşük ücret ödeme, kendilerini yeniden üretme maliyetini mümkün olduğunca işçilere yükleme (ev işleri ve etkinlikleri sayesinde) ve emek sürecinde elinden geldiğince uysal ve disiplinli olmalarını sağlama (gerekirse baskı uygulayarak) yönünde güçlü bir dürtüye sahip olmasını beklememiz normaldir. Bu amaç doğrultusunda, halen çalıştırdığı emekçilerin taleplerini baskılamak için eğitilmiş ama atıl emek gücünden oluşan geniş bir havuzu elinde tutmak sermaye açısından çok elverişli hatta hayattır; Marx'ın "yedek sanayi ordusu" dediği şeydir bu. Böyle bir emek fazlası olmasaydı sermayenin bunu yaratması gerekecekti (teknolojik işsizlik hüküm sürerken son otuz yılda yeni işgücü kaynaklarının kullanıma açılmasının -örneğin Çin'de- anlamı budur). Sermaye için ayrıca,

emekçiler cephesindeki her türlü toplu örgütlenme biçimlerini mümkünse engellemek ve emekçilerin devlet aygıtı üzerinde politik nüfuz uygulamalarına ne olursa olsun fırsat vermemek de önemlidir.

Sermaye tarafındaki böyle pratiklerin nihai sonucu Marx'ın *Kapital*'in I. cildinde kuramsallaştırdığı üzere, bir kutupta sermaye için giderek artan servet üretimi, diğer kutupta ise o servetin gerçek yaratıcısı emekçi sınıfların giderek daha fazla yoksulluğa, yozlaşmaya ve itibarsızlaşmaya maruz kalmasıdır.

Kapital'in II. cildinde, (yetkin solcu araştırmacılar tarafından bile çok az okunmuştur) Marx gerçekleşmenin koşullarını araştırır; bu sefer de üretimde hiçbir sorun yaşanmadığını varsayar. Burada bazı sıkıntılı ama geçici (bu cilt tamamlanmamıştır) kuramsal sonuçlara ulaşılmıştır. Eğer sermaye artı-değer üretmek ve ona el koymak için I. ciltteki analize göre yapmak zorunda olduğu her şeyi yaparsa o zaman emek gücünün piyasada ortaya koyduğu toplam talep sınırlanır veya düzenli olarak daralır. Üstelik, emekçilerin toplumsal yeniden üretiminin maliyetini hane halklarına yükleme çabası söz konusuysa, o zaman emekçiler piyasada mal ve hizmet satın almayacaklardır. Buradaki ironi şudur: Emekçiler kendilerini yeniden üretme maliyetinin giderek daha büyük kısmını üstlendikçe sermaye için çalışma dürtüleri de azalacaktır. Ayrıca (cömert devlet sübvansiyonlarıyla desteklenmedikçe) büyük bir işsizler ordusu, tıpkı ücretlerdeki düşüş (sosyal ücrete devlet katkısının azalması dahil) gibi toplam talebin artması ve piyasanın genişlemesi için kaynak sağlayamaz.

İşte burada ciddi bir çelişki yatıyor:

Emekçiler alıcı olarak piyasa için önem taşırlar. Ama kendi mallarının yani emek gücünün satıcıları olarak kapitalist toplum onlara en düşük fiyatı sunmaya çalışır. Bu durum bir başka çelişki doğurur: Kapitalist üretimin tüm enerjisini kullandığı momentler genelde aşırı üretim dönemlerinde oluşur; çünkü üretici güçlerin kullanılmasını koşullandıran yalnızca değer üretimi değildir, değer gerçekleşmesi de gerekir. Ne var ki, malların satışı, mal-sermayenin ve dolayısıyla artı-değerin gerçekleşmesi, genel anlamda toplumun tüketim ihtiyaçları ile değil büyük çoğunluğun hep yoksul olduğu ve hep öyle kalmaya mahkûm olduğu bir toplumun tüketim ihtiyaçları ile sınırlanmıştır.¹

Piyasadaki toplam efektif talebin yetersizliği (yoksul halk kitlesi cephesinde ihtiyaç duyulan kullanım değerlerinin toplumsal talebine göre) sermaye dolaşımının sürekliliğinin önünde ciddi bir engel oluşturur. Kârların düşmesine neden olur. Çalışan sınıfların tüketim gücü o efektif talebin önemli bir unsurudur.

Sosyal organizasyon tarzı olarak kapitalizm sık sık bu çelişkinin tutsağı olur. Bu durumda ya artı-değer üretiminin koşullarını sonuna kadar zorlar ve böylece artı-değerin piyasada *gerçekleşme* imkânını tehdit eder ya da emekçilerin durumunu iyileştirerek piyasada güçlü efektif talebi sürdürmeye çalışır ve böylece üretim sürecinde artı-değer yaratma imkânlarını zora sokar. Başka bir deyişle, I. ciltteki öneriler doğrultusunda ekonomide işler iyi gidiyorsa, II. ciltteki görüşler doğrultusunda kapitalizm büyük olasılıkla bunalıma girecektir; bunun tersi de doğrudur. İleri kapitalist ülkelerde sermaye 1945'ten 1970'lerin ortasına uzanan dönemde II. ciltteki bakış açısıyla uyumlu bir talep yönetimi yaklaşımına yöneldi (değerin gerçekleşmesi koşullarına ağırlık verdi) ama bu süreçte artı-değer üretimine ilişkin problemler giderek arttı (özellikle iyi örgütlenmiş politik olarak güçlü işçi sınıfı hareketi nedeniyle). Buna bağlı olarak 1970'lerin ortalarından itibaren kapitalizm (emekçi sınıflarla giriştiği şiddetli mücadelenin ardından) I. ciltteki görüşlerle daha uyumlu olan arz yönlü ekonomik yaklaşıma kaydı. Bu politika artı-değer üretiminin koşullarını besleyerek güçlendirmeye (gerçek ücretleri düşürerek, emekçi sınıfların örgütlenmesini ezerek ve genel olarak emekçileri güçsüzleştirerek) ağırlık verdi. Şimdilerde neoliberal karşı devrim diye adlandırdığımız uygulamalar 1970'lerin ortalarından başlayarak artı-değer üretiminin en önemli sorunlarını çözdü ama bunu pazar yerindeki gerçekleşme sürecinde problemler yaratarak başardı.

Bu genel hikâyede kuşkusuz sorun aşırı basitleştirerek anlatılıyor, ama yine de üretim ve gerçekleşme arasında oluşan çelişkili birliğin tarihsel süreçte nasıl açığa vurulduğu net olarak betimleniyor. Bu öykünün kesin olarak ortaya koyduğu bir başka gerçek de şudur: Krizlerin üretim ve gerçekleşme arasında yön değiştirerek salınması, krizin oluşumu ve yatıştırılması süreçlerini birbirine bağlar. Bu gelişmeler paralelinde ekonomi politikasında ve teorisinde de değişikliklerin

gerçekleşmesi ilginçtir. Mesela, (Marx'ın II. ciltteki analiziyle genel anlamda uyumlu) Keynesyen talep yönetimi 1960'larda ekonomik düşünceye egemen oldu; 1980'lerden sonra ise (Marx'ın I. ciltteki analiziyle uyumlu) monetarist arz yönlü ekonomi teorileri öne çıktı. Bu teorik yaklaşımların ve kamu politikalarının öyküsünü *Kapital*'in ilk iki cildinde anlatıldığı haliyle, üretim ile gerçekleşmenin temel çelişkili birliği bağlamında ele almanın önemli olduğunu düşünüyorum.

Üretim ile gerçekleşme arasındaki çelişki bazı yollarla hafifletilebilir. Öncelikle, işgücü sayısal olarak artırılarak (1980 sonrasında Çin'de atıl işgücü fazlasının kullanılmaya başlaması), burjuvazinin lüks tüketimi pompalanarak ya da üretime katılmayan ama önemli satın alma gücüne sahip toplum kesiminin (bürokratlar, subaylar, hukukçular, doktorlar, eğitimciler vb.) genişlemesi sağlanarak, ücretlerdeki azalmaya bağlı talep daralması giderilebilir. Hatta çelişkiye karşı daha önemli bir araç olarak krediye başvurulabilir. İlke olarak, değer ve artı-değerin üretimini ve gerçekleşmesini aynı ölçüde desteklemek için kredi vermeyi engelleyen hiçbir şey yoktur. Bunun en açık örneği finansörlerin bir yandan yap-satçılara spekülative toplu konut inşaatı için kredi verirken aynı zamanda tüketicilere de o konutları satın almaları için ipotekli kredi vermeleridir. Kuşkusuz buradaki sorun, bu uygulamanın 2007-9 döneminde esas olarak ABD ama aynı zamanda İspanya ve İrlanda konut piyasalarında görülen spekülative balonlar yaratmasıdır. Fiyat patlamaları, balonlar ve çöküşlerin uzun geçmişi, sermayenin tarihindeki bu tür olguların önemini kanıtlar.

Ne var ki kredi sisteminden gelen müdahaleler, bazı bakımlardan yapıcı da olmuş ve zor zamanlarda sermaye birikiminin sürdürülmesinde olumlu rol oynamıştır. Bunun sonucunda, üretim-gerçekleşme çelişkisinin yerini para ile değer formları arasındaki çelişki alır. Üretim-gerçekleşme çelişkisi, bir yandan (konut balonunu şişiren) akıldışı spekülative etkinliklere izin veren bir yandan da çelişkili üretim-gerçekleşme birliğinin bünyesinde beliren ve pürüzsüz, kesintisiz sermaye akışının sıkışıklıklarını da rahatlatan kredi sistemi dahilinde içselleştirilir. Kredi sistemine getirilen sınırlamalar üretim ile gerçekleşme arasındaki örtük çelişkiyi şiddetlendirir; kredi sistemini serbestleştirmek ve kuralsızlaştırmak ise özellikle varlık değerlerine yönelik denetim-

siz spekülasyonların tümüyle başıboş salıverilmesine neden olur. Asıl problem hep yerindedir: Kullanım değerleri ile mübadele değerleri arasındaki ve para ile paranın temsil ettiği toplumsal emek arasındaki çelişkiler giderilmez. Finansal ve ekonomik krizler sıklıkla işte bu çeşitli çelişkiler arasındaki karşılıklı bağlantı noktalarında patlak verir.

Üretim-gerçekleşme ilişkisine yamanmış bazı ikincil çelişkiler de vardır. Katma değerın üretim etkinliğinde yaratıldığı ve miktarının tamamen canlı emeğin emek sürecinde sömürülmesine bağlı olduğu tartışma götürmez ama akışın sürekliliği nedeniyle, değer ve artı-değer dolaşım sürecinin farklı noktalarında gerçekleşir. Değer ve artı-değer üretimini örgütleyen kapitalist imalatçının mutlaka o değeri gerçekleştirmesi zorunlu değildir. Tüccar kapitalistler, bankerler ve finansörler, toprak ve gayrimenkul sahipleri, vergi memurları gibi figürleri de dikkate alırsak değerın ve artı-değerın gerçekleştirilebileceği farklı noktalar olduğunu görürüz. Ayrıca gerçekleşme iki temel forma bürünebilir. Tüccar kapitalistler ve finansörler, kapitalist imalatçılara aşırı baskı uygulayarak, imalatçının kâr payını en düşük oranlara indirirken kendilerine büyük kârlar sağlayabilirler. Örneğin Walmart ve Apple Çin’de bu yöntemi uyguluyor. Bu durumda gerçekleşme sadece farklı bir sektörde değil, okyanus ötesindeki başka bir ülkede oluşur (böylece önemli düzeyde servet başka bir coğrafyaya transfer edilir).

Üretim ile gerçekleşme arasında köprü kurmanın diğer yolu, emekçi sınıflara fahiş fiyatlar ya da harçlar, kiralar veya vergiler dayatarak emekçilerin artı-değerden aldığı paydan bir parça daha koparmak ve böylece onlar için uygun görülen gelir payını ve yaşama standartlarını önemli oranda düşürmektir. Bu yöntem, sosyal ücret manipüle edilerek de uygulanır ve emeklilik hakları, eğitim ve sağlık hizmetleri ve temel kamu hizmetlerinde sağlanan kazançlar, gaspa dayalı birikime odaklanmış politik programın bir parçası olarak geri alınır. Şimdilerde devlet tarafından yaygın biçimde uygulanan kemer sıkma politikalarıyla ulaşılmak istenen amaç budur. Sermaye üretim sürecinde kaybedebilir veya emekçilerin talepleri karşısında ödün verebilir ama verdiği ödünleri veya kayıplarını hayat pratiğinde büyük bir enerjiyle emerek geri alabilir. Yüksek kiralar ve konut maliyetleri, kredi kartı şirketlerinin, bankaların, telefon şirketlerinin talep ettiği aşırı ücretler, sağlık

ve eğitim hizmetlerinin özelleştirilmesi, kullanım harçlarının ve cezalarının uygulanması, bunların tümü, bir dizi yağmacı pratikle ya da keyfi ve azalan oranlı vergilerle daha da ağırlaştırılmadıkları durumlarda bile savunmasız geniş halk kitlelerine mali yük getirir.

Bunun da ötesinde bu uygulamalar edilgen değil etkindir. Düşük gelirli ve savunmasız toplum kesimlerini mutenalaştırma, yer değiştirme ve bazen zorla tahliye yöntemleriyle yüksek değerli arsalardan ve semtlerden fiilen kovmak ya da kovmaya kalkışmak kapitalizmin tarihinde uzun zamandır süregelen pratiklerdir. Kapitalizm tahliyeye maruz kalan Rio de Janerio'nun teneke mahalleleri sakinlerini, Seul'deki öz kaynaklarla yapılmış evlerin eski sakinlerini, ABD'de mutenalaştırma nedeniyle yerlerinden edilen insanları ve Güney Afrika'daki gecekondu sakinlerini birleştirir. Bu bağlamlarda üretim, mekânın üretimi demektir; gerçekleşme ise toprak rantı ve gayrimenkul değerleri üzerinden sağlanan sermaye kazançları biçiminde olur; böylece çoğu kez yap-satçıları ve rantiyе sınıfını sermayenin diğer kesimleri karşısında güçlendirir.

Dolayısıyla üretim ve gerçekleşmenin çelişkili birliği sermaye kadar emekçilerin kaderini de ilgilendirir. Sol düşüncenin genelde yok saymasa da pek önemsemediği mantıksal sonuç şudur: Çalışma ve yaşama alanlarının her yanındaki sınıfsal çelişki ve sınıfsal mücadelede kaçınılmaz olarak çelişkili bir birlik oluşur.

Bu çelişkiden geliştirilen politik ideal, üretim ile gerçekleşme arasındaki ilişkinin tersine çevrilmesidir. Gerçekleşmenin yerini geniş halk kitlelerinin ihtiyacı olan kullanım değerlerinin ortaya çıkarılıp listelenmesi almalı ve üretim bu ihtiyaçları karşılama doğrultusunda idare edilmelidir. Böyle bir ters çevirmenin bir gecede gerçekleştirilmesi zor olabilir ama temel ihtiyaçların karşılanması sürecinin tedricen metasızlaştırılması uzun dönemde başarılması mümkün bir projedir ve ekonomik etkinliklerin lokomotifinin mübadele değerlerini büyütme çabası değil kullanım değerleri olması önerisiyle mükemmel uyuşmaktadır. Başarılması zor bir iş gibi görünebilir, ama Avrupa'daki sosyal demokrat yönetimlerin (özellikle İskandinavya'dakilerin) 1960'lardan başlayarak kapitalizmi istikrara kavuşturmak için talep yönlü ekonomi politikalarına yöneldikleri hatırlanmalıdır. Bu ülke-

ler böylece –biraz gönülsüzce de olsa– üretim-gerçekleşme ilişkisini antikapitalist bir ekonomiye geçişin gerektirdiği doğrultuda kısmen tersine çevirmeyi başardılar.

İKİNCİ KISIM

Hareketli Çelişkiler

Sermayenin temel çelişkileri birbirinden yalıtılmış değildir. Sermaye birikimi kompleksini inşa etmek üzere çeşitli yollardan birbirlerine kenetlenirler. Kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki çelişki¹ paranın varlığına dayanır, para ise toplumsal emek olarak² değerle çelişkili ilişki içindedir. Mübadele değeri ve onun ölçüsü olan para, mübadele işlemine katılan unsurlar arasında yasal ilişkinin varlığını, dolayısıyla bireylere tanınan özel mülkiyet haklarını ve bu hakları koruyan yasal ya da geleneksel çerçeveyi varsayar. Bu olgu bireysel özel mülkiyet ve kapitalist devletin kolektif niteliği arasındaki çelişkinin temelidir.³ Devlet meşru zor kullanma ve en önemli mübadele aracı olan kaydi para basma tekelini elinde tutar. Para formunun kalıcılığı ile özel mülkiyet haklarının kalıcılığı arasında köklü bir bağlantı vardır (biri diğerinin varlığını gerektirir). Özel kişiler mübadele işleminde toplumsal emeğin meyvelerine (ortak zenginliğe) hukuka dayanarak, özgürce el koyarlar.⁴ İşte kapitalist sınıfın gücünün parasal temeli böyle şekillenir. Fakat sermaye ancak emek gücünü metalaştırarak kendini sistemli bir şekilde yeniden üretebilir; böylece eşitlik üzerinde kurulu piyasa mübadele sisteminde, düpedüz eşitsizlik demek olan kârı nasıl yaratacağı sorununu çözer. Bu çözüm toplumsal emeğin –diğerleri için harcadığımız emeğin– yabancılaşmış toplumsal emeğe –yalnızca sermayenin üretimi ve yeniden üretimine adanmış emeğe– dönüştürülmesini gerektirir. Sonuçta, sermaye ile emek arasında temel bir çelişki doğar.⁵ Bu çelişkiler harekete geçtiklerinde farklı maddi formlar alarak ilerleyen kesintisiz sermaye dolaşımı sürecini belirler; bu durum sermaye cephesinde sabitlik ile hareketlilik arasında durmaksızın şiddetlenen bir gerilim demektir.⁶ Sermayenin dolaşımı sürecinde üretim ile sermayenin gerçekleşmesi arasında çelişkili bir birliğin oluşması kaçınılmazdır.⁷

Bu çelişkiler sermayenin yarattığı dünyaya alternatif bir dünyanın kurulacağı politik zemini tanımlıyor. Politika mübadele değerlerini değil kullanım değerlerini hedef almalı, servet ve güç birikimini engelleyen bir parasal forma yönelmeli ve devlet-özel mülkiyet birliğini bozarak kolektif yönetilen ve birbiriyle örtüşen ortak mülkiyet hakları rejimlerine dönüştürmeye odaklanmalıdır. Özel kişilerin servete el koyma imkânı ortadan kaldırılmalı, sınıfsal gücün parasal temeli yok edilmelidir. Örgütlü emeğin yabancılaşmamış emek sarf etme ve baş-

kaları için kullanım değeri üretirken kendi emek sürecini belirleme gücüne vurgu yapılarak sermaye ile emek arasındaki çelişki aşılmalıdır. Sabitlik ile hareketlilik arasındaki ilişki (insanın varoluşunun evrensel koşulu olduğundan asla yok edilemeyecek bir ilişkidir) rantıye sınıfının gücünün dizginlenmesi ve temel ihtiyaçların herkes için güvenli ve kesintisiz karşılanması hedeflenerek yönetilmelidir. Nihayet, kaçınılmaz olarak akıldışı ve yabancılaşmış tüketim toplumuna yol açan üretim için üretim anlayışı bırakılmalı, üretim tüm insanlar için tatminkâr yaşama standartlarını gerçekleştirecek şekilde akılcı yöntemlerle örgütlenmelidir. Gerçekleşme (realizasyon) ihtiyaçlar ve istekler temeline dayalı talebin üretimle karşılanmasına dönüştürülmelidir.

Bu anlatılanlar sermayenin alternatifinin oluşturulması için uzun dönemli arayışların genel öncelikleridir. Spesifik stratejiler ve öneriler ancak bu arka plandaki öncelikler temelinde değerlendirilebilir.

Temel çelişkiler her yerde ve her zaman sermayenin sabit unsurlarıdır. Aşağıda ele alacağımız çelişkilerin sabit olan tek yanı istikrar-sızlık ve sürekli değişimdir. Bu durum, belirlenen ilkelerin tüm zaman ve mekânda doğru kabullenildiği doğa bilimleri modelinden köklü biçimde ayrılan bir siyasal iktisat anlayışına yol açar. Brian Arthur'un ustaca yazılmış öğretici kitabı The Nature of Technology'de belirttiği üzere, "temel yasalar"ın (ya da benim deyişimle "temel çelişkiler"in) dışı vurulmasını sağlayan araçlar zaman içinde değişir, oluşturdukları örüntüler "zaman içinde değişerek yeniden şekillenir. O halde ortaya çıkan her yeni örüntü, her yeni düzenlemeler seti, yeni bir ekonomik yapı yaratır ve eskisi geçmişe gömülür, ama onu oluşturan temel unsurlar –temel yasalar– daima aynı kalır."⁸

Hareketli çelişkiler incelenirken, çelişkinin şimdiki formunun genel değerlendirmesi yapılmadan önce temel niteliği tanımlanmalıdır. Geçirdiği evrim sürecini anlarsak gelecekteki beklentilerimiz ve olası gelişmeler hakkında bir şeyler söyleme imkânımız olabilir. Bu evrim süreci önbelirlenmiş değildir. Gelişigüzel, düzensiz ya da rastlantısal bir gidişat da değildir. Fakat bu evrimsel değişim yıllarla değil on yıllarla ölçülen bir hızla, görece yavaş ilerlediğinden (gerçi ivme kazandığına ilişkin kanıtlar da var) gelecekteki manzara ve şu anda yaşadığımız ikilemler hakkında da bir şeyler söyleyebiliriz.

Hareketin anlamını kavramak politik açıdan hayati önem taşıyor; çünkü istikrarsızlık ve hareket politik fırsatlar sunarken aynı zamanda çok önemli problemler de yaratır. Bir yerde ve zamanda anlamlı olan politik fikirler, başka yerlerde ve zamanlarda geçerli olmayabilir. Pek çok politik hareket son kullanım tarihi geçmiş fikirleri ve idealleri benimsediği için başarısız oldu. Politik stratejilerimizi ve politik ideallerimizi uzun zaman önce ölmüş bazı politik teorisyenlerin demode fikirlerine uydurmaya çalışarak şekillendiremeyiz. Tabii bu, geçmiş çalışmalarından öğreneceğimiz hiçbir şey olmadığı veya deneyimin mevcut durum için hiçbir avantaj sunmadığı anlamına gelmiyor. Ama kesin olarak anlattığı bir şey var: Kendi geleceğimizin şiiirini sermayenin hızla evrilmekte olan çelişkilerinin oluşturduğu fon üzerine yazmak zorundayız.

Teknoloji, İş ve İnsanın Değersizleştirilmesi

Geleneksel Marksist sosyalizm ve komünizm yaklaşımının çözeceği düşünülen temel çelişki üretici güçlerin (kabaca teknolojik kapasite ve güçler) akıl almaz artışı ile sermayenin bu üretkenliği toplumsal refah için kullanamaması arasındaki çelişkidir; bunun nedeni sermayenin mevcut sınıfsal ilişkilere ve bunlarla birlikte yürüyen sınıfsal yeniden üretim, sınıf egemenliği ve sınıf iktidarı mekanizmalarına mecbur oluşudur. Sermaye kendi haline bırakıldığında dünya halklarının büyük bölümünü ya geçinmek için ölesiye didinmeye ya da açlıktan ölmeye zorlayan ve giderek kırılganlaşan oligarşik ve plütokratik bir sınıfsal yapı üretmeye mahkûmdur. Bolluk ortamında adaletsizliğin artmasından öfkeye kapılan, öz bilinciyle örgütlenmiş (Leninist deyişle öncü partinin önderliğindeki) antikapitalist devrimci hareket kitlelerin arasından yükselecek ve sınıf iktidarını yıkacak, sonra sermayenin göz kamaştırıcı üretkenliğinin vadettiği nimetleri herkese ulaştıracak şekilde küresel ekonomiyi yeniden örgütleyecektir.

Bu analizde azımsanmayacak bir gerçeklik payı var –öyle ya, son zamanlarda dünya çapında bir plütokrasinin kurulması yolunda epey yol aldık– geçiş mekanizmasına ilişkin eş anlı umut verici devrimci ateşi de küçümseyemeyiz; ama yukarıdaki düşünce zinciri bana her zaman, hepten güdük değilse de aşırı basit görünür. Ancak açık olan bir şey var: Sermayenin başardığı çarpıcı üretkenlik artışları daima, çelişkili hareketin yalnızca bir yüzünü yani sürekli kriz tehdidinde maruz yüzünü oluşturur. Ama antitezin ne olacağı da bütünüyle aşikâr değil. Şimdi bu soruyu yanıtlamaya çalışacağız.

Teknoloji insani hedefler için üretim yapmak amacıyla doğal süreçlerin ve şeylerin kullanılması şeklinde tanımlanabilir. Teknolojinin temelinde doğa ile kurulan dinamik ve çelişkili özgül ilişki vardır. Her

bakımdan önemli olan bu çelişkiyi daha sonra derinlemesine inceleyeceğiz (bkz. On Altıncı Çelişki). Burada önemli olan nokta bu çelişkinin varlığını, akışkanlığını ve dinamizmini kavramaktır. *Sermayenin* en belirgin ve ayırt edici hedefi (ordu, devlet aygıtı ve sivil toplumun diğer kurumlarından farklı olarak) toplumsal bazda kesintisiz sermaye birikimine ve kapitalist sınıf iktidarının yeniden üretimine dönüştürülen *kârdır*. Sermayenin biricik hedefi budur. Bu hedefe ulaşmak için kapitalistler teknolojik teçhizatı (makineler ve bilgisayarlar), yazılım programlarını (makine kullanımının programlanması) ve bunların organizasyon biçimlerini (özellikle emek kullanımına ilişkin komuta ve kontrol mekanizmalarını) yeni durumlara intibak ettirir ve yeniden biçimlendirirler. Sermayenin ivedi hedefi verimliliği, üretkenliği ve kâr oranlarını artırmak, yeni ve mümkünse daha da kârlı ürün yelpazeleri oluşturmaktır.

Teknolojik değişimin gidişatı dikkate alındığında yazılım programlarının ve organizasyon biçimlerinin teçhizat kadar önemli olduğunu hatırlamak hayati önem taşıyor. Çağımızdaki şirket kontrol yapıları, kredi sistemi, vaktinde teslim sistemleri gibi organizasyon biçimleri, bunların yanı sıra robotlara, veri yönetimine, yapay zekaya ve elektronik bankacılığa monte edilen yazılım programları, kârlılık açısından makinelerin bünyesindeki teçhizat kadar önemlidir. Zamanımızdan bir örnek verirsek bulut bilişim* organizasyon biçimi, Word yazılım programı, yazmak için kullandığım bu Mac ise teçhizattır. Bu üç unsur –organizasyon biçimi, yazılım, teçhizat– bilgisayar teknolojisinde birleştirilir. Bu tanıma göre, para, bankacılık, kredi sistemi ve piyasa, bunların hepsi teknolojidir. Bu tanımlama aşırı düzeyde genelleştirilmiş görünebilir ama ben kesinlikle bu haliyle korunmasını zorunlu görüyorum.

Başlangıçta sermayenin teknolojisi, bireysel üreticiler arasındaki rekabet sonucunda kendi içinde dönüşüme uğruyordu (en azından teori böyle söylüyordu).

Birbiriyle rekabet halindeki kapitalist firmalar kendi bireysel verimliliklerini ve üretkenliklerini artırmak ve böylece rakiplerinden

* İşlevsel anlamıyla çevrim içi bilgi dağıtımı. (ç.n.)

daha çok kâr sağlamak istiyorlardı. Bunu başarabilenler geliştiler, diğerleri ise yarışta geride kaldılar. Ama başarılı olanların daha gelişkin organizasyon biçimleri, makineler veya daha etkili stok kontrolü sayesinde yakaladığı rekabet üstünlükleri (daha yüksek kârlar) genellikle kısa ömürlü oldu. Rakip firmalar kısa sürede yeni yöntemleri benimseyip kullanıyorlardı (kuşkusuz, teknolojiler patentle ya da tekel gücüyle korunmuyorsa). Bunun sonucunda sıçramalı teknolojik yenilikler devreye girdi.

Bu noktada şüpheli davranma ihtiyacı duyuyorum çünkü sermayenin tarihine rekabetten çok tekeli eğilimler hâkimdir ve bu faktör yenilikler için hiç de teşvik edici değildir. Gerçekte, kapitalistler arasında tüm kapitalist girişimlerdeki verimliliği ve üretkenliği artırma yönünde kolektif bir tercih –deyim yerindeyse bir kültür– doğar ama bu tercihin gerisinde itici güç olarak her zaman rekabetin yer alması zorunluluğu yoktur. Arz zincirinin bir halkasında –mesela pamuklu dokuma tezgâhında– gerçekleştirilen yenilikler genel üretkenliğin artırılabilmesi için başka makinelerde, mesela çırçır makinesinde de yenilikler yapılmasını gerektirdi. Ne var ki bazen ekonomideki tüm faaliyetleri yeni bir teknoloji seviyesinde yeniden örgütlemek zaman alıyordu (günümüzde de zaman alıyor). Sonuncu ama çok önemli bir husus da şuydu: Kapitalistler ve şirketler bir süreliğine de olsa tekel kârı elde etmenin ve patent korumasının varlığı durumunda tekel rantı sağlamanın yolu olarak ürün yeniliklerinin önemini kavradılar.

Bugün olduğu gibi eskiden de sermaye teknolojik avantajlar elde etme arayışına giren tek aktör değildi. Devlet aygıtının farklı uzuvları da bu sürece daima yoğun biçimde katılırlar. Kuşkusuz en önemlisi daha gelişkin silahlar ve organizasyon formları arayışındaki ordudur. Savaşlar ve tehditler ile teknolojik yenilikler arasında güçlü bir bağlantı vardır. Bu bağlantı muhtemelen kapitalizmin erken dönemlerinde yenilikçi buluşlarda önemli rol oynadı. Ama devlet idaresinin başka bölümleri de (vergi koyma ve toplama, toprak ve mülkiyet haklarının ve sözleşmelerin hukuksal formlarının belirlenmesi, yönetim teknolojilerinin, para idaresi teknolojilerinin, haritalama, izleme ve güvenlik hizmetleri ile tüm halkı denetleme amaçlı diğer yöntemlerin şekillendirilmesi) yeni teknolojilerin geliştirilmesi sürecinde kapita-

list şirketler kadar önemli rol oynadılar. Devlet ile özel sektör arasında araştırma ve geliştirme faaliyetlerinde askeri, tıbbi, kamu sağlığı ve enerji teknolojileri için işbirliği çok yaygın bir uygulamadır. Yeniliklerin kamusal alandaki sermaye pratiklerine (ve sermaye pratiklerinin yeniliklere) dolaylı faydaları sayılamayacak kadar çoktur.

Kısacası, kapitalist sistemde sermayenin katkı yaptığı ve büyük bir iştahla beslendiği teknolojik değişiklikler itici gücünü farklı aktör ve kurumların etkinliklerinden alır. Sermaye açısından bu yenilikler, kârlılığı sürdürmeyi ya da artırmayı sağlayan ve durmaksızın değişen imkânlar için çok geniş bir alan yaratır.

Teknolojik değişim süreçlerinin karakteri de zamanla değişti. Teknoloji ayrı bir iş kolu haline geldi. Bu durum ilk olarak on dokuzuncu yüzyılda makine sanayisinin (ağır sanayi) doğuşuyla başladı. Jenerik, yani marka tesciliyle korunmayan teknolojiler, örneğin buhar makinesi ve türevleri çok sayıda endüstriye uygulanabilecek şekilde geliştirildi. Önemli olan, buhar gücü kullanan çeşitli endüstrilerin (ulaştırma, pamuk fabrikaları ve madencilik vb.) değil buhar makinesi imalatçıları'nın kârlılığıydı; gerçi unutmamak gerekir ki, bu gruplardan birinin bu gelişmeden fayda sağlaması diğer grubun da faydalanmasına bağlıydı. Hep yeni ve daha iyi teknoloji arayışı yalnızca buhar makinesiyle sınırlı kalmadı, enerji ve güç alanındaki uygulamalar da hızla peşinden geldi.

Hemen her alanda uygulanması mümkün jenerik teknoloji arayışları –son yıllarda bilgisayarlarda, tam vaktinde teslim sistemlerinde ve organizasyon teorilerinde gerçekleşen gelişmeleri düşünün– önem kazandı. Birden bire, çok çeşitli sektörlerle hizmet veren ve yeni tüketim teknolojilerinin yanı sıra üretim, dolaşım, yönetim, askeri güç, izleme ve idare alanlarında da teknolojik yenilikler sunan geniş çaplı bir buluş ve yenilik ekonomisi doğdu. Teknolojik yenilik büyük çaplı bir iş alanı oldu, “büyük” derken mutlaka çok büyük şirketler topluluğu kast edilmiyor (gerçi böyle örnekler artık tarıma dayalı sanayi, enerji ve ilaç sektörlerinde bol miktarda var), pek çoğu sırf yenilik hatırına yenilik peşindeki küçük ölçekli işletmeler ve risk sermayesi girişimlerinin yer aldığı geniş bir sektör tarif ediliyor. Kapitalist kültür yeniliğin gücüyle büyülenmiş durumda. Teknolojik yenilik kapitalist arzunun fetiş nesnesi haline geldi.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren yeni teknolojilerin geliştirilmesindeki bu fetiş dürtüsü aynı zamanda bilim ve teknolojinin birleşmesini teşvik etti. O zamanlardan başlayarak bu ikili, birbirini diyalektik biçimde kucaklayarak gelişti. Bilimsel kavrayış gücü daima teleskop ve mikroskop gibi yeni teknolojilere dayandı ama bilimsel bilginin yeni teknolojilerle bütünleştirilmesi teknolojik yenilik ekonomisinin can damarı oldu.

Bu engin iş alanı zaman zaman çok pahalı olabilen teknolojik yenilikleri nazlı tüketicilere dayatma hünerini giderek geliştirdi; küçüklerden çok büyük şirketleri kayıran devletin düzenleyici kuralları çoğu kez bu gelişmede rol oynadı çünkü kurallara uymanın mali yükü ölçek ekonomileri sayesinde hafifliyordu. Örneğin AB kuralları vergi ve kayıt tutma mülahazalarıyla küçük dükkânlara ve restoranlara nakit işlemlerinde elektronik makine kullanma zorunluluğu getirdi, böylece onları zincir marketler karşısında maliyet açısından dezavantajlı konumda bıraktı. Yeni teknolojilerin yaygınlaşması gönüllülük ve zorlama karışımı yollarla gerçekleşir. Öte yandan askeri teknolojilerin geliştirilmesinin skandaldan geri kalır yanı yoktur; devasa askeri sanayi kompleksi yenilik için yenilik yaparak kamu finansmanının yemliğinden sürekli beslenir.

Teknolojik evrim süreci gelişigüzel ya da rastlantısal bir çizgi izlemedi. Brian Arthur'un *Teknolojinin Doğası* adlı kitabında işaret ettiği üzere yeni teknolojiler "daha yeni teknolojilerin" yapı taşları olur. Bunlardan bazıları daha da yeni teknolojilerin olası temelleridir. Bu yolla zaman içinde yavaş yavaş başlangıçtaki az sayıda teknolojiden birçok teknoloji geliştirilir ve daha basit olanlarının girdi olarak kullanılmasıyla daha karmaşık teknolojiler yaratılır. Teknoloji ailesi bir bütün olarak az sayıda teknolojiden pek çok teknolojiye ve basitten karmaşığa doğru tırmanır. Doğrusu, kendini "kendinden yaratır" diyebiliriz. Arthur bu sürece "bileşimsel evrim" adını veriyor; bence bu uygun bir ad. Ama yeni teknolojiler "fiziksel olarak imal edilmeden önce zihinsel olarak yaratılırlar"; ilgili zihinsel ve kavramsal süreçlere baktığımızda teknolojik evrimi problemin zihinsel çözümünün uygulamaya konulması olarak görürüz. Bir problem doğar ve tanımlanır, bir çözüm istenir ve çözüm hep şaşmaz biçimde daha önce başka problemler için

bulunan çözümleri yeni bir organizasyon tarzında birleştirir. Yeni organizasyon çoğu kez başka alanlara da yayılan sonuçlar doğurur çünkü Arthur'un "fırsat nişleri" dediği ve bir alandaki yeniliğin başka alanlara anlamlı biçimde uygulanabildiği arenalar yaratır.¹

Yenilik merkezleri kendiliğinden ortaya çıkar (bazı bölgeler, kentler ve kasabalar göz kamaştırıcı yeniliklerle şöhret yapmışlardır) çünkü uzun süre önce Jane Jacobs gibi yorumcuların belirttiği gibi, Arthur'un yeniliğin gerçekleşmesi için zorunlu gördüğü çeşitli beceri ve bilgilerin şans eseri bir araya gelebilmesi, çok sayıda küçük işletme ve işbölümlerinin varlığı ile karakterize edilen kaotik bir ekonomide daha yüksek bir olasılıktır.² Tarih boyunca böyle ortamlarda yeni teknoloji üretimi tek boyutlu şirket şehrine* göre çok daha kolay gerçekleşmiştir. Ama daha yakın geçmişte, bilinçli olarak belli alanlarda araştırma üniversitelerinin, kurumlarının, beyin takımlarının ve ordu bünyesinde Ar&Ge birimlerinin kurulması, kapitalist devletin ve kapitalist şirketlerin rekabet üstünlüğü için yenilik arayışına girmelerini sağlayan temel bir ekonomik faaliyet modeli haline gelmiştir.

Ne var ki Arthur'un teknolojik evrimin mantığına ilişkin özü itibarıyla bilgilendirici açıklamasında tuhaf olan nokta, teknolojilerin hizmet etmesi gereken insani amaçları tartışmaktan kaçınmasıdır. Mesela F-35 Lightning II uçağının gelişkin tasarımı hakkında coşkuyula konuşuyor ama bu uçağın savaşla ilgisi ve jeopolitik hâkimiyetin "insana ilişkin niyetleri" hakkında tek kelime etmiyor. Arthur'a baktarsanız bu uçak yalnızca giderilmesi gereken bir dizi özel teknik zorlukların üstesinden geldiğini gösteriyor.

Benzer şekilde, ekonominin aldığı özgül kapitalist formu da hiç eleştirmiyor ve sermayenin kâr maksimizasyonu, sınırsız sermaye birikimi ve kapitalist sınıf gücünün yeniden üretimi doğrultusunda hareket etmesini de kesinlikle sorgulamıyor. Her şeye rağmen Arthur'un görece özerk teknolojik evrim teorisi, sermayenin ekonomik motorunun nasıl işlediğinin anlaşılması bakımından önemli sonuçlar içerir. Zamanımızda sermayenin varlığını sürdürmesi ve yeniden üretimi

* Tüm işyerlerinin, konutların tek bir şirkete ait olduğu, alt yapısı bu şirket tarafından sağlanan şehir. (ç.n.)

için teknolojik değişikliklerin yarattığı çelişkileri önemli ölçüde aydınlatır. Kısacası önemli geçiş süreçleri yaşanmaktadır.

Bir makineden ekonominin organik modeline geçiş ekonomik teo-ride önemli yansımalarla yol açar. “Düzen, kapalılık ve denge gibi düzenleyici öğelerin yerini açık uçluluk, kararsızlık ve kesintisiz yenilik süreci alır.”³ Arthur bu noktada gayriihtiyari, Alfred North Whitehead’in bizatihi doğanın da (insan doğasının da) sürekli yenilik peşinde olduğu şeklindeki zekice gözlemini hatırlatıyor.⁴ Bunun sonucunda, “teknolojiler canlı organizmalara yüklediğimiz nitelikleri kazanıyorlar. Hissederek çevrelere tepki verdikçe, kendi kendilerini yapılandırdıkça, kendi kurulumlarını başardıkça, kendi kendilerini iyileştirebildikçe ve ‘bilişsel’ yetenek kazandıkça canlı organizmalara daha çok benziyorlar. Teknolojiler ne kadar karmaşıksa ve ‘ileri teknoloji’ niteliğini kazanırlarsa o kadar biyolojik oluyorlar. Teknolojinin mekanizma olduğu ölçüde metabolizma da olduğunu fark etmeye başlıyoruz.”

Mekanik bir metafordan organik (ya da kimyasal) metafora geçiş önemli bir adım. Arthur’un gözlemlediği “yeni ekonomi” Aydınlanma’dan bu yana dünyaya yerleştirilen mekanik akılcılıktan daha doğal görünüyor. Bu “yeni ekonomi”nin, teknoloji ile doğa arasındaki ilişki konusundaki eski yaklaşımlara dönüşten (belki daha eski yolların “ehlileştirilip” belli amaçlar için kullanılması desek daha doğru olurdu) geri kalır yanı yok. Ama yine de geriye bakmıyor, nostaljik değil ve “new age” [yeni çağ] denen kültürel düşünme tarzının duygusallığından ve mistisizminden sakınıyor. Arthur iktisat bilimine girmesi zorunlu “yeni ilkeler”in organik ve süreç bazlı düşünme ve kuramsallaştırma yöntemleri olduğunu söylemeye çalışıyor. Bu modelin, Marx’ın uzun zaman önce *Grundrisse*’de öncülüğünü yaptığı siyasal iktisat modeli olması ironik bir durumdur! (Arthur bunu duysa kesinlikle şoka girerdi.) Arthur’un bakış açısına göre “modern teknolojinin niteliklerini, unsurları arasındaki uyumunu, intibak yeteneğini, evrilme eğilimini, organik niteliğini ancak böyle kavrayabileceğiz. Kaotik hayatietini de.”⁵

Ekonomik motorun yani sermayenin evrimsel karakterini kavrayışımız açısından bu teknoloji analizinin çok önemli sonuçları vardır:

Yeni teknolojilerin ortaya çıkışı kullandığımız ürün ve yöntemlerin daha iyi versiyonları olan yeni kombinasyonlar geliştirerek statükoyu bozmakla kalmaz. Ayrıca bir dizi teknolojik intibak başlatır, yeni sorunlar yaratır ve böylece yeni kombinasyonları gerektiren yeni fırsat nişleri oluşturur, bunlar da daha ileri teknolojileri –ve yeni sorunları– tetikler. Böylece ekonomi sürekli olarak değişikliğe, daimi yeniliğe açık kalır; kesintisiz bir kendini-yaratma halinde var olur... Ekonomi durmaksızın kendini inşa etmektedir.⁶

Yeni teknolojik kurumlar eskilerini söküp atar ve böylece ekonomist Joseph Schumpeter'in ünlü deyişindeki gibi "yaratıcı yıkım kasırgaları" başlatır.⁷ Her türlü hayat tarzı, var olma ve düşünme yöntemi eskisini devreden çıkarmak ve yenilerini kucaklamak üzere köklü biçimde değişmek zorundadır. Yakın geçmişteki sanayisizleştirme ve bu sürecin teknolojinin radikal biçimde yeniden organize edilmesiyle bağlantısı söz konusu durumun açık örneğidir. Teknolojik değişim ne maliyetsiz ne de acısız gerçekleşir; üstelik maliyet ve acı eşit paylaşılmaz. Daima sorulması gereken soru şudur: Yaratmanın meyvelerinden kim faydalıyor ve yıkımın darbeleri kimin tepesine iniyor?

Acaba sermayenin kendine özgü ihtiyaç ve talepleri bu süreçte nasıl rol oynar? Arthur tuhaf bir biçimde, genelde etkileyici olan çalışmasında bu sorunun karakteristik özelliklerini göz ardı ediyor. Bence sermayenin tarihinde ve mantığında başat ama iç içe geçmiş beş teknolojik zorunluluk vardır. Şimdi bunlara kısaca göz atalım.

1. İş akışının ve işbölümünün organizasyonunda etkinlik, kârlılık ve birikim maksimizasyonunu hedeflemek. Bu zorunluluk Adam Smith'in söz ettiği iğne fabrikasında küçük çapta başladı ve zaman içinde genişleyerek günümüzde gerek idare ve organizasyon teorisini gerek optimum kurumsal yönetim konusunu kapsamına aldı. Arthur'un bahsettiği giderek artan karmaşıklık ve akışkanlık, her yerde açıkça gözleniyor; kullanılan teknolojiler sürekli akış halinde; çağımızda yazılımın ve çağdaş sermaye formlarının organizasyon biçimlerinin önemi giderek artıyor. Yönetim ve kontrol ile piyasa koordinasyonlarının kombinasyonu istikrarsız ama etkili.

2. Sermaye dolaşımının hızını tüm evrelerinde artırma ve bu dolaşımı kolaylaştırma ihtiyacı, "zaman yoluyla mekânı ortadan kaldırma" ihtiyacıyla birlikte hayret verici bir dizi teknoloji devrimini te-

tiklemiştir. Üretimde ve piyasada sermayenin devir süresini kısaltma ve tüketim mallarının (şeylerin üretimi yerine kalımsız görüntülerin üretimine kayma sürecinde doruğuna ulaşan) ömrünü azaltma zorunlulukları sermayenin tarihinde büyük ölçüde rekabet baskısıyla ortaya çıkmıştır. Teknolojinin doğanın üretimiyle ilişkisi en belirgin şekilde işte bu noktada gündeme gelir; koyunlar üç yerine bir yılda kuzulayacak şekilde yetiştirilir, domuzlar için hızlandırılmış üreme süreci geliştirilir. Ulaştırma ve iletişimin hızı coğrafi mesafe engelini ve pürüzlerini azaltır, böylece sermayenin mekânsallığını ve zaman-sallığını sabit bir karakter olmaktan çıkararak sosyal düzenin dinamik unsuru haline getirir. Aslında sermaye kendi mekânını ve zamanını, kendi özgül karakterini kendisi yaratır. Sermayenin farklı formlarının (üretim, mal, para) ve işgücünün hareketliliği de sürekli değişime açıktır. Bu konuyu yeniden ele alacağız (bkz. On İkinci Çelişki).

İletişim araçlarındaki devrimsel değişiklikler ulaştırma sektöründeki değişikliklerle paralel gelişti ve daha yakın geçmişte inanılmaz ölçülere ulaştı. Anında enformasyon ve haber alma imkânı sayesinde bu değişiklikler, programları ve politikayı etkileyecek güçlü bir unsur haline geldi. İletişim araçları üzerinde kurduğu denetim kapitalist sınıf gücünün yeniden üretiminin hayati ögesi olmakla birlikte yeni medya teknolojileri (özellikle sosyal medya) sınıf mücadelesi açısından olumsuzluklar kadar imkânlar da içeriyor; bu durumu yakın geçmişte Kahire, İstanbul ve dünyanın başka kentlerindeki başkaldırma hareketlerinde apaçık izledik.

3. Veri ve enformasyonun depolanmasını ve bunlara erişimi sağlayan bilgi üretim ve dağıtım teknolojileri, sermayenin varlığını kesintisiz sürdürmesi açısından hayati önem taşır. Bunlar yalnızca yatırım kararlarına ve piyasa faaliyetlerine rehberlik eden fiyat sinyallerini ve diğer enformasyonu sağlamakla kalmaz, üretim etkinliğini mümkün kılan, tüketici tercihlerine yol gösteren ve yeni teknolojilerin yaratılmasını teşvik eden zihniyetleri de korur ve geliştirir.

Bellek bankası sermaye için vazgeçilmez bir unsurdur. Artık enjin boyutlara ulaştı. Katlanarak büyüyen bu belleğin idaresini, işleme tabi tutulmasını ve sunduğu verilerin kullanılmasını sağlayacak ileri teknolojilerin de katlanarak çoğaltılması gerekir. Arazi tapu sicille-

rinde, sözleşmelerde, mahkeme hükümlerinde, eğitimsel ve tıbbi vb. kayıtlarda korunan bilgiler uzun zamandır sermayenin işlevini yerine getirmesi açısından hayati önem taşımaktadır. Ayrıca bu tür bilgiler, ülke ekonomisinin işleyişine ilişkin işlevsel (ama birçok bakımdan gerçeği yansıtmayan, hayali) bir modelin kurulması için gerekli ham verileri sağlar. Bu veriler (işsizlik, ticaret açıkları, borsadaki dalgalanmalar, büyüme rakamları, imalat faaliyeti, kapasite kullanımı vb.) sayesinde milli ekonominin sağlık durumu değerlendirilir ve hem girişimcilerin hem de devlet kurumlarının (iyi ya da kötü sonuç veren) stratejik kararlarının temeli oluşturulur. Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşlar zaman zaman ürettikleri verilerde boğulacak gibi olurlar. Ekonomik gidişatı anlamamızı sağlamak üzere bir “uzmanlar” ordusu belirir. Wall Street’te elektronik (dijital) ticaret (ve daha yakınlarda nano-teknolojiler) gibi yeni bilgi işlem teknolojilerinin uygulamaya konulması sermayenin işleyişi üzerinde çok derin etkiler yaratmıştır.

4. Finansman ve para sermayenin işleyişi için hayati bir platform yaratır (bkz. İkinci Çelişki). Kârlar ve zararlar ancak parasal olarak hesaplanabilir ve ekonomik kararların büyük kısmı yalnızca parasal bazda alınabilir. Para teknolojileri çok uzun tarihsel dönemler boyunca iyi kötü sabit kaldı ama bu alandaki yeniliklerin 1930’lardan itibaren ivme kazandığı tartışma götürmez. Yakın geçmişte bilgisayarlaşmanın, elektronik para ve bankacılığın icadıyla, keza yeni yatırım araçlarının mantar gibi çoğalmasıyla finansman ve bankacılık kesimindeki yenilikler katlamalı büyüme sürecine girdi ve çığırından çıktı. Kredi sistemi dahilindeki gaspa dayalı birikim ve varlık değerlerindeki spekülâtif manipölasyon dalgasına katkıda bulunan her türlü piyasa bozucu uygulamanın yanı sıra, serbestçe dolaşan hayali sermaye yaratma trendi hayret verici biçimde hızlandı. Yeni teçhizat imkânları, yeni organizasyon formları (özel sermaye ortaklığı, *hedge* fonlar* ve devletin bir dizi karmaşık kural koyucu kurumu) ile yazı-

* Çeşitli çevrelerde “Korunma Fonu” veya “Serbest Yatırım Fonları” şeklinde adlandırılan yatırım fonları. 2008 küresel krizinin nedenlerinden olduğu ve kriz öncesinde toplam tutarının 2 trilyon doları geçtiği iddia edilmektedir. Yüksek riskli yatırımlardır ve denetiminin zayıf oluşu nedeniyle ekonominin kötü olduğu durumlarda bile yüksek kazanç getirebilirler. (ç.n.)

lım programlarının akıl almaz gelişimi arasında böylesine şiddetli bir etkileşime başka hiçbir alanda tanık olmuyoruz. Dünya para ve finans sisteminin teknolojileri vahim stres kaynağı olmanın yanı sıra, önem ve “kaotik canlılık” açısından günümüzde emsalsiz bir kapitalist girişim alanı oluşturur.

5. Nihayet, iş ve emeğin denetimi de ayrı bir sorundur. Sermaye için hayati önem taşıyan bu arenayı birazdan ayrıntılı olarak ele alacağım.

Acaba teknolojilerin anlattığımız çizgide evrilmesi kaçınılmaz mıydı? Kuşkusuz, eski dönemlerde bazı yerlerde teknolojik yenilikleri yeni teknoloji kullanımını engelleyen baskılardan (Çin’de teknolojik keşiflerin uygulanamayışı bu konudaki en bariz örnektir) kurtararak özgürleştiren kararlar alındığı olmuştur. Yeni teknoloji düzenlemelerine ahlaki ve etik nedenlerle pek çok yoğun direniş örneği de yaşanmıştır (Luddite’lerin* makinelerin kullanımına karşı mücadeleleri ve fizikçilerin nükleer silah yapımına isyanı gibi). Güncel tartışmalar gen mühendisliğinin ve genetiği değiştirilmiş gıdaların etik yönü ve sakıncaları üzerinde şiddetlenerek devam ediyor. Ama bu sakıncaların varlığı, teknolojik değişimin izlediği evrim sürecini engellemiyor. Bu tür çelişkileri “hareketli” diye adlandırmamın nedeni budur: İstikrarlı ve sürekli değildir, spot ışıklarını sürekli başka şeylere yöneltir. İşte bu nedenle teknolojik değişim süreçlerinin şu anda tam nerede olduğunu ve gelecekte nereye doğru hareket edeceğini değerlendirmek hayati önem kazanıyor.

Örneğin Arthur’un şöyle bir sorusu var: “Bu kesintisiz teknolojik evrim ve ekonominin yeniden şekillendirilmesi bir noktada durabilir mi?” Ona göre bu prensip olarak mümkün. Ne var ki gerçekte bu sürecin durması son derece uzak bir olasılık.

Teknolojik evrimin ademi merkeziyetçi dinamiği olağanüstü güçlüdür ve doğada sürekli yenilik keşfetme olasılıkları teknolojik ve ekonomik evrimin yakın gelecekte son bulmasına imkân vermeyecek kadar çoktur.

* 1811 ve 1816’da ayaklanarak, işsizliğe yol açacağı kaygısıyla emek tasarruflu tekstil makinelerini parçalayan Britanya’lı işçi grupları, “makine kırıcılar” (ç.n.)

Gelecek on yıl boyunca ortaya çıkacak teknoloji dizisini tahmin etmek mümkündür. Ayrıca yürürlükteki teknolojilerin gelecekte izleyeceği gelişme çizgilerini de az çok tahmin edebiliyoruz. Ama genel olarak bakıldığında, nasıl mevcut biyolojik koleksiyona bakarak uzak gelecekteki biyolojik türleri tahmin etmemiz mümkün değilse, mevcut sete bakarak gelecekteki teknoloji setini tahmin etmemiz de imkânsızdır. Hangi kombinasyonların yaratılacağını öngöremeyeceğimiz gibi hangi fırsat nişlerinin oluşturulacağını da tahmin edemeyiz. Üstelik potansiyel kombinasyonlar katlanarak arttığından, bir bütün olarak teknoloji seti geliştikçe bu belirsizlik daha da büyür. Üç bin yıl önce insanlar yüz yıl sonra kullanılacak teknolojilerin halen kullanımda olanlara benzeyeceğinden emin olabilirdi, ama şimdi elli yıl sonrasının teknolojisini bile hayal meyal görebiliyoruz.⁶

Bu durumda kârlılığı ve sınırsız sermaye birikimini tehdit edecek çelişki ya da çelişkiler bu “bileşimsel evrim” sürecinin neresinde *yer alıyor*? Bence sermayenin geleceği açısından çok önemli iki çelişki var. Birinci çelişki teknolojinin doğayla dinamik ilişkisiyle ilgilidir. Bu olgu On Altıncı Çelişki’nin konusu olacak. İkinci çelişki ise, teknolojik değişim, iş olgusunun geleceği ve emeğin sermaye karşısındaki rolü arasındaki ilişkiyi ilgilendiriyor. Şimdi bu çelişkiyi inceleyeceğiz.

Emek sürecinin ve emekçinin denetimi her zaman kapitalistin kârlılığını ve sermaye birikimini sürdürmesinde kilit nokta olmuştur. Sermaye, tüm geçmişi boyunca en önemli işlevi hem emek sürecinde hem de emek piyasasında sermayenin emek üzerindeki denetimini güçlendirmek olan teknolojiler icat etmiş, bu yenilikleri uygulamış ve benimsemiştir. Bu denetim çabası yalnızca maddi verimliliği değil istihdam edilen emekçilerin öz disiplinini, piyasaya arz edilen emeğin kalitesini, emekçilerin kültürel alışkanlıklarını ve kendilerinden beklenen iş ve almayı umdukları ücret hakkındaki fikirlerini de kapsar.

Sanayide yenilik yapan birçok kişi esas olarak emeğin denetimini hedef almıştır. Fransa’nın İkinci İmparatorluk döneminde ağır sanayideki yeniliklerle ünlenmiş bir sanayici, hedefinin emek sürecinde belirsizliği azaltmak, verimliliği yükseltmek ve işçiyi güçsüzleştirmek olduğunu açıkça söylemişti. Marx işte bu nedenle teknolojik yeniliğin sınıf mücadelesinde hayati bir silah işlevi gördüğünü ve birçok yeniliğin sermaye tarafından sırf grevleri kırmak için benimsendiğini iddia eder. Sermayenin kârlılığını durmaksızın artırarak sürdürmesi için

emekçiyi disiplin altına almaya ve güçsüzleştirmeye odaklı teknolojik yenilikler geliştirmeye mecbur olduğuna dair saplantısı işte buradan kaynaklandı. Fabrika sistemi, (işçiyi “eğitimli goril” konumuna düşürmeye çalışan) Taylorizm, otomasyon, robotlaştırma ve canlı emeği tümüyle ortadan kaldırma niyetleri işte bu ihtirasın karşılığıdır. Robotlar (bilim-kurgu öyküleri dışında) şikâyet etmez, karşılık vermez, dava etmez, hastalanmaz, yavaşlamaz, dikkatleri dağılmaz, grev yapmaz, ücret artışı istemez, çalışma koşullarından yakınmaz, çay molası istemez ya da iş devamsızlık sorunu çıkarmaz.

Sermayenin emek ve emekçi üzerinde tam kontrol kurma fantezisinin kökleri maddi koşullara, özellikle üretim sürecinin dışındaki ve içindeki her türlü manifestosuyla sınıf mücadelesinin dinamiklerine yerleşmiştir. Teknolojik işsizliğin ücretleri ayarlamadaki rolü, işgücünün beslenmesi için durmadan daha ucuz gıdalar arayışı (Walmart olgusu), emekçinin düşük ücretleri daha kolay benimsemesini sağlama çabaları, emekçileri aylıklığa iteceği bahanesiyle her türlü sosyal asgari ücret önerisine yönelik saldırılar, teknolojik müdahalenin ve teknolojinin katalizör rolünün hayati önem kazandığı bir sınıf mücadelesi platformu oluşturur. İşte bu durum nedeniyle Arthur’un meseleyi takdim tarzı çok yadırgatıcıdır; onun bahsettiği teknolojik değişimin ayrıntılarında böylesine kritik rol oynayan bileşimsel evrim öyküsünde (Charlie Chaplin’in *Modern Zamanlar*’ında ustaca alaya alınan) bu temel ve aşikâr tarihi gerçekler hiç yer almıyor.

Böylece temel çelişkiye ulaşıyoruz: Toplumsal emek değerinin ve kârın asıl kaynağı olduğuna göre yerine makineleri ya da robot emeğini geçirmek hem politik hem de ekonomik bir saçmalıktır. Ama bu çelişkiyi kriz noktasına vardırان mekanizmayı apaçık görebiliriz. Bireysel girişimciler ya da şirketler için emek tasarruflu yenilikler rakipleri karşısındaki kârlılıkları açısından hayati önem taşır. İşte bu olgu kâr elde etme imkânlarını topyekûn baltalar.

Martin Ford kısa önce yazdığı kitabında bu sorunla ilgili bir sav geliştirdi. Ona göre ileri teknoloji dinamiğinin mekanik ve biyolojik sistemlerden yapay zekaya kayması, yalnızca imalat sanayisinde ve tarımda değil hizmet sektöründe, hatta özel uzmanlık gerektiren alanlarda bile istihdam olanaklarına ağır darbe vurur. Bunun sonucunda

iş imkânları ve gelirler yok olduğundan toplam mal ve hizmet talebi de çöker. Gelir dağılımını değiştirerek işsiz ve gerektiğinde geçici olarak istihdam edilebilecek durumdaki geniş halk kitlelerinin harcamalarını canlandıracak bir devlet müdahalesi yöntemi bulunmadıkça ekonomi felakete sürüklenecektir.

André Gorz daha önce farklı bir perspektiften aynı iddiayı dile getirmişti:

Mikro ekonomik mantığa göre, çalışma sürelerinin kısaltılması bu tasarrufu gerçekleştiren şirketlerde ücret tasarrufuna dönüşecektir: daha düşük maliyetlerle üreten bu şirketler daha “rekabetçi” olacaklar ve (belli koşullarda) daha fazla satış yapabileceklerdir. Ama makro ekonomik açıdan, giderek daha az emek gücü kullanan bir ekonomi giderek daha az ücret öder ve kaçınılmaz olarak işsizlik ve yoksulluğun kaygan yamacından aşağı iner. Ekonomik düşüşü durdurmak için hane halkının satın alma gücünün ekonomide gerçekleşen iş hacmine bağımlılığının yok edilmesi gerekir. Giderek daha az çalışsalar bile kitleler üretimi sürekli artan malları satın alabilmek için gerekli parayı kazanmak zorundadırlar: Çalışma süresinin kısaltılması satın alma gücünün de azaltılması sonucunu doğurmamalıdır.⁹

Ford’un iddiasını dayandırdığı ayrıntılar oldukça etkileyicidir. Bilgisayar kapasitesinin amansızca ve hızla katlanarak arttığını gösteren ampirik kanıtlar var; geride bıraktığımız yaklaşık otuz yıl boyunca iki yılda bir neredeyse ikiye katlandı. Bilgisayar kapasitesindeki bu büyüme, insan gibi düşünebilen bir teknolojinin geliştirilmesine bağımlı değil. Bu çılgınca büyümenin nedeni, bilgisayarın “hayal edilemeyecek kadar hızlı” çalışması ve durmadan daha da hızlanmasıdır. Gördüğümüz üzere sermaye için teknolojik yeniliğin en önemli amacı işleri çabuklaştırmaktır; bilgisayar dünyası da bu kuralın kapsamı dışında kalmadı. Bilgisayar gücünün katlanarak artması sonucunda “hiç de uzak olmayan bir gelecekte tüm geleneksel iş kolları ileri düzeyde otomasyona maruz kalma ya da otomatikleşme tehlikesi altındadır.” Yeni teknolojilerin aynı tempoda bu kayıpları telafi edecek istihdam imkânları yaratacağı düşüncesi “katışıksız fantezidir.” Ayrıca, yalnızca düşük ücretli sıradan işlerin saf dışı kalacağı ve yüksek ücret ödenen nitelikli işlerin (radyologlar, doktorlar, üniversite profesörleri, pilotlar vb.) zarar görmeyeceği iddiası da yanıltıcıdır. “Gelecekte otomasyon

bütün ağırlığıyla bilgi emekçilerinin özellikle de yüksek ücret alanların üzerine çökecektir.” Ford şu sonuca varıyor: “Doğuracağı sonuçlarla baş edebilecek somut bir plan hazırlanmadan milyonlarca işin ortadan kaldırılmasına izin vermek, felakete davetiye çıkarmak demektir.”¹⁰

Peki, ne tür bir felaketten söz ediyoruz acaba? Dünya halklarının giderek daha geniş kesimleri sermaye tarafından ihtiyaç fazlası ve yedek diye nitelenip üretici emekçiler olarak saf dışı edilecek ve hem maddi hem de psikolojik olarak ayakta kalabilmek için büyük zorluklarla boğuşacaklar. Sermayenin belirlediği zorunlu çalışma dünyasında her türlü anlamlı varoluş umudundan yoksun bırakılmış olarak, yaşanmaya değer bir hayat inşa edebilmek için başka çareler arayacaklar. Öte yandan, üretim artmaya devam edecek; iyi ama bunu karşılayacak talep artışı nereden gelecek? Ford’u en çok kaygılandıran soru da budur:

Bütün bu üretim artışını satın almaya kim cüret edecek?... Otomasyon herkesin üzerine çökmek üzeredir – her sanayi koluna, geniş bir meslekler yelpazesine ve üniversite mezunları kadar yüksek okul diploması olmayanların da üzerine bütün ağırlığıyla yığılacak. Otomasyon gelişkin ülkelere de gelişmekte olanlara da gelecek. Piyasalarımızın işlemlerini sağlayan tüketiciler büyük ölçüde ya bir işi olan ya da işi olanlara bağımlı yaşayan kişilerdir. İşte bu insanların önemli bir kesimi işinden mahrum kalırsa, piyasa talebi kimlerden kaynaklanacak?¹¹

Bu sorun talep yönlü ekonomi yönetimine ilişkin tipik Keynesyen bir sorundur ve sermaye için 1930’larda küresel ekonomiyi sarsan türden bir kriz tehdidi içermektedir. Üretim ile gerçekleşmenin çelişkili birliği zemininde Ford’un iddialarını yeniden dile getirirsek neler olur? Marx’ın da benzer bir güçlük saptaması ilginçtir ama o bunu üretim perspektifinden yapar. Emek tasarruflı yöntemler çoğaldıkça değer üreticisi aktör yani toplumsal emek de nicelik olarak azalmaya başlar ve en sonunda sosyal olarak gerekli emek ve değer üretimi ve onunla birlikte kârın temeli de tahrip edilmiş olur. Aynı sonuç üretim ile gerçekleşmenin oluşturduğu çelişkili birliğin her iki tarafı açısından da meydana gelir. Her iki durumda da kârlılık tükenir ve sonsuz

sermaye birikimi süreci çöker. Ford, kitabındaki ekler bölümünde kendi savıyla Marx'ın arasında kaba bir benzerlik olabileceğini fark etmiştir; ama ne olduğunu kavrayamamış ve kuşkusuz kendisini böyle bir çağrışımın zararlı sonuçlarından uzak tutmak için çok çaba harcamıştır. Ne var ki, bu iki perspektiften bakıldığında çelişkili birliğin iki cephesinde karşı yönde işleyen güçler ve çözümler potansiyeli çok farklı görünmektedir.

Örneğin Ford, sermayeyi ufukta beliren felaketten korumak için can havliyle çabalamaktadır. Tam otomasyona geçmiş sermayenin üreteceği durmadan ucuzlayan ürünleri massetmesi için tüketimciliğin yaygınlaşmasını (ne kadar akıldışı ve yabancılaştırıcı olursa olsun) gerçekten arzulamaktadır. Arz-talep farkını gidermek için, üretkenlikteki artışları geri kazanarak yeni teknolojilerin maliyetini telafi edecek bir vergi sistemi oluşturmaya çalışır. Bu şekilde oluşacak fonlar gaspa maruz bırakılmış kitlelere dağıtılacak, böylece satın alma gücü ve harcamalar teşvik edilecektir. Bunun karşılığında kitlelerden ortak refaha katkıda bulunacak yaratıcı ya da takdire değer sosyal etkinlikler beklenmektedir. Böyle programlar şimdiden uygulamaya geçirilmiştir. Arjantin ve Brezilya'da çocuklarının okula gittiğini kanıtlamaları şartıyla yoksul ailelere ödenen yoksulluk maaşları paranın yeniden dağıtımını sağlıyor. Böyle bir teşvik sistemi çerçevesinde gelirin yeniden paylaşılmasını sağlamak zor olabilir ama Ford'a göre genellikle doğrudan sosyal yardım ödemelerinin veya kişinin çalışıp çalışmadığına bakılmaksızın ödenen garantili maaşların yol açtığı bağımlılık kültürünün önlenmesi açısından hayati önem taşıyor. Her şeye karşın, sürekli artmakta olan mal ve hizmet arzı için yeterli talep yaratmanın tek yolu gelir dağılımını yenilemek ve satın alma gücü yaratmaktır. Bu fikri destekleyen André Gorz da şunları söylüyor: "Sosyal olarak gerekli emek miktarındaki azalmaya anlam kazandırmanın tek yolu budur."¹²

Öte yandan Marx, emekten tasarruf sağlayan yenilikler nedeniyle kâr oranlarının düşmesine karşı bazı panzehirlerin kullanıldığını tespit etmiştir; emek-yoğun yepyeni üretim kolları açmak; emek kadar sermayeden de tasarruf sağlayan yenilik modelleri geliştirmek; halen istihdam edilen işgücüne uygulanan sömürü oranını yükseltmek; hiç-

bir şey üretmeyen bir tüketici sınıf yoksa oluşturmak; toplam işgücünü olağanüstü ölçüde artırmak, böylece bireysel sermayenin getiri oranı düşmekteyken bile toplam sermaye kütesinin büyümesini sağlamak bunlardan bazılarıdır. Marx'ın bu karşıt güçlerin üretim değerinin ve kârların düşme eğilimini sonsuza kadar önleyebileceğine inanıp inanmadığı ise belirsizdir.

Bu doğrultudaki gelişmeler kârların düşmesini bir süreliğine frenledi. Çin, Hindistan ve Güneydoğu Asya'nın büyük bölümünde (ayrıca Türkiye, Mısır ve bazı Latin Amerika ülkelerinde ve hâlâ kullanılmamış geniş işgücü rezervlerine sahip Afrika'da) köylülerin 1980'lerden bu yana küresel işgücü saflarına katılmalarının sağlanması, ayrıca eski Sovyet Bloku'nun küresel ekonomiye entegrasyonu, küresel ücretli işgücünde, nüfus artışıyla sağlananın üzerinde (düşüş yerine) çok büyük yükseliş yarattı. Çin'de, Bangladeş'te, Vietnam'da ve başka yerlerde korkunç çalışma koşullarıyla birlikte yükselen sömürü oranları da apaçık ortadadır; öte yandan talep sorunu büyük ölçüde kredi hacmi genişletilerek çözülmeye çalışılmaktadır.

Dolayısıyla üretim ve gerçekleşme açısından paniğe kapılmayı gerektirecek acil bir durum yok. Ama sermayenin uzak geleceği açısından, küresel kapitalizmin emeği massetme kapasitesinin "sınırına" dayandığımız kesin gibi görünüyor. İleri kapitalist ülkelerde geride kalan elli yıl boyunca kadınların işgücüne kitlesel katılımına tanık olduk; uluslararası platformda çok geniş işgücü rezervlerinin bulunabileceği az sayıda bölge kaldı (esas olarak Afrika ve Güney ve Orta Asya'da). Küresel işgücünde yakın geçmişte gözlenen büyük artış bir daha gerçekleşmeyecek. Bu arada, geçen birkaç yıl boyunca otomasyonun ve yapay zekanın rutin hizmet sektörlerindeki (havaalanlarındaki kayıt kontrollerinde ve süpermarketlerdeki ödemelerde) uygulamalarının hızlanarak artması süreci daha yeni başlıyor. Otomasyon artık yüksek eğitimde ve tıbbi teşhis gibi alanlarda hissedilebilir bir olgudur, hava taşımacılığında ise pilotsuz uçak deneme aşamasındadır. Bir yanda değer üretimi ve diğer yanda kontrolden çıkmış bir hızla ilerleyen emek tasarruflu teknolojik yenilikler arasındaki çelişki gidecek daha tehlikeli sulara yelken açıyor. Bu tehlike yalnızca görünür gelecekte hiçbir iş bulma umudu taşımayan genişleme eğilimindeki atıl

nüfusu değil (Ford'un bile apaçık gördüğü üzere) sermayenin kendi yeniden üretimini de tehdit ediyor.

Mesela ABD'de 1990'ların başlarından itibaren yaşanan son üç ekonomik durgunluğu, kibarca "işsiz iyileşmeler" denilen dönemler izledi. Son vahim ekonomik durgunluk ABD'de 1930'lardan beri görülmemiş boyutlarda uzun dönemli işsizliğe yol açtı. Benzer durumlar Avrupa'da da gözleniyor, Çin'de ise (Komünist Partinin temel politika hedeflerinden biri olan) emeği massetme kapasitesi sınırlıdır. Yakın geçmişteki eğilimler ve gelecekteki olasılıkların değerlendirilmesi aynı yönü işaret ediyor: kalıcılık potansiyeli içeren ihtiyaç fazlası çok geniş kitleler.

Bu durumun titizlikle incelenmesi gereken bazı ciddi teorik ve politik sonuçları var. Para (bkz. İkinci Çelişki) toplumsal emeğin değerinin temsilcisidir (toplumsal emeğin değeri, mübadele değerine dayalı piyasa sistemi aracılığıyla başka insanlara sunduğumuz emek miktarını ifade eder). Bu anlamdaki toplumsal emeğin ortadan kaybolduğu bir dünyaya doğru yol alıyorsak, temsil edilecek bir değer de kalmaz. O takdirde değerın benimsenmiş temsili –para formu– kendisi dışında herhangi bir şeyi temsil etme yükümlülüğünden de tümüyle kurtulmuş olur. Neoklasik iktisatçılar (tabii zahmet edip bu sorunla ilgilendiklerinde) Marx'ın emek-değer teorisinin geçersiz olduğunu çünkü sermayenin yalnızca parasal sinyallere tepki verdiğini, değer ilişkilerine kayıtsız kaldığını savunmuşlardı. Mantıklı bir kavram olsa bile (çoğu mantıksız olduğunu düşünüyordu) değer fikrini dert etmeyi anlamsız buluyorlardı. Ben bu yargının yanlış olduğuna inanıyorum. Ne var ki yukarıda saydığımız gelişmeler gerçekleşirse, değer teorisine *karşı* neoklasik sav giderek daha çok doğruluk kazanacak, hatta bir noktada en ortodoks Marksistler bile değer teorisini terk etmek zorunda kalacaklar. Geleneksel iktisatçılar hiç kuşkusuz mutluluktan uçacaklar bu durum karşısında. Ama bu durumun, sermayenin mutlak hukuksuzluğa yuvarlanmasını engelleyen tek faktörün ortadan kalkması anlamına geldiğini kavrayamıyorlar. Yakın geçmişte kapitalist sistemde yaşanan yağmacı hukuksuzluk salgını toplumsal emeğin kural koyucu rolünün zayıfladığının işaretidir. Bu zayıflama eğilimi devam ediyor. 1970'lerin başlarında dünya para sisteminin

metal dayanağının iptal edilmesiyle hayati bir kırılma yaşandı; ondan sonra dünyanın parasının toplumsal emekle ilişkisi son derece zayıfladı ve 1970'lerin ortalarından itibaren bu durumun kanıtı olan uzun finansal ve ekonomik krizler silsilesi yaşandı.

Geride kalan kırk yıl boyunca para formu epeyce özerklik kazandı. Dünya merkez bankalarınca yaratılan kaydi ve hayali değerler egemenliğini kurdu. Bu durum bizi yukarıda anlattığımız teknolojik evrim çizgisi ile para teknolojilerinin evrimi arasındaki ilişki üzerinde düşünmeye yöneltiyor. Bitcoin gibi sanal para türlerinin icadıyla (bunlar zaman zaman yasadışı etkinliklerden elde edilen kara paranın aklanmasında da kullanılır) para sisteminin durdurulması imkânsız bir kaosa sürüklenişinin ilk adımı atılmış oldu.

Baş edilmesi en zor mesele belki de teknoloji sorununun antikapitalist mücadele açısından doğurduğu politik problemdir. Bir yandan çok iyi bildiğimiz üzere, Arthur'un tanımladığı türden otonom "bileşimsel" mantık doğrultusunda ilerleyen teknolojik evrim, askeri egemenliğin, sınıf iktidarının ve kesintisiz sermaye birikiminin "insani amaçlar" uğrunda sürdürülmesinde sınıf mücadelesinin ve gerek kapitalistler arasındaki gerek devletler arasındaki rekabetin öncü roller oynadığı büyük bir ekonomik faaliyet alanıdır. Bunun yanı sıra sermayenin, hukuksuzluk durumuna düşmesini engelleyen temel düzenleyici unsur olan toplumsal emeğin ortadan kalktığı bir uçuruma kendi etkinlikleri sayesinde sürüklediğini de görüyoruz. Diğer yandan şunu da biliyoruz ki, çevrenin bozulmasıyla, sosyal adaletsizlik ve yoksullaşmayla, çarpık nüfus dinamikleriyle, küresel sağlık, eğitim ve beslenme sorunlarıyla, askeri ve jeopolitik gerilimlerle baş edebilmek için dünya çapında verilecek her mücadele, yürürlükteki teknolojileri kapitalist olmayan sosyal, ekolojik ve politik hedefler doğrultusunda seferber etmemizi gerektirecektir. Sınıf hâkimiyeti peşindeki sermayenin pratikleri ve zihniyeti ile alabildiğine doyurulmuş mevcut teknoloji demeti, şu veya bu şekilde antikapitalist mücadelede seferber edilmek zorunda olan özgürleştirici potansiyeller içermektedir.

Kuşku yok ki kısa vadede sol hareket tehdit altındaki işleri ve meslekleri korumak zorundadır. Ama 1970'lerde ve 1980'lerde sanayisizleştirmelere karşı verilen mücadelelerinin perişan durumunun da

gösterdiği gibi bu büyük olasılıkla, yeni gelişen teknolojik şekillenmeye karşı daha baştan kaybedilmiş bir mücadele olacaktır. Antikapitalist hareket içinde bulunduğumuz konjonktürde düşünce tarzını, kapitalizmin ekonomik motorunun işleyişi açısından toplumsal emeğin giderek önemini yitirmekte olduğu fikri etrafında yeniden belirlemelidir. Hizmet sektöründe, idare ve özel yetenek gerektiren pek çok alanda solun halen korumaya çalıştığı işlerin pek çoğu saf dışı olmak üzeredir. Dünya nüfusunun büyük kesimi, para formuna odaklanan ve kredi sisteminde yoğunlaşan hayali sermaye formlarının ve fetişist değer formlarının dolaşımına giderek daha fazla bel bağlayacak olan sermaye açısından yedek konumuna düşmekte ve anlamsızlaşmaktadır. Tahmin edileceği gibi, bazı toplum kesimleri diğerlerine göre daha kolay yedeğe ayrılır, bu nedenle kadınlar ve renkli insanlar (beyaz olmayanlar) şu anda yükün büyük kısmını üstlenmiş durumdadır ve herhalde görünür gelecekte de bu durum değişmeyecektir.¹³

Martin Ford haklı olarak soruyor: Artık ihtiyaç duyulmayan ve yedek konumunda olan insanlar bu koşullarda (bir pazar yaratmak şöyle dursun) hayatlarını nasıl sürdürecekler? Her antikapitalist hareketin bu soruya geçerli, uzun dönemli ve yaratıcı bir cevap bulması gerekir. Yeni imkân ve olasılıkları orantılı, örgütlü bir hareket ve planlama ile karşılamanın, yeterli kullanım değeri sunmanın yolları ayrıntılarıyla düşünülmeli ve adım adım uygulanmalıdır. Bütün bu adımlarla eş anlı olarak, gaspa dayalı, giderek daha da saldırganlaşan birikim pratiklerine, kalifiye eleman ihtiyacını yok etmeye yönelik yeni ataklara, sürekli işsizliğe, durmadan artan sosyal adaletsizliğe ve çevresel bozulmanın hızlanmasına karşı sol hareketin defansif hareket geliştirme çabası da sürdürülmek zorundadır. Sermayenin karşı karşıya olduğu çelişki, antikapitalist politikada zorunlu olarak içselleşen bir çelişki halini alır.

İşbölümü

Kural olarak işbölümünün sermayenin temel unsurları arasında ele alınması gerekir. İşbölümü, karmaşık üretim ve yeniden üretim etkinliklerini, farklı bireylerin geçici ya da sürekli olarak üstleneceği spesifik ama daha basit görevlere ayırma becerisidir. Birçok kişinin uzmanlığı örgütlü işbirliği aracılığıyla işleyen bir bütün halinde bir araya getirilir. Eski çağlardan beri işbölümleri her toplumu etkileyen iç ve dış koşullara bağlı olarak değişmekte ve evrim geçirmektedir. İşbölümünün yol açtığı en önemli sorun, kısımlar ile bütün ve bütünün gelişiminden sorumlu kişi (böyle biri varsa kuşkusuz) arasındaki ilişkidir.

Sermaye tarih boyunca işbölümüne el koyarak kendi amaçları doğrultusunda köklü biçimde yeniden şekillendirmiştir. İşte bu nedenle bu çelişkiyi “hareket eden çelişkiler” başlığı altında ele alıyorum çünkü işbölümü sermayenin yönetimindeki dünyada kesintisiz ve köklü bir değişim sürecindedir. Günümüzdeki işbölümü mesela 1850'deki işbölümünden köklü biçimde, hatta tanınmayacak kadar farklıdır. Ne var ki, sermayenin yönetiminde işbölümünün evrimi çok özel bir karakter kazanır çünkü hedefi, esas olarak rekabet üstünlüğünün ve kârlılığın sürdürülmesidir; bu hedefin çalışma ve yaşama koşullarını iyileştirmekle hatta daha genel düzeyde insanlığın esenliğini artırmakla –rastlantı hariç– hiç ilgisi yoktur. Yaşama ve çalışma koşullarında radikal iyileştirmeler gerçekleşirse ki kuşkusuz gerçekleşir, bunlar yan ürünlerdir ya da hoşnutsuz ve direnen kitlelerin politik taleplerinin ve baskılarının sonucudur. Her şeye rağmen, daha verimli işbölümüyle üretilen daha ucuz maddi ürünlerin bir yerlerde, bir şekilde tüketilmesi gerekir ki üretilen değer gerçekleşebilsin. Öte yandan üretim sürecinde hesaba katılması gereken pek çok zarar da (mesela çevreye verilen zararlar da) doğar.

İşbölümünün içerdiği çelişkiler saymakla bitmez. Ancak teknik ve toplumsal işbölümü arasında önemli ve genel bir ayrım vardır. Teknik işbölümü derken karmaşık bir işlemler grubundaki, makineye göz kulak olmak, yerleri silmek gibi ilke olarak herkesin yapabileceği bir görevi kastediyorum; ikinci tür işbölümünden kastım, doktor, yazılım programcısı veya beş yıldızlı bir restoranda müşteriyi karşılayan görevli gibi ancak yeterli eğitime ya da uygun sosyal konuma sahip kişinin yapabileceği uzmanlık işleridir. Bu son örneği mevcut işbölümünün ve işbölümü tanımlarının genellikle teknik uzmanlık kadar, sosyal, kültürel ve insanlarla temel iletişim becerilerine ve kişinin kendini ifade yeteneğine de dayalı olduğunu vurgulamak için verdim.

Başka pek çok ayrım türü vardır; örneğin doğadan (çocuk doğurma gibi) ya da kültürden (kadının toplumdaki yeri gibi) kaynaklananlar; kentsel ve kırsal; kafa emeği ve kol emeği; sosyal (genel olarak toplum bağlamında) ve tekil işbölümleri (bir şirket bünyesinde); mavi yakalı ve beyaz yakalı; vasıflı ve vasıfsız; üretken ve üretken olmayan; ev işleri ve ücretli işler; sembolik ve maddi vb. ayrımlar söz konusudur. Ayrıca birincil (tarım, ormancılık, balıkçılık ve madencilik), ikincil (sanayi ve imalat), üçüncül (son zamanlarda büyük önem kazanan hizmetler ve finans, sigorta ve gayrimenkul sektörleri) ve bazılarının dördüncü sektör olarak nitelemekten hoşlandığı, giderek önemi artan kültürel ve bilgiye dayalı sanayiler. Bu da yetmiyorsa şunu da belirtelim, nüfus sayımlarındaki iş ve meslekler sınıflandırması yüzü aşkın tür içerir.

Bu tür ayrımlar ve karşıtlıklar gerilim ve uyumsuzluk kaynağı olduklarında çatışmalar ve krizin oluşumunda ve yatıştırılmasında rol oynayan çelişkilere dönüşürler. Kuşkusuz, ayaklanma hareketlerine yol açan etmenlerin ve hareketin etkin katılımcılarının bu karşıtlıkların en az birinde veya belli sektörlerde kök salmadığı durumlara nadiren rastlanır. Sosyalist teoride devrimci değişimin öncüsü olarak seçilen sınıf genel işbölümü çerçevesindeki sanayi proletaryasıdır ("üretici" emekçiler). Banka memurları, ev işlerinde çalışanlar ve sokakları temizleyenler hiçbir zaman devrimci aktörler olarak görülmez; ama madenciler, otomobil fabrikası işçileri, çelik işçileri ve hatta öğretmenler bile devrimci aktör sayılır.

Bu ikiliklerin çoğunun giderek karmaşıklaşan, çapraşıklaşan ve sürekli devrimsel değişikliklere maruz kalan dünyayı anlamamıza sınırlı ölçüde yardımcı, kaba ayrımlar olduğu anlaşıyor. Ama en başta, bu ayrımların teknik ve sosyal temellerinin birbiriyle nasıl kesiştiklerini belirtmek yararlı ve önemlidir çünkü işbölümü tanımında yer alan kategoriler sık sık kafa karışıklığına ve yanılgıya yok açan teknik ve sosyal mülahazalarla iç içe geçmiş bulunuyor. Örneğin vasıflı emeği cinsiyetçi bağlamda tanımlamak ve böylece kadınların yapabileceği bir işi –ne kadar zor veya karmaşık olursa olsun– sadece kadınların yapabildiği bir iş olduğu için– vasıfsız diye nitelemek uzun süredir uygulanan bir yaklaşımdır. Daha da kötüsü bu tür işler kadınlara genellikle sözüm ona “doğal” nedenlerle (hünerli parmaklarından sözde uysal ve sabırlı mizaçlarına kadar çeşitli özelliklerine dayanılarak) bırakılır. Bu nedenle, İkinci İmparatorluk Paris’indeki atölyelerde erkekler kadınların çalıştırılmasına şiddetle direndiler çünkü kadınların buralarda çalıştırılmasının kendi işlerinin vasıfsız iş olarak yeniden sınıflandırılmasına ve daha düşük ücret ödenmesine yol açacağını biliyorlardı. O sıralarda sorun tümüyle spesifikti; ama bu durum günümüzün küresel emek piyasasında farklı ücret düzeylerinin belirlenmesinde kilit faktördür. Dünya çapında düşük ücretle çalıştırılanların ve yoksullaşanların büyük bölümünün kadın olması, teknik temele dayanmayan bu tür yargıların önemini apaçık gözler önüne seriyor. Toplumsal cinsiyet sorunu, ücretli emek karşısında ev işlerinde harcanan emeğe hak ettiği yerin verilmesi konusundaki yaygın tartışmalarda da yer almıştır. Bu durumun kapitalizmin önemli bir sorunu olduğu ve aile içinde krizlere yol açtığı kesindir ama sermayenin gelişimi üzerindeki dolaysız etkisi çok zayıf oldu; yalnızca uzun zamandır var olan bir süreci başlattı ve evde yapılan yemek pişirmek, temizlik, saç yıkama ve manikür gibi birçok işin giderek metalaştırılmasına yol açtı. Ev işlerine ödenecek ücretler için yürütülen propaganda her durumda, antikapitalist perspektifle esaslı biçimde çelişir; çünkü pek çok sosyal hizmet türünü meta olmaktan çıkarmak için ev işini bir manivela gibi kullanmak yerine parasallaşmanın ve metalaşmanın gündelik hayatımızın mahremiyetine daha kuvvetli sızmasına yol açar.

İşte sermayenin ve kapitalizmin çelişkilerinin kesiştiği yer burasıdır. Uzun zamandır, belli mesleklerin nüfusun etnik, dinsel veya ırksal gruplarıyla ilişkilendirildiği hatta bazen diğerleri dışlanarak sadece bu gruplara açık tutulduğu bir gerçektir. İşbölümündeki ayrımların biçimlenmesinde rol oynayan tek faktör cinsiyet değildir. Üstelik halen uygulanmakta olan bu yakıştırmalar yalnızca çok girift bir geçmişten bugüne aktarılan olgular da değildir. Birçok yazılım programcısı ve yap-satçı (tümüyle yeni bir meslek kategorisi) güney Asya'dan gelir, Filipinler ise dünyanın pek çok ülkesine (ABD'den Körfez ülkelerine ve Malezya'ya kadar) ev işlerinde çalışacak kadın emekçi temini ve ihracatında uzmanlaşmıştır. Tarihte ve yakın geçmişte gerçekleşen büyük çaplı işgücü göçleri sıklıkla belli menşe ülkeler ile alıcı ülkedeki belli meslekler arasında karşılıklı bağlantı kurularak yönlendirilmiştir. Britanya'daki Ulusal Sağlık Sistemi bir zamanlar Britanya İmparatorluğu'na ait olan bölgelerden gelmiş çeşitli göçmen grupları olmaksızın çalışamaz. Son yıllarda Doğu Avrupa (Polonya, Litvanya, Estonya vb.) ülkelerinden (esas olarak kadınlardan oluşan) dalgalar halinde gelen göçmenler Britanya dahil Avrupa'nın pek çok yerinde "eğlence" sektöründe (otel temizliğinden garsonluğa ve barmenliğe kadar) topluca istihdam edilmektedir. Meksikalı ve Karayipli göçmenler ABD'nin doğu ve batı sahilllerinde mahsul toplama işlerinde uzmanlaşmışlardır.

Farklı insanlar için farklı görevlerin belirlenmesi ücret farklılaştırmasını da beraberinde getirir. Etnik, ırksal, dinsel ve cinsiyetçi önyargılar ve ayrımcılıklar, bir bütün olarak emek piyasasının çeşitli sektörlerle bölünmesinde, parçalara ayrılmasında ve emeğin karşılığının belirlenmesinde çok önemli rol oynar. Örneğin pis, sevimsiz ya da küçültücü sayılan işlere genellikle düşük ücret ödenir ve en yoksul, en savunmasız durumdaki göçmenlere (çoğu kez hiçbir yasal statüsü olmayanlara) bırakılır. Kalifiye eleman statüsü genellikle yazılım programcılığı niteliklerini haiz Güney Asyalı göçmenlere verilir. Daha da itici olan, aynı iş ve tıpatıp aynı görevler için bile ücretlerin cinsiyet, ırk ve etnisiteye göre değişmesidir.

İşbölümü çerçevesinde statü ve yeteneklerin dikkate alınması için verilen mücadeleler aslında emekçi açısından farklı hayat fırsatları, kapitalist açısından da kâr uğruna verilen mücadelelerdir (problemin

özü buradadır). Sermayenin bakış açısından sektörler ayrılmış, parçalanmış ve kendi içinde yoğun rekabet yaşayan bir emek piyasası hayati olmasa da faydalı bir şeydir. Bu olgu uyumlu ve birleşik emek örgütlenmesinin önüne engeller çıkarır. Mesela kapitalistler sık sık farklı etnisitelerden insanlar arasında gerilimleri kızıştırmak yoluyla bilinçli olarak böl-yönet politikası uygularlar. İşbölümü çerçevesinde mevki kapmak için sosyal gruplar arasında yürütülen rekabet bir bütün olarak emeğin güçsüzleştirilmesinin ve sermayenin hem emek piyasasında hem de işyerinde daha büyük ve daha güçlü denetim uygulamasının en önemli aracı haline gelir. Coğrafi değil sektörel bazda kurulan tipik sendika örgütlenmeleri de emek kesiminde birleşik hareketi engeller; sendikalar yalnızca üyelerinin çıkarlarını korumanın ötesine geçmeye çalışsalar bile durum değişmez.

Kapitalist sistemde emekçilerin vasıfları, bunların tanımlanması ve değer biçilmesi konularında yürütülen sınıf mücadelelerinin tarihsel dinamikleri, hâlâ eleştirel ve gerçekçi bir yaklaşımla yazılmayı bekleyen en önemli tarihlerden biridir. Dolayısıyla aşağıdakiler yalnızca ön yorumlardır.

Sermaye, arızı sermaye birikimi formunun aksine asal bir birikim formu olarak sahneye çıktığında ve sanayi üretimindeki çalışma süreçlerinde denetimi eline geçirmek zorunda olduğunu kavradığında, zanaatçı emeğine dayalı mesleklerde güçlü biçimde kök salmış bir işbölümünü ve beceri setini elinin altında hazır buldu. “Kasaplık, fırıncılık ve mum imalatçılığı” gibi meslekler emekçilerin becerilerini geliştirip gelecekteki sosyal konumlarını güvenceye alabilecekleri iş dallarıydı. Kapitalizmin erken döneminde Avrupa nüfusunun büyük bölümü tarımda (topraklı ya da topraksız köylü olarak) veya hizmet sektöründe (monarkların, toprak sahibi aristokrasinin ve tüccar kapitalistlerin esasen ev işlerini gören hizmetçileri ve uşakları olarak) istihdam ediliyordu. Hizmet ederek çalışmak, kendine özgü kişiler arası iletişim yeteneği, ailevi ve sosyopolitik yetenekler gerektiriyordu. Kasabada yerleşik zanaatçı emeği farklı mesleklere dağılmıştı; bunlardan bazıları lonca ve çıraklık sistemi dahilinde kurallara bağlanmıştı. Lonca sistemi spesifik teknik uzmanlığa dayalı beceri sahibine becerinin kullanımında tekel gücü bahşediyordu. Marangozlar, kuyumcular,

saat imalatçıları, demirciler, dokumacılar, nalbantlar, nakkaşlar, ayak-kabı imalatçıları, çivi ve silah üreticileri aletlerini nasıl kullanacaklarını öğrendiler. Korporatist* lonca örgütlenmeleri sayesinde işçi grupları toplumsal düzende daha yüksek konum, çalışmaları karşılığında daha yüksek gelir elde ediyor ve bunu sürdürüyorlardı.

Sermaye üretim koşulları ve emek süreci üzerinde emekçinin sahip olduğu tekel gücüyle kesinlikle savaşmak zorundaydı. Bu savaşı iki cephede yürüttü. Öncelikle üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetiyle adım adım kendi tekel gücünü ilan etti; böylece emekçileri sermayenin gözetimi ve denetimi dışında kendilerini yeniden üretme araçlarından yoksun bıraktı. Bu durumda farklı zanaatlardan pek çok emekçi çividen buhar makinelerine ve lokomotiflere kadar her şeyi üretmek üzere kapitalistin yönetimindeki toplu emek sürecinde bir araya getirilebilirdi. Bireysel görevlerin dar teknik temeli ve bunlarla ilişkili beceriler çok fazla değişmedi ama üretimin işbirliği ve işbölümü temelinde örgütlenmesi, farklı görevleri verimlilik ve üretkenlikte göz kamaştıran artışlar yaratacak şekilde bir araya getirdi. Malların piyasadaki maliyetleri hızla düştü ve böylece geleneksel küçük el işçiliği ve zanaatçılık şeklindeki üretim türleri rekabet gücünü kaybetti.

Adam Smith'in 1776 tarihli *Ulusların Zenginliği* adlı kitabında kapsamlı biçimde incelediği ve göklere çıkardığı işbölümü buydu. Smith ünlü iğne fabrikası örneğinde üretim sürecindeki örgütlü işbölümünün emeğin teknik verimliliğinde ve üretkenliğinde nasıl müthiş artışlar sağlayacağını vurguladı. İşçilerin farklı beceri ve yeteneklere sahip olması bir avantajdı ve bu avantajın kullanılmasıyla Marx'ın sonradan firmadaki "tekil işbölümü" adını vereceği işbölümü çerçevesinde üretkenlikte ve kârlılıkta genel artış garantileniyordu. Smith bu temelde çıkarımlarını sürdürerek, benzer bir sonuç elde etmek için firmalar arasında ve ekonomik sektörler bazında ileri boyutlarda toplumsal işbölümlerine başvurma kaçınılmaz olduğunu savundu. Bu durumda, Marx'ın daha sonra elemle işaret ettiği üzere, artık eşgüdüm mekanizması, bireysel kapitalistin akılcı tasarım ilkeleri doğrul-

* Korporasyon toplumu, karar süreçlerini büyük ölçekli meslek örgütlerinin, sendikaların ve baskı gruplarının çıkarlarının yönlendirdiği toplum tipidir. (ç.n.)

tusunda işbirliğine dayalı faaliyetleri organize etmesiyle işleyemezdi; bu işi, üretici faaliyetin çeşitli firma ve sektörler arasındaki niceliksel bölüşümünde en önemli belirleyici rolü piyasadaki dalgalı fiyat sinyallerinin oynayacağı daha kaotik ve anarşist bir eşgüdüm seti yürütecekti. Bu durumun farkında olan Smith, devletin (kamu hizmetleri ve doğal tekeller dışında) genel olarak fiyatın belirlenmesine müdahale etmemesi gerektiğini ısrarla savundu ve piyasanın görünmez elinin en yüksek verimlilikle işini görebilmesi için “bırakınız yapsınlar” politikası izlemesi gerektiğini vurguladı. Bugüne kadar teorisyenler ve politika yapımcılar yanlış bir tutumla, yalnızca üretimin değil Eylül 2008’de korkunç bir fiyaskoya sahne olan finansal sektörün eşgüdümünde de “verimli piyasa hipotezi”ne büyük inanç beslediler. Marx piyasadaki kaotik anarşinin fiyat istikrarsızlığının daimi kaynağı olduğu ve bunun toplumsal işbölümünü istikrarsızlığa hatta krize yatkın kılacağı sonucuna varmıştı.

Bence emeğin potansiyel tekel gücüne yönelik çok daha köklü ve geniş kapsamlı etkiler yaratan diğer saldırı, kapitalistin esinlediği teknolojik değişimin evrimsel çizgisinden yükseldi. Bu evrimin büyük bölümü dolaylı ya da dolaysız olarak hem işyerinde hem de işgücü piyasasında emeğin gücünü kemirmeyi hedefliyordu. Teknolojik değişim her zaman emeğin çıkarlarına aykırı yönde, özellikle de emeğin nadir ve tekelleştirebileceği vasıflar edinerek sağladığı güç aleyhine ilerledi. Emek-sermaye ilişkilerindeki önemli eğilimlerden biri vasıfsızlaştırmadır; Marx’ın *Kapital*’de değindiği bu olguyu Harry Braverman 1974 tarihli etkileyici ve tartışmalı kitabı *Emek ve Tekelci Sermaye*’de tekrar ön plana çıkardı.¹ Braverman sermayenin, özellikle de tekelci sermayenin, vasıfları değersizleştirmekte ve böylece yapılan işe atfedeceği herhangi bir onur kavramını yok etmekte, bu arada özellikle üretim evresinde emeği güçsüzleştirmekte çıkarı olduğunu savundu. Bu konudaki mücadelenin uzun bir geçmişi vardı. On dokuzuncu yüzyılda Marx, sermayenin ideologlarından (bilhassa Charles Babbage ve Andrew Ure) sermayenin vasıfsızlaştırma eğiliminin kanıtları olarak sık sık söz ederdi. Braverman da benzer şekilde Frederick Taylor’ın üretim sürecini çok küçük bölümlere ayırarak “eğitilmiş bir goril”in bile üretim yapabileceği hale getirmeyi hedefleyen

bilimsel işletmecilik yaklaşımlarından çok söz eder. Buradaki “bilimsellik”, herhangi bir sektörde veya şirkette tüm görevleri basitleştirmeye, verimliliği en üst düzeye çıkarmaya ve üretim maliyetlerini en düşük düzeye çekmeye yönelik uzmanlaşma teknikleriyle zaman ve hareket araştırmalarının bir araya getirildiği bir “bilimsellik”tir.

Marx ve Braverman büyük işçi kitlelerinin vasıfsızlaştırılması sürecinde geliştirilen kapsamlı organizasyonel ve teknik değişikliklerin uygulanabilmesi için bazı vasıfların geri kazandırılması gerektiğini biliyorlardı. Montaj bandı uygulaması onu kuran ve yöneten mühendisleri güçlendirdi; tıpkı onlar gibi, robot veya bilgisayar kullanımında görev alan mühendisler de görevlerini başarmak için yeni vasıflar edinmek zorunda kaldılar. Marx’ı ve Braverman’ı eleştirenler haklı olarak, Babbage, Ure ve Taylor’ın yazdıklarının aslında hiçbir zaman tam olarak uygulanamayacak ütöpik yöntemler olduğuna dikkat çektiler; onlara göre bunun bir nedeni emekçilerin direnmesi, diğer nedeni ise teknolojik değişimin eskiden de şimdi de yalnızca emeğin denetimine odaklanmış olmamasıydı.

Yeni teknolojiler çoğu kez emeğin bazı kesimlerine avantaj sağlayan vasıfların yeniden tanımlanmasını gerektirir. Bu durumun Marx ya da Braverman’ın öngördüğünden çok daha önemli olduğu ortaya çıkmıştır. Sermayenin gündem maddesi bizatihi vasıfların yok edilmesi değildir, *tekelleştirilebilir* olan vasıfların yok edilmesidir. Bilgisayar programcılığı gibi yeni vasıflar önem kazandığında, sermayenin meselesi mutlaka bu tür vasıfları ortadan kaldırmak değil (gerçi bu hedefe nihai olarak yapay zeka sayesinde ulaşabilir), bu tür vasıfları kazandıracak pek çok eğitim olanağı sağlayarak bazı emekçilerin tekel gücü edinmelerinin önüne geçmektir. Programcılık yeteneğiyle donanmış işgücü görece küçük bir grup iken olağanüstü kalabalıklaşırsa tekel gücü kırılır ve bu tür emeğin maliyeti düşer. Bilgisayar programcılığı sıradanlaşınca sermaye bunu vasıflı emek olarak tanımlamaktan çok mutludur artık; o kadar ki, bu tür emeğe daha yüksek ödeme yapabilir ve işyerinde sosyal ortalamanın üstünde saygı bile gösterebilir.

Teknolojik evrim nasıl kendi özerk dinamiği ile artan oranda karmaşıklaşarak ilerlediyse işbölümleri de aynı şekilde hızla çoğaldı ve nitelik değiştirdi. Bu süreç basit doğrusal evrim şeklinde yol almadı;

bunun bir nedeni, çoğu kez sermayenin yararına olsa da sınıf mücadelesi dinamiklerinin işe karışmasıdır. Örneğin ABD çelik sanayisinde uzmanlık gerektiren (ve bu nedenle bir ölçüde tekelleştirilebilir olan) vasıf sayısı 1920'lerde çok fazlayken giderek azaldı; özellikle 1930'larda çıkarılan çalışma yasalarının ardından, belli bir iş kolunda hangi vasfın hangi işte kullanılacağına belirlenmesi konusunda yargı kurumları arasındaki anlaşmazlıkları çözmeye yetkili Federal İşçi İlişkileri Komitesi'nin (National Labor Relations Board) kurulmasıyla iyice geriledi. Günümüzde çelik sanayisi eskiye göre çok daha basit ve çok daha başarılı örgütlenmiş vasıflar setiyle çalışmaktadır. Öte yandan mesela tıp ya da bankacılık ve finansman alanlarındaki uzmanlaşmalar çok arttı; elektronik ve bilgisayarlaşma ile bağlantılı yepyeni sektörlerin doğuşu çok sayıda yeni mesleğin belirmesine ve yeni iş tanımlamalarının yapılmasına yol açtı. Devletin kural koyucu aygıtındaki (örneğin Gıda ve İlaç Dairesi [Food and Drug Administration], Bankacılık Denetleme Ofisi [Contoller of the Currency] veya Menkul Kıymetler ve Mübadele Komisyonu [Security and Exchange Commission] gibi başka kurumlardaki) uzmanlaşmalar da son zamanlarda olağanüstü boyutlara ulaştı.

Tekil ve toplumsal işbölümlerinin olağanüstü karmaşıklaşması ve hızla yaygınlaşması modern kapitalist ekonominin temel özelliği haline geldi. Bu gelişme bilinçli genel bir tasarım ya da karar sonucunda gerçekleşmiş değil (böyle bir süreci yönetecek bir İşbölümü Bakanlığı yok). Bu gelişme sistemin daha önce tanımladığımız çeşitli kuvvetlerinin dayattığı teknolojik ve örgütsel değişikliklerin ürünü oldu. Üstelik bu gelişme, bazı iş kollarında (çelik ve otomobil gibi) meslek tariflerinin basitleştirilmesine ve bazı mesleklerin çağdışı kalarak ortadan kalkmasına (sokak lambası değiştirenler ve ileri ülkelerde su taşıyıcıları, çöp toplayarak geçinenler vb.) karşın gerçekleşti. Emeğin üretkenliğinde, üretim hacminde ve çeşitliliğindeki büyük artışlar bu sayede başarıldı. Bir başka sonuç, adım adım daha çok coğrafi bölgeye yayılan ve giderek genişleyen kitleler arasında karşılıklı ekonomik bağımlılığın artışı ve böylece uluslararası işbirliğinin doğuşu oldu; bu da üzerinde düşünülmesi gereken bir başka husustur. Bu olgular toplumsal işbölümünde eşgüdüm sorunlarına ve piyasa sinyallerindeki

dalgalanmalara tepki olarak ekonomik arızaların da çığ gibi çoğala-
cağını işaret ediyor. Bazı üretim dallarındaki mal tedarik zincirinde,
talimat, denetim ve sözleşmeli tedarik ilişkileriyle sürdürülen eşgü-
dümler giderek yaygınlaşıyor: Şirketlerin toplu girdi talepleri (mese-
la otomobil sanayisinin motor, lastik, ön cam, elektronik aksam gibi
ihtiyaçları için) piyasanın dışında belirlenerek sözleşmeye bağlanıyor.
Ama görevlerin giderek basitleştirilmesi ve eşgüdümünün giriftleşme-
si yanlış hedefin vurulması ve istenmeyen sonuçların doğması riskini
de artırıyor. Bu durum işbölümünde yepyeni bir katmanın oluşması-
na ve lojistik, hukuk, finansman, pazarlama, reklam ve başka hizmet
alanlarında devasa bir yeni meslekler ordusunun sahneye çıkmasına
neden oluyor. Emniyet ve güvenliğe yönelik tehditler (hava yolların-
dan ilaç endüstrisine ve gıda arzına kadar her şeyde), keza çeşitli fa-
aliyetlerin izlenmesi, gözetlenmesi ve kalite kontrolü için kullanılan
aygıtlar ivedilik kazanıyor. Ekonomideki işbölümlerinin artması, yal-
nızca devlet aygıtı dahilinde değil; hastane, üniversite ve okul sistem-
leri gibi pek çok kurumun içinde de kural koyucu ve idari bürokratik
kademelerin çoğalmasıyla paralel ilerliyor.

İşbölümü, geçen yarım yüzyıl boyunca bir metamorfoz geçirdi.
Bu nedenle on dokuzuncu yüzyılda Karl Marx, Ferdinand Tönnies,
Emile Durkheim ve Max Weber gibi eleştirmenlerin yaptığı araştı-
rmanın çoğunda çağımızın bazı temel sorunları yer almaz. Eski işbö-
lümü çalışmaları büyük ölçüde bazı ülkelerdeki sanayi organizasyonu
ve fabrika emeği üzerine odaklanmıştır ve kuşkusuz o çalışmaların
bulguları hâlâ geçerlidir. Ne var ki, işbölümlerinin artan karmaşık-
lığı ve giderek daha çok coğrafyaya yayılması eşgüdüm sorunlarında
niteliksel sıçramayı da beraberinde getiriyor. Devletin izleme faali-
yetlerinin yoğunlaşması, bürokratik otoritenin işlevlerinin artması ve
sivil toplum organizasyon formlarındaki geniş kapsamlı değişiklikler
ortaya yeni problemler çıkarıyor. Saydığımız çoğu işbölümü ve otori-
te birbirine kenetlidir ve birbirinden beslenir; bazıları ise birbiri kar-
şısında hiyerarşik pozisyon elde eder. Timothy Mitchell'in deyişiyle
"uzmanların saltanatına"² giderek daha fazla maruz kalıyoruz. Uzman
bilgisi sermayenin tarihinde daima kritik rol oynadı; uzmanın gücüne
meydan okumak zordur. Bu durumun ilk belirtileri –"organizasyon

insanı", "mandarinlerin" yönetimi vb.- dikkatlerin işbölümü dahilinde baş gösteren otokratik ve hiyerarşik damara odaklanmasına yol açtı. Uzmanların rolü geçtiğimiz birkaç on yıl boyunca katlanarak arttı; bu durum yaşadığımız dünyanın şeffaflığı ve meşruiyeti açısından ciddi bir problem yaratıyor. Hepimiz bilgisayarımızın onarımı, hastalığımızın teşhisi, ulaştırma sistemimizin planlanması ve güvenliğimiz için uzmanlara bağımlıyız.

1970'li yıllarda "yeni uluslararası işbölümü" denilen olgunun yükselişi tartışmaya yeni bir perspektif getirdi. David Ricardo uzun süre önce karşılaştırmalı üstünlükler doktrinine dayanarak ülke içinde ve ülkelerarası ticarette uzmanlaşmanın sağlayacağı verimlilik artışlarını ısrarla vurgulamıştı. Uzmanlaşmalar kısmen doğal faktörlere (bakır ve petrolün olmadığı yerde bakır ve petrol çıkarmak ne kadar imkânsızsa, Kanada'da muz ve kahve yetiştirmek de o derece olanaksızdır) dayanıyordu. Ama bunlar, emeğin vasıfları, kurumsal düzenlemeler, politik sistemler ve sınıfsal gruplaşmalar gibi sosyal olguların yanı sıra, sömürgeci ve yeni sömürgeci jeopolitik ve askeri yağmacılığın zalim uygulamalarının sonucu da olabilirdi.

Gelgelelim, 1970 sonrasında uluslararası işbölümünün küresel hâritasının çarpıcı mutasyonlar geçirdiği tartışma götürmez. 1850'den itibaren sermayenin küresel hâkimiyetinin nabzının attığı sanayi bölgeleri işlevsiz bırakıldı ve buralardaki fabrikalar söküldü. Üretici sermaye yabancı ülkelere ve Japonya, Güney Kore, Singapur, Tayvan fabrikalarına kaymaya başladı; Çin'in 1980'den itibaren Meksika, Bangladeş, Türkiye ve dünyanın birçok başka bölgesindeki yeni fabrika emeği merkezlerine girmesi daha da çarpıcı bir gelişmedir. Batı büyük ölçüde sanayisizleşti; öte yandan geleneksel olarak sanayileşmekte olan ülkeler için birincil mal ve doğal kaynak tedarikçisi olan Doğu ve Güney ise aynı zamanda endüstriyel değer üretim merkezlerine dönüştü. Bu mutasyonların tuhaf yanı, geçmişte her zaman kişi başına gelir artışlarıyla yol alan sanayileşmenin artık Bangladeş gibi bazı örneklerde refaha dönüşmek yerine yoksulluğu pekiştirmesiydi. Aynı durum petrol ya da maden gibi doğal kaynaklarıyla önem kazanan ülkeler için de geçerliydi. Rantların ve kullanım hakkı bedellerinin elit sınıf tarafından gasp edilmesi ve böylece nüfusun büyük bölümünün utanç verici

bir yoksulluğa itilmesi (Chávez öncesi Venezuela en önemli örnektir) şeklinde baş gösteren “kaynak belası” bu ülkelerin başına çökmüştü. Batı, fıkri mülkiyet haklarını, kültür ürünlerini ve kurumsal tekelleri (Apple, Monsanto, büyük enerji şirketleri, ilaç endüstrisi vb.) güçlendiren bir sistemin yanı sıra finans, sigorta ve gayrimenkul sektörlerindeki gelişmeden rant kazanmaya giderek daha çok ağırlık verdi. Robert Reich’in deyimıyla (kol emeği olarak değil) “simgesel emek” olarak eğitilmiş işgücünü kullanan bilgiye dayalı faaliyetler başat konuma yerleşti.³ Bütün bu değişiklikler olurken, küresel ekonomideki güç ilişkilerinde ve jeopolitik öbeklenmelerde ağır tempolu tektonik bir değişim gerçekleşti. İki yüzyıldır Doğu’dan Batı’ya akan zenginlik yön değiştirdi ve 2008 finansal krizinin ardından Batı büyük ölçüde ivmesini yitirince, Çin hızla küresel kapitalizmin dinamik merkezi oldu.

Peki sermayenin temel çelişkileri bütün bu gelişmelerin neresinde yer alıyor? Servet akışının karşı kutba yönelmesi ve jeopolitik güçlerin yeniden örgütlenmesi daha önce var olmayan küresel uyuşmazlık tehlikeleri yaratıyor. Bu çelişkilerin ekonomik koşullarda kök saldığı ve bu koşullar için önemli komplikasyonlar doğurduğu doğrudur ama ben, ekonomik ve askeri çatışmaların bizatihi sermayenin çelişkilerinden kaynaklandığı görüşüne katılmıyorum. Küresel devlet sisteminde devlet iktidarının hükümranlık alanı mantığını (*territorial logic*) şekillendirdiği özerklik düzeyleri, basit ekonomik determinizmin işleyişine izin vermeyecek kadar gevşek düzenlenmiştir. Örneğin Orta Doğu’da patlak verecek büyük bir savaş hiç kuşkusuz petrol üretimiyle ilgili olgulardan ve bu hayati küresel kaynağın kullanımı etrafında kümelenen farklı jeopolitik ve jeoekonomik çıkarlardan kaynaklanacak ve kesinlikle devasa ekonomik sonuçlar doğuracaktır (1973 petrol ambargosunda olduğu gibi). Ne var ki böyle bir çatışmanın temel nedeni olarak bizatihi sermayenin çelişkilerini göstermek yanlışır.

Ayrıca işbölümünün giderek daha da karmaşıklaşması kuşkusuz yeni kırılğanlıklar yaratıyor. Herhangi bir tedarik zincirindeki aksaklık çok büyük sonuçlara yol açabilir. Dünyanın bir yerinde otomobil parçalarını üreten kilit konumdaki bir fabrikadaki grev her yerde tüm üretim sisteminin durmasına neden olabilir. Ama şu iddia daha mantıklı belki: Küresel işbölümünün artan karmaşıklığı ve içerdiği bağ-

lantıların çok çeşitli coğrafyalara yayılması bölgesel felaketlere karşı çok daha güçlü bir sigortadır. Kapitalizm öncesi dönemde Rusya'da tahıl hasadının aksaması bu ülkede kıtlığa ve açlığa yol açardı; ama şimdi bir ülkedeki aksaklığı telafi edebilecek dünya tahıl piyasası var. Zamanımızda bölgesel kıtlıkların oluşması için hiçbir teknik neden yok ve bunun da tek nedeni küresel işbölümünün çalışma şeklidir. Ne yazık ki kıtlıklar sık sık yaşanıyor ve bunlar sadece sosyal ve politik nedenlerden kaynaklanıyor. Çin'de "büyük sıçrama" döneminde gerçekleşen ve tahminen 20 milyon insanın ölümüne yol açan son büyük kıtlığın tek nedeni, Çin'in kendisini o sıralarda dünya piyasasından tecrit etmek şeklindeki politik seçimiydi. Günümüzdeki Çin'de böyle bir olayın yaşanması mümkün değil. Antikapitalist inancını gıda alanında ulusal egemenlik, kendine yeterlilik ve küresel ekonomiden kopma umutlarına dayandıran herkes için o felaket etkileyici bir ders olmalıdır. Sermayenin ve emperyalist güçlerin çıkarları doğrultusunda örgütlenmiş uluslararası işbölümünün zincirlerinden kurtulmamız ayrı bir konudur; ama küreselleşmeye karşı çıkmak adına dünya piyasasından kopmak potansiyel intihar seçeneğidir.

Sermayenin işbölümünü kullanmasındaki temel çelişki teknik değil sosyal ve politik niteliklidir ve tek sözcükte ifade edilebilir: *yabancılaşma*. Sermayenin özel ve toplumsal işbölümünü örgütleyerek başardığı göz kamaştırıcı verimlilik, üretim ve kârlılık artışları, çalıştırdığı emekçilerin zihinsel, duygusal ve fiziksel sağlıklarının bozulması pahasına gerçekleşir. Marx'ın belirttiği gibi, emekçi giderek karmaşıklaşan işbölümü dahilinde sabit konuma yerleştirilerek açıkça bir "insan kırıntısına" indirgenmektedir. Emekçiler rekabet yoluyla yalıtılmakta ve atomlaştırılmakta, birbirine yabancılaştırılmakta, doğa ile duygusal ilişkiden uzaklaştırılmaktadırlar (hem tutkulu ve duygulu insanlar olarak kendi doğalarından hem de dış dünyadaki doğadan tecrit edilmektedirler). Zekanın makineyle bütünleştirilmesi yaygınlaştıkça çalışmanın kafa emeği ve kol emeği bütünlüğü de parçalanmaktadır. Emekçiler zorlayıcı zihinsel görevlerden ve yaratıcı olanaklardan yoksun bırakılmaktadır. Kendi kaderlerinin ve geleceklerinin efendisi olmak yerine salt makine operatörleri, makinelerin eklentileri haline gelmektedirler. Bütünlük hissinin ve kendi yolunu çizme imkânının

tümüyle yitirilmesi duygusal tatmini de azaltmaktadır. İş süreci yaratıcılığını, kendiliğindenlik ve cazibe unsurlarını yitiriyor. Kısaca, sermayenin çıkarları için çalışma etkinliği boş ve anlamsız hale geliyor. Oysa insanlar anlamından sıyrılmış bir dünyada yaşayamazlar.

Sermayenin hâkimiyetindeki bir dünyada insanın durumuna ilişkin bu tür duyarlılıklar yalnızca Marx'a özgü değildir. Benzer düşünceler Weber, Durkheim ve Tönnies'in eserlerinde de var. İşbölümünü ve onun insanın verimliliğine, üretkenliğine ve gelişmeye katkısını tutkuyla savunan Adam Smith bile karmaşık işbölümü dahilinde işçinin tek bir işle görevlendirilmesinin onu cehalete ve aptallığa mahkûm edeceğinden kaygı duymuştu. Sonraları "ahlaki duyarlılıkları" Adam Smith kadar önemsemeyen Frederick Taylor gibi yorumcular bu konuda o kadar endişe duymadılar: Taylor için tüm işçilerin duygulu insanlar gibi değil eğitilmiş goriller gibi hareket etmelerinde hiçbir sakınca yoktu. Yazar Charles Dickens'in belirttiği gibi, kapitalistler de işçilerini salt "eller" halinde düşünmekten hoşlanıyorlardı; böylece mideleri ve beyinleri olduğunu unutmak işlerine geliyordu.

Ama, diyordu daha kavrayışlı on dokuzuncu yüzyıl eleştirmenleri, eğer insanlar işlerinde böyle tecrübeler yaşarsa, nasıl olur da akşam evlerine geldiklerinde başka türlü düşünebilirler? Ahlaki cemaat (moral community)* veya sosyal dayanışma duygusu; işyerinde işçileri esir alan zulüm, cehalet ve aptallıkla kirlenmemiş kolektif ve anlamlı aidiyet duygusu geliştirmeleri mümkün müdür? Her şeyin ötesinde, her gün masalarındaki kahvaltıyı veren uzak, meçhul ve pek çok yönden muamma bir insan kalabalığına böylesine sıkı sıkıya bağımlıyken işçilerin kendi kaderleri ve gelecekleri üzerinde hâkimiyet duygusu geliştirmesi akıl alır şey midir?

Sermaye düzeninde işbölümünün giderek karmaşıklaşması ve yaygınlaşması, emekçiye kendini geliştirmesi veya kendini gerçekleşt-

* Durkheim'in şehirlere karşıt olarak, geleneksel kırsal cemaatleri tanımladığı terim. Ahlaki cemaatin asli özellikleri bireylerin birbirleriyle kapsamlı ve sıkı bağlar kurmaları (toplumsal entegrasyon), ahlak ve ortak davranışlarla paylaşılan inançlar kümesinin oluşmasıdır (ahlaki entegrasyon). Modern kullanımında, bu nitelikleri taşıyan her küçük grup (ör. dinsel mezhep ya da askeri birim) ahlaki cemaat sayılabilir. *Sosyoloji Sözlüğü*, Gordon Marshall, çev. O. Akınhay, D. Kömürçü. (ç.n.)

tirmesi için yeterli imkân sunmaz. İnsan olarak türümüzün potansiyelini özgürce araştırma imkânlarımız bloke edilmiş durumdadır. Ama sermayenin işbölümlerini kullanma tarzından doğan yabancılaşmaları anlatırken o kadar somurtan Marx bile, sermayenin kurduğu işbölümünün dayattığı koşullarda umut ışığı sezinler. Ona göre kısmen bizatihi sermayenin kaçınılmaz olarak yarattığı faktörler nedeniyle, emek cephesinde durum o kadar da vahim değildir. İddiasını şöyle sürdürür: Yoğun teknolojik değişim dalgalarının etkisi altındaki işbölümünün hızlı evrimi esnek, uyarlanabilir ve bir dereceye kadar eğitilmiş işgücünü gerektirir. "Bu hilkat garibesi, bu ucube, kapitalist sömürünün değişen gereksinimleri için sefalet içinde yedekte tutulan bu ihtiyaç fazlası emekçi nüfus, kendisinden beklenen farklı işleri yapabilecek bireysel insan ile ikame edilmelidir. Sadece uzmanlık gerektiren bir sosyal işlevi yürütebilen kısmen gelişmiş bireyin yerini bütün yönleriyle, bir bütün olarak gelişmiş birey almalıdır; böyle bir birey için farklı sosyal işlevler farklı etkinlik tarzları demektir."⁴ Bu hedef doğrultusunda sermaye spesifik değil eğitilmiş ve şartlara uyabilen işgücüne gerek duyacaktır; gelgelelim, emekçiler eğitilmek zorundaysa bu "her yönüyle gelişkin birey" in neler okuyup hangi politik fikirleri kafasına yerleştireceğini kim bilebilir? İngiliz Fabrika Yasası'na eğitimle ilgili maddelerin konulması Marx'a göre "her yönüyle gelişkin birey" için bazı adımların atılması yönünde devletin sermaye adına devreye girmesine duyulan ihtiyacın kanıtıydı. Benzer şekilde, Sana-yi Devrimi'nde kadınların maruz kaldığı kötü koşullar bariz ve düşündürücü olduğu halde Marx, sermayenin işyerinde kadınlara reva gördüğü koşulların ve onlardan taleplerinin, uzun dönemde "yeni ve daha yüksek" bir aile ve toplumsal cinsiyet ilişkileri formunun inşası için ilerici imkânlar içerdiğini de düşünmüştü.

Bu yaklaşım çerçevesinde şöyle bir soru sorulabilir: "her yönüyle gelişkin birey" neleri bilmek ister, bilme ihtiyacı duyar ve ona bunları kim öğretebilir? Bu soru birazdan ele alacağımız toplumsal yeniden üretim açısından hayati önem taşıyor. Ama burada kısa da değinmemiz gereken bir konu bu. Sermaye açısından emekçiler, yalnızca sermayenin kurduğu işbölümü çerçevesinde talimatları anlamak ve işlerini yapmak için zorunlu olanları bilmek ihtiyacı duyacaklardır.

Ama emekçiler okumayı öğrenince engin bilgi kaynaklarından seçtikleri her türlü düşünceyi de okuyacak, hayal kuracak ve hatta bunlar doğrultusunda davranacaklardır. İşte bu nedenle, sermayeyi ve yenisinden üretiminin gerektirdiklerini destekleyen fikirlerin öğretilmesinin yanı sıra genel bilgi ve enformasyon akışı üzerindeki ideolojik denetim de hayati önem taşır. Ne var ki eğitilmiş ve bütünüyle gelişmiş bireyin, kendi emek etkinliğiyle içinde küçücük bir rol oynadığı insan toplumunun bütünsel doğasını merak etmemesi ve hayatın anlamına ilişkin dolaysız algı oluşturma son derece zorlaştığı böylesine parçalarca edilmiş, hücrelere ayrılmış bir dünyada insan olmanın anlamını sorgulamaması çok zor, hatta imkânsızdır. Öyle sanıyorum ki sermaye bile bu nedenle, edebiyatta ve sanatta, kültürel yaklaşımlarda düşük dozda hümanist eğitimin ve dinsel, ahlaki duyarlılıkların işyerindeki anlam kaybından kaynaklanan endişelere deva olabileceğini kabul etti. Sermayenin sunduğu mesleki fırsatların durmadan çeşitlenmesiyle oluşan işbölümleri ve işin iyice parçalanması ciddi psikolojik sorunlar yaratıyor. Ama neoliberal dönemin en şaşırtıcı yönü, insani ihtiyaçlara verilmiş bu mütevazı tavizin bile, güya zorunlu kemer sıkma programları çerçevesinde küçültücü biçimde geri alınmak istenmesidir. Kültürel etkinliklere devlet yardımları sinsice iptal edilmekte, böyle etkinlikleri finansal yönden destekleme işi, zenginlerin yine kendi çıkarlarına hizmet eden yardımseverlik duygularına, ya da şirketlerin yine aynı ölçüde kendilerine yarar getiren sponsorluklarına bırakılmaktadır. IBM, BP, Exxon ve benzerlerinin sponsorluğunu üstlendikleri kültür etkinliği bu şirketlerin adını taşımaktadır.

Ayrıca, doğuştan duygulu ve sosyal insanlar olarak emekçilerin yalnızca nesnel durumları hakkında değil, öznel ruh halleri hakkında da söyleyecek sözleri vardır. Emekçiler yürüttükleri mücadelelerle emek süreçlerini insanileştirme fırsatları yakaladıklarında, yabancılaşmanın nesnel koşullarını sermayenin yardımı olmadan kendileri de alt üst edebilirler. Saygı görmeyi talep edebilirler ve bazen, işverenlerin nesnel sömürüsü devam ederken bile saygı görebilirler. Madenlerin derinliklerinde veya yüksek fırınların çevresinde hayatta kalabilmek için zorunlu olan sosyal bağlılık ve dayanışma, hakkıyla yerine getirilen tehlikeli ve zor bir görev sırasında gurur duygusuna dönüşür.

Topluluk dayanışmaları böyle duyguların aynasıdır ve serbest piyasa süreçlerinin dayattığı bireyci yalnızlaşmayı frenler. Hatta sermayenin demir yumruğunun darbelerine rağmen işçilerin kendi işleriyle ve kendi rolleriyle gurur duymaları ve belli türden bir işçi kimliği üstlenmeleri mümkündür. Herkes gibi onlar da açıkça sorarlar: Mahkûm edildikleri böyle bir hayatın anlamı ne olabilir, kendilerini ya ihtiyaç fazlası varlıklar olarak işsizler saflarına iten ya da böylesine acayip ve aynı ölçüde anlaşılması imkânsız görevler veren evrimsel sürecin sorumlusu kimdir? Sermaye tarafından çalıştırılan işçilerin topyekûn yabancılaşma hissetmeleri şart değildir. Ama anlamlı işler ortadan kaybolduğunda iyice belirginleşen sömürülme duygusu, bu angarya dünyasındaki saçma konumlarına karşı giderek yoğunlaşan topyekûn yabancılaşma hissiyle birleşerek tehlikeli biçimde kuvvetlenir.

Bir yanda yabancılaşma diğer yanda ise bununla başa çıkma ve uzlaşma arasında sabit bir dengenin olduğunu ima etmiyoruz. ABD, Britanya, Almanya, Kanada, Japonya ve Singapur gibi ileri kapitalist ülkelerde işbölümü, çok farklı emek süreçlerinde esneklik gösterebilecek eğitilmiş işgücünün yaratılması yönünde gelişti. Bu gelişmeyle birlikte, emeğin hak mücadelesinin uzun geçmişi ve sermayenin yol açtığı yabancılaştırmalara karşı verilen pek çok kavga, bu ülkelerdeki işgücünün önemli bölümünün en azından temel becerilerde ileri düzeyde eğitilmesini ve refah içinde değilse de sıkıntı çekmeden geçinmelerine yetecek ücretler kazanmasını sağladı. Bunun tam aksine, Bangladeş'teki giysi fabrikalarında, güney Çin'deki elektronik fabrikalarında, Meksika sınırları boyunca dizilmiş *maquila*'lardaki (serbest bölgelerdeki imalathaneler) veya Endonezya'daki kimya komplekslerinde uygulanan çalışma koşulları Marx'ın yakından tanık olduğu koşullara çok daha yakındır. Bu fabrikaların içinde ve çevresindeki çalışma koşullarına ilişkin güncel öyküleri *Kapital*'e yerleştirsek eğreti durmaz.

1970'lerden bu yana ileri kapitalist ülkelerde ivme kazanan neo-liberal karşı devrimin iş ve toplum hayatında yol açtığı dönüşümler, çeşitli teknolojik değişiklikler ve vergisiz bölge ekonomisi (*offshoring*) nedeniyle ihtiyaç fazlası ve gereksiz hale getirilen ve söz konusu değişimin gerisinde bırakılan geniş kitleler üzerinde yıkıcı etkiler yaptı. Uzun süreli işsizliğin egemen olduğu, sosyal altyapının çürüdüğü ve

topluluk içi dayanışmanın yok olduğu bir dünyada nüfusun büyük kesimleri derin yabancılaşıma duygusu yaşıyor; bu kesimler zaman zaman şiddetli ve görünüşte mantıksız protesto patlamalarının ardından pasif küskünlüğe kapılıyor. İsveç varoşlarından İstanbul'a ve São Paulo'ya bütün bu gelişmeler birleşerek en sonunda derinlerde fokurdamakta olan devasa yabancılaşıma magmasını açığa çıkaracaktır. Bu olay gerçekleştiğinde sermaye ancak zalim otokratik baskılara başvuru olarak yönetebileceği bir politik krizle karşı karşıya kalacak; acımasızca uygulanan baskı ise hoşnutsuzluğu yatıştırmak yerine daha da pompalayacaktır. İşbölümündeki eşitsiz coğrafi gelişmeler ve toplumsal bazda yaşam fırsatlarının eşitsiz dağılımının artışı yabancılaşıma duygusunu şiddetlendiriyor; yabancılaşıma duygusu pasif değil aktif olursa kuşkusuz şu andaki yapısıyla sermayenin yeniden üretimine ciddi bir tehdit oluşturacaktır. O noktada insanlık imkânsız bir reform ile beklenmeyen ya da ihtimal verilmeyen bir devrim arasında çok zor ve sancılı bir seçim yapmak zorunda kalacaktır.

Tekel ve Rekabet: Merkeziyetçilik ve Ademi Merkeziyetçilik

Hangi ekonomi ders kitabını ya da kapitalizmin popüler destekçisi yayını okursanız okuyun mutlaka “rekabet” sözcüğüyle karşılaşacaksınız. Popüler yayınlarda olduğu gibi daha ciddi teorik eserlerde de, kapitalizmin en büyük başarılarından birinin, insanların doğal rekabet eğilimlerini sosyal sınırlamalardan kurtararak piyasa mekanizması aracılığıyla dinamik, ilerleyen ve herkese fayda sağlayacak şekilde çalışabilecek bir sosyal sistem kurmak üzere kullanması olduğu iddia edilir. Tekel gücü (Google, Microsoft ve Amazon’un şimdilerde ustalıkla kullandığı çeşidi) ve onun oligopol (“Seven Sisters” adlı büyük petrol şirketlerinin sahip olduğu türden güç), monopson (Walmart ve Apple şirketlerinin tedarikçi şirketler üzerinde uyguladıkları güç) gibi akrobaları arazi olgular olarak nitelenir ve tam rekabet piyasasında ulaşılması gereken mutlu denge durumundan talihsiz ayrılışlar şeklinde sunulmaya çalışılır (tabii bahsedilmeye değer bulunup ele alınırlarsa).

Bu yanlı görüş –böyle olduğunu iddia ediyorum– antitröst ve antitekel yasalarıyla ve tekellerin ne kadar nahoş şeyler olduğunu ilan eden, zaman zaman da kamuyu zararlı etkilerinden korumak amacıyla bunlara son vermek için kurulan komisyonlarla desteklenir. Mesela yirminci yüzyıl başlarında, Teddy Roosevelt’in boyun eğmez kişiliğiyle başını çektiği “tröst yıkma dalgası” yaşandı. 1980’lerde ABD’de AT&T’nin telekomünikasyondaki tekeli yargı kararıyla kırılmıştı; şimdilerde Avrupa ve Kuzey Amerika’da Google, Microsoft ve Amazon şirketlerinin aşırı boyutlara varan piyasa güçleri sorgulanıyor. Adam Smith “doğal tekel” durumlarında (en önemlileri kamu hizmetleri ve kanallar, demiryolları gibi rekabete dayalı olarak organize edilmesi mümkün olmayan alanlarda yer alır) fahiş fiyat uygulamasının önlen-

mesi için devletin düzenleme yapmasını önermişti. Devlet politikasının ilan edilen amacı, tek el fiyatlamasını önlemek ve kapitalistlerarası rekabette beklenen yeniliklerin, üretkenlik artışlarının ve fiyat düşüşlerinin faydalarını güvenceye almaktır. Devlet icraatı aracılığıyla rekabet ortamının korunması genellikle sağlıklı bir kapitalist ekonominin sürdürülmesi açısından zorunlu politika olarak hararetle övülür. Özellikle, uluslararası ticarete rekabetçi konuma erişmek sıklıkla devlet politikalarının başlıca hedeflerinden biri olarak beyan edilir. Her şeyin yolunda gitmesi ancak ve ancak tek elci sapmalardan arındırılmış kusursuz işleyen bir tam rekabet piyasası yaratılmasıyla mümkün olacaktır.

Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde müthiş inandırıcılık ve ustaca anlattığı bu olağanüstü etkileyici öykü, iki yüzyılı aşkın süreyle egemenliğini sürdürdü. Bu öykü liberal ekonomi teorisinin temel masalıdır. Liberal siyasal iktisatçılar on sekizinci yüzyıldan itibaren fiyatın belirlendiği piyasalara devlet müdahalesine ve tek elciliğe karşı haçlı seferi başlattılar. Keynes de bu atağın fazla uzağında durmadı. Bu öykünün Marx'ın *Kapital*'inde mutlak doğru kabul edilmesi daha da şaşırtıcıdır; ama Marx, Adam Smith'in ütöpik hikâyesinin doğru olması halinde düzenin herkeşe yarar sağlayacak şekilde işlemeyeceği sonucuna ulaşır: Sonuçta servet ve güç temelindeki sınıfsal bölünme derinleşecek ve sermaye giderek kriz yaratmaya daha yatkın ve hep daha güçlü olacaktır.

2007-9 krizinin ardından ekonomistler alıştıkları öyküye inanmakta çok zorlanmaya başladılar. Bireysel çıkarlarının peşindeki bankacılar kesinlikle genel refaha katkı yapmamış, ABD'de Merkez Bankası halktan insanları değil ama bankaları kurtarmıştı. Bu durum şimdi tekelleşmenin arızayı aşan bir sistem sorunu olduğu ve ekonomistlerin "rant arayışı" dedikleri olgudan kaynaklandığı iddialarının kabul görmesine yol açtı. "Dobra dobra söylemek gerekirse" diyor ekonomist Joseph Stiglitz, "zengin olmanın iki yolu vardır: servet yaratmak ya da başkalarından aşırarak. Birincisi topluma ilave yapar. İkinci yol ise düpedüz toplumu eksiltir çünkü aşırma eyleminde servet tahrip olur." Rant arayışı benim "gaspa dayalı birikim" dediğim şeyin kibar ve nötr söylenişinden başka bir şey değildir.

Stiglitz'in rant arayışına ya da gaspa dayalı birikime ilişkin törpülenmiş açıklamasının avantajı, ekonomik işlemlerdeki tek el gücünün

politik süreçlerdeki tekel gücüyle paralel işlediğini kabul etmesidir. ABD örneğine bakalım. Azalan oranlı vergiler ve aflar; düzenleyici kuruluşların tuzağa yakalanması (kümesin sorumluluğunu tilkiye vermek)* kamu ya da özel varlıkların indirimli fiyatlardan edinilmesi ya da kiralanması; devlet kurumlarıyla yapılan şişirilmiş maliyet-artı-kâr sözleşmeleri; bazı çıkarların korunması ya da sübvansiyonu için yasalar çıkarmak (örneğin enerji ve tarıma dayalı sanayide); seçim kampanyalarına katkı karşılığında politik nüfuz satın almak; bütün bunlar, vergi ödeyenlerin zararına devlet hazinesini yağmalamaları için zenginlere ve tekelci odaklara özgürlük tanıyan politik pratiklerdir. Bu politik pratikler topraktan ve gayrimenkul piyasalarından, lisans ve fikri mülkiyet haklarından rant sağlamanın geleneksel yollarının tamamlayıcısıdır; bunlara ek olarak tekel fiyatlamasından da aşırı kazançlar elde edilir. Aşırı kâr sağlamak için bunlardan başka bir yığın yarı-yasal yöntem de geliştirilmiştir. Şeffaflıktan ya da yeterli enformasyondan yoksun finansal piyasalar dalaverelerin engellenmesini imkânsız kılan yanıltıcı bir sis bulutu yaratılır. Hayali muhasebe yöntemleriyle gerçek para yaratılabilir (Enron örneğinin çarpıcı biçimde sergilediği gibi). Varlık değerleri üzerinden kamudan finansörlere milyarların aktarılmasıyla sonuçlanan konut piyasalarındaki yağmacı kredi yolsuzluklarını, kredi kartı yolsuzluklarını, (telefon ve sağlık faturalarındaki) görünmeyen masrafları ve yasaları tam olarak ihlal etmeyen ama ihlale yaklaşan pratikleri de biraz önce saydıklarımıza eklersek, bütün ekonomi ağır bir krizin ardından duraklama yaşarken bile büyük şirketlerin ve büyük zenginlerin servetlerini inanılmaz boyutlarda çoğaltan devasa bir pratikler yığını ile karşılaşırız. Stiglitz'in belirttiği üzere, "geride kalan otuz yıllık dönemde en önemli yeniliklerden bazıları ekonominin daha verimli çalışmasına değil, tekel gücü oluşturmanın kolaylaştırılmasına ya da sosyal gelirler ile özel kazançlar arasında denge kurmayı amaçlayan devlet düzenlemelerini devre dışı bırakacak daha etkili yöntemler bulunmasına odaklanmıştır."²

* *Regulatory capture*: Kural koyucu kuruluşların çıkar grupları ve siyasiler tarafından ele geçirilmesi, regülasyonların başarısızlığının temel sebeplerinden birisidir. Düzenleyici devletin artık kendine hizmet etmekte olduğu tuzak. (ç.n.)

Stiglitz'in bir strateji olarak rant arayışı analizinde eksik olan nokta (ama sosyal sonuçlarla ilgili çıkarımlarında eksiklik yoktur) emeklilik ve sağlık gibi ekonomik haklar ve eğitim, polis ve itfaiye koruması gibi hayati hizmetlere parasız erişimin ve devlet sübvansiyonu ile yürütülen düşük gelirli kesimlere ehven bir yaşama standardı sağlayan programlar dahil (besin takviyeleri ve ABD örneğinde gıda kuponları gibi) bir yığın demokratik hakkın ortadan kaldırılması gibi hususlardır.

Neoliberalizmin bütün bu haklara ve hizmetlere saldırısı devlet harcamalarından yapılan tasarrufların "muhtaç değil açgözlü" şirket yöneticilerine ve milyarderlere aktarılmasını sağlayan bir gasp yöntemidir. Bütün bunlar pekiştirilmiş sınıf iktidarının kullanılmasıyla başarılmakta, böylece ekonomi ve politik süreçlerin yanı sıra medyanın büyük bölümü de tekelleştirilmekte, sözde "serbest düşünce piyasası" çeşitli gruplar arasında ıvır zıvıra dair ağız dalaşlarına indirgenmektedir. Ama geleneksel ekonomi bilimi hâlâ, serbest piyasanın güvenmek zorunda olduğumuz bir tanrı, tekelin ise kararlı davrandığımız takdirde engelleyebileceğimiz talihsiz bir arıza olduğunda ısrar ediyor.

Burada dikkate alacağım görüş şudur: *Tekel gücü sermayenin işleyiş sürecinde arızı değil temel bir güçtür ve rekabetle çelişkili birlik halinde var olur.* Bu oldukça sıra dışı bir bakış ve Stiglitz'in yaklaşımını epeyce aşıyor; ama doğru bir çözümleme olduğuna inanmak için yeterli neden var. Bu bakış, çoğu kapitalistin fırsat verildiğinde rekabet etmek yerine tekelci olmayı seçmesi ve mümkün olan en büyük tekel gücünü elde etmek için ısrarla, sık sık yoldan çıkmasıyla doğrulanıyor; aynı zamanda sermayenin tarihindeki çelişkili rekabet-tekeli birliğinin can alıcı noktasına da dokunuyor.

Peki bu çelişkili birliği nasıl anlamalıyız? Bu birliği anlamak için en iyi başlangıç noktası, rekabet ile tekelin birbirinden ayırt edilemez olduğu yani birleştiği ve çelişkinin antagonizma halinde değil örtük olduğu noktadır. Bu nokta, sahibine malın kullanımı üzerinde tekel hakkı tanıyan özel mülkiyetin doğasında yer alır. Özel mülkiyetin özündeki bu tekel gücü mübadelenin ve dolayısıyla rekabetin de temelini oluşturur. Bu bilgi çok basit hatta abes gibi görülebilir ama sermayenin sınıfsal iktidarının tamamen, bu bireysel tekeli mülkiyet haklarının, kapitalist sınıfın emekçi sınıflar karşısında üretim araçları üzerindeki

(veya güncelleştirilmiş versiyonuyla, finansman araçları üzerindeki) *kolektif tekel gücüyle tanımlandığı* bir sosyal düzene entegre edilmesi ne dayandığı anlaşılırsa, verdiğimiz bu bilginin hiç de önemsiz olmadığı ortaya çıkar. Alaşılagelmiş tekel tartışmalarında eksik olan husus, hem ekonomik hem de politik süreçlerde uygulanan ve sınıfsal tekel rantlarını da kapsayan *sınıfsal* tekel gücü (sermayenin kolektif tekeli) kavramı ve realitesidir.

Rekabete çok büyük yer verirken tekelden hiç söz etmeyen standart öykünün rolü böylece daha netleşiyor. Bu öykü sınıf iktidarının tekelci temelinin özel mülkiyet olduğunu gözlerden saklamakla kalmaz, sınıf iktidarı ve sınıf mücadelesi sorunlarını da işine geldiği gibi göz ardı eder (hemen tüm iktisat ders kitaplarında bu yapılır). Sermaye ideal olarak, harikulade bir moleküller dizisi ve kaotik ekonomik etkinlikler denizinde özgürce hareket eden ve kârlı fırsatlar arayan bireysel kapitalistlerin çarpışmaları şeklinde tarif edilir. Ama herkes için son derece faydalı diye çığırkanlığı yapılan uluslararası rekabet realitesi sermayenin yararına ücretlerin aşağı doğru baskılanmasıdır!

Teknolojik değişimin ilerici ve geri döndürülemez diye nitelenmesi akla yatkındır ama tekel ve rekabet arasındaki denge ileri-geri kararsızca salınır. Zaman içinde bazen tek yönlü değil döngüsel de olabilir ve politik kaprislere ya da devlet yönetiminin ve müdahalesinin eğilimlerine göre davranabilir. Marx, rekabetin kaçınılmaz olarak tekel gücüne varacağını ve sermayenin yoğunlaşmasını yöneten ayrı yasaların var olabileceğini düşünmüştü ama ayrıntıya inmedi. Lenin ünlü saptamasında, yirminci yüzyıl başlarında sermayenin emperyalist tekel gücünün yeni bir evreye girmekte olduğunu ve büyük sanayi kartellerinin (bunlar Teddy Roosevelt'in dağıtmaya çalıştığı tröstlerdi) önde gelen ülke ekonomilerine hâkim olmak üzere finans kapital ile birleştiğini fark etmişti. Bu görüş 1960'larda Paul Baran ve Paul Sweezy'nin yazdığı *Tekelci Kapitalizm* adlı kitapta ve Avrupa'daki komünist parti teorisyenlerinin çeşitli çalışmalarında yeniden gündeme getirildi.³ Tekellerin artan gücü yine merkezileşen emperyalizmin güçlü dalgalarıyla birlikte yürüyordu. 1960'larda ülke piyasalarına büyük şirketler (Detroit'teki üç büyük araba imalatçısı ve Avrupa'da devletin işlettiği girişimler gibi) hükmediyordu ve bunların aşırı tekel

gücü kullandığı düşünülüyordu. Uluslararası arenada tek el gücü kullananlar, ayrıca darbeleri ve Şili'deki gibi emperyalist güçlerin maşası askeri rejimleri destekleyenler Orta Amerika'daki United Fruit ve Şili'deki ITT gibi büyük şirketlerdi.

Giovanni Arrighi'nin belirttiği gibi sermaye iki kutup arasında, kuralsız rekabetin yıkıcı etkileri ile tekellerin ve oligopollerin aşırı yoğun güçleri arasında salınır.⁴ 1970'lerin krizleri (görünürde durgunluk ve enflasyondan oluşan acayip kombinasyon) tipik tek elci sermaye krizi olarak yorumlanmıştı; oysa 1930'ların deflasyonist krizinin yıkıcı rekabetin eseri olduğu söylenebilir. Herhangi bir tarihsel evrede tek el ile rekabetin oluşturduğu çelişkili birlik, varsayım değil kaçınılmaz bir durumdur. 1970'lerde başlayan neoliberal dönem küreselleşme yoluyla uluslararası rekabette yeni formlar oluşturmakla birlikte, şu anda ekonominin birçok sektöründeki durum (ilaç, petrol, havayolları, tarıma dayalı sanayi, bankacılık, yazılım, medya ve özellikle sosyal medya ve hatta süpermarket zincirleri) oligopol hatta tek el yönünde güçlü bir eğilimin varlığını gösteriyor. Tek el gücünün ulaştığı seviyenin (mesela Google'ın durumu) şimdilerde bazı çevrelerde tam rekabetten dikkate değer bir uzaklaşma olarak değerlendirilmesi belki de sözünü ettiğimiz çelişkinin hareketli karakterinin kanıtıdır. Bu olgu belirsizliklerle dolu bir dünyada, istikrarsız piyasadaki eşgüdüm kaoslarını değil akılcı hesaplamayı, standartlaştırmayı ve ön planlamayı dikkate alır. Diğer yandan, Google'ın (Federal Güvenlik İdaresinin kişisel verilere erişimine izin vererek) tek elci konumunu kötüye kullanması böyle bir güç yoğunlaşmasının potansiyel olumsuzluklarını ortaya koymuştur.

Tek el gücü olarak özel mülkiyet, toprak ve gayrimenkul sahipliği durumlarında daha da manidardır. Bu durumlarda tekelleştirilen şey yalnızca toprak ve gayrimenkul değil emsalsiz mekânsal konumdur. Benim fabrikamın bulunduğu yere başka hiç kimse fabrika kuramaz. Avantajlı bir konum (ulaştırma hatlarına, doğal kaynaklara veya pazarlara kolay erişim olanağı) diğerleriyle rekabet açısından bana kesin tek el gücü sağlar. Bu meseleye eğilmek zorunda kaldıklarında gelecekteki iktisatçıların sonuçta mecburen kabullendiği olgu "tek elci rekabet" denilen tuhaf rekabet türüydü. Bu yerinde bir terimdir çünkü

tüm ekonomik etkinliklerin benzersiz niteliklere sahip mekânlarda rekabet koşullarında yürütüldüğü durumu anlatır. Doğal olarak bu rekabet formu iktisat teorisinde ekonomik hayatın temel unsuru olarak değil dipnot olarak yer bulmaktadır; oysa tüm üretici ekonomik etkinlikler nihai olarak bir mekânda yerleşiktir. Standart ekonomik düşünce tüm ekonomik etkinliğin bir toplu iğnenin başında gerçekleştiği ve mekânsal yerleşimden ötürü hiçbir tekelin doğmadığı bir modeli tercih eder. Ekonomik faaliyetin yürütüldüğü mekânın farklı nitelikleri –daha verimli toprak, daha kaliteli doğal kaynaklar, yer seçiminin doğurduğu avantajlar– önemli değildir. Esas olarak ulaştırma sistemleri gibi alanlarda yapılan altyapı yatırımlarının oluşturduğu sürekli değişen mekânsal ilişkiler ağı da önem taşımaz.

Bu eksiklikler rekabet ile tekelin çelişkili birliğinin nasıl çalıştığını anlamak açısından ciddi sonuçlar doğurur. Örneğin benzer ürün üreten çok sayıda küçük işletmenin varlığı yoğun rekabet ortamının göstergesi sayılır. Oysa bazı mekânsal koşullarda bu durum geçerli değildir. Üç yüz adım arayla iki fırının varlığı, yoğun rekabetin göstergesi olabilir. Fakat aralarında derin, hızlı akan bir nehir varsa her biri nehrin bir yakasında tekel gücüne sahip olacaktır. Kral nehre köprü inşa ederse bu tekel konumu sona erer ama o yöredeki bir soylu köprüye fahiş geçiş ücreti uygularsa ya da nehir siyasal sınır haline gelir ve sınırın iki tarafı arasındaki ekmek ticaretine yüksek tarifeler uygulanırsa bu tekel gücü yeniden oluşacaktır. Bu nedenle on sekizinci yüzyıl siyasal iktisatçıları rekabeti önlediği gerekçesiyle geçiş ücretlerine ve gümrük tarifelerine karşı mücadele yürüttüler. ABD'nin 1945 sonrasında yerleştirmeye çalıştığı ve Dünya Ticaret Örgütü'nün kuruluşuyla sonuçlanan küresel serbest ticaret rejimi bu politikanın devamıdır.

Fakat bölgesel tekeller için “koruma” sağlayan ulaştırma maliyetlerinin rolü uzun zamandır azalmaktadır. Bu maliyetlerin azaltılması sermayenin tarihinde hayati rol oynamıştır. 1960'lerden itibaren gelişen konteyner taşımacılığı, tıpkı ticaretin önündeki politik engellerin azaltılması gibi, rekabetin coğrafi menzilinin değişmesinde çok etkili oldu. Detroit'teki üç büyük fabrikasıyla Amerikan otomotiv sanayisi 1960'lar boyunca çok güçlü bir oligopol konumundaydı; ama 1980'lerde, ticaret ilişkilerinin mekânsal koşullarının hem fiziksel

hem de politik açıdan köklü biçimde değişmesiyle ortaya çıkan Batı Almanya ve Japonya kaynaklı dış rekabet Detroit'in bu güçlü konumuna son verdi. 1980'li yıllarda küresel arabanın sahneye çıkışına tanık olduk: Araba parçaları dünyanın her yanında ayrı ayrı üretiliyor ve geriye yalnızca Detroit gibi yerlerde montajının yapılması kalıyordu. Haşın uluslararası rekabete ilaveten otomasyon Detroit'i metruk bölgeye dönüştürdü. Bu konudaki gözde örneklerimden biri de bira sanayisinin tarihidir. On sekizinci yüzyılda büyük ölçüde yerel bir sektördü, sonra demiryollarının gelişmesiyle on dokuzuncu yüzyılda bölgeselleşti, 1960'larda ulusal boyut kazandı, 1980'lerde ise konteyner taşımacılığıyla birlikte küreselleşti.

Tekelci rekabet alanının değişmekte olduğu apaçık ortada; eşitsiz coğrafi gelişme durumunda, üretimin, dağıtımın ve tüketimin mekânsal ve coğrafi örgütlenmesi başlı başına tekel ve rekabet arasındaki çelişkili ilişkiyi yönetmenin bir yolu oluyor. Artık Paris'te California'dan gelen sebzeleri yiyorum, Pittsburgh'da dünyanın her yanından gelen biraları içiyorum. Kapitalizmin "zaman yoluyla mekânı yok etme" tutkusu nedeniyle mekânsal engeller azaldıkça birçok yerel sanayi ve hizmet türü yerel korumalardan ve tekel üstünlüklerinden mahrum kaldı. Başlangıçta görece yakın, ama sonraları çok uzak üreticilerle rekabete zorlandı.

Kapitalistlerin rekabetin bu yeni düzenlenişinden hoşlanmaları beklenebilir. Ama her zaman belirttiğimiz üzere, çoğu kapitalist tuhaf bir şekilde fırsat verildiğinde tekelci olmayı tercih eder. Dolayısıyla kapitalistler çok daha imrenilecek bir tekelci konum edinmek ve sürdürmek için başka yöntemler bulmak zorunda kaldılar.

Sorunun en bariz çözümü sermayeyi mega şirketlerde yoğunlaştırmak veya piyasalara egemen olan daha gevşek ittifaklar oluşturmaktır (havayollarında ve arabalarda olduğu gibi). Bunun çok sayıda örneğine tanık olduk. İkinci seçenek tüm küresel ticareti düzenleyen uluslararası ticaret yasaları aracılığıyla özel mülkiyetin tekel haklarını daha da sağlama almaktır. Sonuçta patentler ve sözde "fikri mülkiyet hakları" tekel gücünün daha sık uygulanmasını sağlayan önemli bir mücadele alanı haline geldi. Bir model olarak ilaç sanayisi kısmen aşırı sermaye yoğunlaşmaları kısmen de patent ve lisans anlaşmalarının

koruması sayesinde olağanüstü tekel güçleri edildi. Üstelik bu sektör her türden gen materyali (geleneksel olarak yerli halklar tarafından toplanan tropikal yağmur ormanlarındaki nadide bitkilerin genleri dahil) üzerinde mülkiyet hakkı oluşturmaya çabalayarak doymak bilmez biçimde daha da fazla tekel haklarına sahip olmaya çalışıyor. Üçüncü yol ise "isim-marka" uygulamasıdır; böylece üzerinde markanın işareti olan bir ayakkabı ya da etiketinde bir şatonun adı yazılı bir şişe şarap için tekel fiyatı belirlenebiliyor.

Bir kaynaktan gelen tekel ayrıcalıkları azaldığında tekel durumunun başka yollarla korunmasına yönelik çeşitli girişimlere tanık oluyoruz. Ama belli etkinlikler için tekel fiyatlamasını kolaylaştıran mekânsal sınırlarla belirlenmiş piyasalar varlığını koruyor: Belçika'da bir kalça ameliyatı 13.360 dolara mal olur (ABD'den uçakla geliş ve dönüş masrafı dahil) oysa tıpatıp aynı işlemin ABD'deki maliyeti 78.000 dolar! ABD'de Belçika'ya göre epeyce yüksek tekel fiyatlaması uygulandığı ortadadır (bunun neredeyse tek nedeni devletlerin uyguladıkları farklı düzenleyici kurallardır). Tıp turizmindeki artışa ve birçok hizmetin Hindistan'da olduğu gibi çağrı merkezleri aracılığıyla karşılanmasına rağmen bu tür kişisel hizmetler mekânsal rekabete karşı kısmen korundu. Fakat bu korunan piyasalar yapay zeka uygulamaları karşısında dayanamayıp çökebilir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Sermaye tekel ile aşk yaşıyor. Kesinlik, sakin ve huzurlu bir hayat istiyor; rekabetin hoyratlığının, kargaşasının dışında tekeli çalışma ve yaşama tarzıyla birlikte yürüyen telaşsız ve temkinli değişim imkânlarını tercih ediyor. Yine bu nedenle benzersiz malları seçiyor; tekel fiyatını hak edecek kadar özel mallar bunlar. Sermaye böyle malları temellük edebilmek ve üretimlerini teşvik etmek için sık sık onları salt estetik haz kılığına büründürme zahmetine giriyor. Kapitalist sınıf tıpkı futbol, hokey ve basketbol türünden profesyonel spor dallarında yaptığı gibi, tekel fiyatlamasının hükümlerinde bir yatırım alanı olarak sanat piyasası oluşturur. Hatta becerebilirse, tabiatın kendine özgü niteliklerini de metalaştırır ve onlara özel mülkiyet rejimine tabi parasal değerler yükler. Anarşist coğrafyacı Elisée Reclus çok uzun süre önce, 1866'da şöyle yakınıyordu:

Sahildeki pitoresk falezlerin ve büyüleyici kumsalların çoğu, tabiatın güzelliklerini altın külçeye değer biçmeye çalışan sarrafın ruh haliyle değerlendiren aç gözlü toprak sahipleri ya da spekülâtörler tarafından kapışılmış durumda...Doğanın bütün ilginçlikleri, kaya, yeraltı mağarası, şelale ya da bir buzuldaki yarık -her şey, hatta yankılanan bir ses bile- özel mülk olabiliyor. Girişimciler şelaleleri kiralayıp ahşap çitlerle çevreliyor ve böylece oradan geçenlerin coşkuyla dökülen suları bedava izlemesini ön-lüyorlar. Ardından başlayan reklam bombardımanında, her yana saçılan damlacıkların üzerinde oynanan ışık ve buğu perdelerini dağıtan rüzgârın üflemleri, gümüş şıkırtılarının çınlamalarına dönüşüyor.⁵

Aynı durum benzersiz kültür nesneleri ve tarihi gelenekler için de geçerlidir. Tarihin, kültürün ve geleneğin metalaştırılması çirkindir; ama bunlar piyasa hesaplarının egemenliğine maruz kaldığı durumda bile, sahilliğe ve benzersizliğe yüksek değer verilen çok büyük bir turizm ticaretinin temelini oluşturuyor. Ama daha önemlisi, tekel fiyatı belirlemek için birçok tüketim malının sistemli biçimde benzersiz ve özel ilan edilmesidir (bu tür iddialar en iyi ihtimalle şüpheli olsa bile). Üretilen eşyalar ya da mallar kuşkusuz parasal hesaplama süreçlerinin tamamen dışında kalacak kadar biricik ya da özel olamaz; dolayısıyla Picasso'lar, arkeolojik yapıtlar ve yerli halkın sanat nesneleri için bile bir fiyat belirlemek zorunludur. Daha sıradan mallar için hedef belli bir markayı daha üstün diş macunu, şampuan ya da araba olarak ayırt etmektir. Buradaki mantık ürün farklılaştırmasını tekel fiyatını uygulama yöntemi olarak kullanmaktır. Bir malın prestiji ve kamusal imajı maddi kullanım değeri kadar, hatta belki daha da önemli hale gelir. Bu durum rekabetçi durumlardan tekel fiyatları yaratmaya çabalayan bir sektörden ibaret olan reklamcılığın müthiş önem kazanmasına yol açıyor. ABD'de halen istihdamın altıda birini, belli mallar için imaj ve prestij üreterek tekel rantları yaratmaya adanmış reklamcılık ve pazarlama sektöründe çalışanlar oluşturuyor.

Bu olgunun ilginç bir coğrafi versiyonu var. Barselona, İstanbul, New York ve Melburn gibi kentler, benzersiz karakteristikleri ve farklı kültürel nitelikleri dolayısıyla turistler için cazibe merkezleri ya da iş merkezleri olarak markalaştırılır. Eğer bir kentin benzersiz niteliği yoksa o zaman Frank Gehry gibi ünlü bir mimar kiralanır ve bir sim-

ge bina inşa edilerek (mesela Bilbao'daki Guggenheim Müzesi) açık kapatılır.⁶ Tarih, kültür, benzersizlik ve sahihlik her yerde metalaştırılır ve turistlere, geleceğin girişimcilerine ve şirket yöneticilerine vb. satılır; böylece arazi sahiplerine, yap-satçılara ve spekülörlere tekel rantları aktarılır. Bu sürecin etkisiyle New York, Hong Kong, Şangay, Londra ve Barselona gibi kentlerde yükselen arazi ve gayrimenkul fiyatlarından sağlanan tekelci sınıf rantı genel olarak sermaye açısından çok büyük önem taşır. Ardından dünyanın her yanında dizginsiz mutenalaştırma süreci gaspa dayalı birikime olduğu kadar yeni kentsel yatırımlar yoluyla servet yaratmaya da bel bağlamış ekonominin çok önemli bir parçası olur.

Sermaye ele geçirdiği tekel gücüyle üretim ve pazarlama üzerinde geniş kapsamlı denetim kurar. Akılcı öngöründe bulunmak ve uzun dönemli plan yapabilmek, iş ortamını istikrara kavuşturarak riski ve belirsizliği azaltabilir. Alfred Chandler'ın deyişiyle şirketler kesiminin "görünür eli" kapitalist tarih açısından Adam Smith'in "görünmez eli" kadar önemli olmuştur ve halen de öyle olmaya devam etmektedir.⁷ Kuşkusuz devlet iktidarının "okkalı eli" de sermayeyi desteklemek için üzerine düşeni yapar.

Tekel gücü sermayenin merkezileşmesiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Diğer yandan rekabet genellikle ademi merkeziyeti gerektirir. Bu noktada politik-ekonomik faaliyetin merkezileşmesi ve ademi merkezileşmesi arasındaki ilişkiyi tekel ve rekabetin çelişkili birliğinin alt setiolarak düşünmek yararlı olur. Ayrıca bu durumda merkeziyetçilik ve ademi merkeziyetçilik arasındaki ilişkiyi çelişkili birlik bağlamında anlamak hayati önem taşıyor. Çoğu kez ademi merkeziyetçiliğin, ileri düzeyde merkezileşmiş gücü korumanın en iyi yollarından biri olduğu görülmüştür; çünkü bu merkezileşmiş güç bireysel serbestlik ve özgürlük maskesinin arkasında gizlenir. Bir bakıma Adam Smith'in şampiyonluğunu yaptığı da buydu: Merkezileşmiş bir devlet bireysel piyasa özgürlüklerinin serbestçe kullanımını sağlayarak çok daha fazla servet ve ekonomik güç toparlayabilirdi. Çin devleti de geride bıraktığımız birkaç on yıllık dönemde bu durumun farkına vardı. Çin örneğinde ademi merkeziyetçilik politik (yetkileri eyaletlere, kentlere,

kasaba ve köylere dağıtmak) ve ekonomik (devlet ve köy işletmelerinin, banka sisteminin servet yaratma ve rant arayışında serbestleştirilmesi) nitelikli oldu. Giovanni Arrighi, *Adam Smith Pekin’de* adlı kitabında bu konuyu uzun uzadıya inceler.⁸ Ama Çin örneğinde ademi merkezizetiçiliğin esasen daha demokratik olduğı şeklindeki kaba varsayım ciddiylet sorgulanmaya muhtaçtır; çünkü gücün merkezileştiğı Komünist Parti’nin yetkilerinden herhangi birini bırakmaya niyetlendiğine ilişkin hiçbir işaret yoktur.

Politik-ekonomik hayatta ademi merkezizetiçilik ile merkezizetiçilik arasındaki çelişkili birlik hakkında iki yaklaşım geliştirilebilir. Birincisi sektörel yaklaşımdır: Esasen birleşmiş sermayelere –kapitalist şirketler kesiminin görünür eli– ve (Marx’ın sözleriyle) “sınıfın ortak sermayesi” olarak para-sermayenin özellikle kredi ve finans sisteminde yığılmasına odaklanır.⁹ Finans sistemi devlet gücünün eşsiz desteğı olmaksızın işlev göremez. “Devlet-finans” birliğı (ABD’deki Merkez Bankası ve Hazine İdaresi’nin ittifakı) bu yapılanmanın zirvesinde yer alır. Bu yapı gerekirse insanlar dahil her şeyin zararına bankacılık sektörünü ve finans sistemini destekleyecek en yoğun tekel gücüyle donatılmıştır. İdeolojik olarak kapitalistleri ve sağ fikirleri savunan çok sayıda düşünce kuruluşu (Heritage Vakfı, Manhattan Enstitüsü, Cato Enstitüsü, Ohlin Vakfı) tarafından desteklenir. Kapitalist sınıfın tekel gücünün bu kadar ileri düzeyde merkezileşmesi politik yelpazenin hem sol hem de sağ kanadında pek çok kişi tarafından eleştirilmektedir. ABD Merkez Bankası ve IMF’nin tamamen finans oligarşisinin tekel gücünü korumaya adanmış olduğı artık yadsınamıyor. Bu gerçeğin sayısız kanıtı olmasına rağmen, düşünce kuruluşlarının ve medyanın söz konusu kuruluşları maskeleymesi ve bireysel piyasa özgürlüklerinin muhteşem koruyucuları olarak sunması, sınıfsal karakterlerini kamudan gizlemekte epeyce başarılı olmalarını sağlıyor. “Sınıfın ortak sermayesinin” finansal sistemin merkezileşmesi yoluyla örgütlenmesi bizi geriye, para formundaki ana çelişkilere götürüyor.

Merkezizetiçiliğin ve ademi merkezizetiçiliğin güçlü unsurlarının çarpıştığı ikinci platform coğrafidir; bunun sonucunda eşitsiz coğrafi gelişme gerçekleşir ve belli bir yerdeki sınıfsal ittifaklar, ekonomik, politik ve askeri güçler başka yerdekilere yansıtılır. Tekel, merkezileşme,

emperyalizm ve yeni sömürgecilik arasındaki ilişki böyle oluşur. Eşitsiz coğrafi gelişimi incelerken bu noktayı daha derinlemesine ele alacağız.

Sermayenin merkezileşme ve ademi merkezileşme eğilimlerinin mecraları birbirinden bağımsız değildir. Merkezileşmiş finansal güçlerin küresel finans merkezlerinde (New York, Londra, Tokyo, Şangay, Frankfurt, São Paulo vb.) yığılmasının yanı sıra, 1980'lerden itibaren yeniliklerin Silikon Vadisi, Bavyera, "Üçüncü İtalya" denilen yeni bölgelerde büyük gelişme göstermesi de önemlidir; bu bölgelerdeki görünürdeki manevra serbestliği ve kurlsızlık, devletin ve obezleşen şirket sermayesinin boğucu ve hükmedici güçlerinin normalde önleyebileceği şeylerin gerçekleşmesini mümkün kılar. Bu gerilim öylesine yaygın ve hissedilir haldedir ki politika yapıcılar şimdilerde ekonomik ve politik gücün ademi merkezileşmesini ve kurlsızlaşmasını destekleyen merkezileşmiş girişimler kanalıyla, bilgiye dayalı, kültürel ve yaratıcı ekonomi imkânları araştırıyorlar. Çin'de ve Hindistan'da merkezi devletin "özel ekonomik bölgeler" oluşturmaktan beklenen budur. Bazı yerlerde kalkınma, girişimci yönü giderek kuvvetlenen yerel yönetimlere veya bölgesel büyükşehir inisiyatiflerine bırakılmıştır. Böylece, 1990'larda dijital devrimin ve yüzyılın bitiminde çökerek tükenmesine rağmen ardında radikal biçimde yeniden organize edilmiş kapitalist teknolojiler bırakan sözde "yeni ekonomi"nin doğmasını sağlayan yenilikler ortamının tekrar yaratılacağı umut edilmektedir. Risk sermayesinin coğrafi olarak Silikon Vadisi gibi bölgelerde yoğunlaşmasıyla başarılmaya çalışılan şey budur. Böyle politikaların inişli çıkışlı performansı biraz durup düşünmemizi gerektiriyor ama bu yine de sermayenin, merkeziyetçilik ve ademi merkeziyetçilik arasındaki, tekel ve rekabet arasındaki vb. çelişkilere nasıl sıkıca sarıldığını ve bunları kendi çıkarına kullandığını gösteren iyi bir örnektir.

Acaba bu bulgular antikapitalist politika üzerinde ne tür siyasi yansımalara yol açabilir? Öncelikle sermayenin çoğu kez, tekel ve rekabet arasındaki ve merkezileşme ve ademi merkezileşme arasındaki çelişkileri nasıl kendi çıkarı doğrultusunda ustaca yönettiğini ve bu amaçla krizleri bile başarıyla kullandığını kabul etmek zorundayız. Bence şu açıkça ortada: Olası hiçbir alternatif sosyal düzen bu çelişkileri ortadan kaldıramayacak. İlgi çekici bir tek soru var: Bunlarla nasıl yaşayacağız?

Ama karşıtlıkları çelişkili birlikler değil bağımsız birlikler olarak düşünme tuzağına da düşmememiz gerekir. Örneğin, ademi merkezîyetçiliğin demokratik, merkezîyetçiliğin demokratik olmadığını varsaymak yanlıştır. Katıksız ademi merkezîyetçilik heyulasının (bugünlerde solun bazı kesimlerinin alışkanlık haline getirdikleri gibi) peşine düşüp gizli merkezileşmiş tekel yönetimine giden yolu açmak güçlü bir olasılıktır. Solun diğer kesimlerinin işaret ettiği topyekûn rasyonelleştirilmiş merkezi denetim heyulasının peşine düşersek o takdirde de kabul edilemez totaliter kasvete gömülmemiz mümkün. Sermaye kendi denge-sizliklerinin doğurduğu krizleri kullanarak, tekelci merkezîyetçi ve ademi merkezîyetçi rekabet eğilimlerini dengeleme ve tekrar dengeleme sürecine girdi; bu süreç sermayenin temel bir unsuru haline geldi.

Ayrıca sermaye çok önemli bir başka şey daha öğrendi. Sermaye, faaliyet ölçeğini kendi yeniden üretimi için en avantajlı olacak şekilde değiştirir, olanaklarını ve nüfuzunu da buna göre ayarlamaya çalışır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında ABD’de kentler ve eyaletler son derece güçlüyken sermaye esas olarak federal düzeyde destek aradı; ama 1960’ların sonlarında federal yönetimin aşırı müdahaleci ve kuralcılığa yatkın olduğu anlaşıldığında, sermaye adım adım eyaletlerin haklarını desteklemeye başladı; Cumhuriyetçi Parti’nin şu anda kapitalistlerden yana popülist programını en acımasızca uyguladığı yerler de eyaletlerdir. Bu bakımdan antikapitalist solun sermaye ile mücadele ederken aynı zamanda ondan öğreneceği çok şey var. Sosyal demokrat solun aksine antikapitalist solun büyük kesiminin savışımını otonomcu ve anarşist yaklaşımların ve çözümlerin en etkili olduğu mikro düzeyde sürdürmeyi tercih etmesi, makro seviyeyi ise muhalif güçlerden neredeyse tamamen yoksun bırakması ilginç bir durumdur. Merkezileşme ve tekelleşmeden duyulan aşırı korku antikapitalist muhalefeti baltalayacak kadar baskın durumdadır. Tekel ile rekabet arasındaki diyalektik ama çelişkili ilişki antikapitalist mücadele uğruna etkili biçimde harekete geçirilememektedir.

Eşitsiz Coğrafi Gelişmeler ve Mekânın Üretimi

Sermaye kendi yeniden üretimi ve daha sonraki gelişimi için elverişli coğrafi mekân yaratmaya çalışır. Bunda doğal olmayan ya da saçma hiçbir yön yok: Eninde sonunda, karıncalar ya da kunduzlar da aynı şeyi yapıyor, öyleyse sermaye neden yapmasın ki? Ama kapitalizmin coğrafi mekânı, zengin ve kararsız doğal çeşitliliğe sahip bir dünyadaki çeşitli teknik, ekonomik, sosyal ve politik baskılar nedeniyle sürekli istikrarsızlığa maruz kalır. Sermaye vahşice evrilmekte olan bu dünyaya uyum sağlamak zorundadır. Ama aynı zamanda bu dünyanın şekillendirilmesinde kilit rol de üstlenmiştir.

Sermaye ile emek, rekabet ile tekel, özel mülkiyet ile devlet, merkezileşme ile ademi merkezileşme, sabitlik ile hareketlilik, dinamizm ile atalet, yoksulluk ile zenginlik arasındaki çelişkiler, ayrıca farklı faaliyet ölçekleri arasındaki çelişkiler, tümüyle coğrafi mekânda bariz ve maddi olarak şekillendirilir. Fakat bütün bu farklı unsurlar arasında öncelik verilmesi gerekenler, mekânda ve zamanda ilerleyen sınırsız sermaye birikiminin tekil süreçleriyle (sermaye dolaşımı ve birikimine katılan ve piyasada rekabet eden girişimci ve şirketlerin faaliyet hacmindeki günlük düşüş ve yükselişlerle) birlikte devlet imkânlarının sistemli kullanımıyla peyzaj mekânının organize edilmesi girişimidir.

Sermayenin yarattığı coğrafi peyzaj basit, edilgen bir ürün değildir. Kendi özerk ama çelişkili mantığına göre ve teknolojilerin bileşimsel evrimini yöneten kurallar gibi bazı pratik kurallar doğrultusunda gelişir. Coğrafi peyzajın gelişme çizgisi gerek sermaye birikimini gerekse sermayenin ve kapitalizmin çelişkilerinin mekânda, yerde ve zamanda nasıl açığa vurulacağını etkiler. Coğrafi peyzajın bağımsız gelişme tarzı kriz oluşumunda hayati rol oynar. Eşitsiz coğrafi gelişme ve çelişkileri olmasaydı sermaye uzun zaman önce katılaştır ve kırılarak pa-

ramparça olurdu. Söz konusu eşitsizlik, sermayenin dönemsel olarak kendini yeniden tasarlamasını sağlayan kilit bir araçtır.

Sermaye ve kapitalist devlet, kapitalist etkinliğin yerleştiği mekânlar ve yerler yaratmada öncü rol oynar. Mesela demiryolu inşası çok sermaye gerektirir. Demiryolunun kârlı olması için demiryoluna bağlanan yatırımın ömrü boyunca diğer sermayelerin de onu mutlaka kullanması gerekir. Aksi halde demiryolu iflas eder ve yatırılan sermaye ya tümüyle kaybedilir ya da değeri düşer. Dolayısıyla demiryolu inşa edilince sermaye onu kullanma ihtiyacı duyar. İyi ama sermaye neden demiryoluna ihtiyaç duyar?

Sermaye için zaman para demektir. Mekânda hareket etmek için zaman ve para harcamak gerekir. Zamandan ve paradan tasarruf kârlılık açısından kritik önem taşır. Bu nedenle mekânda yol almanın maliyetini ve süresini azaltacak (teknik, organizasyonel ve lojistik nitelikteki) yenilikler ödüllendirilir. Yeni teknoloji üretenler bunu iyi bilirler. Çabalarının önemli kısmını sermaye dolaşımının maliyetini ve süresini azaltacak yeni yollar bulmak üzerine yoğunlaştırırlar. Bu hedeflere ulaşılmasını sağlayan teknolojiler için piyasa hazır. Marx'ın "zaman yoluyla mekânın yok edilmesi" dediği şey sermayenin o kadar arzuladığı halde ulaşamadığı hedeflerden biridir.

Maliyet ve zaman tasarrufları iki yöntemle gerçekleştirilir. Birinci yöntem ulaştırma-haberleşme teknolojilerinde sürekli yenilik yapmaktır. Kapitalist düzende bu tür yeniliklerin (kanallardan jet uçaklarına kadar uzanan) tarihi çarpıcıdır. Ama bunların etkileri hareket eden sermayenin türüne bağlı olarak değişir. Kredi formunda para günümüzde dünyanın her yanına anında ulaşıyor. Ama bu durum her zaman geçerli değildi. Çağımızın ayırt edici özelliği, enformasyon teknolojileri sayesinde para-sermayenin olağanüstü hareket kabiliyetidir. Mallar ise genel olarak daha az hareketlidir. Mesela bir Dünya Kupası futbol maçının canlı yayını iletilmesi ile şişe suyu, çelik kırımlar, mobilya ya da yaş meyve, kıymalı börek, süt ve ekmek gibi bozulabilir ürünlerin taşınması arasında çok büyük fark vardır. Malların hareket yetenekleri niteliklerine ve taşınabilirlik durumlarına bağlı olarak değişir. Taşıma etkinliğinin kendisi gibi bazı istisnalar dışında üretim, sermayenin en az hareketli halidir. Üretim faaliyeti genellikle

bir süre için (gemi inşası gibi alanlarda bu süre oldukça uzun olabilir) belli bir yere kilitlenmiştir. Oysa emekçilerin ağır koşullarda, düşük ücretlerle uzun saatler çalıştırıldığı işyerlerinde (terhaneler) gömlek üretiminde kullanılan dikiş makineleri, çelik ya da araba teçhizatına göre daha kolay taşınabilir. Tarım, ormancılık, madencilik ve balıkçılık gibi birincil sektörlerde hareketin önünde yerleşimden kaynaklanan çok özel engeller vardır.

Daha düşük ulaştırma ve haberleşme maliyetleri faaliyetlerin giderek daha geniş coğrafyalarda yayılmasını ve ademi merkezileşmesini kolaylaştırabilir. Yer seçimi kararlarında etkili olan ulaştırma maliyetlerinin ve zamanın kısaltılarak neredeyse sifıra yaklaştırılması sermayenin birbirinden çok uzak yerlerde farklı kâr olanakları araştırmasını mümkün kılar. Bir firma içindeki işbölümleri farklı yerlere dağıtılabilir. Offshore yatırımcılığı imkân dahiline girer ve rekabetteki tekелci unsur zayıflar. Bölgesel uzmanlaşmalar ve işbölümleri daha da belirginleşir çünkü maliyetlerdeki küçük farklılıklar (yerel vergiler gibi) sermaye açısından daha yüksek kârlara dönüşür.

Daha ucuz ve daha verimli ulaştırma ve haberleşme faaliyetleri sonucunda sertleşen mekânsal rekabet üretim için yeni coğrafi modellerin geliştirilmesini sağlar. Ücretlerin daha düşük, hammadde ve pazarlara erişimin daha kolay oluşu nedeniyle çeliğin çok daha ucuza üretildiği Güney Kore’de yeni tesislerin devreye girmesi Pittsburgh ve Sheffield gibi eski bölgelerdeki daha yüksek maliyetli ve verimliliği düşük sanayileri piyasanın dışında bırakır. Araba sanayisinde Detroit’i çökerten faktör yalnızca yabancı üreticilerin rekabeti değildi; emek maliyetlerinin daha düşük ve sendikaların daha güçsüz olduğu Tennessee ve Alabama’da yeni tesislerin kurulması da rol oynadı. On dokuzuncu yüzyılda Kuzey Amerika’dan gelen ucuz tahıl Birleşik Krallık ve Avrupa’nın tarımsal çıkarlarına büyük zararlar verdi. Bu olayın nedeni, yeni inşa edilmiş demiryolları ve buharlı gemilerin 1850’lerden itibaren tarım ürünlerinin taşınma maliyetini ve süresini büyük ölçüde azaltmasıydı; konteyner taşımacılığı da 1970’lerden sonra dünya ticaretinde böyle etkiler yaratmıştı. Sanayisizleşme (coğrafi yayılmanın derinlerindeki oluşum) çok uzun zamandan beri ilerlemekte olan bir süreçtir.

Kapitalist için taşıma süresini ve maliyetini düşürmenin ikinci yolu girdi (hammadde dahil) tedarik masraflarının, emek maliyetinin ve pazara ulaşım maliyetinin en düşük düzeyde olmasını sağlayacak yerleşim yerini seçmektir. "Yığılma ekonomileri" (*agglomeration economies*) denilen olgu farklı birçok sermayenin bir araya gelerek kümedenmesiyle oluşur (örneğin araba parçası ve lastik sanayileri araba fabrikalarına yakın yerlere kurulur). Farklı firmalar ve sanayiler tesislerini, emek becerilerine, enformasyona ve altyapıya erişim imkânlarını paylaşabilir. Tüm firmaların yararlanabileceği bariz faydalar sağlanır (mesela bir firmanın eğittiği işçileri diğer firmalar ayrıca eğitme zahmetine katlanmadan istihdam edebilirler). Topraktan uzaklaşmasını zorlayan güçler olmadığı halde dahi emek de benzeri şekilde dinamik merkezlerin sunduğu fırsatların cazibesine kapılır. Kentsel yığılmalar belli türdeki üretim etkinliklerinin kolektif olarak sürdürülmesi için oluşturulmuş elverişli mekânsal ortamlardır.

Yığılma coğrafi merkezileşmeye yol açar. Dağınık haldeki kapitalist birikim süreçleri ekonomik bölge üretiminde buluşur. Sınırlar daima belirsiz ve geçirgendir ama bir bölgedeki birbirine kenetlenmiş süreçlerin ürettiği yapısal uyum, coğrafi bölgenin bir ölçüde ayırt edilebilmesini sağlar. On dokuzuncu yüzyılda pamuk Lancashire (Manchester), yün Yorkshire (Leeds), paslanmaz çelik Sheffield demekti, metal işçiliği denince akla Birmingham gelirdi. Yapısal uyum ekonomik mübadelelerin epeyce ötesine geçerek davranışları, kültürel değerleri, inançları, hatta dinsel ve politik bağlılıkları kapsar. Kolektif malların üretimi ve idamesi zorunluluğu bir yönetim sisteminin varlığını ve tercihen bölgedeki idari sistemler dahilinde şekillendirilmesini gerektirir. Devlet var olmasaydı sermaye kendi üretim ve tüketiminin kolektif koşullarını oluşturmak ve sürdürmek için devlete benzer bir şey yaratmak zorunda kalacaktı. Hâkim sınıflar ve hegemonyacı sınıf ittifakları oluşabilir ve bölgedeki politik ve ekonomik etkinliklere özgül karakter kazandırabilir.

Bölgesel ekonomiler gevşek eşitsiz coğrafi gelişme mozaiği oluşur; bu mozaikte bazı bölgeler zenginleşirken yoksul bölgeler daha da yoksullaşır. Bu durum Gunnar Myrdal'ın döngüsel ve birikimli nedensellik dediği olgudan kaynaklanır.¹ İleri bölgeler piyasalarının canlılığı,

güçlü fiziksel ve sosyal altyapıları, ayrıca da ihtiyaç duydukları üretim araçlarına ve emeğe kolay erişim imkânı sayesinde yeni faaliyetleri kendilerine çeker. Giderek genişleyen vergi tabanı fiziksel ve (halk eğitimi gibi) sosyal altyapıya daha çok yatırım yapma imkânı sunmanın yanı sıra, bu bölgeye daha fazla sermaye ve emek de çeker. Bölgeye yönelen nakliye hatları oluşur çünkü etkinlikler burada yoğunlaşmıştır. Sonuçta daha da fazla sermaye çekilir. Bunun aksine diğer bölgelerde faaliyet hacmi ya giderek daralır ya da tamamen durma noktasına gelir. Bu bölgeler aşağı yönde bunalım ve yozlaşma sarmalına yakalanırlar. Sonuçta servet, güç ve nüfuz belli bölgelerde dengesiz biçimde yoğunlaşır.

Fakat yığılma yoluyla sürekli merkezleşmenin sınırları vardır. Aşırı kalabalık ve kirliliğin, idare ve idame giderlerinin artması (artan vergi oranları ve kullanım ücretleri) durumu kötüleştirir. Bölgesel hayat standartlarının yükselmesi, nihayetinde bölgenin rekabet gücünü azaltabilecek ücret taleplerine neden olur. Bölgede kalabalıklaşan emek sömürüye karşı daha örgütlü mücadele yürütebilir. Rantiye sınıfı giderek nadirleşen arazi üzerindeki güçlü konumundan çıkar sağlamayı sürdürdükçe arazi ve gayrimenkul fiyatları tırmanır. New York City ve San Francisco dinamik ama pahalı yerlerdir; Detroit ve Pittsburgh ise artık pahalı yerler olmaktan çıktı. Şimdilerde emek Los Angeles'ta Detroit'te olduğundan daha iyi örgütlenmiştir (1960'larda durum tersineydi).

Bir yerdeki maliyetler hızla yükselirken, kapitalistler işlerini yürütmek için küresel ekonomide başka mekânlar aramaya başlarlar. Bu durum özellikle yeni teknoloji ve üretim kombinasyonları doğarken ve emek mücadeleleri şiddetlenirken ortaya çıkar. Örneğin, 1960'lardan itibaren Silikon Vadisi adım adım, ABD kapitalist ekonomisinin merkez üslerinden biri olan Detroit'in yerini aldı. Benzer şekilde Almanya'da Bavyera Ruhr'un, İtalya'da Toskana Torino'nun yerini alırken, Singapur, Hong Kong, Tayvan, Güney Kore ve nihayet Çin gibi yeni küresel oyuncular belli üretim dallarında küresel rekabet üstünlüğü yarışında çok büyük yol kat ettiler. Bu hamleler küresel ekonominin diğer bölgelerine de yansıyan değer kaybı krizleri yarattı. Bir zamanlar ABD'deki sanayi sermayesinin kalbiyken şimdi Orta Batı'nın "paslı kuşağı" konumuna gerilemiş bölgeler, yükselmekte olan "güneşli kuşak" ile tezat oluşturuyor. Bölgesel istihdam ve üretim krizleri,

sermayenin coğrafi peyzajını oluşturan güçlerin değişmekte olduğu dönüm noktalarının işaretidir. Bu da genellikle sermayenin kendi evriminde köklü değişim yaşandığını gösterir.

Sermaye eskinin yıkılmasının şokuna dayanmak ve harabenin üzerinde yeni coğrafi peyzajını inşa etmek zorundadır. Bu amaç için kullanılacak sermaye ve emek fazlaları elinin altında hazır olmalıdır. Neyse ki sermaye bizi doğası nedeniyle aşırı sermaye birikimi ve kitlesel işsizlik şeklinde böyle fazlaları sürekli yaratır. Bu fazlaların coğrafi yayılma ve mekânların yeniden organizasyonu yoluyla masedilmesi, kârlı mahreçler gerektiren fazlalıklar sorununun çözümüne yardımcı olur. Kentleşme ve bölgesel gelişme, olgunlaşması uzun yıllar alan (genellikle kredi ile finanse edilen) büyük yatırımlar gerektiren özerk kapitalist etkinlik alanları haline gelir.

Sermaye kriz anlarında sermaye ve emek fazlalarını masetmek için sözünü ettiğimiz bu yollara başvurur. Kriz sırasında ekonomik büyümeyi yeniden ateşlemek için devlet kaynaklarıyla finanse edilen altyapı projeleri uygulamaya konur. ABD yönetimi 1930'larda sermaye fazlasını ve işsiz emekçileri masetmek için geri kalmış bölgelerde geleceğe dönük kamu hizmetleri projeleri başlatmıştı. ABD'de 1930'larda sekiz milyon civarında insan WPA (İstihdamı Artırma İdaresi) programlarında istihdam edildi. Naziler aynı sıralarda Almanya'da benzer nedenlerle otobanlar inşa ettiler. 2008 finansal depreminin ardından Çinliler ihracat piyasalarındaki çöküşü telafi etmek amacıyla sermaye ve emek fazlasını masetmek için kent ve altyapı projelerine milyarlar harcadılar. Tümüyle yeni kentler tasarlandı ve inşa edildi. Sonuçta Çin'in manzarası köklü ve çarpıcı biçimde değişti.

Bu şekilde sermaye benim "mekânsal-zamansal çözümler" (*spatio-temporal fix*) dediğim çareler geliştirerek sermaye ve emek fazlasını masetme sorunuyla mücadele eder.² Buradaki "fix" sözcüğünün iki anlamı var.* Toplam sermayenin belli bir bölümü fiziksel olarak gerçekten oldukça uzun bir süre için toprağın altında ve üstünde sabittir. Ama "fix" sözcüğü metaforik olarak sermayenin genişlediği coğrafyalardaki uzun dönemli yatırımların, sermayenin aşırı birikim

* İng. *Fix* sözcüğü hem çözüm hem de sabitleme anlamında kullanılır. (ç.n..)

krizlerine sağladığı çözümü de ifade eder. Peki acaba iki anlam nasıl ve ne zaman çatışır?

Yeni bölgelerde yeni işbölümlerinin, yeni madencilik komplekslerinin ve sermaye birikiminin dinamik mekânları olarak yeni bölgelerin organizasyonu, kâr yaratma ve sermaye ve emek fazlalarını giderme konusunda yeni fırsatlar sunar. Ama bu tür coğrafi yayılmalar çoğu kez başka yerlerdeki sabit değerleri tehdit eder. Bu çelişkiden kaçınmak imkânsızdır. Sermaye sahayı terk eder ve geride bir yıkım ve değer kaybı yığını bırakır (mesela Detroit). Ya da yerinden kımıldamaz ve kaçınılmaz olarak yarattığı ama kârlı açılımlar bulamadığı sermaye fazlasında boğulmayı bekler.

Kredi finansmanına başvurmak sorunu çözer gibi görünse de çelişkiyi iyice keskinleştirir. Kredi, kapitalist gelişmeyi hem teşvik eden hem de baltalayan spekülâtif sermaye akımlarına karşı ülkeleri kırıl-ganlaştırır. Devlet borçları 1980'ler sonrasında küresel bir sorun halini aldı ve yoksul ülkelerin birçoğu (ve hatta 1998'de Rusya ve 2001 sonrasında Arjantin olmak üzere bazı önemli güçler bile) borçlarını ödeyemez duruma düştü. Ekvador ve hatta (Demir Perde gerisindeki) Polonya gibi birçok yoksul ülke ayartıldı, sermaye fazlaları için "batak"lara dönüştürüldü ve bu bataklardan sorumlu tutuldu. Borçlu ülke sermayenin uğradığı her türlü değer kaybının maliyetini taşımak zorundadır, kredi veren ülke ise korunur. Borçlu ülkelerin kaynakları borçların geri ödemesinde uygulanan canavarca kurallar doğrultusunda yağmalanır. Yunanistan'ın şu anda içinde bulunduğu durum bu sürecin dehşet verici bir örneğidir. Tahvil sahipleri zaten pençelerine düşerek karabasan yaşayan devleti paramparça etmek için hazırdır.

Sermayenin ihracı "sıcak" kredi parası akımlarına göre daha uzun dönemli etkiler yaratır. Sermaye ve emek fazlaları yeni bölgelerde sermaye birikimini başlatmak üzere başka yerlere gönderilir. On dokuzuncu yüzyılda Britanya'da yaratılan sermaye ve emek fazlaları ABD'ye ve Güney Afrika'daki, Avustralya'daki, Kanada'daki yerleşimci kolonilerine aktı; Britanya mallarına talep yaratan yeni ve dinamik birikim merkezleri oluşturdu.

Kapitalizmin bu yeni ülkelerde de sermaye fazlası üretmeye başlayacağı noktaya kadar olgunlaşması (olgunlaşırsa tabii) uzun yıllar

alabileceğinden menşe ülke bu süreçten kısa sayılmayacak bir süre boyunca yararlanmayı umabilir. Bu durum özellikle demiryolu, karayolu, liman, baraj ve diğer altyapı yatırımları için geçerlidir. Ne var ki bu yatırımların getiri oranı nihai olarak, yatırım alan bölgede güçlü ve dinamik birikimin gelişmesine bağlıdır. On dokuzuncu yüzyılda Britanya bu yolla ABD'ye borç verdi. Çok daha sonra Avrupa'yı (özellikle Batı Almanya) ve Japonya'yı kapsayan Marshall Planı sayesinde ABD, kendi ekonomik güvenliğinin (Soğuk Savaş'ın askeri yönünü bir kenara bırakırsak) başka ülkelerde kapitalist etkinliğin canlanmasına bağlı olduğunu net bir şekilde gördü.

Sermaye birikiminin bu yeni dinamik mekânlarının eninde sonunda fazlalar üretmesi ve coğrafi yayılmayı sürdürerek bunları masetmek için yeni yollara ihtiyaç duyması çelişkiler yaratır. Bu durum jeopolitik uyuşmazlıkları ve gerilimleri tetikleyebilir. Yakın geçmişte özellikle Doğu ve Güneydoğu Asya'nın her yanında mekânsal-zamansal çözümlerin mantar gibi çoğalışına tanık olduk. 1970'lerde Japonya'dan çıkan sermaye fazlası dünyayı dolaşmaya başladı ve kârlı pazarlar aradı; onu kısa süre sonra 1980'lerde Güney Kore ve o zamanki Tayvan'dan kaynaklanan sermaye fazlaları izledi. Bu katlanarak artan mekânsal-zamansal çözümler ülkeler arası ilişkiler olarak nitelenir; ama aslında ülkelerin çeşitli bölgeleri arasındaki maddi ve sosyal ilişkilerdir. Tayvan ile kıta Çin'i arasındaki hükümlerlik sorunları, Taipei ve Şangay sanayi bölgeleri arasında giderek artan entegrasyon nedeniyle demode olmuştur.

Sermaye akımları zaman zaman bir mekândan diğerine yeniden yönlendirilir. Sistemin bazı kısımlarında periyodik sıkıntılar yaşansa bile (bir bölümünde sanayisizleşme başka yerinde değer düşüşleri gibi) kapitalist sistem bir bütün olarak görece istikrarını korur. Bu bölgele-rarası dalgalanmalar belli yerlerde yoğun ıstıraplara yol açsa bile, nihai olarak aşırı birikimin ve değer kaybının toplu tehlikeleri geçici olarak hafiflemiş olur. 1980'lerden bu yana yaşanan bölgesel dalgalanma büyük ölçüde bu türe girer. Kuşkusuz bu sürecin her evresinde şöyle bir sorun doğar: Sermaye her dalganın ardından kâr etmek için neden, hangi bölgeye yönelecek ve ardından hangi bölge terk edilecek ve değersizleştirilecektir? Genel etki yanıltıcı olabilir; çünkü sermaye daima bir

yerlerde başarılı olur ve bu durum yanılısama yaratır; sanki sermayenin başarılı olduğu Japonya, ya da Batı Almanya (1980'ler), ABD (1990'lar) veya Çin (2000'den itibaren) gibi ülkelerdeki sermaye formları aynen başka yerlerde de uygulanırsa her şey yoluna girecektir. Sermaye hiçbir zaman sistemsel başarısızlıklarının üzerine gitmek zorunda değildir çünkü bu başarısızlıkları çeşitli coğrafyalar arasında dolandırır.

Fakat ikinci olası sonuç, dünya çapındaki kuvvetli aşırı birikim dalgalılarının arasında veya hammaddelerin ve temel üretim araçlarının kıtlaştığı koşullarda (gerçekleşme için gereken piyasalardan yoksun) birçok dinamik sermaye birikimi merkezinin birbiriyle rekabetinin, uluslararası işbölümü dahilindeki uluslararası rekabeti giderek şiddetlendirmesidir. Hepsi başarılı olamayacağından, ya en zayıf olan yenilgiye boyun eğecek ve kendi bölgesinde ciddi değer kaybı krizlerine boğulacak ya da bölgeler ve devletler arasında jeopolitik çekişmeler baş gösterecektir. İkinci durum asla yok olmayan askeri çatışma tehlikesiyle (yirminci yüzyılda insanlığa kapitalist güçler arasındaki iki dünya savaşını bahşeden türden çatışmalar) birlikte ticaret savaşlarına, döviz ve kaynak savaşlarına dönüşür. Bu durumda mekânsal-zamansal çözüm/sabitlenme değişerek çok daha fesat bir anlam kazanır ve sermayenin yerelleşmiş ve bölgesel değer kayıplarının ve tahribatının ihraç edilmesine yol açar (Güneydoğu Asya ve Rusya'da 1997-98'de çok büyük çapta yaşananlar gibi). Fakat bu gelişmelerin nasıl ve ne zaman gerçekleşeceği devlet iktidarının politik icraatının açık formları kadar tekil sermaye birikimi süreçlerinin mekânsal ve zamansal durumuna da bağlıdır. Söz konusu gelişmeler ortaya çıktığında devlet iktidarını elinde tutanların hükümlanlık alanı mantığı (*territorial logic*) ile kapitalist mantık arasındaki diyalektik ilişki tam anlamıyla devreye girer.

Öyleyse göreceli mekânsal sabitlik ve (devlette ifşa olan) hükümlanlık alanı mantığı mekânsal ve zamansal sermaye birikiminin akışkan dinamikleriyle nasıl bağdaştırılır? Bu bağdaşmazlık, sermaye açısından keskin ve kalıcı bir çelişki zemini, belki de sabitlik (devlet) ve hareket (sermaye) arasındaki çelişkinin doruk noktası değil midir? Hatırlayalım: "Sermayenin mekânda ve zamanda özgürce dolaşabilmesi için mekânı sabit olan fiziksel altyapı ve insan yapısı çevrenin yaratılması gerekir." Bu sabit sermaye kütlesi, zaman içinde sürekli akış halin-

deki sermayeye göre büyür. Sermaye periyodik olarak kendi yarattığı dünyanın dayattığı engelleri aşmak zorundadır. Ölümcül kireçlenme tehdidi altındadır. Kısacası, bir evrede yaratılan sermaye birikimi için elverişli coğrafi peyzaj bir sonraki evrede birikim için prangaya dönüşür. Dolayısıyla sermaye farklı imaja sahip tümüyle yeni bir peyzaj inşa edebilmek için, bulunduğu coğrafi peyzajdaki sabit sermayenin büyük kısmını değersizleştirmek zorundadır. Bu durum yoğun ve yıkıcı yerel krizlere yol açar. Böyle değersizleştirmelerin en güncel örneği ABD'deki Detroit'te yaşandı. Ama tüm ileri kapitalist ülkelerde ve ayrıca başka ülkelerde de (hatta kuzey Çin ve Mumbai'de) daha eski pek çok sanayi kenti rekabet nedeniyle ekonomik temelleri çürüdüğünden kendisini yeniden kurmak zorunda kaldı. Burada kural şudur: Sermaye, belli bir zamanda ihtiyaçlarını karşılayan bir coğrafi peyzaj yaratır ama daha da genişlemek ve niteliksel olarak değişmek için zamanın bir başka noktasında bu peyzajı mecburen yıkar. Sermaye "yaratıcı yıkım" güçlerini ortalığa başı boş salar. Bazı kesimler bu yaratıcılıktan faydalanır ama bazıları yıkımın darbesi altında ezilir. Yıkıcı yaratıcılığın kimlere fayda kimlere zarar getireceğini daima sınıfsal eşitsizlik olgusu belirler.

Acaba devlet gücü bütün bu gelişmelerin neresinde yer alıyor ve hangi karakteristik mantıkla peyzaj oluşturma süreçlerine müdahale ediyor? Devlet, sınırları belli bir alanda, coğrafi peyzajı karakterize eden koşullarda şekillenmiş bir varlıktır ama bu koşulların sermaye ile pek ilgisi yoktur. Yönettiği ülkede meşru şiddet kullanımı hakkına, hukuk ve para birimi üzerinde egemenlik hakkına ve kurumlar üzerinde (özel mülkiyet dahil) kural koyma yetkisine sahiptir; ayrıca vergilendirme, geliri ve varlıkları dağıtma yetkisiyle donatılmıştır. Devlet, sermayenin ve daha gevşek biçimde yurttaşların kolektif ihtiyaçlarıyla uğraşan idare ve yönetim yapılarını organize eder. Hükümrانlık hakları arasında en önemlisi belki de vatandaşlık haklarını tanımlamak ve vatandaşlık hakkı vermek ve böylece yasadışı yabancı veya "*sans-papiers*" (belgesiz, yasadışı göçmen) kategorisini denkleme yerleştirmektir. Bu durum sermayenin akıl almaz boyutlarda ve hiçbir sınırlamaya tabi olmayan sömürüsüne maruz kalan ayrı bir insan grubu yaratır. Belli sınırlar içindeki bir varlık olarak devletin sınırlarının nasıl belirleneceği ve insan,

mal ve para akımlarına karşı nasıl korunacağı, muazzam bir mesele olarak karşımıza dikilir. Devletin ve sermayenin mekânsallıkları bir-biri karşısında çok tuhaf ve sık sık birbiriyle çelişen konumdadır. Bu durum örneğin göçmenlik politikalarında apaçık ortadadır.

Kapitalist devletin çıkarları sermayenkilerle aynı olmaz. Devlet basit bir varlık değildir; devlet bünyesindeki kilit kurumlar sermaye ekonomisinin yönetiminde doğrudan destekleyici rol oynamalarına rağmen (hazine idareleri genellikle merkez bankalarıyla ittifak yaparak devlet-finance sektörü birliğini oluşturur) devletin çeşitli uzuvları birbiriyle her zaman uyum içinde olmaz. Devletin yönetimini, zaman zaman demokrat rolü oynayan ama çoğu kez sınıf dinamiklerinden ve diğer sosyal mücadele dinamiklerinden etkilenen politik sisteminin karakteri yönlendirir. Devletin gücünü uygulama pratikleri yekpare bir bütün oluşturmadığı gibi birbiriyle uyumlu bile değildir; yani devlet birbirinden çok farklı güçleri kullanan yekpare bir “şey” olarak kavranamaz. Sayısız yöntemle bir araya getirilmiş pratiklerin ve süreçlerin toplamıdır; çünkü devlet ve sivil toplum arasındaki sınır (mesela eğitim, sağlık veya konut gibi alanlarda) hayli geçirgendir. Devletin ilgilenmesi gereken tek çıkar grubu sermaye değildir; devlet çeşitli çıkar gruplarının baskısı altındadır. Bunun da ötesinde devlet müdahalelerinin arkasındaki (genellikle ekonomik ve ilkesel tutuculuk olarak açığa vurulan) hâkim ideoloji önemli değişiklikler gösterebilir. Ayrıca bir de devletlerarası sistem vardır. Devletlerarası ilişkiler düşmanca veya işbirliği temelinde kurulabilir ama her zaman devletin kendi çıkarlarını yansıtan ve devlet pratiklerinin sermayenin çıkarlarıyla uyumlu ya da uyumsuz uygulamalara dönüşmesine yol açan jeopolitik ilişkiler ve uyuşmazlıklar yaşanır.

Devlet iktidarına atfedilen memleket mantığı sermayenin mantığından çok farklıdır. Devlet, başka şeylerin yanında, memleket bazında zenginlik ve güç birikimiyle ilgilenir; Adam Smith’in dehası devlet adamlarına, bu birikimi başarmanın en iyi yolunun devletin ülkesi dahilinde sermaye güçlerini ve serbest piyasayı tamamen serbest bırakması, rasyonelleştirmesi ve kapılarını başka ülkelerle serbest ticarete açmasını telkin etmesi ve çoğu durumda da onları ikna etmeyi başarmasıydı. Kapitalist devlet büyük ölçüde özel sektör yanlısı

politikalar uygulayan devlettir; gerçi mevcut ideolojiler ve yurttaş örgütlerinin harekete geçirdiği çok sayıda farklı sosyal baskılar kanalıyla yumuşatılır bu politikalar. Ama devlet aynı zamanda, baş kaldırma potansiyeli taşıyan kitleler üzerindeki kendi yönetme erkini desteklemek için sermayenin güçlerini de ussallaştırarak kullanmaya çalışır; her daim yoğun rekabetin geçerli olduğu devletlerarası sistemde kendi zenginliğini, gücünü artırma ve konumunu yükseltme çabasıdadır. Bu mantık, asıl kaygısı toplumsal servetin özel temellükü ve birikimi olan sermayenin mantığı ile zıtlaşır. Yurttaşlarda oluşturulan devlete vefa duygusu, sermayenin paraya beslediği o tuhaf vefa ile ilke olarak çelişir: Sermaye para dışında hiçbir şeye sadakat duymaz.

Devletin dayattığı tipik rasyonellik uyguladığı kentsel ve bölgesel planlama pratiklerinde sergilenir. Bu devlet müdahaleleri ve yatırımları kaotik sonuçlar doğurabilecek kuralsız piyasa gelişmelerini dizginleme girişimleridir. Devlet idare, hukuk, vergilendirme ve bireysel kimlik belirleme konularında Kartezyen sistemler dayatır. Ne var ki sözde kapitalist modernlik adına yürütülen teknokratik ve bürokratik mekân üretimi, zehirli eleştirilerin odağı olmuştur (en dikkat çekici eleştiri Henri Lefebvre'e aittir).³ Böylece kitlelerin periyodik olarak baş kaldırdığı ruhsuz, rasyonelleştirilmiş coğrafi peyzajlar üretilir. Fakat devlet imkânlarının bu hedefler doğrultusunda kullanılması asla kolay olmamıştır. Bunlar zengin çıkar gruplarınca kolayca ele geçirilerek etkisizleştirilir ve yozlaştırılır. Mesela ulusal güvenlik bağlamında devletin hayati çıkarları sermaye tarafından baltalanabilir ve kapitalist ihtirasların besleneceği daimi bir yemlik haline gelebilir; rahatsız edici "askeri-endüstriyel kompleksin" sermayenin gelişimindeki tarihi rolü böyle olmuştur.

Devletler ekonomik hayatı yönetirken imkânlarını yalnızca altyapı yatırımları üzerindeki hâkimiyetleri aracılığıyla değil, temel kurumları yaratarak ya da reforma tabi tutarak da kullanabilirler. Örneğin on dokuzuncu yüzyılda Britanya ve Fransa'da bölgesel bankaların yerini ulusal bankalar aldığı anda, ülke düzeyinde para-sermayenin serbestçe akışı bölgesel dinamikleri değiştirdi. Daha yakın geçmişte, ABD'de bölgesel bankacılıkta uygulanan sınırlayıcı yasaların iptalinin ardından, bölgesel bankalar arasında birleşmeler ve el değiştirmeler gerçekleşti; bunlar yerel bankacılık yerine daha açık ve akışkan bölgesel gruplaşmaların

oluşumunu sağlayarak ülkedeki yatırım iklimini tümüyle değiştirdi. Uluslararası bankacılık organizasyonundaki reformlar son kırk yılın enformasyon teknolojileriyle birlikte finansal sermayenin küresel hareket kabiliyetinde devrim yarattı.

Uzun zamandır kapitalist etkinliğin kurulduğu coğrafi ölçeğin değişmesini zorlayan dürtüler var. Demiryollarının ve telgrafın on dokuzuncu yüzyılda devreye girmesi nasıl bölgesel uzmanlaşmanın ölçeğini ve çeşitliliğini tamamen yeniden düzenlediyse daha yakın zamanlardaki yenilikler (jet taşımacılığından konteyner taşımacılığına ve internete kadar her şey) ekonomik faaliyet ölçeklerini kökten değiştirdi. 1980’lerde, dünyanın çeşitli yerlerinde üretilen parçaları nihai fabrikada birleştirilen “küresel araba”dan çok kazanç sağlandı. Bu yöntem şimdi pek çok üretim kolunda normal pratik haline geldi; dolayısıyla “made in USA” (ABD malı) gibi etiketler fazla bir anlam taşımıyor artık. Bugün şirketlerin küresel çapta faaliyet eğilimleri geçmişte olduğundan çok daha belirgin durumdadır.

Devletin sermaye ve para akımları üzerindeki hükümlerliliğinin geçtiğimiz yirmi otuz yılı kapsayan dönemde aşıldığı tartışma götürmez bir olgudur. Bu olgu devletin tümüyle güçsüz kaldığını göstermiyor ama devlet gücünün eskiye göre finans sermayesinin ve tahvil sahiplerinin gücüne daha fazla bağımlı olduğunu ifade ediyor. Devlet imkânları ve pratikleri giderek artan oranda ve çoğu kez yurttaşlarının zararına, şirketlerin ve tahvil sahiplerinin taleplerini karşılama hedefine yönlendiriliyor. Dolayısıyla sermayenin yararına düzgün bir iş ortamının yaratılması sürecine devletin kuvvetli destek vermesi gerekiyor. Bu durum genellikle geniş halk kitleleri geçim sıkıntısı yaşarken devletlerin esenlik içinde olmasını sağlar. Şaşırtıcı olsa da bu sonuç, ücretler üzerindeki baskının emekçi sınıfların tüketimini sınırlandırdığı ama aynı zamanda ülkede kurulu sermayenin ve ülkenin finansal durumunun çok iyi olduğu Almanya gibi ülkeler için de geçerlidir.

Sermayenin gelişigüzel yer değiştirmesinin yol açtığı durumlar da devlet gücünün hangi ölçekte uygulanacağı konusunda güçlü bir baskı yapıyor. Avrupa Birliği gibi yeni politik egemenlik oluşumları yalnızca uygulanabilir olmakla kalmayıp giderek ekonomik zorunluluk halini alıyor. Bu politik değişiklikler mekânsal ilişkilerdeki mad-

di değişikliklerin basit bir türevi değildir: Çok daha karışık bir mesele var karşımızda. Ama sermaye dolaşımı ve birikimi tarafındaki değişen mekânsal ilişkiler yeni politik şekillenmeler için önemli dönüşümlere yol açıyor (örneğin NAFTA, Mercosur, Avrupa Birliği'nin yanı sıra karar alıcı G7 grubunun genişleyerek G20'ye dönüşmesi).

Kapitalizmin coğrafi peyzajı (sermayenin aksine) kurallarını sermaye birikimi ile devlet gücünün birlikte belirlediği eşitsiz coğrafi gelişmenin makro ekonomik süreçleri karşısında, kendileri için mekânlar ve yerler bulmaya çalışan bireylerin ve grupların çeşitli çıkarları tarafından şekillendirilir. Sermaye sömürdüğü kitlelerin arzu ve ihtiyaçlarına bir ölçüde duyarlı olmak zorundadır kuşkusuz; ama duyarsız olsa bile sosyal ve sınıfsal mücadeleler sermayeyi uzlaşma masasına oturmaya zorlayacak ve vahşice hırslarından bazılarını frenlemeye mecbur edecektir. Ne var ki, sermaye bir kenti terk edip gittiğinde olanların suçunu kurbanlara yüklemek çok kolaydır. Egemenler, doymak bilmez sendikaların, bol keseden savuran politikacıların, kötü işletmecilerin vb. sermayeyi kaçırmaya zorladığını savunurlar. Ama Detroit, Pittsburgh, Sheffield, Manchester, Mumbai gibi kentleri sanayisizleştiren ve terk eden, halk değil sermaye idi. Bazı bölge ve kentlerde kötü işletmeciliğin ve keskinleşen sınıfsal çelişkilerin belirgin örnekleri varsa da, nesiller boyu dünyanın çok farklı bölgelerinde sermaye birikiminin omurgasını oluşturmuş sanayi bölgelerinin toptan yıkımını böyle açıklamak akıldışı olur. Bu yıkımı 1970'lerde başlayıp yoğunlaşarak bugüne gelen neoliberal karşı devrime borçluyuz.

Eşitsiz coğrafi gelişme sermayenin gerçek karakterini maskeler. Umutlar hiç tükenmez çünkü bir yığın felaket yaşanırken bile, yakın çevrede, komşu bir bölge ya da devlette her zaman sermayenin başarı örnekleri bulunur. Makro krizler belli yerlerle sınırlı tutularak başka yerlerde yaşayanların endişelenmemesi hatta çok az bilgi edinmesi sağlanır. Endonezya ve Arjantin'deki ciddi krizler geçip gider ama dünyanın geri kalanı "ne fena" ya da "n'olmuş yani?" gibi tepkiler verir. Krizlere ilişkin görüşlere sistemsel değil ayrıntılara ilişkin açıklamalar egemendir. Bu açıklamaları yapanlara göre Arjantin, Yunanistan ve Detroit kendilerine çeki düzen vermelidir; ama sermaye hiç bedel ödemez, yaptıkları daima yanına kâr kalır.

Sermayenin peyzajında çağdaş hayatta ve politikada can alıcı ideolojik rol oynayan dikkat çekici bir şey daha vardır. Örneğin kapitalist kent başlı başına bir sanat eseri olarak inşa edilir, muhteşem mimari ve birbiriyle yarışan ikonik anlamlarla dolup taşar. Şimdilerde küresel finansal merkezlerde ışıltılı gökdelenlerdeki saray yavrusu bürolarında çalışan “evrenin hâkimlerinin” kâşaneleri ve binaların en üst katındaki kral daireleri geleneksel fabrikaların eski endüstriyel mimarisıyla tezat oluşturuyor. Tüketimciliğin göz kamaştıran sarayları ve durmadan yaratılan postmodern kent izlencesi, çarpık biçimde yayılan banliyöler ve etrafı çevrili güvenli sitelerle zıt görünüm sunuyor; bunlar da çok sayıda insanın yaşadığı bakımsız, düşük kiralı büyük apartmanlarla (*tenement house*), emekçi sınıf ve göçmen mahalleleriyle ve dünyanın pek çok kentindeki “kendi evini kendin yap” (*self-help housing*) projesi çerçevesinde inşa edilmiş konutlarla tezat oluşturuyor. Kapitalist kent, sermayenin medeni görünme çabasının ve insanlığın en yüce özlemini temsil etme girişiminin ulaştığı zirvedir.

Bu iddianın geçerli olduğu bir bağlam vardır. Üretilen şeye bakıp Paris, Barselona, Hong Kong ve Şangay’ın manzarasına hayranlık duyabiliriz; bunun bir nedeni, kentsel manzaranın, üretiminde kullanılan süreçleri ve insan emeğini gizlemesidir. Sermaye belli ki kendine has bir imgeye sahip olmak istemiyor. Antikapitalist karikatürlere bakılırsa bu hiç de övücü bir imge olmazdı zaten! Kapitalizmin kentsel peyzajı, aşkın nitelikteki insani özlem ve arzu algısına yakın, şaşırtıcı, farklı bir dünya imgesi olarak şekillenir. Venedik, Roma, İstanbul, San Fransisco, Brasilia, Kahire veya Lagos’a bakmak, insan uğraşlarının hedeflerine, başarılarına ve kronik başarısızlıklarına bakmak gibidir. Üstelik yalnızca büyük kentlerden söz etmiyoruz. Dünyanın her yanındaki farklı kırsal peyzajlar herhangi bir kent kadar duygulanım, sadakat ve hayranlık uyandırabilir. İngilizlerin kırları, Fransız *paysage*’ı (peyzaj), Toskana köyleri, Arjantin pampaları, Anadolu’daki Dicle vadisinin inişli çıkışlı ovaları, Iowa’nın engin mısır tarlaları, Brezilya’nın soya fasulyesi tarlaları, bunların tümü, üzerine sürekli olarak insanlığın başarılarının yazıldığı ve sermayenin hep kendisi için, artan bir hızla tedavüle soktuğu parşömenlerdir; ama bu süreçte sermayenin kullandığı yöntemler hiç de sıra dışı değildir.

Acaba eşitsiz coğrafi gelişme kendisini yeniden yaratması açısından sermaye için ne kadar zorlayıcı bir unsur oldu? Eşitsiz coğrafi gelişme olmasaydı sermaye kesinlikle durgunlaşacak, kireçlenecek, tekelci ve otokratik eğilimlerine yenik düşecek, barbarlığa yönelme tehlikesine maruz kaldığı halde medenilik iddiasında bulunabilen bir toplumun dinamik motoru olarak meşruluğunu tamamen yitirecekti. Kentlerarası, bölgelerarası ve uluslararası rekabetin serbestleştirilmesi, eskinin yerini yeninin almasını sağlayan temel araç olmakla kalmaz; karşılaştırmalı üstünlük arayışı olarak reklamı yapılan yenilik arayışı, sermayenin kendini yeniden üretme yeteneği açısından hayati önem kazanır. Her şeyden önemlisi, eşitsiz coğrafi gelişme sermayenin sistemsel başarısızlıklarını bir yerden başka yere taşımasına hizmet eder. Bu başarısızlıklar hiç durmayan hareketli hedeflerdir.

Şimdilerde IMF gibi bazı uluslararası kuruluşlar ve merkez bankalarının hâkimiyetindeki uluslararası düzenin dayatmakta olduğu birörneklik, bu açıdan bakıldığında sermayenin gelecekte varlığını sürdürebilmesi bakımından yıkıcılık potansiyeli içermektedir. Devlet, bölgelerarası ve kentlerarası rekabeti yönetmekle kalmayıp serbestleştirmedikçe sermaye, güçlü merkezileşmiş küresel yönetime uzun süre dayanamaz (Çin’de olduğu gibi). Uluslararası disiplin aygıtının dayattığı kısıtlamalar dikkate alındığında Yunanistan, Portekiz, İspanya ve İtalya’nın, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından Batı Almanya ve Japonya gibi kapitalist dinamiği canlandırmak üzere küllerinden yeniden doğma şansı yoktur. Bir ölçüde iyileşmeleri mümkündür ama bu mecalsiz bir iyileşmenin ötesine geçemez. Ufukta yoğunlaşan ve geleceğimizi karartmakta olan fırtına bulutlarına bakarsak eşitsiz coğrafi gelişmenin serbest bırakılmasının kendi başına sermayenin hastalığına deva olacağı kuşkuludur. İyileşme yerine devlet güçleri ile finans kapitalin yağmacı uzuvları arasında, bir “akbaba kapitalizm” yaratmak üzere, bir taraftan ahenkli küresel gelişmeyi, diğer yandan da yamyamlık pratiklerini (gasp ekonomileri) ve mecburi değersizleştirmeleri hedefleyen kötücül bir ittifakın doğuşunu izliyoruz. Özel sermaye fonları ve *hedge* fonlar gibi akbabalar gerekirse tüm ülkelerde her türlü yaşama imkânını yok ederek beslenecekler.

Sermaye varlığını yalnızca üretici ve yapıcı yollarla sermaye fazlalarını özümseyen bir dizi mekânsal-zamansal çözümlerle değil yarışa ayak uyduramayanlar ve borçlarını ödeyemeyenler için ilaç olarak kullanılan değersizleşmeler ve yıkımlar aracılığıyla da sürdürür. Sorumsuzca borç verenlerin de risk alması gerektiği fikri tabii ki saf dışı bırakılır. Bu durum zengin, mülk sahibi sınıfların her yerde hesap vermeye ve vazgeçilmez özel mülkiyet ve sınırsız birikim haklarını değil sorumluluklarını önemsemeye çağırılmasını gerektirecektir. Mekânsal-zamansal çözümlerin fesat ve yıkıcılığı (sadece Yunanistan'ın nasıl yağmalandığına ve mahvedildiğine bakın) sermaye için, sınırsız sermaye birikimi ve sonsuz politik güç birikimi amacıyla yeni peyzaj inşa etmekteki yaratıcılığı kadar hayati önem kazanacaktır.

O halde antikapitalist bir hareket bütün bunlardan ne anlam çıkarmalı? Öncelikle şunu fark etmek hayati önem taşıyor: Sermaye eşitsiz coğrafi gelişimi nedeniyle muhalefet için daima hareketli bir hedeftir. Her antikapitalist hareketin bu gerçeğe baş etmeyi öğrenmesi gerekir. Bir yerdeki muhalefet hareketleri sermaye başka bir yere göçtüğünde çoğu kez etkisiz kalır. Antikapitalist hareketler her türlü bölgesel eşitlik ve sosyalist uzlaşma teorisi etrafında buluşma fikirlerini terk etmelidir. Bunlar kabul edilemez ve gerçekleştirilemez küresel tekdüzelik reçeteleridir. Anti-kapitalist hareketler sermayeye bölgesel alternatifler keşfetmek ve oluşturmak için kendi eşitsiz coğrafi gelişim dinamiklerini ve özgürleştirici farklılık bölgeleri üretimi dinamiklerini serbest bırakmak ve aralarında eşgüdüm sağlamak zorundadırlar. Stokholm ve Kahire'den São Paulo'ya, Şangay'a ve Paris ve Londra'ya kadar çeşitli yerlerde sermayenin eşitsiz coğrafi gelişimi sürecinde farklı sosyal hareketler ve direnişler doğuyor. Bunlar kapitalizmin antikapitalist gelecek yönünde değişmesi için farklı ama gevşek biçimde birbirine kenetli bir fidelikler mozaigi oluşturuyor. Sorun bunların nasıl bir araya getirileceği noktasında yoğunlaşıyor. Özellikle eşitsiz coğrafi gelişmeler bakımından kaotik ve istikrarsız zamanlarda yaşıyoruz. Direnişlerin ve muhalif hareketlerin aynı derecede kaotik, istikrarsız ve coğrafi bakımdan spesifik olacağını beklemek hiç de mantıksız olmaz.

Gelir ve Servet Eşitsizlikleri

2012 yılında Federal Gelir İdaresi'nin (Internal Revenue Service) New York kenti için gelir vergisi beyannamelerine dayanarak yaptığı araştırma, en üstteki %1'lik dilimin 2012 yılı ortalama gelirinin 3,57 milyon dolar olduğunu, öte yandan rantın ve yaşama standardının olağanüstü yüksek olduğu bu kentte nüfusun yarısının yılda 30.000 dolar ya da daha az bir gelirle geçinmeye çalıştığını ortaya koydu. Yani ultra zenginler üç gün içinde çoğu New York'lunun bir yıl boyunca kazanabildiğinden daha fazla para kazanıyorlar. Hangi ölçü kullanılırsa kullanılsın bu düzeydeki gelir eşitsizliği şaşırtıcıdır ve tartışmasız New York'u dünyanın en adaletsiz kentlerinden biri haline getirir. Diğer yandan, önde gelen *hedge* fonları yöneticilerinin devasa boyutlardaki kazançları (bunlardan beşi, krizi izleyen ilk yıl olan 2009'da adam başı 3 milyar dolardan fazla kazandı) ve kentin büyük bankalarının geleneksel olarak dağıttığı kâr payı ve primler dikkate alındığında bu rakamlar hiç kimseyi şaşırtmamalı. Tahmin edilebileceği gibi ülke çapındaki gelir eşitsizlikleri 1970'lerden bu yana belirgin olarak artıyordu ama hiç böylesine dramatik artışlar gözlenmemiştir.

Burada servet ve gelir adaletsizliklerinin küresel eğilimlerini uzun uzadıya anlatmaya gerek yok. Toplumsal servetin dağılımı konusundaki mücadeleler kapitalizmin tarihi boyunca hiç durmadı. Farklı grupların, toplumsal emekten kendilerine ait olduğunu düşündükleri adil payı almak için diğer gruplar, hâkim sınıflar ve gruplarla mücadeleleri bir devletten devlete, bir bölgeden başka bölgeye çok değişik şekillerde sonuçlandı. Devletin vergi toplamak, servet ve geliri dağıtmak için kullandığı imkânlar belli olduğuna göre her şey büyük ölçüde devlet gücünün hangi kesimin ya da politik ittifakın elinde olduğuna ve bu gücü hangi amaçla kullandığına bağlıdır.

Gelir ve servet bölüşümü için yürütülen mücadeleler çoğu kez şiddetli cereyan etmiş ve nasıl sonuçlanacaklarını tahmin etmek kolay olmamıştır. 1973'te Şili'de gerçekleşen türden darbelerin ardından, darbeyi destekleyen seçkinlerin çıkarları doğrultusunda bölüşüm adaletsizliklerinin çarpıcı biçimde artacağı beklenmeliydi. Rusya'da küçük oligarşi çetesi 1989 çöküşünün ardından inanılmaz bir yağmalamayla ülkenin doğal kaynak zenginliğinin büyük bir bölümüne el koydu. Eski Sovyetler Birliği şimdi dünyanın en fazla milyarderine sahip olmakla yani hakiki bir oligarşi olmakla böbürleniyor. Oysa 1945 sonrası Britanya'da İşçi Partisi hükümeti alt gelir dilimlerindeki insanları bütün bir nesil boyunca destekleyen bir sosyal devlet inşa etti; onlardan önce aynı şeyi İskandinavlılar başarmıştı. Soğuk Savaş sırasında komünizmin kapitalist dünyadaki sosyal politikalar üzerindeki etkisi, bu dünyadaki güçlü sosyal demokratik dürtülerle birlikte (geçmişten gelen işçi sınıfı örgütlenmeleri ve keskinleşen sınıf bilincinin ürünü olarak) kapitalist devletlerin çoğunu tüm halkın yaşama koşullarını iyileştirmeye zorladı. Ortaya çıkan sosyal devlet sosyalist olmaktan çok uzaktı. Kuvvetli cinsiyet ayrımcılığı öğeleri içeriyordu, ataerkildi ve hatta kendi halkına küçültücü, yaptırımcı ve bürokratik tarzda yaklaşacak kadar kapitalizm yanlısıydı. Bazı devlet yardımları (sosyal güvenlik ve yaşlılık aylıkları gibi) herkese daha fazla güvenlik sağlasa bile sosyal devletin koruması altında olmak çoğu kez nahoş ve insan haysiyetine aykırıydı. İlerici solun eleştirdiği ve sonradan Thatcher'cı neoliberal karşı devrimin 1980'lerde büyük bir hırsla ortadan kaldırdığı devlet modeli işte buydu. 1989'da komünizmin çöküşü devletleri halklarının selametiyle ilgilenme yönündeki dış baskılardan kurtardığı gibi güçlü politik muhalefetle karşılaşmalarını da engelledi.

Bu tür dramatik gelişmeler zinciri olmasa bile, sınıflar arasında ve etnik-ırksal gruplar arasında ileri geri yönde gelişen sosyal mücadeleler, ekonomideki hızlı yükseliş ve çöküş dalgaları ile birlikte, bölüşüm düzeni üzerinde dünyanın çeşitli bölgelerinde epeyce farklılaşan etkiler yaratır. Mesela yakın zamanlara kadar kuzey ülkelerindeki gelir ve servet dağılımı ABD'ye göre çok daha adildi; hatta Reagan devriminin emekçi kesimlerin korunmasına son vererek sermayenin sübvansiyonuna ve ödüllendirilmesine ağırlık vermesinden önce bile kuzey ül-

keleri ABD'ye göre daha eşitlikçiydi. Ama ABD ve İsveç sapına kadar kapitalist ülkelerdir. Yani sermaye farklı dağılım setlerinde de gayet iyi çalışabilmektedir.

Sermayenin karmaşık bölüşüm organizasyonlarına göre çeşitlenme ve uyum kabiliyeti, kapitalizm genelinde sosyal grupların inanılmaz karmaşıklığı ve çeşitliliği ile birleştirildiğinde çifte görev yapar. Cinsiyetçi, cinsel, ırksal, etnik, dinsel, kültürel, milli ve yer ile bağlantılı ayrımlar her yerde apaçık görülür; başarının ve değerın takdiri, statü, beceri ve yetenek sorunları, kapitalist sosyal örgütlenmeler dahilindeki etnik, ırksal, cinsel ve dinsel temelli farklı sosyal gruplara farklı imkânlar ve farklı yaşama şansları sunar. Bu karakteristiklerin örneğın emek piyasalarına erişim imkânlarında ve ödemelerde farklılık yaratması ölçüsünde yaygın ekonomik ve politik güç eşitsizlikleri doğar.

Kapitalizm dahilindeki farklı ekonomik katmanların hepsi sermayeye atfedilemez. Ama sermaye, sosyal gruplar içindeki ve arasındaki uyuşmazlıkları tahrik etme konusunda masum değildir. Emek üzerindeki denetimini sağlamlaştırmak için sermayenin elindeki hayati bir maniveladır bu. Öte yandan sermaye sık sık hangi farklı sosyal kesimi destekleyip hangisine karşı tavır alacağı konusunda kayıtsız görünür. Her türlü sosyal özgürlük kazanımları dalgasını destekleme eğilimindedir (örneğin son zamanlarda eşcinsellerin hakları ve çokkültürcülük) yeter ki bunlar, emeğın kontrolüne yönelik genel stratejilere meydan okumasın ve yeter ki, sömürülecek ayrı bir piyasa açsın. Ne var ki, bu sosyal farklılıkların ekonomik ve maddi biçimler alması kaçınılmaz olarak nüfusun farklı sosyal kesimleri arasındaki bölüşümde acımasız rekabete yol açar. Burada sermayeden ve kapitalizmden kesinlikle bağımsız olamayacak, kilit önemde ve bazen kafa karıştıran, bilmece gibi karşılıklı etkileşimlerden biriyle karşı karşıyayız. Bu durum özellikle ırksal sorunlar açısından geçerlilik kazanıyor. Dünyanın pek çok bölgesinde (örneğin ABD'de) ırksal sorunlar sınıfsal sorunlarla uzun zamandan beri o kadar iç içe geçmiştir ki, bu iki tür sorun birbirini şiddetlendirmekte, zaman zaman da birbirinden ayırt edilemeyecek duruma gelmektedir.

“Adil” ya da “etik olarak kabul edilebilir” servet ve gelir farklılıklarına ve bunları düzeltme yöntemlerine ilişkin egemen görüşler de

çok önemlidir. Bu konulardaki kaygılar yalnızca emekçilerle sınırlı değildir. Kamu sağlığını tehdit eder boyutta olmasa da (sınıfsal sınırları aşan kolera salgınlarında olduğu gibi) dehşet verici düzeydeki sefalet ve yoksulluğun, medeni bir toplum açısından kabul edilemez olduğunu savunan burjuva reformizmi uzun bir geçmişe dayanır. Anketler sürekli olarak çoğu Amerikalının güçlü eşitlikçi görüşlere sahip olduğunu ve yalnızca (sağ kanadın ritüel biçimde savunduğu) fırsat eşitliğini değil sonuçların eşitliğini de savunduklarını ortaya koymaktadır. ABD’de 2005 yılında beş bini aşkın kişi üzerinde yapılan bir araştırmada katılımcılar siyasi parti veya gelirden bağımsız olarak, en üstteki %20’lik dilimin servetin %32’sinden fazlasına sahip olmaması gerektiğini belirttiler. İsveç’teki gelir dağılımı istatistikleri (bu ülkede servetin %38’i en tepedeki %20’lik kesimin elindedir) ve ABD dağılım rakamları (servetin yüzde 84’ü en tepedeki yüzde 20’nin elindedir) ülke adı belirtilmeksizin kendilerine gösterildiğinde, ankete katılanların yüzde 92’si İsveç bölüşüm tablosunu tercih ettiklerini söyledi. Sonuçta katılımcıların ABD’deki gerçek bölüşüm rakamlarından hiçbir şekilde haberdar olmadıkları anlaşıldı. En tepedeki %20’lik nüfusun, servetin %58’ine sahip olduğunu sanıyorlardı, bu kesimin gerçekte servetin %84’ünü elinde tuttuğunu bilmiyorlardı. Zaten onlara göre adil dağılım bu en zengin kesimin servetin %32’sinden fazlasına sahip olmamasını gerektiriyordu, ama %58 bile adil olduğunu düşündükleri yüzde 32’den çok farklıydı.¹

O halde ABD’de böylesine dengesiz olduğuna inanılan bölüşümü düzeltmeyi amaçlayan politik hareketlerin bu kadar az olması nasıl açıklanabilir? Sorunun yanıtı kamuoyunda devlet müdahalelerine karşı düşmanlık düzeyindeki tepkide yatıyor. Bu olgu, gelir ve servet eşitsizliklerini giderebilecek kapasitedeki tek kurumun bu konuda ciddi adımlar atmasını engelliyor. Örneğin Obama sağlık yasası tartışmasında Cumhuriyetçiler, insan onuruna yakışır sağlık hizmetine herkesin ulaşması ilkesine karşı çıkmadılar ama “devlet baba”nın bu ilkeyi koruma ya da kişisel tavırları yönetme hakkına sahip olmasını şiddetle reddettiler. Aynı durum zenginden alıp yoksula vermeyi amaçlayan her vergi yasası teklifinde de yaşanıyor. Son zamanlarda bölüşümü yeniden düzenleme girişimleri kemer sıkma, bütçe açığını

daraltma, vergi indirimleri ve daha küçük ve daha az müdahaleci devlet adına yoksuldan alıp zengine verme şeklini almış bulunuyor. Bütün bu bütçe ve finans manevralarının arkasında sermayenin ücretleri düşürme hevesinin bulunduğunu görmemek gerçekten çok zor.

Bölüşüm mücadeleleri yalnızca servet ve gelir bölüşümü bazında yürütülüyor. Yasalar karşısında tanınma, saygı ve gerçek adalet, medeni haklar, kültürel ve dini özgürlükler, adil siyasi temsil, eğitim fırsatları ve iş olanaklarına erişim uğrunda mücadeleler, hatta tembellik hakkı için savaşım devam ediyor. Bu mücadelelerin pek çoğu durumunu düzeltmeye ya da avantaj sağlamaya çalışan nüfus katmanları tarafından ortaklaşa yürütülüyor (örneğin kadınlar, LGBT grupları, ırksal, etnik veya dinsel azınlıklar, yaşlı vatandaşlar, sendikalar, ticaret odaları ve tabii emekçilerin çıkarlarını savunmak üzere kurulmuş sosyal ve siyasi kuruluşlar). Bütün bu sosyal mücadelelerin bazen dalgalı bazen sakin akışı farklı sonuçlanır; bu sonuçların birçoğu servet ve gelir dağılımı için yan etkiler doğurur. Örneğin eğitim olanaklarına erişim gelecekteki gelir dağılımı üzerinde net etkiler yaratır.

Bir bütün olarak ele alındığında kapitalizm, bu tür çekişme ve mücadelelerin yol açtığı çatlaklarla doludur. Ama ben burada çok daha dar kapsamlı sorular yöneltmek istiyorum. Sermaye dolaşımının ve birikiminin ekonomik motorunun organizasyonu olarak anlaşılan sermaye, servet ve gelir dağılımının bazı temel ilkelerini nasıl dayanak olarak kullanır? Gelir dağılımlarında son kırk yıl boyunca gerçekleşen büyük ölçekli değişimler, sermayenin iç çelişkilerini yeniden şekillendirmesine bağlanabilir mi? Nihayet, yoksulluk ile zenginlik arasında açıkça artmakta olan çelişki sermayenin yeniden üretimini tehdit edebilir mi?

İstatistiki veriler sermayenin, olağanüstü farklı bölüşüm tablolarına uyum sağlayabildiğini ortaya koymaktadır. Ama sermayenin yeniden üretimi ve büyümesi açısından en uygun olduğuna hükmedilecek tek bir tablo olmadığı halde, gelir ve servet dağılımında mutlak eşitliğin mümkün olabileceğine kimse inanmıyor. Öte yandan aşırı dengesiz bölüşümler yalnızca sosyal çalkantı ve huzursuzlukları tetikleyebildiği için değil (küresel seçkinlerin düzenlediği IMF ve Davos toplantılarının sık sık canlandığı bir endişe), vahim adaletsizliklerin yaklaşmakta olan makroekonomik krizin habercisi olması nedeniyle

de (geçmişte bunun örnekleri yaşanmıştır) kargaşaya yol açabilir. Bu haklı bir kaygıdır çünkü gerçekleşme (realizasyon), yoksul emekçi sınıfların somut ve zorunlu ihtiyaçlara dayalı taleplerine değil, zenginlerin saçma ve keyfi hallerine bağlı olduğunda üretim ile gerçekleşme arasındaki çelişkili birliğin dengede tutulması iyice zorlaşır. ABD’de bugünkü düzeyde eşitsiz gelir dağılımı son olarak 1920’lerde yaşanmıştı ve bu, 1930’lardaki ekonomik çöküşü tetiklemediyse bile kesinlikle çöküşün nedenleri arasındaydı. Bugünkü durum genel çizgileriyle o tarihlerdekiyle karşılaştırılabilir. Yaşamakta olduğumuz durgunluktan bölüşüm tablosunu köklü biçimde değiştirmeden çıkmayı umut edebilir miyiz?

Şimdi gelir ve servet dağılımındaki bazı yeni gelişmelere göz atalım. Oxfam’ın düzenlediği bir basın toplantısında şu özlü açıklama yapılmış:

Geride bıraktığımız otuz yıl boyunca pek çok ülkede eşitsizlik dramatik biçimde artmıştır. ABD’de milli gelirin en tepedeki %1’lik nüfus katmanına giden payı 1980’den bu yana ikiye katlanarak %10’dan %20’ye yükselmiştir. En tepedeki %0,01’lik kesimin payı ise dört katına çıkarak daha önce tanık olmadığımız bir düzeye ulaşmıştır. Küresel çapta, en tepedeki %1 (60 milyon kişi) ve özellikle en tepedeki %0,01’lik daha küçük bir kesim (600.000 kişi – dünyada 1200 kadar milyarder var) için son otuz yıl akıl almaz çalgınlıklara sahne oldu. Bu durum ABD veya zengin ülkelerle sınırlı değildir. Birleşik Krallık’ta eşitsizlik Charles Dickens zamanından beri görülmemiş düzeylere geri dönüyor. Çin’de tepedeki %10’luk kesim gelirin yaklaşık %60’ını alıyor. Çin’deki eşitsizlik düzeyleri, ırkçı yönetimin yıkıldığı tarihe göre eşitsizliğin önemli oranda arttığı [dünyada gelirin en adaletsiz bölüşüldüğü] Güney Afrika’ninkilere yakındır. En yoksul ülkelerin birçoğunda bile eşitsizlik hızla artmaktadır. Küresel düzeyde son yirmi yılda en üstteki %1’in gelirleri %60 oranında arttı. En tepedeki %0,01’in geliri ise daha da fazla yükseldi.

2007-9 döneminden beri devam eden kriz işleri daha da kötüleş-tirdi: “En zengin 100 milyarder 2012 yılında servetlerine 240 milyar dolar ilave etti; yani tüm dünyadaki yoksulluğu bitirmeye yetecek miktarın dört katı kadar.”² Milyarderler her yerde mantar gibi sökün ettirler; şimdilerde Rusya, Hindistan, Çin, Brezilya ve Meksika’da, ayrıca Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya gibi zengin ülkelere çok sayıda milyarder var. Daha önemli bir değişiklik de şu oldu: İhtiraslı insanlar artık milyarder olmak için zengin ülkelere göçmek zorunda değiller;

Hindistan'da, Endonezya'da ya da bulundukları ülkede evlerinde otururken de milyarder olabilirler (Hindistan'da geçtiğimiz birkaç yılda milyarder sayısı iki katından fazla arttı). Branko Milanovic'in dediği gibi, küresel iktidarın "epeyce küçük bir zengin grubun eline geçtiği" dünya plütokrasisinin doğuşuna tanık oluyoruz." Dünya ekonomisinde üretim ile gerçekleşme arasındaki çelişkili birliğe yönelik tehdit artık hissedilir durumda.

Üstelik başka ölçütlere göre dünya eskiye göre çok daha adil sayılıyor. Milyonlarca insan yoksulluktan kurtulmuş durumda. Bu sonuç büyük ölçüde Çin'deki görkemli büyümenin yanı sıra diğer BRIC ülkelerinde (Brezilya, Rusya ve Hindistan) meydana gelen olağanüstü büyümenin ürünü oldu. Küresel çapta ülkeler *arasındaki* servet ve gelir dağılımı farklılıkları pek çok gelişmekte olan ülkede kişi başına gelirlerin yükselmesiyle büyük ölçüde azaldı. Doğu'dan Batı'ya iki yüzyıl boyunca devam eden net servet akışının yönü, özellikle Doğu Asya'nın küresel ekonominin enerji santralı konumuna yükselmesi sonucunda tersine çevrildi. 2007-9 travmalarından sonra dünya ekonomisindeki iyileşme (mecalsiz bir iyileşme de olsa) 2013'e kadar "yükselen ekonomiler" denilen piyasalarda (esas olarak BRIC ülkeleri) gerçekleştirilen hızlı büyümelerden kaynaklandı. Bu atak, krizin her türlü etkisinden neredeyse tümüyle kurtulmuş görünen tek yeryüzü parçası olan Afrika'ya bile yayıldı. Ama Avrupa dahilinde krizin etkilerinin denge-siz dağılımı bu kıtanın güney ve kuzey ülkeleri arasında hızla büyüyen ekonomik refah farklılıklarına yol açtı. Gerçi bu gelişmelerin hiçbiri istikrarlı değil. Örneğin 2013 ortalarında ABD Merkez Bankası'nın para politikasında değişiklik yapmayı düşündüğünden yalnızca söz edilmesi bile yükselen piyasalardan derhal sermaye çıkışlarının başlamasına neden oldu; öyle ki, bu piyasalar felç oldu ve ancak Banka'nın politikalarını tekrar gözden geçireceğini açıklamasıyla yeniden canlandı.

Geçtiğimiz kırk yıl boyunca iki koldan ilerleyen bir gelişme gözlemlendi: bir yanda çeşitli ülkelerdeki kişi başına servet ve gelirden yükselme eğilimi (son krizin ağır darbe vurduğu Yunanistan hariç) ve diğer yanda dünyanın hemen her ülkesinde bireysel gelir ve servet eşitsizliklerinde çarpıcı artışlar. Esas olarak küresel ekonominin durgun bölgelerinde yer alan (mesela Butan gibi ülkeler ya da bir süre için

Hindistan'ın Kerala eyaleti) çok az ülke ya da bölge bu gelişmenin dışında kaldı. Yalnızca Latin Amerika'da devlet politikaları sonucunda sosyal adaletsizlikte bazı gerilemeler oldu. Gelir eşitsizlikleriyle kıyaslandığında parasal servet eşitsizlikleriyle uğraşmak çok daha zordur. Ama bazı bakımlardan parasal servet daha önemlidir çünkü politik iktidarla ilişkisi istikrarsız değil uzun erimlidir. Serveti parasal olarak ölçmek zordur çünkü bazı varlıklara –sanat koleksiyonlarından pahalı mücevher ve gayrimenkule kadar– değer biçilmesi çoğunlukla tahmine dayanır; ayrıca menkul kıymetlerin ve hisselerin piyasa değerinde olduğu gibi her durumda değer aşırı dalgalanır. Çoğu ülkede parasal servet dağılımı gelir dağılımına göre çok daha dengesizdir.

Acaba bu küresel eğilimlere yol açan faktör nedir? Sermayenin çelişkili evrim sürecinde ayakta kalması ve yeniden üretimi için bu eğilimleri kaçınılmaz, hatta gerekli kılan bir şeyler mi olup bitiyor? Bu kadar çok ülkede giderek daha da dengesizleşen servet ve gelir dağılımları hareket eden bir çelişkinin varlığını mı gösteriyor; eğer öyleyse bu nasıl bir harekettir (örneğin döngüsel ya da doğrusal mıdır)? Bu hareket (2013 yılında Stokholm'den İstanbul'a ve Brezilya'nın yüz civarında kentine kadar pek çok yerde görülenler gibi) yükselmekte olan huzursuzluk ve sosyal çalkantıları açıklayabilir mi? Gümbürdeyerek yaklaşan, hâlâ su yüzüne çıkma sürecindeki bir makroekonomik krizin habercisi midir acaba?

Bu soruları yanıtlamak için önce eşitsizliğin sermaye için ne kadar esaslı bir unsur olduğunu ortaya koymamız gerekiyor. Eşitsizlik basit bir olgudan, sosyal ve tarihsel olarak sermayenin emek üzerinde hâkim sınıf olarak inşa edilmiş olmasından kaynaklanır. Gelir ve servetin sermaye ile emek arasındaki dağılımı dengesiz olmalıdır ki sermaye kendini yeniden üretebilsin. Adil bölüşüm ile sermaye bir arada var olamaz. Aslında bazı bölüşüm eşitsizlikleri sermayenin doğuşunu başlatan ilk adımlardır. Emekçiler kendi üretim araçları üzerindeki mülkiyet ve denetimden yoksun bırakılmalıdır ki yaşamak için ücretli işe mecbur olsunlar. Bu bölüşüm tarzı artı-değerin hazırlayıcısıdır ve sürdürülmek zorundadır. Sermaye dolaşımı ve birikimi egemen olduktan sonra ücret düzeyi, kârı mümkün kılacak sınırlar içinde tutulmalıdır. Kâr maksimizasyonuna yönelik her adım, ücret düzeylerinin

aşağıya çekilmesi ya da emeğin üretkenliğinin artırılması demektir. Bireysel kapitalistler istesin istemesin, sermayeler arasındaki amansız rekabet ücretlerde genel kesintiye yol açar. Ücretlerin ve kârların payı, emek kıtlığı ile sınıf mücadelesinin durumunun ortak ürünüdür. Bunun sonucunda dengesiz coğrafi yapılanmalar oluşur.

(a) Kapitalistlerin aylak sınıf açısından önemli tüketim mallarına gark edilerek heveslendirilmesi için, (b) sermayenin ekonomik motorunu çalışır durumda tutmaları, güçlü ve düzgün büyümenin gerektirdiği artı-değeri elde etmeleri için, sosyal değer üretiminden tatminkâr bir payın kapitalist sınıfa aktarılması zorunludur. Her kapitalistin ruhunda pusu kurmuş olan kişisel haz ve yeniden yatırım arasındaki “Faustçu ikilem” ancak ve ancak ciddi miktarlarda artı-değer üretimi temellüküyle çözülebilir. Çok büyük miktarlarda artı-değerin daima emeğin zararına sermayeye akması zorunludur. Sermayenin yeniden üretiminin tek yolu budur.

Sermayeye aktarılan aşırı miktarlarda ekonomik kaynak onu kapitalist ekonomide yatırım yapabilen ve istihdam yaratabilen biricik unsur konumuna getirir. Bu olgu, sağ kanadın (özellikle vergilendirme alanında) emek karşısında sermayeyi kayıran devlet politikalarına gerekçe oluşturur. Derler ki, eşitsiz gelir dağılımı haksız olabilir ama gerçekte emeğin yararınadır; çünkü iş yaratmaya muktedir olan sermaye olduğuna göre kapitalist sınıfın zenginliği arttıkça daha çok iş yaratılacaktır. Ne yazık ki, hikâyenin aslı böyle değil. Sermaye yalnızca kârlı bulunduğu etkinlik alanlarında iş yaratmak üzere yeniden yatırım yapar. ABD’deki son üç ekonomik durgunluğu işsizliğin arttığı iyileşme dönemleri izledi; çünkü ücret düzeyleri düşerken ve her alanda emek fazlaları ortadayken bile kârlı yatırım fırsatları bulunamıyordu. Sermaye ya parasını “depoladı” ya da fazla gelirini borsada, gayrimenkulde değerlendirdi yahut varlık (özellikle doğal kaynak ve arazi) satın alıp spekülâtif kazançlar için veya yeni ve istikrarsız finansal araçlarla kumar oynayarak kullandı. Zaten üretim alanına yatırırsaydı bile büyük ihtimalle emek tasarruflu teknolojileri seçecek ve böylece sonuçta iş yaratmak yerine işsizliği artırmış olacaktı.

Bu arada, kapitalist sınıf dahilinde artan gelir ve servet yoğunluğu ile merkezileşme, bu sınıfa medya (kamuoyu) ve kapitalist devlet aygı-

tı üzerinde aşırı nüfuz ve kontrol imkânı verdi. Kapitalist sınıf, meşru şiddet kullanımı ve para yaratma yöntemleri üzerinde tekel hakkına sahip devletin yasal koruması altına girme imtiyazını elde etti. Sermaye bu imtiyazı çıkarlarını korumak ve gücünü sürdürmek için kullanıyor. Merkez bankaları her zaman bankaları kurtarır ama halktan insanları kurtardıkları hiç görülmedi. Dünya plütokrasisinin oluşumu yönünde esen rüzgârın ve pek çok ülkede akıl almaz boyutlara varan servet ve gelir eşitsizliklerinin işaret ettiği tablo budur.

Sınıfsal bölünmenin diğer tarafına gelince, emekçi sınıfların toplam mal ve hizmet talebinin piyasada sermaye birikiminin gerçekleşmesine yetmediği haller dışında, emekçinin yoksulluğunun sermaye açısından hemen hemen hiç önemi yoktur. Sermayenin en önemli hedefi ücret düzeylerini mümkün olduğunca düşük tutmaktır. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi bu durum gerçekleşme ile üretim arasındaki temel çelişkidir. Kapitalistin ücret düzeylerini yönetmesi, “yedek sanayi ordusunun” varlığıyla mümkündür. Bu yedek ordunun işlevi sermayenin gelecekteki büyümesi için gerekli emek gücünü sağlamak ve bu arada halen çalışmakta olanların ücret artışı ve daha iyi çalışma koşulları için sürdürdüğü mücadelenin moral gücünü baltalamaktır. İki tür yedek sanayi ordusundan söz edilebilir. Birincisi, işsiz emekçilerden oluşur. Emek üretkenliğini artıran teknolojik değişiklikler işten çıkarmalara ve işsizliğe yol açar. Sermaye böylece kendi talep düzeyini yönetirken aynı zamanda emek fazlasının arzı üzerinde de önemli güç elde eder. Başka bir deyişle sermaye iş yaratmak kadar işsizlik yaratmaya da adanmıştır kendini. Yeniden yatırım yapsın diye sermayeye vergi teşvikleri sağlamak iş yaratmak yerine kolaylıkla işlerin kapanmasına da yol açabilir (teknolojik nedenlerle işinden atılan her işçi açısından gün gibi aşikâr olduğu halde siyasi tartışmalarda nadiren söz edilen bir gerçektir bu).

İkinci olarak, geniş köylü toplulukları, kendi hesabına çalışanlar, kadınlar ve çocuklar gibi henüz ücretli emek kategorisine girmemiş gizli rezervler vardı ve şimdi de var. Çin’de son zamanlarda ücretli emekte gözlenen büyük artış böyle bir dönüşümle ilgilidir. Afrika hâlâ harekete geçirilmeyi bekleyen devasa potansiyel emek rezervine sahiptir. BRIC ülkelerindeki ve başka bazı ülkelerdeki ekonomik

büyümenin büyük bölümü bu gizli rezervlerin seferber edilmesiyle gerçekleşti. İleri kapitalist ülkelerde kırsal kesimdeki emek fazlası kullanılıp tüketildiği halde kadınların işgücüne katılması da benzer bir işlev görmüştü. Bu gizli rezervin mutlaka kendi yerinde kullanılması gerekmez. 1960'lardan bu yana, göçmen işçi tedariki için Almanlar Türkiye'ye, Fransızlar Mağrip Ülkelerine, İsveç'liler eski Yugoslavya'ya, Britanya'lılar eski Britanya İmparatorluğu'na ve ABD Meksika'ya başvurdu. Emekçi sınıflar arasında göçmen işçilere karşı ateşli bir tepki doğduğunda sermaye, *maquila*'lara, Çin ve Bangladeş fabrikalarına yöneldi; işgücü fazlasının bulunabileceği her yere yönelik yoğun bir hareketti bu. Sermayenin göç etmediği zamanlarda da böyle bir tehdidin varlığı bile emekçilerin taleplerini dile getirmelerini önlemeye yeter.

Bu ihtiyacın girift ayrıntıları bizi ilerlemekten alıkoymamalı. Önemli olan tek şey şu: Örgütlü ve güçlü muhalefet dalgalarının ve emekçi sınıfların baskılanan efektif talebinin gerçekleşme krizini tetiklemesi tehlikesi karşısında bile sermayenin, emeğin bölüşümünden aldığı payı hangi genel araçlar sayesinde sınırlayabildiğini ve yönetebildiğini net olarak tespit ediyoruz. Açıktır ki, geçen kırk yıl boyunca bunu, emek tasarruflu teknolojik değişiklikler ile ne yönde ilerleyeceği öngörülemeyen küreselleşme sürecinin ortaklaşa etkileri sayesinde başardı; üstelik emeğin sömürü oranı yükseliyorken bile daha da acımasız uluslararası rekabetin şartları kâr oranlarını düşürme yönünde baskı yaptığı bir ortamda bunu başardı. Bu gelişmelerin nihai sonucu emeğin sosyal hasıladaki payının azaltılması yönünde küresel bir eğilimin doğmasıdır. Nereye baksak bireysel servet ve gelir dağılımında artan eşitsizlikleri görüyoruz; bunların temel nedeni işte bu küresel eğilimdir.

Ama yap-boz bulmacasının yerine yerleştirilmesi gereken bir parçası daha var. Sermayenin devasa yedek sanayi ordusunun varlığından elde ettiği avantaj bir sorun yaratır: Bu yedek ordudaki insanlar işsiz kaldıkları sürede yaşamlarını nasıl sürdüreceklər? Gizli yedekler söz konusu olduğunda bu sorun genellikle "kısmi proleterleştirme" denilen yöntemle çözülür. Emek rezervleri kırsal kesimden gelenlerden oluşuyorsa, işten atıldıklarında yeniden kırsal kesimdeki yuvalarına dönebilir ve eskisi gibi geleneksel yaşamlarını sürdürebilirler. Kırsal

alanlarda nüfusun yenilenmesinin ve çocuk yetiştirme maliyetlerinin büyük bölümü kentlerde çalışan işçilerin gönderdikleri parayla karşılanır. Örneğin Çin’de bu durum geçerlidir. Ayrıca ABD’de işten çıkarıldıklarında ya da (mesela aşırı düzeyde zirai mücadele ilacına maruz kaldıkları için) hastalandıklarında doğdukları ülke Meksika’ya dönen göçmen işçiler (özellikle belgesiz olanlar) için de aynı durum geçerlidir. Ama, bütün bir aile kırsal bağlarını koparıp kente göçtüğünde bu süreç işlemez. Gecekondularda, teneke mahallelerinde ve barakalarda asgari koşullarda bir hayatı mümkün kılan kayıt dışı ekonomiler baş gösterir (suç unsuru olan etkinlikler dahil). İşsizler varoşlarda becerebildikleri ölçüde yaşamaya çalışırlar. Bütün bunlar, yaşam tarzını ve standardını tanımlama yönteminin bulunmasına ve sermaye için daha da önemlisi, kayıtlı sektörde ücretlerin alt sınırının düşürülmesini sağlayan bir geçinme endeksinin hesaplanmasına yol açar. Kayıt dışı sektördeki emek fazlasından kolayca işçi tedarik edilebildiği ölçüde bu düşük alt sınıra ulaşılabilir.

İleri kapitalist ülkelerde uzun geçmişe dayalı sınıf mücadelesinin kazanımı olan sosyal yardım ve işsizlik sigortası sayesinde ücret düzeyleri için belirlenen alt sınır sabitlenmiştir. Sağ kanat teorisyenleri işsizliğin, işsizlere çok cömert yaşama standardı sağlanmasından kaynaklandığını ileri sürdüler. O halde işsizlikle mücadelenin en iyi yolu işsizlik ödemelerini azaltmaktır! Ücret seviyeleri çok yüksek olduğu için kârlı üretim yapamayan işverenler bu düşük ücret düzeylerinde istihdam olanaklarını artıracaklardır. Aslında bu durumun gerçekten yaşanabileceğine dair bazı kanıtlar vardır. Ama bu konudaki sıkıntı şudur: İşgücü genelinde ücret düşüşlerinin ille de yeni iş imkânı yaratması gibi bir zorunluluk yoktur; dolayısıyla genel ücret düşüşleri emeğin sömürü oranının yükselmesine katkı yapabilir ve diğer şeyler aynı kalırken kâr oranlarını artırarak gelir eşitsizliklerinin büyümesine yol açabilir. Başkan Clinton’ın 1995’te gerçekleştirdiği sosyal yardım reformunun ve “workfare” programının* sonuçlarından biri buydu. İşsizler için çok daha fazla ağır koşullara bağlanan sosyal yar-

* Sosyal yardımı hak etmek için esas olarak kamu hizmetlerinde belli süre çalışma zorunluluğu getiren yasa. (ç.n.)

dım, iş bulamayan yoksulluğa gömülmüş devasa işsizler havuzunun genişlemesine yol açtı çünkü bu kitleler küreselleşme (yanı sıra kitle-sel gizli yedeklerle rekabet) ve emek tasarruflu yeni teknolojiler nede-niyle iş yaratılamadığı için iş bulamıyorlardı. Clinton girişimciler ta-rafından cömertçe ödüllendirildi; esas olarak iş dünyası temsilcilerine verdiği konferansların ücreti olarak yaklaşık 17 milyon dolar kazandı.

Neoliberal zihniyet işgücünü bu taktikle idare eder. Bu taktik, uzun zamandır işgücünü periyodik yaygın işsizlik nöbetlerinin korkunç et-kilerinden koruma mücadelesi yürüten –sendikalar ve sosyalist siyasi partiler gibi– bütün kuruluşlara genel bir saldırıdır. Bu taktiğin uygu-lanması sonucunda, emek rezervindeki insanların koşulları 1980'ler-den bu yana politik ve stratejik nedenlerle belirgin ölçüde kötüleşti. Aslında sermaye varlığını sürdürüebilmek için gelir eşitsizliklerini ve yoksulluğu derinleştirmektedir.

Bu öykü olup bitenleri aşırı basitleştirmekle birlikte tarihsel sü-reçte üretim ve gerçekleşme arasındaki çelişkili birliğin, görece sınırlı gelir eşitsizliklerinin aşırı boyutlara vardığı döngüsel hareketle nasıl açığa vurulduğunu derli toplu anlatıyor. Egemen ekonomik teorideki değişimler de bu gelişmeye eşlik etti. Daha önce de belirttiğimiz üzere Keynesyen talep yönetimi 1960'larda, monetarist arz yönlü teoriler ise 1980'ler sonrasında ekonomik düşünceye hâkim oldu.

Böylece kapitalizm dahilinde sosyal adaletsizliğin hangi düzeye kadar kabul edilebilir ve arzulanır olacağı sorusu yeniden gündemi-mize yerleşiyor. Liberal politik teori siyasal, hukuksal ve vatandaşlık haklarında eşitliği (teorik olarak) savunur ama mükemmel ekonomik eşitlikçilik kesinlikle imkânsız bir durumdur. Ekonomik ve politik haklar arasındaki ayrım belirgindir. Fakat zenginlik ile yoksulluk ara-sındaki, sermaye açısından temel nitelikte olduğunu belirttiğimiz çe-lişki hangi noktada keskinleşir ve kriz oluşumuna zemin oluşturur? Kriz üretimine yol açabilecek iki farklı süreç vardır.

Kronik eşitsizlikler üretim ve gerçekleşme arasında dengesizlikler yaratır. Kitlelerin efektif talep yetersizliği sermayenin rahatça dolaş-masını yavaşlatır ya da engeller. Son zamanlarda kapitalist dünyanın büyük bölümünde uygulanmakta olan kemer sıkma politikaları efek-tif talebi düşürmekte ve kâr imkânlarının yaratılmasını engellemekte-

dir. ABD’de şu anda özel sektör kârlarının tüm zamanların en yüksek düzeyine ulaşmasına karşın yeniden yatırımların düşük seviyede seyretmesinin nedeni budur. İkinci durum ise kabul edilemez düzeylerdeki eşitsizliğin sosyal hoşnutsuzluğu ve devrimci hareketleri teşvik etmesidir. Bu tehdit aşırı yoksulluk durumlarıyla sınırlı değildir; özellikle dinsel, etnik, ırksal ya da toplumsal cinsiyet açısından farklı bir grubun kötü ekonomik koşullarından kaynaklanan göreceli yoksulluk da tehdit yaratabilir. ABD’de 1960’larda emekçi sınıfların kalkışmaları ve kentlerdeki ayaklanmalar bu gruba girer. Brezilya’da 2013’te eşitsizlikte mütevazı azalmalar sağlanırken yaşanan sosyal kargaşa kısmen, o zamana dek marjinalleştirilmiş toplum kesimlerinin yükselen beklentilerine ve bunları karşılayacak düzeyde kamu hizmeti ve imkânı sunulmamasına bağlanabilir.

Bunların hiçbirisi gelir dağılımı piramidinin en tepesinde beliren küresel plütokrasinin elindeki akıl almaz servet yoğunlaşmasını açıklayamıyor. Ama bu olgunun ticaret, medya ve finans sermayesinin artan rolü üzerinde odaklanan bir yapısal açıklaması var. Hızla gelişmekte olan enformasyon teknolojileri ve iletişim alanındaki mekân-zaman devrimleri özellikle para-sermayenin coğrafi hareket yeteneğini dramatik biçimde değiştirdi. Sonuç olarak sermayenin kendi içinde ağırlık küresel finansallaşmaya kaydı.

Sermayenin bazı çelişkilerindeki dinamik değişikliklerin birbiriyle etkileşimleri finansallaşma aracılığıyla gelir ve servet eşitsizliklerini artırdı. Bunu aşağıda ayrıntılı olarak inceliyorum.

Sermayenin tarihi boyunca birkaç finansallaşma varlığı yaşandı (on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında örneğin). İçinde bulunduğumuz evreyi özel kılan husus, para-sermayenin dolaşım hızının aşırı yükselmesi ve finansal işlem maliyetlerinin azalmasıdır. Para sermayenin diğer sermaye formlarına (özellikle mallara ve üretim sermayesine) oranla hareket yeteneği görülmemiş ölçüde artmıştır. Sermayenin zaman yoluyla mekânı ortadan kaldırma tutkusu da bu gelişmede önemli rol oynadı. Kısa süre önce yazdığı makalesinde Craig Calhoun bu olgunun “sermayenin mevcut yapılarının (yani sanayi üretiminin spesifik tarzlarının) ‘yaratıcı yıkımını’ kolaylaştırdığını, yeni teknolojilerin gelişimini kamçıldığını ve bunun da yeni ürünlerin, üretim süreçleri-

nin ve yeni üretim mekânlarının geliştirilmesini tahrik ettiğini" yazar. Sermaye yeni ve düşük maliyetli yerler arayıp buralara kaydıkça eşitsiz coğrafi gelişmeler daha da barizleşir. Finansın baskısı "yatırımları hep daha kısa vadeli kârlara yöneltir ve uzun dönemli ve ciddi gelişmeyi frenler. Ayrıca spekülatif balonlar ve iflaslar üretir. Finansın sıkıştırması, sermayenin getiri oranlarını ortalamanın altına düşürerek, kârlığını hâlâ koruyan eski iş alanlarından yatırımları kaçırarak ve böylece ücretleri aşağıya çekerek, ayrıca endüstriyel kapitalizmin yükselen ücretler üzerinden kârları paylaşma eğilimini zayıflatarak firmalar üzerindeki piyasa baskısının ağırlaşmasına yol açar. *Eşitsizliği yoğunlaştırır*" (vurgu bana ait). Fakat hızla alevlenen finansallaşma ayrıca "yatırılan servetin getirisinin istihdamın getirisinin çok üzerine çıkmasına da neden olur. Borsacıları gerçek üreticilerden daha fazla ödüllendirir... Diğer tüm iş kollarını finansal hizmetlere daha fazla ödeme yapmak zorunda bırakır. 2010 yılında yalnızca New York kenti menkul kıymetler işkolunda çalışanlara ödenen ikramiye tutarı 20,8 milyar dolardı; en tepedeki *hedge* fon yöneticileri 22,7 milyar dolar kazandı. Üstelik bunlar finansallaşmanın bir bütün olarak ekonomiye verdiği zararın piyasadaki çöküşle açığa çıkmasının ardından gerçekleşmişti."⁴ Yalnızca para ticareti yapanlar değil her türden tüccar çıkar sağlıyor. Enformasyon ticareti ve gösteri endüstrisinin her türlü aksesuarını alıp satanlar, imge ve fetiş arzu nesneleri üretenler, hayali olduğu bilinmesine karşın vadeli işlem piyasalarında alım satım yapanlar da var işin içinde. Sermaye birikiminin hakemleri olarak sanayi sermayesinin yerini tüccarlar, rantiyeler ve finansörler alıyor. 1970'lerden bu yana servet ve gelir dağılımındaki çarpıcı dengesizleşme işte böyle gerçekleşti.

Ne var ki bütün bunlar bizi sermayenin kendi güvenliğini de sarstı; sermaye birikiminin baş hakemlerinin gerçek üretim süreciyle çok az ilgili ya da ilgisiz olmasının sosyal değer üretimi ile gerçekleşmesi arasında yarattığı gerilimler onu daha kaygan ve krize daha yatkın hale getirdi. Kapitalizmin motoru gerginliğin baskısıyla homurdanıyor. Motor kolayca patlayabilir (bu durumda patlamanın merkez üssünün Çin olacağı neredeyse kesindir) ya da gıcırdayarak yavaş yavaş stop edebilir (Avrupa ve Japonya'da böyle bir son daha muhtemel görünüyor).

Bu tabloda derin bir ironi var. Tarihsel olarak sanayi sermayesi, rantıye toprak sahiplerinin, faizci bankerlerin ve kararsız piyasalarda çalmaya, ucuza alıp pahalıya satmaya çalışan tüccarların esaretinden kurtulmak uğrunda zorlu bir mücadele vermişti. Yirmi birinci yüzyılın kapitalizmi ise rantiyelerin, tüccarların, medya ve iletişim kodamanlarının ve her şeyin üstünde finansörlerin, üretici sanayi sermayesini ve tabii ki çalıştırdıkları işçileri acımasızca sömürdüğü bir baskı şebekesi örmekle meşgul görünüyor. Sanayi sermayesinin ortadan kaybolması söz konusu değil. Yalnızca sermayenin daha hayali ve zehirli formlarının emrine girmiş bulunuyor.

Teknolojik değişiklikler alanında ve küreselleşen sosyal ilişkilerde acımasızca dinamik olan ama toplumsal emeğin üretim yaptığı koşulları umursamadığı gibi, üretim faaliyetinin gerçekleşip gerçekleşmediğini bile pek önemsemeyen yeni bir sermaye formu doğdu. Ne var ki, tüm kapitalistler rantlara, faize, ticaret ve medya sermayesinin kârlarına dayanarak geçinmeye kalkışırsa, hatta daha kötüsü yalnızca varlık değerleri üzerinde spekülasyon yaparak veya sermaye kazançları ile yaşamını sürdürürse (ABD’de en tepedeki %1’lik gelir sahiplerinin büyük bölümünün yaptığı gibi) sonunda kesinlikle facia ile sonuçlanacak bir kriz doğacaktır. Böyle bir siyasal iktisat, ticaret ve medya kapitalistlerinin, finansörlerin ve rantiyelerin safında devasa bir servet yoğunlaşmasının ve merkezileşmesinin de belirtisidir. Ne yazık ki, böyle bir plütokrasinin doğuşunu net olarak izliyoruz. Nüfusun ezici çoğunluğu böyle sine berbat durumdayken plütokrasinin işlerinin yolunda olduğunu gözlerden saklamak çok zor. Burada sormamız gereken soru şu: gasp mağduru kitleler kaybettiklerini geri almak üzere politik bir hareket örgütleyebilecekler mi; ne zaman yükselecek böyle bir hareket?

Bu soru bir başka soruya yol açıyor: Halen büyümekte olan deşet verici servet ve gelir uçurumları yeni bir sermaye formunun yansıması ise sermayenin bu yeni formunun doğuşuna yol açan çelişkiler hangileriydi? Hayati önem taşıyan bu soru aşağıda tehlikeli çelişkiler kapsamında ele alınacak. Bu yeni formun tarihsel bir arızadan ibaret olmadığı ortaya koyabileceğimi umuyorum.

Bütün bu anlatılanların antikapitalist strateji açısından olası sonuçları basit ama çok kapsamlıdır. Örneğin eğer ABD’de yapılan anket

gerçek durumu yansıtıyorsa, şimdikinden çok daha eşitlikçi bir bölüşüm reformu için (adil bölüşümün gerçekleştirilmesinde devletin rol üstlenmesine karşı olsa bile) kitlesel halk desteği oluşacaktır. Emekçilerin yönettiği girişimler, dayanışma ekonomileri, özerk komünal ve kooperatif tarzı yapılanmalar için mevcut destek yaygınlaşacaktır. Çok yakın zamanlara kadar üyeleri arasındaki gelir farkının üç katı aşmaması kolektif yönetimi için gurur kaynağı olan (tipik bir ABD şirketinde bu fark 350 kata kadar çıkar) Avrupa'nın en uzun ömürlü ve en büyük işçi kooperatifi Mondragon, cesaret verici bir örnek oluşturuyor.

Bu örnekte ayrıca çok önemli bir politik eylem kategorisinin potansiyel değerini de tespit ediyoruz. Bu, "devrimci reform" kavramıdır. Açıkçası, servet ve gelir eşitsizliklerinin bugünkü düzeylerinin altına çekilmesi sermayenin yeniden üretimini hiç tehdit etmeyecektir. Aslında mevcut konjonktürde sermayenin varlığını sürdürebilmesi için eşitsizliklerin azaltılmasının kesinlikle zorunlu olduğu makul bir iddiadır; çünkü şu andaki eşitsizlikler üretim ve gerçekleşmenin çelişkili birliğini yöneten güçler arasında tırmanmakta olan dengesizlikler nedeniyle mutlak çelişkiye dönüşme tehlikesi yaratıyor. Ama sermayenin zorunlu eşitsizlikleri teorisi doğru ise servet ve gelir eşitsizliklerini azaltmayı amaçlayan bir programın sermayenin yeniden üretimini tehdit edeceği noktaya gelmemiz kaçınılmazdır. Kârların daralması yönünde bir hareket başlarsa, en sonunda sermayenin varlığını sürdürmesi için tehdit oluşturabilir ve sermayenin emeği sistemli olarak iliklerine kadar sömürmesine son verebilir. Kırılma noktasının nerede olduğunu hiç kimse bilmiyor, ama şurası kesin ki ABD'deki ankette tercih edilen eşitlik düzeylerine ulaşılmadan çok önce bu noktaya varılacak. Sosyal adaletsizliği azaltmaya yönelik reform hareketi devrimci değişimin öncüsü olabilir.

Toplumsal Yeniden Üretim

Bir zamanlar sermayenin işçinin yoksulluğunu zerre kadar önemsemediğini, işçilerin kendilerini sermayenin verdiği üç kuruşluk ücretle biyolojik, psikolojik ve kültürel yeniden üretme heves ve hünerleriyle baş başa bıraktığını savunmak mantıklıydı. İşçilerin büyük bölümü bu üç kuruş ücrete minnettar kalıyordu çünkü başka çareleri yoktu. Karl Marx'ın tanık olduğu tablo buydu ve Marx belki de bu nedenle sermayenin siyasal iktisadını kuramsallaştırırken işgücünün toplumsal yeniden üretimi sorununu bir kenara bıraktı. Ama eğer işçiler kendilerini yeniden üretmezlerse veya madenlerde ve fabrikalarda aşırı çalışmaktan erkenden ölürlerse (ya da Çin'de sürekli yaşadığı gibi aşırı çalışma yüzünden intiharı seçerlerse) ve eğer sermaye emek fazlası kullanma imkânından yoksun kalırsa, işte o zaman sermaye kendini yeniden üretemez. Marx bu tehlikeyi fark etmişti; aşırı uzun işgününe ve öldürücü düzeydeki sömürü oranlarına sınır getirilmesi gerektiğini ve devletin bu konudaki yasal düzenlemelerinin, emekçilerin hayatlarının korunması ve sermayenin yeniden üretimini korumak açısından aynı ölçüde zorunlu olduğunu kavramıştı. İşgücünün yeniden üretimi için gerekli koşullar ile sermayenin yeniden üretimi için gerekli koşullar arasındaki çelişki daima örtülü olarak var olmuştur. Ama son iki yüzyıl boyunca gelişerek çok daha önemli ve tehlikeli olasılıklarla yüklü ve derin etkiler, eşitsiz coğrafi tezahür ve sonuçlar yaratan girift bir çelişki haline gelmiştir.

Fabrika sisteminin doğuşu ve sermayenin üretim sistemlerinin giderek daha girift ve dolambaçlı karakter kazanması söz konusu çelişkinin önemini artırmıştır. Geleneksel zanaatçılık becerileri önemini yitirirken, sermaye mütevazı düzeyde eğitilmiş, okuryazar, esnek, disiplinli ve makine çağında kendisinden talep edilen çeşitli görevleri başaracak ölçüde katılımcı işgücünü çok daha fazla önemsemeye baş-

ladı. 1864 tarihli İngiliz Fabrika Yasası'na eğitimle ilgili maddelerin konması sermayenin işçilerin kalitesine yönelik artan ilgisinin işaretiydi ve işçilerin fabrika dışındaki hayatına sınırlı müdahalelere neden oldu. Bir bütün olarak kapitalizm dahilinde, yeterli niteliklere sahip işgücünün yeniden üretimine gösterilen bu ilgi, dünyanın birçok ülkesinde reformcu burjuvazinin, ayaklanma ve devrime kalkışmayacak ve sermayenin lütfedeceği albenilere boyun eğecek "saygın" bir işgücü yaratmayı hedefleyen politik projesiyle aynı zamana denk geldi. Yaygın eğitimin gelişmesi ve kapitalist dünyanın pek çok bölgesinde politik olarak uygulanan "gaz ve su sosyalizmi!"* düzenli istihdam edilen işçinin durumunu rahatlatı ve bu süreçte siyasi temsilin (seçme hakkı ve bu yolla kamu politikalarını etkileme hakkının) genel oy noktasına kadar genişletilmesini mümkün kıldı.

İşgücünün eğitime gösterilen ilginin artması ve bu hedef doğrultusunda finansal kaynakların harekete geçirilmesi sermayenin tarihinde önemli bir olgudur. Ne var ki bu, ne tarafsız bir tarih oldu ne de sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesi dinamiklerinin doğurduğu güçlüklerden arınmış bir evrim geçirdi. Çünkü burada tartışma konusu olan husus, daha önce de belirttiğimiz gibi, sermayenin emekçi sınıfların hangi konularda eğitilmesini istediği, buna karşılık emekçi sınıfların hangi konularda eğitilme ihtiyacı ve arzusu duyduğu meselesidir. Örneğin, erken İngiliz ve Fransız tarihinde kendi kendini eğitmiş emekçi, sermayenin sunduğu hayat tarzına alternatif çeşitli sosyalist ütopya fikirlerini benimseyen ve devrimci değilse de politik yöntemlerle bazı antikapitalist alternatifleri hayata geçirmeye hazırlanan ve böylece sermaye için sürekli baş ağrısı olan kişiydi. Fransa'da 1830'larda ve 1840'larda özgürlükçü ve ütopyacı risale ve hiziplerdeki (Fourier, Saint-Simon, Proudhon, Cabet gibi) inanılmaz artışa paralel olarak Manş Denizi'nin öteki yakasında işçi haklarına ve sendikalar gibi kurumsal dayanışmaların ve çeşitli politik propaganda organizasyonlarının (Çartizm) oluşturulmasına ilişkin daha ölçü-

* Belediye sosyalizmi: Yerel yönetimlerin sosyalist hedefler doğrultusunda, her yurttaşın temel ihtiyaçlarının (ısınma, su, gıda, barınak) karşılanması çabalarında kullanılması. (ç.n.)

l  ama yine de kararlı bir literatür oluştu; bunlardan bazıları Robert Owen gibi ütopyacı d ş n rl r ve pratiğin içindeki kişiler tarafından desteklendi. Emekçi sınıfların eğitilmesi buralara varıyorsa, sermaye tarafından asla kabul edilemezdi. Ama emekçi sınıfların en azından nüfuzlu kesiminin kendi kendini eğitme ısrarları karşısında sermaye eğitimin yerine bir başka şeyi geçirmek durumunda kaldı. Charles Dickens'ın *Dombey and Son* adlı roman kişilerinden Bay Dombey'nin dediği gibi, işçiye toplumda hak ettiği yeri öğrettiği sürece sermayenin yaygın eğitime hiçbir itirazı yoktu. Sosyalist ütopyacı literatürün büyük bölümüne eleştirel yaklaşmakla birlikte Marx bu akımdan çok şey öğrendi ve onlar gibi antikapitalist propaganda için fikir kaynağı olacak antikapitalist bir bilgi alanı yaratmaya çalıştı. Dua edelim de işçiler böyle yazıları okumasınlar.

Yaygın eğitim emekçinin ideolojik uyumu ve işbölümüne uygun becerilerin üretimi açısından çok şey başardı ama temeldeki uyuşmazlığı gidermedi. Bunun nedenlerinden biri, hem kapitalistin hem de işçinin benimseyeceği sınıflar üstü ulusal kimlik algısı ve dayanışma oluşturmak için devlet çıkarlarının devreye girmesidir; ama bu algı, sermayenin temelsiz kozmopolit bireycilik tutkusuyla çatışır. Yaygın eğitimin içeriğine ilişkin uyuşmazlıkların hiçbiri kolayca giderilemez; ama yine de eğitim ve öğrenime yapılan yatırımın sermayenin rekabet gücü için vazgeçilmez bir koşul olduğu apaçık bir gerçektir. Örneğin kitlesel eğitim yatırımları daha önce Singapur ve diğer Doğu Asya  lkeleri gibi Çin'in son zamanlardaki gelişmesinin de çarpıcı bir yönüdür. Bu durumun nedeni sermayenin kârlılığının, durmadan büyüyen vasıflı emek kitlesindeki verimliliğin yükselmesine giderek daha fazla bağımlı olmasıdır.

Ama sermayenin tarihinde çok sıklıkla yaşandığı üzere, eğitim de en sonunda kendi başına bir "büyük iş alanı" oldu. Geleneksel kamusal ve parasız eğitimdeki akıl almaz özelleştirmeler ve paralı uygulamalar halka finansal yükler getirdi; öyle ki eğitim hizmeti almak isteyenler toplumsal yeniden üretimin bu kilit önemdeki hizmeti için artık ücret ödemek zorunda. Ağır şekilde bor landırılmış eğitilmiş emek yaratmanın sonuçlarının ortaya çıkması uzun zaman alabilir. Ama 2006 yılında şili'nin Santiago kenti sokaklarında lise ve  niver-

site eğitiminin yüksek bedelle özelleştirilmesi nedeniyle öğrencilerle güvenlik güçleri arasında başlayan ve bugüne kadar süren çatışmalara bakılırsa, paralı eğitim uygulandığı her yerde için için kaynayan bir hoşnutsuzluk kaynağı olacak demektir.

Üretkenliği yüksek işgücünün oluşturulması, yaygın olarak benimsenmiş ekonomik düşünceler arasında hayal edilebilecek en acayip teori olan “insani sermaye” teorisinin doğuşuna yol açtı. Bu fikir ilk olarak Adam Smith’in yazılarında dile getirilmişti. Smith’e göre emek kesiminde eğitim, araştırma veya çıraklık yoluyla üretici “beceri kazandırmak daima, deyim yerindeyse emekçinin kişiliğinde maddileşen ve gerçekleşen somut bir harcama gerektirir. Emekçinin kişisel servetinin parçası olan bu beceriler aynı şekilde onun ait olduğu toplumun da parçası olur. Aynı mantıkla, işçinin artan mahareti de işi kısaltan, kolaylaştıran ve maliyetini fayda olarak geri ödeyen bir meslek aleti ya da makinesi olarak görülebilir.”¹ Kuşkusuz bu noktada karşılaştığımız soru, böyle becerilerin edinilmesinin faturasını kimin ödediği –emekçi, devlet, sermaye veya bir sivil toplum kurumu (Kilise gibi)– ve faydalarını (Adam Smith’in deyişiyle “kârlar”) kimlerin sahiplendiği sorusudur.

Vasıflı ve iyi eğitilmiş emeğin vasıfsız emeğe göre daha yüksek bir ödeme beklemesi mantıklıdır; ama bu durum asla, daha yüksek ücretin işçinin kendi eğitimine ve yeteneklerine yaptığı yatırımının getirisi olduğunu kabul etmemizi gerektirmiyor. Marx’ın Smith’e yönelttiği iğneleyici eleştirisinde de belirttiği gibi emekçi, vasıflarının yüksek değerini sadece, sömürü koşulları altında sermaye için çalışırken fark edebilir; bu durumda nihai olarak emeğin artan üretkenliğinin meyvelerini toplayan emekçi değil sermaye olur.² Örneğin son zamanlarda emek üretkenliği olağanüstü yükseldiği halde emeğin aldığı pay artmak yerine azaldı. Her durumda, eğer emekçinin bedensel olarak sahip olduğu şey gerçekten sermaye olsaydı diyor Marx, o emekçi arkasına yaslanıp oturmak ve bir tek gün bile çalışmadan yalnızca sermayesinin faiziyle yaşamak hakkına sahip olurdu (bir mülkiyet ilişkisi olarak sermaye her zaman böyle bir seçim yapabilecek durumdadır). Bence Gary Becker gibi teorisyenler tarafından insani sermaye teorisinin canlandırılmasının en büyük nedeni, sermaye ile emek arasın-

daki sınıfsal ilişkinin önemini gizlemek ve sanki hepimizin (insani ya da başka formdaki) sermayeleri üzerinden farklı getiri oranları sağlayan kapitalistler olduğumuz izlenimini yaratmaktı.³ Emek çok düşük ücretler alıyorsa o zaman bunun tek nedeninin, kendi insani sermayelerini oluşturmak için yeterince yatırım yapmayan işçiler olduğu savunulabilecekti! Kısacası düşük ücret alıyorsa bu onların suçuydu. Dünya Bankası ve IMF'ye kadar sermayenin tüm büyük kurumlarının ekonomi departmanlarının tabii ki sağlam entelektüel gerekçelerle değil yalnızca ideolojik nedenlerle bu uydurma teoriye dört elle sarılmaları hiç şaşırtıcı değil. Aynı kurumlar yakın geçmişte, gelişmekte olan dünyanın pek çok kentinde başat durumdaki kayıt dışı toplumsal yeniden üretim sektörünün, aslında kaynaşmakta olan ve kapitalist sınıfın tam yetkili üyeleri olmak için sadece bir doz (büyük finans kuruluşlarının en sonunda cebe indirdikleri fahiş faiz oranlarıyla) finansmana ihtiyaç duyan mikroekonomik girişimler kalabalığı olduğunu savunan acayip masalı da aynı şekilde kucakladılar.

Tümüyle aynı nedenlerle, Bourdieu'nün (sosyal hayattaki önemi yadsınamayacak) kişisel yetenekleri "kültürel sermaye" adıyla başka bir sermaye formu olarak tanımlamasına da çok önemli itirazlarım var.⁴ Bu tür donanımların toplumumuzda statünün onaylanmasındaki ve böylece toplumsal yeniden üretim sürecinde sınıf farklılıklarının çoğaltılarak sürdürülmesindeki rolünü vurgulamak yerindedir; ama bu yetenekleri burada kullandığımız anlamda bir sermaye formu olarak nitelemek çarpıtma değilse bile kafa karıştırıcı ve şaşırtıcıdır. Buna göre bir Fransız için Scarlatti'yi veya Amerikalı için Snoop Dogg'u değerlendirmeyi öğrenmek parasal servet ve gelir biriktirmenin bir yolu olabilir. Burada kültürel sermaye fikrinin devreye girdiği nokta (kaliteli şaraplar ve müthiş turistik cazibe merkezleri gibi) malların ve yerlerin tekel rantı sağlanacak şekilde markalanması ve pazarlanmasıdır (ama Bourdieu'nün demek istediği şey bu değildir). Ne var ki, bizim incelemekte olduğumuz şey, tutunmaları halinde sürekli tekel rantları ve parasal kazanç yaratabilecek, ayırt edici sembollerin imalatıdır. Benim markamı taşıyan dış macununun benzersiz ve özel olduğunu vurgulayan ürün farklılaştırması, piyasadaki mübadelenin dengeleme etkisinden kaçınmanın bir yolu olmuştur. Malları ve yerleri marka-

lamanın arkasındaki semboller dünyasını kimin icat ettiği –çağdaş reklamcılık ve turizm sektörünün özünü oluşturan aldatma işi– insani arzuların parasal kazanç için manipüle edilmesi açısından hayati önem kazanır. Kuşkusuz parasal kazancı sahiplenener ve ürünlerinin markalanması için ödeme yapanlar kapitalistlerdir. Bazı durumlarda ürünlerine sınıfsal işaretleri ve daha da çarpıcı olarak baştan çıkarıcı cinsiyet imgelerini ilıstirmekte kesinlikle tereddüt göstermezler. Sermaye şüphesiz böyle farklılık simgelerini satış pratiklerinde ve göz boyama taktiklerinde kullanır ama bu, Bourdieu'nün savunduğu gibi farklılığın bir sermaye formu olduğu anlamına gelmez; ama farklılığın dayanağı benzersizlik ve özgünlük ise (Picasso tablosu gibi) sıklıkla tekel rantlarının doğuşuna yol açar.

Sermaye ve kapitalist devlet (esas olarak ikincisi) son zamanlarda toplumsal yeniden üretim sürecinin işgücünün rekabet yeteneğini etkileyen yönlerine yoğun ilgi duymaya başladı. Bir ülke üretimin katma değeri zincirinde yukarı yönde tırmanarak araştırma geliştirme alanlarına girmek ve böylece fikri mülkiyet hakları üzerinden servetini artırmak istiyorsa, elinin altında iyi eğitilmiş ve bilimsel nitelikli bir işgücünün bulunması gerekir; bu tanıma uyan işgücü ya yurt içinde (ABD gibi ülkelerdeki araştırma üniversiteleri bu nedenle çok önemlidir) eğitilmeli ya da yurt dışından ithal edilmelidir. Böyle bir işgücünün eğitimi hayatın erken dönemlerinde başlamalıdır; bu zorunluluk, tüm eğitim sistemini sermayenin en önemli kaygı odağı haline getirir; ama sermaye, alışkanlığı doğrultusunda bu tür eğitimin maliyetine de katılmamak için elinden gelen her şeyi yapar. Singapur gibi ülkelerde ve şimdilerde Çin'de her düzeyde eğitime büyük çaplı devlet yatırımı bu ülkelerin başarılarında kilit rol oynamıştır.

Hızla değişmekte olan teknolojik koşullar, özellikle de daha önce değindiğimiz robotlaşma ve yapay zekadaki ilerlemeler emeğe avantaj sağlayan beceri türlerini kökünden değiştirdi ve eğitim sistemleri yeni talepleri karşılamada çoğu kez hantal kaldı. Örneğin yirmi yılı aşkın bir süre önce Robert Reich bilgiye dayalı “simgesel-analitik” hizmetler, rutin üretim ve şahıslarca yerine getirilen hizmetler arasında bir işbölümünün doğmakta olduğundan söz etmişti. Mühendisler, hukuk uzmanları, araştırmacılar, bilim insanları, profesörler, yöneticiler, ga-

zeteciler, danışmanlar ve diğer “beyin emekçilerini” kapsayan simgesel analistler esas olarak enformasyon toplama, işleme, çözümleme ve enformasyonu ve sembollerini manipüle etmekle geçimlerini sağlıyorlardı. Reich’in bulgularına göre ABD’de işgücünün yüzde 20’sini oluşturan bu gruptaki emekçiler mesleklerini dünyanın herhangi bir yerinde icra edebilmeleri nedeniyle ayrıcalıklı konumdaydılar. Ne var ki, analitik ve simgesel becerilerde iyi eğitilmeleri gerekiyordu; bu eğitimin büyük bölümü evde, her türlü elektronik araç gereçle dolu bir ortamda başlar, çocuklar erken yaşta “bilgiye dayalı” ekonominin gerektirdiği veri ve enformasyonu kullanmayı ve manipüle etmeyi öğrenirler.⁵ Bu grup, kapitalist düzende görece zengin ama çok hareketli olan üst-orta sınıfın nüvesini oluşturur; giderek kendisini toplumun geri kalanından ayırarak imtiyazlı yuvalara yerleşir (ve kendi toplumsal yeniden üretim süreçlerini duvarlarla çevirerek içine kapanır). Meseleye tersinden bakarsak, geleneksel üretim emekçileri (örneğin çelik ve araba üretiminde çalışanlar) ve sıradan hizmet emekçilerinin gelecekleri kısıdır, çünkü bu işler büyük ihtimalle ortadan kalkacaktır; ayrıca devam eden işler de mevcut devasa emek fazlaları nedeniyle muhtemelen çok az yan ödemeli, düşük ücretli işlere dönüşecektir.

Emeğin üretkenliğini, en azından işgücünün bir katmanında arttırmaya yönelik uzun geçmişe dayalı çabalar başlangıçta emekçinin kültürel ve duygusal yaşamını tümüyle kapsamıyordu. Çocuk yetiştirme veya hasta ve çocuk bakımı gibi toplumsal yeniden üretimin çeşitli yönleri birçok durumda ve yerde bireysel emekçinin sorumluluğunda ve piyasa mülhazalarının, sosyal hayatın bazı tuzaklarının dışında kalmaya devam etti. Ama kapitalist sanayileşme ve kentleşmenin karmaşıklaşmasıyla birlikte kapitalist devlet giderek artan ölçüde halk sağlığı, eğitimi ve sosyal denetim alanlarında düzenleme ve tedarik yükümlülüğü üstlenmek durumunda kaldı; hatta nüfusun büyük bölümünde öz disiplin ve yurttaşlık bilinci oluşturan vicdani ve fikri alışkanlıkları geliştirmeyi iş edindi.

Cindi Katz’ın yaklaşımıyla toplumsal yeniden üretim alanı “aşırı irileşmiş, karmakarışık ve öngörülemez hale gelmiş gündelik hayat-tır” ama bir yandan da üretim ile diyalektik ilişki içinde açığa çıkan yapılandırılmış pratikler grubudur ve üretim ile hem yapıcı ve hem de

gergin bir karşılıklı ilişki içindedir. Toplumsal yeniden üretim ile sermayenin yeniden üretimi arasındaki çelişkili birlik, sermayenin tarihi boyunca tek bir çıkarın hareketli çelişkisi halinde kristalleşmiştir. Sermayenin bugünkü anlamı ile 1850'deki arasında ışık yıllarıyla ölçülebilecek bir uzaklık vardır. "Toplumsal yeniden üretim" diye sürdürür Katz, "günlük ve uzun dönemli yeniden üretimi kapsar; gerek üretim araçlarının gerekse onları çalıştıran işgücünün yeniden üretimini içine alır. Özü itibarıyla bu üretim, emek gücünün hem nesiller boyunca hem de gündelik bazda biyolojik yeniden üretimine dayanır." Toplumsal yeniden üretim ayrıca manüel, zihinsel ve tasarımla ilgili becerilerin üretimini ve yeniden üretimini de içerir.⁶ Bütün bunlar bireysel ücretin yanı sıra, çeşitli devlet kurumları (örneğin eğitim ve sağlık kurumları) ve sivil toplumun kilit kurumları (örneğin Kilise ve yardımseverlerce desteklenen çok sayıdaki STK) tarafından ödenen sosyal ücret temelinde gerçekleştirilir.

Emek açısından toplumsal yeniden üretim çok özel bir anlam taşır. Emekçiler para formunda ücret alırlar ve nasıl harcayacaklarına kendileri karar verirler. Ücretlerini nereye ve nasıl harcayacakları, erken dönemlerde sermayenin hiç umurunda değildi. Ama göreceğimiz gibi günümüzde bu durum geçerliğini tümüyle yitirmiş bulunuyor. Emekçilerin hayatlarını sürdürebilmek ve kendilerini yeniden üretmek için ihtiyaç duydukları para miktarı kısmen emekçilerin, ailelerinin ve ait oldukları toplulukların kendileri için ne kadar iş yaptığına bağlıdır. Toplumsal yeniden üretimde massedilmiş, karşılığı ödenmemiş çok büyük miktarda emek vardır; feministlerin tekrar tekrar ve çok haklı olarak dile getirdikleri gibi bu emeğin çoğu eskiden beri, hatta bugün bile kadın emegidir. Sermaye açısından toplumsal yeniden üretim, gerçek maliyetlerin hane halkları ve topluluğun diğer birimleri üzerine yüklenerek dışsallaştırıldığı büyük ve elverişli bir alandır. Toplumsal yeniden üretimin maliyetleri nüfusun farklı gruplarının üzerine orantısız biçimde yüklenir. Mesela daha önce tartıştığımız kısmi proleterleştirme durumunda, çocuk yetiştirme, hasta ve yaşlı bakımının hemen tüm masrafları köylü ya da kırsal kesim toplumlarının hane halkına yüklenir. Ama sosyal demokrasi düzeninde politik hareketler sermayeyi ya doğrudan (maaş ödemeleri, sigorta ve ücret sözleşmeleri

aracılığıyla sağlık hizmetleri sunumu şeklinde) ya da dolaylı olarak (sosyal refah devleti aracılığıyla devletin hizmet sunumunu desteklemek için sermayeyi vergileyerek) söz konusu maliyetlerin bir kısmını üstlenmeye zorlar.

Neoliberal politik programın ve değerler sisteminin bir bölümü son zamanlarda sermayenin vergi yükünü hafifleterek kâr oranını yükseltmek ve böylece toplumsal yeniden üretim maliyetlerini mümkün olduğunca geniş kitlelere yükleyip dışsallaştırmak üzerine kuruludur. Sosyal devletin aşırı masraflı olmaya başladığı ve sermayenin vergi yükünün hafiflemesinin daha yoğun ve hızlı ekonomik büyümeyi teşvik edeceği, bunun faydaları dağıtıldığında herkesin durumunun iyileşeceği savunulmaktadır. Gayet iyi bilindiği gibi işler hiç böyle yürümedi; çünkü zenginler tüm tasarrufları sahiplendiler ama faydaların hiçbirini dağıtmadılar (ahlaki meşruluğu şüpheli, vicdan rahatlatıcı yardımseverlik şeklinde dağıtılanlar hariç).

Ama hane halkları birbirinden tecrit edilmiş varlıklar değildir. Sosyal etkileşimler ve sosyal ilişkiler matrisinin içinde yerleşmişlerdir. Örneğin ABD'nin orta sınıf semtlerinde, hane halkı emeği çoğunlukla araba imecesi,* çocuk bakımı, park piknikleri, sokak panayırıları ve apartman partileri gibi kolektif etkinliklere bölünür; hatta okul çağında çocuk anneleri gibi politik ilgi çeken örgütlü bir topluluk da vardır. Komşunun arabasının tamirine yardım etmekten, verandasının boyanmasına ve topluluğa ait ortak mekânların bakım onarımına kadar parasal olmayan epeyce mübadele, karşılıklı yardımlaşma cereyan eder. Bunların ne ölçüde ve hangi mekanizmalarla gerçekleştiği büyük farklılıklar gösterebilir ama dünyanın birçok yerinde hane halklarının ortak yaşama benzer düzenler oluşturmak için geniş bir yelpaze-yeye yayılan karşılıklı dayanışma pratiklerinde birleştiği inkâr edilemez. Bu tür pratikler, toplumsal yeniden üretim için uygun komşuluk koşullarının tanımlanmasına ve sürdürülmesine (zaman zaman baskı kurarak) büyük önem veren topluluk derneklerinin, dinsel örgütlerin ve etnik birliklerin tesislerinde şekillenir. Bu tür dernekler daha geniş sosyal hareketlere temel oluşturabilir; tam rekabet piyasasının ve

* Her gün birinin arabasıyla işe gitme uygulaması. (ç.n.)

parasal işlemlerin sunduğundan farklı bir hayatın mümkün olduğu düşüncesine güçlü esin verenler de bu kuruluşlardır. Devletin sosyal hizmetler sunmasına yöneltlen neoliberal saldırının karşılıklı yardım pratiklerinin çoğalmasıyla durdurulabileceği düşünülebilir ama yaşananlar çoğunlukla aksini gösteriyor; yani neoliberalizmin işleyiş düzeneği olan bireyci ve ben-merkezci kâr maksimumlaştırma etiği (coğrafi hareketliliğin artışı gibi başka faktörlerle birlikte) ortaklaşa sosyal hayatın özelliği olan yardımlaşma olgusunu (birbirlerine dinsel ya da etnik bağlarla bağlı topluluklar hariç) zayıflattı. Tüketicilerin evlerini güvenli ve istikrarlı bir hayatın yaşanacağı yer olarak değil, kısa vadeli spekülâtif yatırım aracı olarak görme eğilimlerinin güçlenmesi de bu sorunu hafifletmiyor kuşkusuz... Ayrıca sermayenin yarattığı kentsel hayat tarzlarının (özellikle araba bağımlılığı) yeterli ve doyurucu toplumsal yeniden üretim tarzlarını teşvik eden, dayanışmacı sosyal ağların oluşumunu sağlayamadığı da bir gerçektir.

Bütün bunların arkasında potansiyel olarak zararlı, daha önce çeşitli kılıklarda karşımıza çıkan başlangıç aşamasında bir çelişki ya-tıyor. Emekçiler ve hane halkları efektif talebin önemli kaynaklarından biridir ve piyasada değerlerin gerçekleşmesinde büyük rol oynar. Piyasanın dışında büyük ölçüde kendileri için üretiyorlarsa piyasa-dan satın almazlar ve efektif talebe daha az katkı yaparlar. Bu kısmi proleterleşmenin yarattığı bir sorundur ve belli bir noktada (genelde sermayenin baskısıyla) neden kısmi proleterleşmenin çoğu kez yerini tam proleterleşmeye bıraktığını açıklar. Sosyal devlet yıkılırsa efektif talep bundan ağır darbe alır ve değerlerin gerçekleşme alanı daralır. Kemer sıkma politikalarının sorunu budur. Toplumsal yeniden üre-tim ile üretim arasındaki çelişkiyi yönetme girişimlerinin aşırı uçlar arasında savrulması, sermayenin üretimdeki potansiyel kârlılığının yükselmesi ile efektif talep yetersizliği sonucu potansiyel kârlılığının azalması arasındaki çelişkiyi şiddetlendirir.

Bu çıkmaz durumun kısmi çözümü olarak sermayenin tarihinde, hane halkı emeğinin yerine piyasa işlemlerinin geçirilmesi (saç kesiminden paket servisi ya da dondurulmuş yiyeceklerle, hızlı yemek servislerine, kuru temizlemeye, eğlenceye, çocuk ve yaşlı bakımına kadar çok çeşitli alanlarda) yönünde uzun süreli bir eğilim yaşanıyor. Hane

halkı emeğinin piyasaya taşınarak özelleştirilmesi, ciddi paralar ödenerek (çoğunlukla kredi ile) edinilen ev işi teknolojilerinin sermaye yoğunluğunun artmasıyla birlikte (çamaşır makineleri ve elektrikli süpürgelerden mikrodalga fırınlara, ev ve arabalara kadar her şey) ev ekonomilerinin doğasını köklü biçimde değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda sermaye değerlerinin piyasada gerçekleşme süreçlerinde devrim yarattı. Dünya konut piyasalarındaki metalaştırmalar toplumsal yeniden üretim mekânlarını kullanarak sermaye birikiminin önüne uçsuz bucaksız alanlar açtı. Daha önce gördüğümüz gibi sermaye uzun süredir gerçek insani ihtiyaç ve arzuları karşılayıp karşılamadığına aldırmaksızın sermaye birikimini besleyen hane halkı tüketimciliği şeklindeki “akılcı tüketim”i teşvik etmeye uğraşmaktadır. Toplumsal yeniden üretim bu tür yaklaşımlarla giderek daha fazla aksamakta ve bazı durumlarda toptan değişime uğramaktadır.

Bu temel gerçek birçok kişiyi, Jürgen Habermas’ın (Alman düşünür Edmund Husserl’i izleyerek) deyişiyle bizim “hayat evrenimiz” ya da Henri Lefebvre’in incelediği “gündelik hayat” üzerinde sermayenin artmakta olan hâkimiyeti hakkında düşünmeye yöneltmiştir.⁷ Sermayenin ürünlerinin hayat evrenimizin tüm yönlerine sistemli biçimde sızması kuşkusuz direnişe yol açtı ama (sermaye ve ürünlerinin sıcak karşılanmadığı durumlarda bile) dünya nüfusunun büyük kesimi açısından savaş kaybedildi. İlerici solda (özellikle sosyalist feministler tarafından) ev işleri için ücret ödenmesi gerektiği savları geliştirildi. Bu tür işlerin büyük çoğunluğunun kadınlar tarafından görüldüğü dikkate alındığında bu tedbirin gerisindeki akıl yürütme aşikârdır; ama ne yazık ki bu tedbirin hayata geçirilmesi sadece her şeyin toptan parasallaştırılmasına yol açacak ve nihayetinde sermayenin ekmeğine yağ sürülmüş olacaktır. Ev işlerinin parasallaştırılmasının zorluğu bir yana, böyle bir önlemin, özellikle ev içi emeğe ücret ödense bile büyük olasılıkla aşırı ölçüde sömürülmekten kurtulamayacak olan kadınların tümüne ve genel olarak halka yarar sağlaması pek mümkün görünmüyor.

Dolayısıyla ünlü Fransız tarihçi Fernand Braudel için geç ortaçağda halkın maddi hayatının ve maddi yeniden üretiminin sermaye ile hatta piyasa ile ilişkisinin çok zayıf olduğunu ya da hiç olmadığını

ileri sürmek tamamen makul iken, bu savın dünyanın çok uzak bölgelerinde (örneğin yerli halklar ya da uzak köylü topluluklar) sermayenin henüz hâkimiyetini kurmadığı yerler dışında günümüzde hiçbir geçerliliği kalmamıştır.⁸ Gündelik hayatın ve toplumsal yeniden üretimin metalaştırılması hızla ilerledi ve antikapitalist mücadele için karmaşık bir alan yarattı.

Toplumsal yeniden üretim alanı hemen her yere densizce yayılan kapitalist etkinliklerin platformu oldu. Devletin ve sermayenin nüfuz ve güç duyurgaları şimdi dünyanın pek çok bölgesinde çok çeşitli kanallardan toplumsal yeniden üretim sahalarında çoğalıyor. Bu işgalin tümü zararlı değil kuşkusuz. Toplumsal yeniden üretim alanı, dünyanın pek çok yerinde kadınlara yönelik baskı ve şiddetin gelişip güçlendiği, kadınların eğitim olanaklarına erişiminin engellendiği, çocuklara yönelik şiddet ve istismarın çok sık yaşandığı, hoşgörüsüzlüğün ötekilere nefret yarattığı, emekçinin emek sürecindeki ezilme ve şiddet deneyimini evindeki diğer kişilere sanılandan çok daha fazla aktardığı, içki ve uyuşturucunun büyük zararlar verdiği bir alandır. Toplumsal yeniden üretim cephesinde biraz sosyal düzenlemenin ve hatta devlet müdahalesinin böylesine zorunlu olmasının nedeni budur. Ne var ki bunlar da gündelik hayatın ve toplumsal yeniden üretimin bürokratik çerçevesini oluşturur ve özerk gelişmeye çok az alan bırakır. Bunun da ötesinde, üretim, mübadele, dağıtım ve tüketim süreçlerinin sosyal ve biyolojik hayatın dokusuna daha da yoğun ve esaslı biçimde yerleştirilmesi yeni bir dünya yaratır: Bu dünyada potansiyel olarak yabancılaştırıcı aşırı hane halkı tüketimciliği ile yeterli düzeyde toplumsal yeniden üretimin gerektirdiği tüketim arasındaki çelişki, işgücünün toplumsal yeniden üretimi ile sermayenin yeniden üretimi arasındaki çelişki kadar belirginleşir. Günümüzde örneğin ABD’de toplumsal yeniden üretimin ne kadarı mümkün olduğunca çok kişinin faydalı ve iyi eğitilmiş emekçiler olarak değil, akıldışı gösteriş tüketimi tekniklerinde ve spekülasyon finansman dalında eğitilmesi için harcanıyor?

Randy Martin’in deyişiyle “gündelik hayatın finansallaştırılması” son nesil boyunca toplumsal yeniden üretime bariz bir şekilde yerleştirilmiştir.⁹ Temel sorularımızı soralım: Toplumsal yeniden üretimin ne kadarı kredi ile finanse edildi ve bunun olası sonuçları nelerdir?

Bu soruların yanıtları oldukça şaşırtıcıdır. Dünyanın pek çok yerinde fahiş faizle borç veren tefeci her zaman önemli bir figür olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Hindistan'ın büyük bölümünde toplumsal yeniden üretim tefecinin ürkütücü hayaletinin gölgesinde gerçekleşmektedir. Mikro kredi ve makro finansman kurumlarının gelişi (bazı durumlarda insanları, özellikle de kadınları birikmiş borçlarından kurtulmak için intihara sürüklüyor) bu durumu hafifletmiyor. Fakat toplumsal yeniden üretimle ilgili kişisel borçlar hemen her yerde şu veya bu biçimde vahim sorun yaratıyor. ABD'de devasa boyutlardaki öğrenci borçlanmaları şimdi de Britanya, Şili ve Çin'de tekrarlanıyor; gündelik hayatı finanse etmek için alınan borçlar akıllara durgunluk verici bir hızla yükseliyor. Örneğin Çin'de 1980'de sıfıra yakın olan kişisel borç düzeyi, yalnızca birkaç yıl içinde hızla yükselerek gelir düzeyini aştı.

Ne var ki bu çelişkilerin eşitsiz coğrafi gelişmesi sözünü ettiğimiz genellemeyi bozar. Dünyanın bazı ülkelerinde (Gayri Safi Milli Hasıla'nın yüzde 70'inden fazlasının tüketimden oluştuğu ABD gibi) efektif talep ağırlıklı olarak toplumsal yeniden üretimin makul formlarını yozlaştıran acayip bir tüketimcilikle beslenmektedir; öte yandan bazı ülkeler durmaksızın değer üretebilen bir işgücünün toplumsal yeniden üretimine odaklanmışlardır (örneğin tüketimciliğin Gayri Safi Milli Hasıla'nın yaklaşık yüzde 35'ini oluşturduğu Çin). Lagos, São Paulo, hatta New York gibi bölünmüş kentlerde, kentin bir bölümü gösterişçi tüketime boğulmuş diğer bölümü ise kolayca sömürülebilen ama büyük ölçüde lüzumsuz işgücü fazlasının toplumsal yeniden üretimine adanmış durumdadır. Bu farklı ortamlarda toplumsal yeniden üretimin incelenmesi hem hane halkı etkinliklerinin nitelikleri hem de anlamları bakımından çok büyük bir uçurumu gözler önüne seriyor: Bu farklı dünyaların hemen hemen hiç ortak yönü yoktur. Bu bölünmeler burjuva ahlakı açısından bazı tuhaf gerçeklerin ifşa edilmesini sağlıyor. Pakistan'da ve Hindistan'da, milyonlar kazanan futbolcuların tekmeleyeceği futbol toplarının üretiminde küçük çocukların birkaç kuruş karşılığında on-on iki saat çalıştırılması utanç olarak nitelenir; ama aynı ahlakçılar kendi çocuklarının tüketici olarak piyasada sermaye tarafından sömürülmesi karşısında

tamamen körleşirler; hatta kafalarına işin fesat taktikleri sokulan o çocukların, bilgisayarlarının başında borsa manipölasyonlarıyla uğraşmalarına (hiçbir şey yapmadan para kazanmaya) bile kayıtsız kalırlar. Google'dan Jonathan Lebed vakasını araştırın, ne demek istediğimi anlarsınız. Lebed on beş yaşına geldiğinde küçük kamu şirketlerinin adi hisse senetleri (*penny stocks*) alım satımından birkaç milyon dolar kazanmış bulunuyordu; yeni satın aldığı hisselerin reklamını yapmak için sohbet odası kuruyor ve bu hisseleri kendi yüksek reytinglerinin oluşturduğu daha yüksek fiyatlardan satıyordu. Menkul Kıymetler ve Mübadele Komisyonunun (Securities and Exchange Commission) dava açması üzerine Lebed zaten Wall Street'in de bütün yaptığının bundan ibaret olduğunu öne sürdü; Komisyon'un kararı üzerine küçük bir ceza ödedi ve dava, kimsenin tutmak istemediği bir alev topu gibi öylece düştü; çünkü Lebed tepeden tırnağa haklıydı.

Toplumsal yeniden üretimin çelişkileri bu coğrafi farklılaşmaların dışında kavranamaz; coğrafi farklılıkların genel karakteri zaman içinde köklü biçimde değişse bile bu tespit geçerlidir. Maddi faaliyetlerin, kültürel formların ve yerel yaşama tarzlarının olumsuzluğu dünyanın pek çok yerinde büyük önem taşır. Katz'ın belirttiği gibi, sermayenin hareket kabiliyetinin yüksek olduğu bir ortamda "toplumsal yeniden üretim, kaçınılmaz biçimde esas olarak mekân tarafından belirlenir." Bunun sonucunda, "mekânlar, sınırlar ve ölçekler bağlamında her türlü kopma meydana gelir; bu kopmaların sosyal ilişkilerde kökleşmiş eşitsizlikleri kullanmaları mümkündür ama yeni eşitsizlikleri tahrik etmeleri de aynı derecede olasıdır." Meksika'da doğan tarım emekçileri California tarlalarında çalışırlar, Filipinler'de yetiştirilmiş kadın emekçiler New York kentinde ev hizmetleri alanında önemli rol oynarlar, bir zamanların Sovyetler Birliği'nde eğitilmiş matematik mühendisleri Cape Canaveral'da bulurlar kendilerini, Hindistan'da eğitilmiş yazılım mühendisleri ise Seattle'a giderler.

Toplumsal yeniden üretim yalnızca emek becerileri ve tüketim alışkanlıklarının organizasyonunu kapsamaz. "İşgücünün yeniden üretimi coğrafi ve tarihi spesifik kültürel formların ve pratiklerin üretilmesini de gerektirir," diyor Katz; bunların arasında bilgi ve eğitimle ilgili olanlar, dünyanın düşünsel kavranışı, etik ve estetik yargılar,

doğayla ilişkiler, kültürel adet ve değerler ve belli bir yere, yöreye ve devlete sadakatin temeli olan aidiyet duygusu yer alır. Toplumsal yeniden üretim ayrıca “sınıfsal ve başka farklılık kategorilerini sürdüren ve güçlendiren pratikleri”, “üretim ve yeniden üretimin egemen sosyal ilişkilerini güçlendiren ve benimsenmesini sağlayan kültürel form ve pratikler setini” de aşılır. “Sosyal aktörler bu sosyal pratikler aracılığıyla hem yaratılmasında rol oynadıkları hem de içinde ve karşısında kimliklerini inşa ettikleri kültürün üyesi olurlar.”

Katz, şu sonuca varıyor: “Toplumsal yeniden üretim sorunları... tartışmalı ve zor kavranan sorunlardır ama küreselleşen kapitalist üretimin büyük bölümünün yer aldığı platform toplumsal yeniden üretim arenasıdır.”¹⁰ Bu arena, sermayenin yaratıcı yıkımının en sinsi ilerlediği, tuhaf bir tüketimciliğin ve bireyci hayat tarzlarının bön ve rekabetçi bencil hırslar yarattığı, bireyler sözde insani sermayelerini oluşturamayınca suçun (başarısızlık kaçınılmazdır) kurbanlara yüklendiği bir alandır. Eşitsizliğin yeniden üretimi bu alanda başlar ve karşı koyacak etkili bir güç olmadığından yine bu alanda biter. Örneğin ABD’de sosyal katmanlar arası hareketlilik neredeyse tamamen durmuştur; dolayısıyla her şey bütünüyle ayrımcı değilse de çok eşitsiz, katılmış bir toplumsal yeniden üretim sürecinde cereyan etmektedir. Bir zamanlar sermayenin ya da devletin en ufak yardımı olmadan geçimini sağlayabilen halk şimdi, hem devletin hem de sermayenin gündelik hayatın inşa sürecindeki muazzam yolsuzluklarının ve müdahalelerinin ortasında kendini yeniden üretmek zorundadır; gündelik hayatımız artık özel türde bir işgücünde çok farklı boşlukları doldurmayı (beceriksiz aylaklarınkiler dahil) hedeflemekle kalmıyor, sermayenin ürettiği, böylesine kurnazca pazarladığı gereksiz, ihtiyaç duymadığımız bir yığın ürün için bataklığa dönüşüyor.

Kuşkusuz çelişkiyi fark edip aşmaya çalışanlar vardır. Bazıları doğal düşünme ya da yaşama tarzlarına dönüş özlemi duyuyor ya da en azından, hane halkları ve emekçi örgütleri ağlarına dayalı alternatif topluluklar oluşturarak, çağımızın son derece örgütlü tüketimci kapitalizminin bön toplumsal yeniden üretim tarzlarına meydan okumaya çalışıyor. Ama sermayenin toplumsal yeniden üretime tüketimcilik mikrobunu yayma stratejisi inatçıdır, dayanıklıdır ve mal satmak için

hiçbir engel tanımayan reklamcılık ve pazarlama sektörü tarafından cömertçe desteklenmektedir. İkinci İmparatorluk Paris'inin büyük mağaza sahiplerinin pazar paylarını büyütme arayışındaki sloganı "kadınları yakalayın" dı. Yakın geçmişte bu slogan "çocukları yakalayın, daha küçük daha iyi" oldu ve tüketime yönelik reklamcılığı büyük ölçüde ele geçirdi. Çocuklar televizyon karşısında oturarak ya da bir i-pad ile bilgisayar oyunları oynayarak büyürlerse bunun psikolojik ve kültürel davranışlarında, dünyayı kavrayışlarında ve gelecekteki olası politik öznelliklerinin oluşumunda çok kapsamlı sonuçları olacaktır. Yeniden üretim tartışmalı ve çözümü zor bir sorundur, diyor Katz, bunun bir nedeni, kendileri de "çok sorunlu olan sosyal ilişkilerin ve maddi formların" yeniden üretimine yoğun biçimde odaklanmış olmasıdır. Bu nedenle, toplumsal yeniden üretimin devrimci duyarlılıkların kaynağı olması mümkün görünmüyor. Yine de muhalif politikalar dahil pek çok şey ona dayanıyor.

Toplumsal yeniden üretim, hayatın her alanını kapsaması nedeniyle en sinsi sermaye formlarından birinin eleştirisi için temel oluşturur. Henri Lefebvre üç ciltlik *Gündelik Hayatın Eleştirisi* ¹¹ kitabını yazarken tam olarak bunu amaçlamıştı. Bu kitapta bireyselliğin ("kişisel" bilinç ve bireycilik) eleştirisi; (ekonomik fetişizm ve ekonomik yabancılaşma olarak anladığı) paranın eleştirisi; ihtiyaçların eleştirisi (gerekli tüketimden değil tüketimcilikten kaynaklanan psikolojik ve ahlaki yabancılaşma); işin eleştirisi (işçinin yabancılaşması), özgürlük kavramının ve ideolojisinin eleştirisi (doğa üzerinde ve insan doğası üzerinde iktidar) ele alındı.

Bunlar bizi kapitalist düzende gündelik hayatın başına gelenlere ve toplumsal yeniden üretimi böylesine değiştiren şeye karşı antikapitalist tepkilerin belli bir politik biçimine yönlendiriyor. Gündelik hayatın yozlaşmalarına ve toplumsal yeniden üretimin özerkliğini yitirip kontrolünün sermayeye ve kapitalist devlete kaptırılmasına karşı bir yığın yabancılaşmanın yok edilmesi kolektif politik tepkinin en önemli unsuru bir yığın yabarcılaşmanın yok edilmesi olmalıdır. Burada bu duruma biricik tepkinin, her istediğini yapabilen yalıtılmış hane halkı yaratmak olduğu söylenmiyor. Alternatif yol, hane halklarını "medeni" değerlerle dolu ortak bir hayatı başarmaya ve geliştirmeye odak-

lı sosyal ağına içine yerleştirmektedir. Bu konuyu sonuç bölümünde ele alacağız. Bu arada, sermayenin bir diğer temel çelişkisinin özünde yer alması nedeniyle Lefebvre'in dile getirdiği son nokta da –özgürlüğün eleştirisi– özel dikkat gerektiriyor; on dördüncü çelişkiyi incelerken bu nokta üzerinde duracağız.

Ama kesin olan bir şey var. Toplumsal yeniden üretim dünyasını parasallaşmaya ve piyasa güçlerine açarak o dünyada güçsüzleri güçlendirmeye çalışan sözde “radikal” strateji kesinlikle yanlış hedefe yönelmiş demektir. Nüfusun büyük bölümü için finansal okuma yazma sınıfları açmak o insanları düpedüz yırtıcı pratiklere maruz bırakacaktır; kendi yatırım portföylerini yönetmeye çabalarken, köpek balıklarıyla dolu bir denizde yüzen minik balıklara benzeyeceklerdir. Mikrokredi ve mikrofinansman araçlarını sunmak insanları piyasa ekonomisine katılmaya cesaretlendirir ama insanların katlandığı olağanüstü zahmet karşılığında ancak asgari kazanç sağlamalarına izin verir. Toprak ve gayrimenkul sahipliğini hukuksal hak kapsamına almak ve böylece marjinal kesimlerin hayatına ekonomik ve sosyal istikrar kazandırmaya çalışmak, uzun dönemde kesinlikle o insanların mülksüzleşmesine ve geleneksel kullanım hakkına dayanarak barındıkları mekânlardan ve yerlerden uzaklaştırılmalarına neden olacaktır.

Özgürlük ve Tahakküm

Taş duvarlar değildir hapishaneyi kuran
Ne de demir parmaklıkların eseridir zindan
Masum ve sessiz zihinler için o
Bir inziva yuvasıdır;
Gönlümde özgürsem
Ve ruhumda, özgürüm o zaman
Yücelerde süzülen melekler ancak
Böyle bir özgürlüğü tadar.

İşte böyle demiş Richard Lovelace sevgilisi Althea'ya hapishaneden yazdığı ünlü şiirinde. Lovelace 1642'de Parlamente'ye ruhban sınıfının kaldırılmasını sağlayacak bir yasa çıkarılması hakkında dilekçe verdiği için hapse atılmış. Yani Parlamente'ye dilekçe verme özgürlüğünü kullandığı için hapsedilmiş. Bu olayın zamanlaması önemlidir. Olay, Anglikan Kilisesi'nin gücünü dizginleyen ve Kral I. Charles'ın idamıyla doruğuna varan İngiliz İç Savaşı'nın ilk evresinde yaşandı. Christopher Hill'in dediği gibi, o sıralarda dünya, bireysel haklar ve özgürlükler ve kamu malı sayılan mallar (bu konuda pek çok tartışma yürütülüyordu) üzerindeki kolektif ve ortak çıkarlara ilişkin düşünce ve ideolojilerini dile getirmeye çalışanların yol açtığı politik, dinsel ve sosyal çalkantılarla "alt üst olmaktaydı." Her türlü anlaşmazlıkta kraların ve resmi Kilise'nin kutsal hakları (Kilise'ye karşı olanların hakları değil) şiddetli hücumlara maruz kalıyordu. Peki ama bu kurumların yerini almaya hangi politik kurumun gücü yeterdi ve bunu başardığı takdirde hangi özgürlükleri getirecekti?

Lovelace'in şiirinde yansıtılan duyarlılıklar çok canlı ve güçlüdür. Sermayenin yöntemlerine alışmış olan çoğumuz bizi çevreleyen du-

varları ve engelleri unuttur ve düşünce özgürlüğüne sahip olduğumuzu sanırız. Şu anda yaşamakta olduğumuzdan farklı bir durumu hatta bir dünyayı bile hayalimizde kolayca canlandırabiliriz. Hatta dünyamızı farklı bir imgeyle yeniden yaratacak etkin adımları bile tahayyül edebiliriz. Seçenekleri özgürce hayal etme imkânımız var madem, tarihi ve coğrafi koşulların seçenekler ve bunları gerçekleştirme imkânı bakımından pek de ümit verici olmadığına farkında olsak bile hayallerimizi gerçeğe dönüştürmek için neden özgürce mücadele etmeyelim? Bu görüşü benimseyenler yalnızca sağcı liberter romancı Ayn Rand'in izleyicileri değil. Marx dahil, her tonda radikaller hevesle katılırlar bu görüşe. Eninde sonunda diyor Terry Eagleton *Marx Neden Haklıydı?* adlı kitabında, "bireylerin özgürce gelişmesi onun siyasetinin tüm hedefiydi, yeter ki bu bireylerin müştereken gelişmenin bir yolunu bulmak zorunda olduklarını aklımızdan çıkarmayalım."² Rand'i Marx'tan ayıran nokta Marx'ın yaratıcılığın hakiki gelişimini başarmanın (Aristoteles'in iyi hayat kavramına kadar uzanan bir ideal) en iyi yolunun, gerçek bireysel özgürlük dünyasını kurmak için yoksunlukların ve maddi zorunlulukların yarattığı engelleri kaldırmak ve bu amaçla kolektif ruhla başkalarıyla işbirliği ve dayanışma kurmak olduğunu görmesidir.

Ama bütün bunların gerisinde münasebetsiz bir soru var: Zamanımızda özgürlüğün anlam ve tanımında antikapitalist seçenekleri kucaklayamayan bir şey mi var? Ben de özgürlüğümü kullanarak böyle alternatiflerin peşine düştüğüm için sonunda Lovelace gibi hapse mi gireceğim? Acaba farkında bile olmadan kısmi, temelsiz ve sonuç olarak yasakçı statükoyu destekleyen ve sermayenin çarpık insan hakları ve sosyal adalet vizyonunu kuvvetle doğrulayan serbestlik ve özgürlük kavramları ile mi hareket ediyoruz? Ekonomik motorunun bazı temel ama yanlış serbestlik ve özgürlük kavramlarına bağlılığı bu kadar güçlü mü ki sermaye, hayati bir politik mesele olan tahakküme karşı özgürlük sorununa en kötüsü girişimci, en iyisi liberal hümanist yaklaşım dışında bir çözüm bulamıyor?

Başkanların göreve başlama konuşmalarının neredeyse tümüne ABD'nin serbestlik ve özgürlük için var olduğu ve bunlar için her türlü fedakârlığı yapmakla, bunlara yönelecek tüm tehditleri önlemek için imkânlarını sonuna kadar zorlamakla kalmayıp serbestlik ve özgür-

lüğün tüm dünyada yayılmasını teşvik için de gücünü ve nüfuzunu kullanacağı ifadeleri egemendir. Tüm konuşmalarında serbestlik ve özgürlük sözcüklerini defalarca kullanan George W. Bush, Amerikan geleneğini tumturaklı sözlerle şöyle anlatmıştı (o sırada ABD Irak'a karşı uydurma nedenlerle savaş başlatmıştı): "Özgürlüğün güçlendirilmesi zamanımızın çağrısıdır. Ülkemizin çağrısıdır. Fourteen Points'ten (On Dört Madde, Woodrow Wilson) Four Freedoms'a (Dört Özgürlük, Theodore Roosevelt), Westminster Konuşması'na (Ronald Reagan) kadar Amerika gücümüzü ilkenin hizmetine koymuştur. Özgürlüğün doğanın tasarımı olduğuna inanıyoruz. Özgürlüğün tarihin istikameti olduğuna inanıyoruz. İnsani gerçekleşmenin ve mükemmelliğin özgürlüğün sorumlu biçimde kullanılmasıyla mümkün olduğuna inanıyoruz. Ayrıca inanıyoruz ki, özgürlük -değer verdiğimiz özgürlük- yalnızca bizim için var olamaz. Tüm insanlığın hakkı ve yetkisidir." Londra'daki Mansion House'da Britanyalı parlamenterlere konuşmasında düşüncelerinin dayanaklarını şöyle açıklamıştı: "Bizler zaman zaman nahif bir inanca, özgürlüğün dünyayı değiştirebileceği inancına kapılarak yanılıyoruz: Bu bir hata ise eğer, nedeni çok fazla John Locke ve Adam Smith okumamızdır."³ Bush'un bu yazarları gerçekten okuduğunu düşünmek insanı afallatıyor; ama iddialarını bu erken dönem siyasal iktisat önermelerine dayandırması yine de çok önemli.

ABD'nin serbestliği ve özgürlüğü korumayı böylesine önemsemesi ne yazık ki dünyanın büyük bölümü üzerinde sistemli biçimde emperyal ve yeni-sömürgeci hâkimiyeti meşrulaştırmak amacıyla kullanıldı. ABD mutlak değerler olarak serbestlik ve özgürlük arayışında zora ve şiddete başvurmakta hiç tereddüt göstermedi ve göstermiyor. ABD'nin demokratik yollarla seçilmiş liderlere karşı darbeleri desteklemek için yürüttüğü örtülü operasyonların uzun bir geçmişi vardır (1954'te Guatemala'da Jacobo Arbenz'e, 1973'te Şili'de Salvador Allende'ye yönelik darbeler ve daha yakınlarda Venezuela'da Hugo Chavez'e karşı düzenlenen başarısız girişim). Kendi ülkemize gelince, artık devletin yurttaşların özel haberleşmelerini yaygın biçimde izlediği, tüm şifreli numaraların devlet yetkilileri tarafından çözüldüğü (böylece banka hesaplarımıza, tıbbi ve kredi kartı kayıtlarımıza eriş-

bildiği) bir dünyada yaşıyoruz ve bütün bunlar bizi terör tehdidinden uzak, güvende tutmak adına yapılıyor. Serbestlik ve özgürlük arayışı geniş bir yelpazeye yayılan pek çok baskıcı pratiğe yetki veriyor. Amerikan halkının büyük bölümü bu çelişkiyi ya tümünden unutmuştur ya da ona o kadar alışmıştır ki, canı gönülden sarıldığı esinleyici serbestlik ve özgürlük retorığının sınırlı ve ahlaksız kazanımlar için yürütülen pejmürde tahakküm operasyonlarıyla nasıl sık sık sakatlandığını nadiren fark edebiliyor; kuşkusuz Irak'taki Ebu Gureyb'ten Küba'nın Guantanamo Körfezine, Afganistan'da yürüttüğü kara harekâtına varan kronik insan hakları ihlallerinden söz etmeye gerek bile yok. Hatta Uluslararası Af Örgütü Guantanamo'daki "dehşet verici insan hakları ihlalleri" nedeniyle ABD'yi açıkça suçladı ama ABD hükümeti bu suçlamaları pişkince reddediyor. Ne yazık ki bu tür geri gidişler yeni değildir. "Savaş barıştır. Özgürlük köleliktir. Cehalet kuvvettir" diye yazmıştı George Orwell *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* adlı kitabında ve şüphesiz bunları yazarken aklında o zamanın Sovyetler Birliği vardı.

Bütün bunlar karşısında şu sonuç cazip görünüyor: Serbestlik ve özgürlük arayışına ilişkin politik retorik bir sahtekârlıktır; Bush gibi ikiyüzlülerin satın alınabilir çıkarlar, gasp ve tahakküm peşinde koştuklarını gizleyen maskedir. Ama bu, köylü ayaklanmalarından devrimci hareketlere (Amerikan, Fransız, Rus, Çin vb.) köleliğin kaldırılması için verilen mücadeleye, halkları sömürgeci yönetimin zincirlerinden kurtarmak için yürütülen savaşa kadar, özgürlük adına dünya medeniyetinin işleyişinde depremler yaratarak onu yeniden şekillendiren diğer tarihin gücünü inkâr etmek olur. Bütün bu saydığımız gelişmeler olurken bir yandan da toplumsal güçlerin ırk ayrımcılığına karşı ve medeni haklar, işçi hakları, kadın hakları ve diğer birçok azınlık (LGBT, yerli halklar ya da engelliler) hakları için yürüttükleri mücadeleler sonucunda özgürlük ve serbestlik alanları genişletiliyor. Tüm bu mücadeleler kapitalizmin tarihi boyunca toplumsal dünyamızı değiştirmek üzere çok çeşitli yollarda adım adım ilerledi. Tiranların yönetimine karşı protestocuların diktiği özgürlük ağaçları heba olmadı. "Özgürlük, şimdi!" çığlıkları sokaklarda yankılanırken, egemen sosyal düzen, sonunda sunduğu şeyin simgesellikten öte bir değer taşımadığı anlaşılsa bile, titremek veya ödün vermek zorunda kalıyor.

Halkın serbestlik ve özgürlük arzusu da sermayenin tarihi boyunca etkili itici güç oldu. Yönetici sınıfların ve politik temsilcilerinin retoriğinde bayağılaştırılsa ve yozlaştırılsa da özgürlük arayışı kolay kolay durmayacaktır. Ama bir de madalyonun karanlık tarafı var. Bu yürüyüşün belli bir noktasında (özellikle hedefine yaklaştığı bir noktada) tüm bu ilerici hareketler peşinde oldukları serbestlik ve özgürlüğün gerçekleştirilmesi için kimin ya da neyin tahakküm altına alınacağına karar vermek zorunda kalacaklar. Devrim koşullarında birilerinin damarına basılması gerekir ve bir soru sorulur: Kimin damarına neden basılır? Biçare Lovelace sonunda hapse girer ve bu haksızlıktır. Fransız Devrimi sırasında “özgürlüğü, eşitliği, kardeşliği” güçlendirmek adına Terör uygulanmıştı. İnsanlığın kurtuluş ümidi polis devletinin baskısıyla desteklenen bürokratik ve kemikleşmiş devlet yönetimi tarafından paramparça edildiğinden komünist isyancı nesillerin umutları ve hayalleri bu çelişkinin kayalıklarında parçalandı. Benzer şekilde, sömürgecilik-sonrası dönemde vatandaşlık hakkı verilen eski sömürge halkları ulusal kurtuluş ve özgürlük mücadelesinin kendilerine sonsuz özgürlük getireceğine inanmışlardı ama şimdi özgürlüklerinin geleceği için düş kırıklığı yaşıyor, belki de korkuyorlar. Güney Afrika yıllarca ırk ayrımcılığına karşı yürütülen amansız mücadeleden sonra yoksulluk ve ihtiyaçların baskısından kurtulma açısından ayrımcılık dönemine göre daha iyi durumda değil. Dünyanın Singapur gibi bazı yerlerinde, bireysel özgürlüklere ciddi sınırlamalar uygulanıyor ve özgürlükler hızla yükselen maddi refah uğrunda feda ediliyor.

Burada devasa bir çelişki olduğu açık. Özgürlük ve tahakküm el ele gider. Tahakkümün dehşet verici yöntemleriyle bir şekilde uğraşmak zorunda kalmayan özgürlükten bahsedilemez. Bir yığın olumsuzluk karşısında kişinin kendi korkuları üzerinde, kötümserler ve şüpheciler üzerinde, ayrıca kuşkusuz dış düşmanlar üzerinde tahakküm kurulması daha geniş özgürlüklerin yolunu açmak için gerekli olabilir. Özgürlük ile tahakkümün bu birliği daima çelişkili bir birliktir. Haklı bir davayı sürdürmek için haksız araçlara gerek duyulabilir.

Zıt anlamlı özgürlük ve tahakküm terimleri incelikli, nüanslı ve örtülü (tahakküm sanki baskı altına alınanlar tarafından onaylanıyor gibi gösterilebilir ya da ikna ve ideolojik manipülasyon yoluyla ku-

rulabilir) biçimler alan bir çelişkinin aşırı uçlarında yer alıyor. Ama ben en pervasız ve rahatsız edici lisanı kullanacağım; çünkü özgürlük uğrunda vefakârca, zaman zaman canlarını vererek mücadele eden ama sonraki nesillerin bir başka tahakküm biçiminin karanlık sularında yüzdüğünü fark eden milyonların yaşadığı yanılısamanın temelinde mücadelenin potansiyel sonuçlarının öngörülememesi yatıyor. Özgürlük ve kurtuluş için verilen her mücadele kimin üzerinde tahakküm kurmaya hazırlandığı sorusuna işin başında cevap aramak zorundadır. Ayrıca, özgürlüklerini korumanın bedelinin, eski ya da yeni tahakküm formlarının yeniden egemen olmasına karşı uyanıklığı hiç elden bırakmamak olduğunu da bilmek zorundadır.

John Locke ve Adam Smith'e göndermeler bu noktada geçerlilik kazanıyor. Çünkü klasik liberal siyasal iktisadın önerdiği şey, yalnızca ütopik evrensel kapitalizm modeli değil, Fransız düşünür Michel Foucault'nun hararetle savunduğu gibi, devlet gücünün keyfilliğini sınırlayan, aynı zamanda bireyleri piyasa sisteminin kurallarına göre davranmaya yönelten ve buna muktedir kılan özdenetimli yönetim sisteminin temeli olacak bireysel serbestlik ve özgürlük vizyonuydu.⁴ Benlik üzerindeki tahakküm ve disiplin bireyde içselleştirilmişti. Bunun anlamı şuydu: Egemen özgürlük ve serbestlik kavramları özel mülkiyet ve bireysel haklara dayalı piyasa mübadelelerinin karakteristiği olan sosyal ilişkilerin ve yasaların derinliklerinde gömülüydü (bugün de aynı durum geçerlidir). Bunlar özgürlük alanını kesin olarak tanımlıyordu; bu özgürlüklere yönelik herhangi bir meydan okuma acımasızca bastırılmalıydı. Toplumsal düzen Herbert Marcuse'nin "baskıcı hoşgörü" dediği güçle kuruluyordu; serbestlik ve özgürlüğü genişletme ihtiyacı ne kadar güçlü olursa olsun kimsenin ötesine geçmeye cüret etmeyeceği varsayılan katı sınırlar vardı; bu arada hoşgörü retoriği hoş görülemeyecek olan şeyleri hoş görmemizi sağlamak için kullanılıyordu.⁵

Bütün bu tablo hakkında şaşırtıcı tek nokta, farkına varıp üzerinde düşündüğümüzde şaşırtıyor olmamızdır. Nihayetinde, devletin uyguladığı şiddet ve tahakkümün piyasa özgürlüklerinin arkasında durması kaçınılmaz değil mi? On sekizinci yüzyıldan itibaren ortaya çıkan liberal devlet teori ve pratiklerinde anafikir devletin müdahalelerine ken-

disinin sınır koyması gerektiği ve pazar yerindeki bireysel ve özellikle girişimcilik pratiklerinde bırakınız yapsınlar ilkesini uygulamasıydı; bunu ataerkil himayecilik adına değil, hükümlerlik alanı dahilinde parasal servet ve güç birikiminin artırılması kendi çıkarına uygun olduğu için yapacaktı. Halk sık sık devletin kural koymada ve müdahalede aşırıya kaçtığından şikâyet eder; kuşkusuz bu sermayenin de değişmez yakınmasıdır. Zaman zaman iyi niyetlere dayanıp dayanmadığına bakılmaksızın devlet müdahalesini etkisizleştirme misyonu üstlenen politik hareketler doğar (ABD'deki Çay Partisi gibi). Tam zamanıdır diyor liberter eleştirmenler, devlet babanın gitmesi ve bireysel serbestlik ve özgürlüğün hakiki saltanatının başlaması için şartlar olgunlaştı.

Karl Polanyi bu ilişkileri çok iyi kavramıştır ama politik argümanın öteki tarafına bakmıştır. "Piyasa ekonomisinin sona ermesi" diye yazar farazi olarak, "daha önce eşi benzeri görülmemiş bir özgürlükler çağının başlangıcı olabilir. Hukuksal ve fiili özgürlük daha önce hiç görülmedik ölçüde genişletilebilir ve genelleştirilebilir; kurallar ve denetim yalnızca bir azınlığa değil herkese özgürlük sunabilir. Daha kaynağında kirlenmiş bir imtiyaz aksesuarı olarak değil, politik alanın dar sınırlarının çok ötesine, bizatihi toplumun sivil organizasyonuna yayılan, kazanılmış hak olarak özgürlük getirebilir. Böylece sanayi toplumunun herkese sunduğu boş zaman ve güvence ile yaratılan yeni özgürlük havuzuna eski özgürlükler ve insan hakları ilave edilecek. Böyle bir toplum adil ve özgür olmanın yükünü kaldırabilir."

Özgürlük alanının bu şekilde genişletilmesindeki güçlük, sınıfsal çıkarlardan ve büyük servet yoğunlaşmalarıyla bütünleşen pekişmiş ayrıcalıklardan kaynaklanır. Kendi özgürlüklerini güvenceye almış varlıklı sınıflar hareketlerinin ne şekilde olursa olsun sınırlandırılmasına direnirler, sosyalist totaliterliğin köleleri konumuna sürüklendiklerini iddia ederler ve hiç durmadan diğer sınıfların zararına kendi özgürlüklerinin genişletilmesi için propaganda yaparlar. "Özgür girişim ve özel mülk sahipliği özgürlüğün vazgeçilmezleri olarak ilan edilir. Başka temeller üzerinde kurulu toplumların özgürlüğü hak etmediği söylenir. Kuralların yarattığı özgürlük, özgürlüksüzlük olarak mahkûm edilir, sağladığı adalet, özgürlük ve sosyal yardım, köleliğin maskelenmesi diye yerin dibine batırılır... Bütün bunlar, gelir, tatil ve güvenlik

durumunun güçlendirilmesine gerek olmayanlar için tam özgürlük, mülk sahiplerinden korunmak için nafîle çabıyla demokratik haklarını kullanmaya kalkışan geniş halk kitlesi için ise üç kuruşluk ücret demektir.”⁶ İşte Polanyi, Friedrich Hayek’in 1942-3 tarihinde yazdığı, günümüze liberter sağın kutsal kitabı ve çok etkileyici bir metin (2 milyondan fazla satmış) olarak ulaşan *Kölelik Yolu* adlı kitabının ana tezlerini böyle güçlü biçimde çürütüyor.

Bu açmazın temelinde bizatihi özgürlüğün anlamı meselesinin bulunduğu açıktır. Liberal siyasal iktisadın ütopyacılığı “ideallerimize yanlış yön verdi” diyor Polanyi. “İktidarın ve zorlamanın yer almadığı bir toplumun ve güç kullanımının hiçbir işlev görmediği bir dünyanın mümkün olamayacağını kavrayamadı.” Mükemmel serbest piyasa toplumu görüşüne sımsıkı sarılarak “ekonomik meseleleri sözleşme ilişkileri ile, sözleşme ilişkilerini ise özgürlükle sınırlı tuttu.”⁷ Liberter Cumhuriyetçilerin inşa ettikleri dünya işte budur. Anarşist ve otomcu solun büyük kesimi de serbest piyasanın kapitalist versiyonunu şiddetle suçlasa bile bireysel serbestlik ve özgürlük hakkında aynı görüşü benimsiyor. Hangi politikayı benimsersek benimseyelim özgürlük ve tahakkümün çelişkili birliğinden kurtulmamız imkânsızdır.

Polanyi’ye göre bütün bunların politik sonucu şu oldu: “Ne seçmenler, ne mülkiyet sahipleri, ne üreticiler ve ne de tüketiciler, işsizliğin ve yoksulluğun oluşumunda rol oynayan böylesine zalimce özgürlük kısıtlamalarından sorumlu tutulabildi.” Bu tür durumlar hiç kimsenin denetleyemediği ve sorumlu olmadığı doğal nedenlerin sonucuydu. Böyle durumlara herhangi bir şekilde müdahale yükümlülüğü “özgürlük adına reddedilebilirdi.”⁸ Cumhuriyetçilerin çoğunlukta olduğu ABD’deki Temsilciler Meclisi özgürlükleri güçlendirmek ve genişletmek adına, giderek daha da yoksullaşan bir kitleye yemek kuponu yardımının iptali yönünde gönül rahatlığıyla oy kullanabiliyor (bu arada tarıma dayalı sanayi sektörüne sübvansiyon verilmesini onaylıyor). Polanyi vardığı sonuca göre, klasik siyasal iktisadın ütopyacı vizyonunu ve aynı soydan gelen liberter politikayı terk etmeden özgürlük sorununu ele almamız mümkün değildir. Ancak o zaman “toplum gerçeğiyle” ve çelişkileriyle “yüzleşme cesaretini gösterebiliriz.” Aksi halde, bugün bütün çıplaklığıyla ortada olduğu gibi, özgür-

lüklerimiz toplumsal gerçekliğin inkârına bağlı olacaktır. Başkan Bush gibi sağ kanat politikacıları, söylemlerinde gerçekliği inkâr etmeyi kursosuzca başarmaktadırlar.

Serbestlik, özgürlük ve sermaye kavramları arasında ütopyacı siyasal iktisatçıların kurduğu derin ilişki bizi şaşırtmamalı. Zaten, emekten artı-değer sağlanması için sermayenin düzeninde emeğin tahakküm altına alınması ve görece özgürlüksüz bırakılması gerekir. Marx'ın ironik tarzda belirttiği gibi, emekçiler iki anlamda özgürdür: emek gücünü kime satacağını belirlemekte özgürdür ve aynı zamanda ücretli emeğin sunduğundan farklı geçim imkânı sağlayacak üretim araçları (örneğin toprak) üzerindeki hâkimiyetten de kurtarılmış ya da özgürleştirilmişlerdir. Emeğin üretim araçlarına erişim imkânlarından tarihsel kopuşu, sermayenin ücretli emeğe erişim özgürlüğü adına şiddet ve baskı uygulamalarıyla dolu uzun bir geçmişe dayanır; bu uygulamalar halen sürmektedir. Sermaye de kârlı imkânlar arayışında dünyayı dolayışma özgürlüğüne ihtiyaç duyuyordu; dolayısıyla daha önce gördüğümüz gibi, sermayenin hareket kabiliyetinin önündeki fiziksel, sosyal ve politik engeller kaldırılmalı ya da gevşetilmeliydi. "Bırakınız yapsınlar" ve "bırakınız geçsinler" sözleri kapitalist düzenin sloganı haline geldi. Bu prensip yalnızca hareket kabiliyeti için değil, diğer kapitalistlere ya da bir bütün olarak ekonomiye yönelik dış kaynaklı zararların kabul edilemez veya tehlikeli boyutlara ulaşması nedeniyle devlet müdahalesinin gereksinisi dışında, kural koyucunun müdahalesinden kurtuluş için de geçerlidir. Doğal kaynakları bölgesel ve yerli halkların elinden ganimet olarak almak, gerekli gördüğünde tüm peyzajı imha etmek ve yağmalamak, yeniden üretim amacıyla ekosistemlerin kullanımını yoğunlaştırmak ve bazı durumlarda kapasitelerinin üzerine çıkarmak sermayenin vazgeçilmez özgürlükleri oldu. Sermaye (çoğunlukla sermayenin kendi amaçları için maşa olarak kullandığı) kamu çıkarlarının gerektirdiği durumlar hariç, devletin özel mülkiyeti korumasını ve kamulaştırma tehdidine karşı sözleşmelerin ve fikri mülkiyet haklarının güçlendirilmesini talep eder.

Sermayenin gereksindiği ve talep ettiği özgürlüklerin hiçbirisi itirazsız onaylanmadı. Aslında zaman zaman şiddetli çekişmeler yaşandı. Sermayenin özgürlüğünün kesinlikle başkalarının özgürlüksüzlüğüne

dayandığı pek çok insan tarafından fark edildi. Marx'a göre iki taraf da haklıdır; sermaye işgücünden mümkün olan en fazla emek zamanını almaya çalışıyor, emekçiler ise ölesiye çalıştırılmaksızın yaşama özgürlüklerini korumak istiyorlardı. Marx'ın ünlü sözleriyle, bu iki hak arasındaki kararı kuvvet belirler. Ne yazık ki, bu, siyasal iktisatçıların evrensel ilerleme ütopyaları adına meşrulaştırdığı sömürücü dünya idi ve en sonunda herkese fayda sağlayacağı varsayılıyordu. Ama demişti Marx, hakiki özgürlük alanı yoksulluğun geride bıraktığı noktada başladığına göre, kıtlık, yoksulluk, emek fazlaları ve karşılanmayan ihtiyaçlar yaratan bir siyasal iktisat sisteminin herkes için bireysel insani gelişimi mümkün kılan hakiki özgürlük alanına girmemize izin vermesi asla mümkün değildir. Bu konudaki çelişki şudur: Otomasyon ve yapay zeka uygulamaları şimdi yoksulluklardan arınmış Marksçı özgürlük rüyasını gerçeğe dönüştürmek için bol imkân yaratıyor ama sermayenin siyasal iktisat yasaları bu özgürlüğü durmadan erişemeyeceğimiz noktalara taşıyor.

Sermayenin ekonomik mantığının kemirici gücü ne yazık ki, dünyamızın zengin ve varlıklılarının giderek hapsediği setlerle çevrili güvenli sitelerden çıkarak özgürlük dünyasını genişletmeyi amaçlayan yoğun hümanist çabaların merkezine ilerliyor. Mesela Amartya Sen'in ibret verici eseri Özgürlükle Kalkınma adlı kitabını ele alalım; Sen, kitabında ekonomik mantığı, "özgürlük adına" insani sınırlarına doğru kuvvetle itiyor. Sen, özgürlüğü hem süreç hem de "hayatın gerçeklerine dayalı asli fırsatlar" şeklinde algılıyor. Buradaki farklılık önemli çünkü bu kitap emekçileri ve geniş halk kitlelerini tarihin öznel olarak değil yalnızca politikanın nesneleri olarak gören geleneksel sosyal refah devletinin eleştirisini içeriyor. Sen'e göre kitleleri harekete geçirmek ve ekonomik kalkınmanın etkin aktörleri olarak yeteneklerini geliştirmek, onları saygın bir hayatın gerektirdiği maddi fırsatlara (maddi mal ve hizmetlere erişim) kavuşacakları konuma getirmek kadar önemli bir iştir. Öznelin kaderlerini ve geleceklerini yabancılaşmadan uzak ve etkin olarak belirleme mücadelesine özgürce katılmak için maddi özgürlüklerinden gönül rızasıyla vazgeçebildiği birçok örnekten söz eder. Belki köleler ve serfler ücretli işçilerden maddi olarak daha iyi durumdaydılar ama ücretli işçilerin sahip oldukları

özgürlüklerden sırf bu nedenle vazgeçmeleri pek mümkün değildir. Kişisel katılım özgürlüğü ve kendi yeteneklerini geliştirme özgürlüğü kalkınmanın başarılmasında hayati önem taşır. Bu özgürlüklere sahip olmak yabancı ve çoğu kez devlet baba mefhumu dahilinde devlet güçlerinin dayattığı ve yönettiği maddi değişikliklere göre (ne kadar etkileyici olursa olsun) çok daha tercih edilebilir bir durumdur. Sen, bu özgürlük yaklaşımını gerek “değişimi değerlendirme analizinde, gerekse özgürlüğü hızlı değişimde etkili nedensel faktör olarak gören tanımlayıcı ve tahmin edici analizde” kullanır. Bu gelişme süreçleri “piyasaların, idari birimlerin, yasama organının, siyasi partilerin, sivil toplum örgütlerinin, hukukun, medyanın ve genel olarak tüm topluluğun işleyişiyle ilgili çeşitli sosyal kurumlar aracılığıyla gerçekleşir.” Sen’e göre bütün bunlar tam da “bireysel özgürlükleri güçlendirme ve sürdürme yönündeki etkileri nedeniyle kalkınma sürecine katkı yapabilirler.” Sen “bu farklı kurumların birbirleriyle etkileşimlerini ve perspektif rollerini içeren, bunlarla birlikte “değerlerin şekillenmesine ve sosyal etik evriminin doğmasına” da önem veren entegre bir anlayış geliştirmeye çalışıyor. Bunun sonucunda, çeşitli kurumlarla ve etkinliklerle bağlantılı, basit “sermaye birikimi” formülüne ya da piyasaların dışa açılmasına veya başarılı ekonomik planlamaya indirgenemeyecek farklı bir özgürlükler alanı ortaya çıkar.” Buradaki birleştirici unsur, “bireysel özgürlüklerin güçlendirilmesi süreci ve bunu gerçekleştirecek toplumsal kararlılıktır... Gelişme gerçekten, özgürlüğün sunduğu olanaklarla girilen hayati iş ortaklığıdır.”⁹

Fakat Sen’in bakış açısı ne kadar çekici olursa olsun, siyasal iktisadın ütopyacılığının bir başka uç versiyonunda yer alıyor. Özgürlük bir hedef değil de, Michel Foucault’nun “yönetimsellik” (*governmentality*) dediği olgunun aracı haline geliyor. Devletin tüm halkın özdisiplinini sağlamak için kullandığı araç özgürlüktür, burjuva kurumlarına, burjuva hayat tarzlarına (servet ve güç birikimi bağlamında kapitalist sınıfın tahakkümüne de) uyumu ve baş eğmeyi sağlayan şey de özdisiplindir. Başka bir deyişle, bu yaklaşımda sonuç sorgulanmıyor ve özgürlük süreçle bütünleşmiş olduğundan sonuca özgürlük adına meydan okunması gerekmiyor. “Özgürlükle kalkınmadan” kasıt budur.

Sen, çelişkiden arınmış bir dünya resmediyor. Sınıflar arasındaki (Polanyi'nin açıkça ortaya koyduğu türden) uzlaşmaz çelişkilerin ezi- ci gücünü, özgürlük ile tahakküm arasındaki gergin diyalektik ilişkiyi, bireylerin toplumsal servete el koyma gücünü, kullanım değeri-mü- badele değeri çelişkisini, özel mülkiyet-devlet çelişkisini önemsemi- yor. Somut konuşmak gerekirse, zıtlıklardan söz ediliyor ama Sen'in dünyasında bunların hepsi yönetilebilir niteliktedir. Bu zıtlıklardan herhangi birinin mutlak çelişki ve kriz nedeni olması ihtimali yok sayılıyor ya da krizin suçu kötü yönetime yükleniyor. Sen'in süreç boyunca gerçekleşecek, yabancılaşmadan arınmış bir özgürlük yakla- şımı geliştirme çabası övgüye değer; bu yaklaşımda çelişkisiz sermaye evreni varsayılıyor. Ama Polanyi'ye göre bu evren, sosyal gerçekliği yok sayan bir özgürlük fikrinin yaşama geçirileceği değil, gerçek tem- mel özgürlüklerin gerçekleştirilebileceği bir dünya kurmak için terk etmek zorunda olduğumuzu açıkça söylediği ütöpik evrendir.

Sen'den alıntılar keyfi olarak seçilmiş değil. Bana öyle geliyor ki Sen, kurallı, toplumsal sorumluluğa sahip, basit kalkınma ölçütlerine değil asil insancıl ideallere dayalı piyasacı kapitalist kalkınma yönte- mini kullanarak özgürlüğü genişletme imkânları arayışını mümkün olan en ileri noktaya taşımış ekonomisttir. Ama düzgün kurallara bağlandığı ve hakkıyla yönetildiği takdirde piyasa sisteminin insa- ni ihtiyaçları ve arzuları karşılamak için adil ve etkili bir yol olduğu ve yoksulluktan kurtuluşu özgürce başarabileceği şeklindeki temel inancı için hiçbir kanıt sunamıyor. Sevgili Hindistan'ının her yerinde borç para verenler yoksul kitlelerin ekmeğini gün be gün yağmalar- ken, Sen'in yaklaşımında para formunun yapısal çelişkileri hiç göze çarpmıyor. Nasıl başaracaklarını hiç bilmedikleri halde yoksulluğun ve hastalığın kökünü kazımaya yürekten inanmış sivil toplum örgüt- lerini ve yardım kuruluşlarını saran liberal hümanizm türü budur.

New York Times'da yayınlanan şaşırtıcı özeleştirici yazısında efsa- nevi milyarder yatırımcı Warren Buffett'in oğlu ve besteci Peter Buf- fett, birkaç yıl önce bir yardım vakfı kurması için babasından bağış aldıktan sonra dünya kapitalistlerinin iyilikseverliği ile tanışmasını ifşa ediyor. Daha başlangıçta, diye anlatıyor, "İyiliksever sömürge- ci demeye başladığım bir olgunun farkına varmıştım... Belli bir yer

hakkında çok az bilgisi olan insanlar (ben dahil) o yörenin sorununu çözeceklerini düşünebiliyorlardı... yörenin kültürü, coğrafyası ya da toplumsal örgütlenme tarzını hiç dikkate almadan.” Yatırım menajerleri, şirket yöneticileri ve devlet başkanları hep birlikte “odada bulunan diğer kişilerin sol elleriyle yarattığı sorunlara sağ elleriyle çözüm arıyorlardı.” İyilikseverlik (yalnızca ABD’de 9,4 milyon kişinin istihdam edildiği ve bağış miktarının 316 milyar dolara ulaştığı) devasa bir işkolu haline gelirken küresel eşitsizlikler kontrolden çıkıyor, “bir azınlık için muazzam servet yaratan sistem durmadan daha çok insanın hayatını ve toplulukları mahvediyor.” İyilikseverlik diğerleri ölmeyecek kadar geçinip giderken “zenginlerin geceleri daha rahat uyumalarını sağlayan bir tür “vicdan temizleme” yöntemi oldu. Ne zaman birisi iyilik yaparak kendini daha iyi hissetse, dünyanın başka yerinde (ya da başka bir sokakta) bir diğeri, kendini geliştirmesine ya da mutlu ve doyurucu bir hayat yaşamasına imkân vermeyen sistemin içinde hapsolacak.”¹⁰ Buffett’in sözlerinin Sen ve Marx’ınkilerle uyumu, sosyal sorunları asla çözmemiş sürekli evirip çeviren burjuva reformculuğunun hazin tarihi gibi çarpıcıdır.

Hızla büyümekte olan bu güçlü “iyiliksever-sanayi kompleksi” kapitalist ekonomi mantığının her zamankinden daha sıkı ilkelerinin uygulanmasıyla yıpratılmaktadır. İyilikseverliğin değeri diyor Buffett, “yatırımın getirisi sanki başarının tek ölçüsüyümüş gibi” belirleniyor. Mikrofinansman ilkelerinin özel mülkiyet hakkıyla donatılmış küçük girişimler şeklinde yeniden tanımlanan kayıt dışı sektöre uygulanması ekonomik açıdan rasyonel görünebilir. Ama, diye soruyor Buffett, “bunun gerçek amacı nedir? İnsanlar kuşkusuz borçlanma ve faiziyle geri ödeme sistemimize katılmayı öğrenecekler. İnsanlar bizim mal ve hizmetler evrenimize girmek için günde 2 dolarlık kazancın üstüne çıkacaklar ve böylece daha fazla satın alabilecekler. İyi ama bütün bunlar canavarı beslemiyor mu?” Kesinlikle besliyor. Başka yerdeki efektif talep yetersizliği sermayenin gerçekleşmesini tehdit ederken ve borç yükümlülükleri ve borç köleliği sonucunda gaspa dayalı birikim pratikleri (ve daha az yasal yağmacı pratikler) sermayenin genel getiri oranlarını yükselten cazip takviye haline gelirken fırsattan yararlanıp canavarı besliyor. Ne yazık ki, bu noktada Buffett kendi baskıcı hoş-

görü koşullarının duvarlarına çarpıyor. “Ben gerçekten kapitalizmin sonlanması için çağrı yapmıyorum” diye bağlıyor sözlerini çekingen bir tavırla, “hümanizm çağrısı yapıyorum.” Ama eleştirdiği pratikler tam olarak kapitalist hümanizmin hedeflediği şeylerdir. Baskıcı hoş-görünün çağdaş versiyonunu epeyce aşan biricik çözüm, sağ eliyle yardım etmeye çalıştığı insanları sol eliyle tahakkümü altına alma özgürlüğü sayesinde çok iyi beslenen (kapitalist) canavarla yüzleşmeyi başaran devrimci hümanizmdir.

Marx, burjuva serbestlik ve özgürlük kavramlarının halkın çıkarlarına karşı kullanıldığı tarafsız yöntemleri incelemekle yetinmedi. Gerçekten özgür bir toplumda hakiki zenginliğin anlamı hakkında en derinlere inen araştırmalar yaptı. *Grundrisse*’de şöyle yazar:

Bayağı burjuva tarzından soyutlandığında, insani ihtiyaçların, yeteneklerin, zevklerin, üretici güçlerin vb. evrensel mübadeleyle yaratılmış evrenselliklerinden başka nedir zenginlik? İnsanın doğal güçler üzerindeki, doğa dediğimiz şeyin ve insanlığın kendi doğasının üzerindeki efendiliğinin tam olarak gelişmesi mi? İnsanın yaratıcı potansiyelinin tam olarak anlaşılması...yani tüm insani güçlerin önbelirlenmiş bir mukayese çubuğu ile ölçülmüş olarak değil, başlı başına bir amaç olarak geliştirilmesi mi? İnsanın kendini tek bir özgüllük olarak üretmeyip bütünlüğünü üretmesi mi? Olduğu halde kalmamak için çabalayan, sonsuz oluşma sürecindeki insan mı? Burjuva iktisadında -ve buna tekabül eden üretim evresinde- insani öze ilişkin bu mükemmel kavrayışın içi tamamen boşaltılır ve bu topyekûn nesneleştirme tam bir yabancılaşma olarak boy gösterir.¹¹

Marx bu ifadede tahakküm (“efendilik”) sorununa yer vermekten kaçınmaz. Devrimci durumlarda özgürlük ile tahakküm arasındaki çelişkinin gücünün farkındadır. “Yahudi Sorunu Üzerine” adlı kitabında şunu sorar: “İnsanın özgürlük hakkı siyasal hayatla çelişkiye düştüğü noktada sona erer, oysa teoriye göre siyasal hayat insanın haklarının, bireysel insanın haklarının güvencesinden başka bir şey değildir, öyleyse hedefiyle çelişkiye düştüğü anda neden vazgeçilmesi gerekiyor bu haklardan? Marx’ın aklında Fransız Devrimi’nde basın özgürlüklerinin kısıtlanması örneği vardı. Bu durum bugüne kadar çözülemedi bir “bilmece” olarak kaldı: Siyasal tahakkümü yıkanların zihninde ilişki neden baş aşağı dönüyor ve hedef araç konumuna yerleşirken

araçlar hedef halini alıyordu?¹² Marx, George Orwell'dan çok önce özgürlüğün nasıl köleliğe dönüştüğü bilmecezinin özüne inmişti.

Marx yanıtı Rousseau'nun eserlerinde bulduğunu düşünmüştü:

Bir toplumun kurumlarını oluşturmaya kalkışan kimse deyim yerindeyse, insan doğasını değiştirecek, başlı başına mükemmel ve ayrı bir bütün olan her bireyi, ona hayat ve varlık kazandıran büyük bir bütünün parçası haline getirecek; insanın strüktürünü güçlendirmek amacıyla onu değiştirecek; tabiatın hepimize sunduğu fiziksel varoluşu ahlaksal varoluşa çevirecek kapasiteye sahip olmalıdır. Kısacası, insanda mevcut güçleri söküp alarak ona, başka insanların yardımı olmaksızın kullanamayacağı, yabancı olduğu yeni güçler kazandırmak zorundadır.¹³

Bir başka deyişle, tam olarak sosyalleşmiş birey, tek başına yaşayan bireye göre farklı bir siyasal öznelilik, özgürlüğün anlamına ilişkin farklı bir kavram geliştirir.

Bu yanıt, tarihi önemine göre aşırı heyecanlı, üstünkörü olabilir ama yine de araştırmayı verimli sonuca yönlendirdiği kesindir. İnsanın özgürlüğü bireysel özel mülkiyet hakları rejimi tarafından mı yoksa organize olmuş bireylerce ortaklaşa yönetilen müşterek haklar rejimi tarafından mı daha iyi savunulur? Eninde sonunda kapitalist sınıfın tahakkümü uğrunda seferber edilen bireysel özgürlükler ile gaspa maruz kalmış sınıflar tarafından daha geniş sosyal ve kolektif özgürlükler için yürütülen sınıf mücadelesi arasında zor bir seçim yapma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıyor muyuz?

Rousseau'nun çözümlemesinde yer alan ve Marx'ın düşüncesinde çifte görev ifa eden önemli bir noktaya da dikkat çekelim. Devrimci değişimler yaratıcı yıkım içerir. Bir şeyler kaybedilir ama bir şeyler kazanılır. Rousseau açısından kaybedilen şey (Rousseau'nun teorisinde doğa durumundan türetilen ama Marx açısından burjuva devriminin bir ürünü olan) tecrit edilmiş bireyciliktir. Tecrit edilmiş bireycilik yeni ama "yabancı" imkânlar karşısında dayanamayıp sahneden çekildi. Gasp mağduru sınıfların yabancılaştırmadan arınmış özgürlüklerini kazanabilmeleri için burjuvazinin bireyselleşmiş geçmişine yabancılaştırılması gerekiyordu. Bu bakış, Marx'ın yabancılaştırma teorisini ters yüz ediyor: Devrimci geçiş sürecinin hayati momentlerinde yabancı-

laşma momentine hem olumlu hem de olumsuz kuvvetler yüklenir. Çelişkili tepkiler üretme potansiyeli taşımayan hiçbir çelişki yoktur.

Marx, her yanımızı kuşatan yaratıcı ama kolektif insani gelişme potansiyelini açığa çıkarmak için bireyci burjuvazinin servet ve değer kavramlarını yıkmaya (ya da onlara "hâkim olma") ihtiyacıyla sözcükleri didiklemez. Margaret Thatcher'ın bile bu noktada kayda değer bir farklılık saptaması ve kimyaya meraklı, eli sıkı, acımasız bir bakkal kızının bile bazı yüce düşünceler geliştirebildiğini kanıtlaması ilginçtir. "Yanlış olan şey servet yaratmak değil" demişti (gerçi ben kendisinin Marx'ın tüm bireysel insani kapasitelerin ve güçlerin eksiksiz gerçekleşmesi şeklindeki servet kavramına vakıf olduğundan kuşkuluyum) "bizatihi para aşkıdır."

Gerçek özgürlük dünyası kesinlikle öngörülemez niteliktedir. "İnsani gelişme bir kez zincirlerinden kurtarıldığında" diyor Eagleton, "neler olacağını bilmek çok daha zorlaşacak. Çünkü kadınlar ve erkekler birbirlerine karşı sorumlulukları dahilinde istedikleri gibi davranmakta çok daha özgür olacaklar. Zamanlarının daha büyük kısmını çalışarak değil bugün boş zaman etkinlikleri dediğimiz faaliyetlerle geçirebilecek duruma gelirlerse nasıl davranacaklarını tahmin etmek daha da zordur. 'Şimdi serbest zaman etkinliği adını verdiğimiz' faaliyetler diyorum çünkü kapitalizmin sağladığı imkânları gerçekten çok fazla sayıda insanı işten kurtarmak için kullansaydık o insanların yaptıklarına boş zaman etkinliği demezdik. "Bunu yapabilseydik otomasyon ve yapay zekanın getirdiği tüm kolaylıklar, insanları anlamsız işlerde hapsedmek yerine serbest bırakmak için kullanılabilirdi. "Marx açısından" diyor Eagleton, "sosyalizm, kendi kaderlerimizi kolektif olarak belirlemeye başladığımız noktada başlar. Sosyalizm tam ciddiyetle yaklaşılacak demokrasidir, (büyük ölçüde) politik maskaralık olan demokrasi değil. İnsanların daha özgür oluşu, çarşamba günü saat beşte ne yapıyor olacaklarını söylemenin zorlaşması demektir."¹⁴ Ama bununla, sosyalizmde özdisipline hiç yer olmayacağı, kendi tatminimiz ya da başkalarının iyiliği için özgürce yükleneceğimiz karmaşık görevlere bağlılık ve adanmaya hiç ihtiyaç duyulmayacağı ima edilmiyor. Aristoteles'in uzun zaman önce kavradığı gibi özgürlük, iyi hayatın ayrılmaz parçasıdır ve iyi hayat doğada olduğu gibi sürekli

yenilik arayışındaki etkin hayattır. Özgürlük ile tahakküm arasındaki diyalektiğin yabancılaşılmamış versiyonu, daima diğerleri ile dayanışma halinde potansiyelinin ve gücünün doruğuna ulaşmaya çalışan bireyler için mümkündür. Ama yabancılaşıma deneyimi ve doğurduğu çelişkili durumlar tecrübe edilmeksizin yabancılaşımdan arınmış ilişkiler gerçekleştirme çabasının ilerlemesi olanaksızdır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Tehlikeli Çelişkiler

Hareketli çelişkiler farklılaşarak evrilir ve sermayenin tarihi ve coğrafi evriminin gerisindeki dinamik gücün büyük bölümünü oluştururlar. Bazı durumlarda hareketleri ilerici karakter kazanabilir (ama şurada burada tersine dönüşler ve geri adımlar eksik olmaz). Coğrafi mekân üretimi gibi teknolojik değişim de genelde birikimli oldu ama her iki süreçte de güçlü karşı akımlar ve tersine dönmeler gözlenir. Kullanılan teknolojiler terk edilir ve unutulur, bir zamanlar canlı kapitalist etkinlik merkezleri olan yerler ve mekânlar hayalet kasabalara ve küçük kentlere dönüşür. Başka örneklerde, mesela tekel ile rekabet arasındaki ya da yoksulluk ile zenginlik arasındaki dengede hareket sarkacın salınmasını andırır. Özgürlük ve tahakküm gibi durumlarda hareket birbiriyle mücadele eden politik güçlerin alçalıp yükselmesine bağlı olarak daha kaotik ve düzensiz bir hal alır; toplumsal yeniden üretim gibi girift bir alanda ise, kapitalizmin tarihsel evriminin kavşak noktaları ve sermayenin spesifik gereksinimleri o kadar belirsiz, iç içe geçmiş durumdadır ki, çelişkilerin hareketinin yönü ve gücü düzensizleşir, nadiren tutarlılık gösterir. Kadın, engelli, cinsel azınlık (LGBT sosyal grupları) haklarında ve toplumsal yeniden üretimin (evlilik, aile, çocuk yetiştirme pratikleri vb.) çeşitli veçhelerinde katı kuralcı dinsel grupların haklarında kaydedilen ilerlemeler (gerçekten de ilerlemedir) sermaye ve kapitalizmin temel çelişkiler bağlamında birbiriyle ya da birbirine karşı nasıl çalıştığını ya da çalışmadığını kesin olarak belirlemeyi zorlaştırıyor. Bu durum toplumsal yeniden üretimin çelişkileri için geçerliyse, tahakküm ve özgürlük arasındaki girift çelişki için daha da geçerlidir.

Hareketli çelişkilerin yapılanması sermayenin ve kapitalizmin birlikte evrimindeki yenilikçi heyecanın ve enerjinin en büyük kaynağıdır ve yeni girişimler için zengin (bu sözcüğü kasten kullanıyorum; yalnızca sahip olunanları değil insani kapasitelerin potansiyel gelişmesi anlamında zenginliği anlatıyor) olanaklar yaratır. Bunlar daha iyi bir toplum umudunun örtülü olarak yer aldığı ve içinden alternatif tasarım ve yapıların yükselebileceği çelişkiler ve mekânlardır.

Temel çelişkiler gibi hareketli çelişkiler de sermayenin genel amacı doğrultusunda birbirleriyle tuhaf yollarla kesişir, etkileşir ve birbirlerini destekler. Mekân üretimi ve eşitsiz coğrafi gelişim dinamikleri gerek organizasyon tarzlarındaki teknolojik değişimlerden (örneğin

devlet aygıtları ve mülki organizasyon formları) gerekse ulaştırma ve mekân üretim teknolojilerindeki değişimlerden kuvvetle etkilenmiştir. Toplumsal yeniden üretimdeki ve özgürlük-tahakküm dengesindeki farklılaşmaların, bu unsurların kendileri de mekân ve eşitsiz gelişme üretiminin unsurları oluncaya kadar büyüdüğü alan, eşitsiz coğrafi gelişme alanıdır. Çok farklı üretim, sosyal organizasyon ve politik güç formlarının bir süreliğine gelişebildiği heterotopik mekânların yaratılması, sürekli olarak belirip kaybolan antikapitalist olasılık alanını işaret ediyor. Ademi merkeziyet, rekabete karşı tekel ve güç yoğunlaşması sorunlarının teknolojik ve örgütsel dinamizm üzerinde nüfuz kurmak, ekonomik avantaj uğruna jeopolitik rekabeti canlandırmak için devreye girdikleri nokta da burasıdır. Hiç şüphesiz bölgelerarası rekabet ve göçmen akınlarının yanı sıra, emek üretkenliğini artırmaya ve yeni üretim dalları yaratmaya yönelik rekabetçi yenilikler, yoksulluk-zenginlik dengesini durmaksızın değiştirmektedir.

Etkileşim halindeki bu dinamik çelişkiler çerçevesinde birçok alternatif politik projeler geliştirilecektir. Bunların birçoğu sermayenin kendi çelişkilerine gösterdiği spesifik tepkilerdir ve bu nedenle esas olarak, sürekli risk, belirsizlik ve bazen de kriz durumlarında sermayenin yeniden üretimini sağlamaya yöneliktir. Ama bu durumlarda bile sermayenin işleyişini antikapitalist alternatif perspektifleri ortaya çıkarmak üzere değiştirecek insiyatiflerin devreye sokulması için pek çok yöntem vardır. Marx gibi ben de inanıyorum ki, gelecek halihazırda bizi kuşatan dünyada büyük ölçüde mevcuttur ve (teknolojik yenilik gibi) politik yenilik de, mevcut ama şimdiye kadar yalıtılmış ve dağınık duran politik imkânların farklı bir tarzda bir araya getirilmesi meselesidir. Eşitsiz coğrafi gelişmeler, en azından sermayenin hâkim pratikleri tarafından yeniden özümсенene kadar, yeni işbirliği tarzlarının bir süreliğine gelişebileceği “umut mekânları” ve heterotopik durumlar yaratabilirler ancak. Yeni teknolojiler (internet gibi) tahakkümden kurtuluş için demokratik yönetim davasını güçlendirecek yeni potansiyel özgürlük alanları açar. Toplumsal yeniden üretim alanındaki girişimler, sosyal ilişkileri kökten değiştirerek insancıllaştırmaya, doğayla aramızdaki metabolik ilişkiye estetik yönden doyurucu ve duyarlı yaklaşılmaya istekli yeni politik özneler üretebilir. Bütün bu olasılıklara değinmekle

tümünün gerçekleşeceğini söylemiyoruz; ama şurası kesin ki herhangi bir antikapitalist politika, elinin altındaki imkânları kullanarak alternatif bir dünyanın inşasına varacak kendi yolunu arayıp bulmak için çelişkileri büyük bir gayretle incelemelidir.

Bunlar bizi potansiyel olarak ölümcül değilse de tehlikeli çelişkiler getiriyor. Marx'a atfedilen şu sözler ünlüdür: "Sermaye en sonunda kendi iç çelişkilerinin ağırlığı altında çökecektir." Marx'ın bunları söylediğine ilişkin bir kanıt bulamadım, ayrıca okuduğum eserlerine dayanarak böyle sözler sarf etmesi olasılığının son derece zayıf olduğunu düşünüyorum. Bu yorum kapitalizmin ekonomik motorunun, hiçbir etkin insan eylemine gerek olmaksızın mekanik şekilde bozulacağını varsayıyor. Marx'ın tavrı şöyledir: Sermaye belki sonsuza kadar işlemeye devam edebilir ama toprağı daha da bozarak, kitlesel işsizliğe yol açarak, sosyal sınıflar arasındaki eşitsizliği akıl almaz düzeylere vardırıarak, bireysel insani gelişme potansiyelini giderek yoğunlaştırdığı baskıcı ve otokratik yöntemlerle ezerek ve böylece boyun eğdirdiği insanlığın büyük bölümünü insanlıktan çıkararak (başka deyişle halen dünyanın büyük bölümünde yürütülen totaliter polis devleti izleme ve gözetleme uygulamalarını, militarize denetim sistemini ve totaliter demokrasiyi güçlendirerek) işleyişini sonsuza kadar sürdürebilir (Marksist-komünist gelenekteki bazı akımlara karşı, ayrıca Marx'ı eleştiren birçok kişinin ona atfettiği görüşlere karşı bu konuda genel olarak Marx'a katılıyorum).

Bunun sonucunda ortaya çıkan insanın yaratıcı potansiyelinin ve güçlerinin özgürce gelişiminin tahammül edilemez inkârı, parasal zenginliğin sınırsızca çoğaltılmasına, dar ekonomik sınıfsal çıkarların tatmini uğrunda sermayenin yarattığı imkân bolluğunun ziyan edilmesine ve gerçek insani olanak zenginliğinin boşa harcanmasına yol açar. Böyle bir manzara karşısında tek anlamlı politika, sermayeyi ve giderek despotlaşan sermaye sınıfı iktidarının oligarşik yapılanmasının dayattığı sınırlamaları aşmaya ve ekonominin yaratıcı olanaklarını çok daha eşitlikçi ve demokratik bir yapılanmanın inşasında kullanmaya çalışmaktır.

Kısacası benim tercih ettiğim Marx, devrimci hümanisttir, teleolojik determinist değil. Eserlerinde ikinci durumu destekleyici ifadeler rastlamak mümkündür ama ben, tarih ve siyasal iktisat üzerinde yazdıklarının büyük ölçüde birinci yorumu desteklediğine inanıyorum. “Ölümcül” sözcüğünü reddederek “tehlikeli” çelişkiler terimini seçmemin nedeni de budur; çünkü onlara ölümcül demek istem dışı bir kıyamet gibi bir son veya yapay kaçınılmazlık ve kanserli çürüme gibi yanıltıcı izlenim yaratacaktı. Fakat bazı çelişkiler, hem sermaye hem de insanlık açısından diğerlerine göre daha tehlikelidir. Bunların hangi çelişkiler olduğu yere ve zamana göre değişir. Sermayenin ve insanlığın geleceği konusunda elli ya da yüz yıl önce yazıyor olsaydık büyük olasılıkla bu metinde benim seçtiklerimden farklı çelişkilere odaklanacaktık. Çevre sorunu ve katlamalı büyümeyi sürdürmenin zorlukları 1945 yılında o kadar önemli olmayacaktı; o zamanlar jeopolitik uyuşmazlıkların yoluna koyulması ve eşitsiz coğrafi gelişme süreçlerinin, bu arada üretim ve gerçekleşme arasındaki çelişkili birliğin yeniden dengeye kavuşturulması (devlet müdahaleleri aracılığıyla) çok daha acil sorunlardı. Burada üzerinde odaklandığım üç çelişki, şu anda yalnızca sermayenin ekonomik motorunun çalışmasını sürdürme yeteneği açısından değil, ama asgari koşullarda bile insan hayatının yeniden üretimi için de en tehlikeli olanlardır. Bu çelişkilerden biri, ama yalnızca bir tanesi, potansiyel olarak ölümcüldür. Ama sınırsız sermaye birikiminin dayattığı evrim çizgisini değiştirecek devrimci bir hareket doğarsa bu ölümcül etkiyi yaratabilir ancak. Şimdiki yaşama tarzımızda köklü değişiklikler yapacak böyle devrimci bir ruhun kristalleşmesinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini yıldızlara bakıp söyleyemeyiz. Bu tamamen insan iradesine bağlı. Bu iradeyi kullanmaya yönelik ilk adım bilinçli olmak ve halihazırda karşı karşıya olduğumuz tehlikeleri ve seçenekleri bütün yönleriyle kavramaktır.

Kesintisiz Katlamalı Büyüme

Sermaye daima büyümeyi amaçlar ve zorunlu olarak katlanarak büyür. Bence sermayenin yeniden üretiminin bu özelliği artık son derece tehlikeli olmasına rağmen pek fark edilmemiş ve incelenmemiş bir çelişkidir.

Çoğu kişi bileşik faizin matematiğini tam olarak anlamaz. Katlamalı (ya da üstel) büyüme olgusunu ve potansiyel tehlikelerini de kavrayamaz. Michael Hudson'ın kısa süre önce yaptığı güçlü yorumda ortaya koyduğu gibi, karamsar geleneksel iktisat bilimi bile, bileşik faizin borcun yükselmesi açısından taşıdığı önemi fark edememiştir. ¹ Bunun sonucu, 2008 yılında dünyayı sarsan finansal kargaşanın izahının kilit önem taşıyan bir unsurunun karanlıkta kalması oldu. Acaba katlamalı büyüme sonsuza kadar sürdürülebilir mi?

Yakın geçmişte bazı ekonomistler arasında uzun süredir rağbet gören sürekli büyüme varsayımının yanlış olma ihtimali telaşa yol açtı. Mesela Robert Gordon kısa süre önce yazdığı makalesinde, son 250 yıl boyunca gerçekleşen ekonomik büyümenin, “insanlık tarihinde aynı hızda sonsuz ilerlemenin garantisi değil, bir daha tekrarlanamayacak emsalsiz bir dönem olabileceğini” öne sürdü. İddiası büyük ölçüde, kişi başına gelir artışlarına yol açan yeniliklerin gidişatının ve emek üretkenliğindeki etkilerinin değerlendirilmesine dayanıyor. Gordon başka bazı ekonomistlerle birlikte geçmişteki yenilikçi dalgaların, 1960'larda başlayan elektronik ve bilgisayarlaşmaya dayalı yeniliklerin çoğundan daha güçlü olduğunu düşünür. Ona göre bu yeni dalga genellikle sanılandan daha zayıf etkiler yarattı ve zaten şu anda büyük ölçüde sona erdi (doruk noktasına 1990'ların dot.com balonu ile vardı). Gordon'ın buna dayanarak yürüttüğü tahmine göre, “kişi başına gerçek GSMH'nin gelecekteki artışları, on dokuzuncu yüzyıldan bugüne uzanan dönemde hangi zaman aralığı alınırsa alınsın, azalan seyir izleyecektir; gelir dağı-

lımının en alt %99'luk diliminde kişi başına gerçek tüketim artışı onun da gerisinde kalacaktır." Sosyal eşitsizliğin artması; eğitimin maliyeti yükselirken kalitesinin azalmakta oluşundan kaynaklanan sorunlar; küreselleşmenin, çevre konusunda getirilen düzenlemelerin, demografik durumların (nüfusun yaşlanması), ağırlaşan vergi yüklerinin ve "tehdit edici" boyutlara varan tüketici ve devlet borçlarının etkileri gibi ABD'de esen bazı "ters rüzgârlar" son yenilik dalgasının yapısal zayıflığını daha da vahimleştirmiştir.² Ama bu "ters rüzgârlar" olmasa bile diye savunur Gordon, gelecek yine de, geçen 200 yıllık döneme göre daha durgun bir dönem olacaktır.

"Ters rüzgârlar"ın unsurlarından biri olan devlet borcu bu kitap yazıldığı sıralarda, ABD'de (başka birçok yerde de yansılanan) siyasi bir futbol maçı haline geldi. Bu durum medyada ve Kongre'de sert ve abartılı tartışmaların odağı oldu. Akıl almaz boyutlara ulaştığı tahmin edilen devasa borcun gelecek nesillere yük olacağı durmadan tekrarlanmakta ve böylece devlet harcamalarında ve sosyal ücretteki gaddarca (her zamanki gibi kuşkusuz, oligarşinin çıkarına) kesintilere destek sağlanmak istenmektedir. Aynı iddia (Yunanistan gibi) çeşitli ülkelerde yıkıcı kemer sıkma politikalarının dayatılmasını meşrulaştırmak için kullanılıyor; ama bu politikaların aynı zamanda Almanya gibi zengin ülkelerin ve daha genel olarak varlıklı tahvil sahiplerinin çıkarlarına hizmet ettiğini görmek için çok güçlü bir hayal gücü de gerekmiyor. Yunanistan'da ve İtalya'da demokratik yöntemlerle seçilmiş hükümetler barışçıl yollardan devrildi ve bir süre için yerlerini tahvil piyasalarının güvenini kazanmış "teknokratlar" aldı.

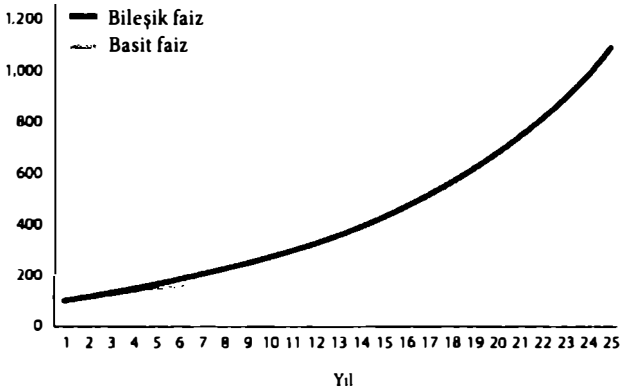
Bütün bu gelişmeler borç yükümlülüklerinin katlanarak artması, sermaye birikiminin katlamalı büyümesi ile bunların doğurduğu tehlikeler arasındaki ilişkinin tüm çıplaklığıyla görülmesini çok zorlaştırdı. Gordon'ın kaygısının esas olarak kişi başına GSMH ile ilgili olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu ölçüt, toplam GSMH'den oldukça farklıdır. Her iki ölçüt de demografik koşullara duyarlı olmakla birlikte bu duyarlılığı çok farklı şekillerde yansıtır. Tarihsel GSYİH verilerinin kabaca incelenmesi, sermayenin tarihi boyunca servet birikimi ve borçların birikimi arasında gevşek ilişkiyi açığa çıkarmakla birlikte, 1970'lerden bu yana servet birikimi ile kamu, şirket ve özel kesim

borç birikimi arasında çok daha sıkı bağlantı olduğunu gösteriyor. Günümüzde borçlardaki artışın sermaye birikimi artışının ön koşulu olduğuna ilişkin kuşkular doğuyor. Eğer bu tespit gerçeği yansıtıyorsa, ortaya şöyle tuhaf bir durum çıkar: Sağcı Cumhuriyetçilerin ve Avrupa'daki benzerlerinin (Alman hükümeti gibi) borçluluğu ortadan kaldıramasalar bile azaltmaya yönelik yoğun girişimleri, sermayenin geleceği açısından, işçi sınıfı hareketinin geçmişten bugüne yarattığından çok daha vahim tehdit oluşturuyor demektir.

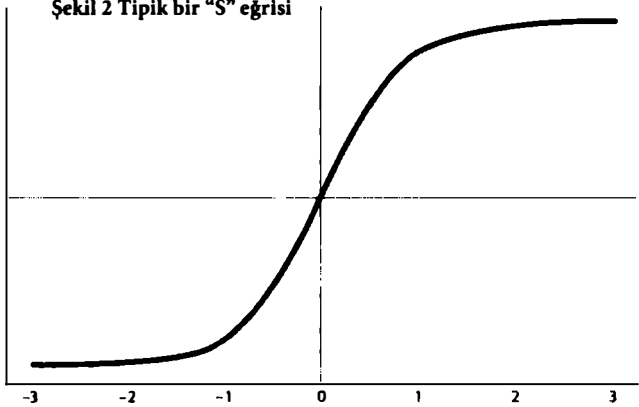
Katlamalı artış özünde çok basit bir olgudur. Yıllık %5 faizle 100 dolarımı bir mevduat hesabına yatırırım. Yıl sonunda 105 dolarım olur, sabit faiz oranıyla bir yıl sonra 110,25 dolara ulaşır (bileşik faiz aylık ya da günlük uygulanırsa daha büyük rakamlara ulaşılır). İkinci yıl sonundaki bu rakam ile aritmetik faiz oranıyla ulaşılacak rakam arasındaki fark çok küçüktür (sadece 25 sent). Zahmetine değmeyecek kadar küçük bir rakam. Bu nedenle kolaylıkla dikkatlerden kaçır. Ama otuz yıl boyunca uygulanan %5 bileşik faizden sonra 432,19 dolarım olur; oysa param %5 basit faizle birikseydi yalnızca 250 dolarım olacaktı. Altmış yıl sonra 400 dolar yerine 1867 dolarım, yüz yıl sonra ise 600 yerine 13.150 dolarım olur. Bu rakamlara dikkat edelim. Bileşik faiz eğrisi uzun bir süre çok yavaş yükselir (bkz Şekil 1 ve 2); sonra yükselme hızlanmaya başlar ve eğrinin sonunda matematikçilerin acayip diye nitelediği durum gerçekleşir: Eğri sonsuza uzanır. İpotekli ev kredisi alan biri bu sürecin tersini yaşar. Otuz yıllık bir kredinin ilk yirmi yılı boyunca ana borçtaki azalma çok yavaştır. Sonra azalış hızlanır ve son iki ya da üç yıl boyunca ana para hızla azalır.

Bileşik faizin ve katlamalı büyümenin bu özelliğine ilişkin birtakım klasik anekdotlar vardır. Hintli bir kral satranç oyununun mucidini ödüllendirmek istemiş. Mucit satranç tahtasının ilk karesine bir pirinç tanesi koyulmasını ve tüm tahta boyunca her kareye bir öncekinin iki katı sayıda pirinç tanesi yerleştirilmesini istemiş. Küçük bir bedel olduğundan kral hemen kabul etmiş. Fakat yirmi birinci kareye gelindiğinde bir milyondan fazla pirinç tanesi gerekmiş ve kırk birinci kareden sonra (ki bu karede bir trilyonu aşkın tane gerekiyormuş) dünyada geriye kalan karelere yerleştirilecek kadar pirinç bulunamamış. Hikâyenin bir versiyonunda kral tongaya bastırıldığı için o kadar öfkelenir ki mucidin

Şekil 1 Bileşik faiz - Basit faiz

Şekil 2 Tipik bir "S" eğrisi

boynunu vurdurtur. Bu versiyonu iyi sonuçlanıyor. Öykü bileşik faizin alengirli karakterini ortaya koyuyor ve gizli gücünün kavranmasının ne kadar zor olduğunu gösteriyor. Katlamalı büyümenin ilerleyen evrelerinde büyümenin ulaştığı hız insanı şaşırtıyor.

Bileşik faizin tehlikelerinin iyi bir örneği Peter Thelluson vakasıdır. Londra'da yaşayan zengin İsviçre'li tüccar bankacı ölüm yılı olan 1797'den sonraki 100 yıl boyunca kimsenin dokunamayacağı 600.000 pound'luk bir yed-i emin vakfı kurmuş. Fakat yüzde 7,5 bileşik faiz getirisiyle bu fon 1897'de 19 milyon pound'a (Britanya kamu borcunun çok üstünde) ulaşacaktı ve bu yılda şanslı varislerine dağıtılacaktı. Zamanın hükümeti yüzde 4'lük bileşik faizle bile mirasın 1897'de tüm kamu borcuna eşit düzeye ulaşacağını hesapladı. Faizin katlanması özel kesimin elinde devasa bir finansal gücün toplanmasına yol açacaktı. Bunu önlemek için, 1800 yılında böyle vakıfları yirmi bir yıl ile sınırlayan bir yasa çıkarıldı. Thelluson'ın vasiyetine ilk sıradaki varisleri tarafından itiraz edildi. Dava 1859'da nihayet karara bağlandığında, mirasın bütünüyle mahkeme masraflarıyla tükendiği ortaya çıktı. Bu olay Charles Dickens'ın *Kasvetli Ev* romanındaki ünlü Jarndyce Jarndyce'a Karşı vakasının dayanağı oldu.

On sekizinci yüzyıl sonunda bileşik faizin gücü hakkında heyecanlı yorumlar dalgası yükseldi. 1772 yılında matematikçi Richard Price, yıllar sonra Marx'ı gülümseten risalesinde şöyle yazmıştı: "para getiren bileşik faiz başlangıçta yavaşça artar. Ama sürekli yükselen artış hızı bazen hayal gücünün tüm sınırlarıyla alay edercesine artar. Kurtarıcımız İsa'nın doğumunda yüzde 5 bileşik faizle yatırılan bir peni, günümüze kadar yüz elli milyon tane dünyayı doldurup taşıracak kadar çoğalabilirdi; hem de hepsi som altın olmak üzere. Ama basit faizden yatırılsaydı aynı süre içinde ancak yedi şilin ve dört buçuk peniye ulaşabilirdi."⁴ Katlamalı büyümenin "hayal gücünün tüm sınırlarıyla" alay eden sonuçlar doğuran şaşırtıcı özelliği burada da görülüyor. Peki, acaba biz de katlamalı büyümenin doğuracağı sonuçlarla sarsılmak üzere miyiz? Price'ın esas olarak (şu anda etrafı telaşa veren kalabalığın aksine), bileşik faizin gücünden yararlanarak mevcut ulusal borcun nasıl kolayca ödenebileceğini! kanıtlamaya çalışması ilginçtir (Thelluson örneği de aynı sonuca varır).

Angus Maddison küresel ekonomik üretimin birkaç yüzyıl boyunca artış oranını hesaplamak gibi zahmetli bir işe girişti. Kuşkusuz, gerilere gittikçe veriler de sağlıksızlaşıyordu. 1700 öncesine ait verilerin toplam ekonomik üretim yerine nüfus tahminlerine dayan-
dırılması eğiliminin geriye gidildikçe güçlenmesi manidardır. Ama bizim zamanımızda bile ham verileri sorgulamak için yeterli nedenler vardır; çünkü bunlar “genel ulusal kötülükleri” de (trafik kazalarının ve kasırgaların ekonomik sonuçları gibi) içerir. Bazı ekonomistler, ölçümlerin çoğunun yanıltıcı olduğu gerekçesiyle milli gelir hesaplama yöntemlerini değiştirmek için epeyce kampanya yürüttüler. Ama Maddison’ın bulgularına dayanırsak sermayenin 1820 dolaylarından beri yüzde 2,25 oranında büyümekte olduğu ortaya çıkar. Bu dünya ortalamasıdır.⁵ Kuşkusuz büyüme oranının ihmal edilebilecek kadar küçük ya da negatif olduğu yerler ve zamanlar (mesela bugünkü Japonya, Büyük Buhran) veya çok daha yüksek büyümenin gerçekleşti-
rildiği zamanlar (1950 ve 1960’lar) ve yerler de vardır (geçtiğimiz 20 yıl boyunca Çin). Sözü nü ettiğimiz ortalama rakam finansal medyada ve başka kaynaklarda kabul edilebilir en düşük oran olan yüzde 3’lük büyümenin biraz altındadır. Büyüme bu norm değerin altına düştüğünde ekonominin yavaşladığı söylenir ve sıfırın altına inerse durgunluk göstergesi, uzun sürerse bunalım durumu olarak tanımlanır. Öte yandan yüzde 5’in çok üstündeki büyüme “olgun ekonomiler”de (yani bugünkü Çin’de değil) daima kontrolsüz enflasyon tehdidi yaratan bir “aşırı ısınma” işareti olarak algılanır. Geçtiğimiz yıllarda hatta “çöküş” yılları olan 2007-9’da bile dünya ekonomisi yüzde 3 civarlarında oldukça istikrarlı büyüdü; gerçi büyümenin büyük bölümü yükselen piyasalardan (Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin, kısaca BRIC ülkeleri) kaynaklanıyordu. “İleri kapitalist ülkeler” 2008-2012 dönemi boyunca yüzde 1 ya da daha düşük büyüme düzeylerine gerilediler.

Maddison’ın hesaplamalarına göre 1820 yılında dünya hasılası 1990 sabit dolar değeriyle 694 milyar dolardı. 1913 yılında 2,7 trilyon dolara yükseldi, 1973’te 16 trilyon dolar ve 2003’te 41 trilyon dolar civarındaydı. Bradford DeLong farklı tahminler veriyor: Bunlara göre 1850’de (1990 sabit dolar değeriyle) 359 milyar dolar olan dünya hasılası, 1920’de 1,7 trilyona, 1940’ta 3 trilyona, 1970’te 12

trilyona, 2000'de 41 trilyona ve 2012'de 45 trilyon dolara yükseliyor. DeLong'un rakamları daha düşük bir başlangıç değeri ve biraz daha yüksek katlamalı büyüme gösteriyor. Rakamlar oldukça farklı olsa da (böyle tahminlerin ne kadar zor ve genelde seçmeli olduğunun kanıtı) yine de (zaman ve coğrafya bakımından önemli değişimler gösteren) katlamalı büyümenin etkisi açıkça görülebiliyor.⁶

Öyleyse yüzde 3'lük katlamalı büyüme oranını ölçü alalım. Bu oran, hepsinin olmasa da çoğu kapitalistin sermayesiyle pozitif kazanç sağlamasını mümkün kılan büyüme oranıdır. Tatminkâr bir büyüme oranını sürdürmek için 1970 yılında "yalnızca" 6 milyar dolar gerekirken bugün artık fazladan 2 trilyon dolayında ekstra bir meblağ için kârlı yatırım olanakları bulmak zorunlu hale gelmiştir. Dünya ekonomisinin 96 trilyon doları aşacağının tahmin edildiği 2030 yılı gelip çattığında, 3 trilyon dolar civarında kârlı yatırım imkânı gerekecektir. Daha sonra rakamlar astronomik düzeylere çıkıyor. Sanki satranç tahtasının yirmi birinci karesine ulaştık ve kıpırdayamıyoruz. Bu en azından şu anda durduğumuz yerden bakıldığında kesinlikle mümkün bir büyüme çizgisi gibi görünmüyor. Katlamalı sermaye birikiminin sürdürülebilmesi için gelecek nesiller, 1970'lerden bu yana maddi altyapıda, kentleşmede, işgücünde, tüketimde ve üretim kapasitelerinde sağlanan devasa büyümeleri küçeltirecek yüksek büyüme oranları yakalamak zorundadır. Haritada 1970 yılında size en yakın kenti bulun ve bugünkü haliyle karşılaştırın ve sonra önümüzdeki yirmi yıl boyunca büyüklüğü ve yoğunluğu dört katına çıktığında neye benzeyeceğini hayal etmeye çalışın.

Fakat insanlığın sosyal evriminin bazı matematiksel formüllerle yönlendirildiğini varsaymak ciddi bir yanlış olur. Thomas Malthus 1798'de (aşağı yukarı Richard Price ve başkalarının insani ilişkilerde katlamalı büyüme buluşunun müjdesini –buna müjde demek uygunsa tabii– verdiği tarihlerde) nüfus ilkesini geliştirdiğinde bu büyük yanıla düşmüştü. Malthus'un savları şu andaki konumuzla doğrudan ilgilidir ve aynı zamanda da eğitici bir öyküdür. Malthus, insan nüfusunun, diğer tüm türler gibi, üstel (yani katlamalı büyümeyle) artma eğiliminde olduğunu ama gıda üretiminin, o sıralardaki tarımsal verimlilik koşulları dikkate alındığında en iyi durumda ancak aritmetik

diziyle artabileceğini öne sürdü. Tarımda kullanılan emeğin azalan getiri oranları, nüfus artış oranları ile gıda arzı arasındaki uçurumu zaman içinde muhtemelen daha da büyütecekti. Bu iki eğri arasında büyümekte olan açıklık nüfusun kaynaklar üzerindeki artmakta olan baskısının ölçüsü olarak alınıyordu. Açıklık genişledikçe Malthus'a göre kaçınılmaz sonuç kıtlık, yoksulluk, salgın hastalıklar, savaş ve insanlığın büyük bölümü için her türlü sağlıksız durumun artması olacaktı. Bütün bunlar nüfus artışının, sözde doğal kapasitelerin dayattığı sınırlar içinde tutulmasını sağlayacak zalim frenler olarak çalışacaktı. Malthus'un distopyacı öngörülleri gerçekleşmedi. Bunun farkına varan Malthus, sonraları insanların demografik davranışlarındaki değişimleri, evlilik yaşının büyümesi, cinsel perhiz gibi "ahlaki kısıtlamaları" ve nüfus artışını (dolaylı şekilde) sınırlayan başka teknikleri kapsayacak şekilde ilkelerini genişletti. Bunlar katlamalı nüfus artışı eğilimini tersine çevirmese bile yavaşlatacaktı.⁷ Malthus tarımın sanayileşmesi ve sömürgeleştirme nedeniyle eskiden işletilmeyen toprakların üretime açılmasının (özellikle Amerika kıtalarında) dünya gıda üretiminde yol açtığı hızlı büyümeyi tahmin konusunda da fena halde başarısız oldu.

Sermaye birikiminin katlamalı büyüme eğilimini vurgulayan Malthus'un insani evrimin, akışkan ve şartlara uyum sağlayabilen insan davranışlarını yansıtmak yerine, matematiksel formüle bağlanabileceğini varsayma yanlısını tekrarlama tehlikesiyle mi karşı karşıyayız acaba? Eğer öyleyse, sermaye, kaçınılmaz (gerçekten kaçınılmaz mı?) katlamalı birikim süreci ile katlamalı büyüme kapasitesini sınırlandıran koşullar arasındaki dengesizlikleri giderecek şekilde kendini ayarladı mı, ayarlıyor mu?

Fakat daha önce ele alınması gereken bir husus var. Nüfus (Malthus'un düşündüğü gibi) katlanarak artıyorsa yaşama standartlarının sürdürülebilmesi için ekonominin de paralel hızla büyümesi gerekir. Peki o halde demografik eğilimlerle sermaye birikiminin dinamikleri arasında nasıl bir ilişki var?

Halen nüfusu yüzde 3'lük katlamalı büyüme oranıyla artan ülkeler yalnızca Afrika, Güney Asya ve Orta Doğu'da yer alıyor. Negatif nüfus artış oranlarına Doğu Avrupa'da rastlanıyor; ayrıca Japonya ve

Avrupa'nın büyük bölümünde artış oranları o kadar düşük ki nüfus kendi kendini yenileyemiyor; bu durumda yaşlı nüfusu ayakta tutmanın artan maliyeti ve ulusal emek arzının yetersizliği ekonomik sorunlar yaratıyor. Daha küçük ve çoğunlukla azalmakta olan işgücü, artış eğilimindeki emekli nüfusun maaşları için değer üretmek zorunda kalıyor. Bu durum dünyanın bazı bölgelerinde önemini koruyor. Sermayenin tarihinin erken dönemlerinde hızlı nüfus artışı veya kullanılmayan ve henüz kentleşmemiş geniş ücretli emek rezervi hiç kuşkusuz hızlı sermaye birikimine katkıda bulundu. Gerçekten, on yedinci yüzyıl başlarından itibaren nüfus artışının sermaye birikiminin önkoşulu olduğu iddiası mantıklıdır. Gordon'ın "demografik avantaj" dediği unsurun ekonomik gelişmenin teşvikindeki rolü geçmişte kesinlikle önemliydi ve hâlâ da öyledir. Kuzey Amerika ve Avrupa'da 1945 sonrasında kadınların işgücüne kitlesel katılımı da bu açıdan önemlidir ama bu tekrarlanamayacak bir gelişmedir. Dünya işgücü 1980 ile 2009 arasında 1,2 milyar kişi arttı; bu artışın hemen hemen yarısı yalnızca Hindistan ve Çin'den kaynaklandı. Bu olayın da tekrarlanması zor. Ama dünyanın pek çok yerinde nüfus artışı, düz bir çizgi olarak başlıyor, sonra katlamalı biçimde hızlanarak yukarıya dönüyor, ardından tekrar hızla yavaşlayıp artışın sıfır hatta negatif olduğu (İtalya ve Doğu Avrupa'da) düz çizgi halini alan S biçimli eğri şeklinde geliyor ve sonuçta hızlı nüfus artışı ile hızlı sermaye birikimi arasındaki ilişki kopmaya başlıyor. Kalabalık göçmen akınlarını çeken unsur da işte dünyanın bazı bölgelerindeki bu sıfır artışlı demografik boşluktur; ama göçmen akınları aynı zamanda sosyal kargaşaya, politik direnişlere ve büyük çapta kültürel uyuşmazlıklara yol açmaktadır.

Nüfus projeksiyonları, hatta orta vadeli olanlar da epeyce yanıltıcı olmakla birlikte (ve yıldan yıla hızla değişse de) dünya nüfusunun bu yüzyılda istikrara kavuşacağı ve yüzyıl sonunda yaklaşık 12 milyarı aşmayacağı (belki 10 milyar gibi daha düşük bir seviye de olabilir), ondan sonra da sıfır büyüme oranında düzgün bir çizgiye oturacağı umuluyor. Kuşkusuz bu, sermaye birikimi dinamikleri açısından önemli bir durumdur. Örneğin ABD'de 2008'den bu yana istihdam artışı işgücü artış hızına yetişemedi. Düşmekte olan işsizlik oranı, işgücüne katılmak isteyen çalışma yaşındaki nüfus oranının daralma-

sından kaynaklanıyor. Ama ne olursa olsun nüfus artışı, uzun vadede sermaye birikiminin katlamalı büyümesinin sürdürülmesi ya da teşvik edilmesi için güvence olmaktan adım adım çıkacak ve üretimin, tüketicinin ve sermayenin gerçekleşme dinamikleri bu yeni demografik koşullara uyum sağlamak zorunda kalacak. Bu durumun ne zaman gerçekleşeceğini söylemek zor ama 1980'den sonra dünya ücretli işgücünde gözlenen çok büyük artışların 2030 dolaylarında tükeneceği ve bu ölçekte artışların tekrarlanmasının zor olacağı tahmin ediliyor. Daha önce gördüğümüz üzere, teknolojik gelişmenin daha az vasıflı emek kesiminde giderek büyüyen ihtiyaç fazlası, hatta gözden çıkarılabilir kitleler yarattığını dikkate alırsak bu bir bakıma şanslı bir gelişmedir." Çok az sayıdaki yüksek nitelikli emekçi ile devasa işsizler ordusu ve bu orduya katılma riskine maruz kalan orta ve düşük vasıflı işçiler arasındaki uçurum genişliyor; bu arada vasıf tarifleri de hızla değiştiriliyor.

O halde sermaye birikiminin son iki yüzyıldır ulaştığı katlamalı büyüme oranlarını aşması ve birçok ülke demografisinde gerçekleşen S biçimli eğriye benzer çizgide ilerleyerek sıfır büyüme oranlı duran- kapitalist ekonomiye varması mümkün müdür? Böyle bir ihtimalin gerçekleşme ümidi kesinlikle yoktur; üstelik bunun nedenini anlamak hayati önem taşıyor. Bunun en basit nedeni sermayenin tek amacının kâr olmasıdır. Tüm kapitalistler açısından kâr elde etmek günün sonunda başlangıca göre daha fazla değere sahip olmayı gerektirir. Bunun anlamı toplumsal emeğin toplam hasılasının artmasıdır. Bu artış olmaksızın sermaye oluşamaz. Yani sıfır büyümeli kapitalist ekonomi mantığa aykırı ve dışlanacak bir çelişkidir. Basitçe söylemek gerekirse böyle bir şey var olamaz. Sıfır büyümenin sermaye için kriz durumu demek olmasının nedeni budur. 1930'lu yıllarda dünyanın büyük bölümünde yaşanan türden bir sıfır büyüme dönemi uzarsa kapitalizm için ölüm çanları çalar.

O halde sermaye katlamalı birikimini ve büyümesini nasıl kesintisiz sürdürebiliyor? Son kırk yılda gezegenimizde gerçekleştirilen hayret verici maddi değişimlerin iki, belki de üç katına çıkarılmasını gerektiren böyle bir şeyi nasıl başarıyor? Çin'de yıllardır sürdürülen çarpıcı sanayileşme ve kentleşme, sermaye birikiminin gelecekte de

sürdürülebilmesi için nelerin başarılması gerektiğine ilişkin bir ipucudur. Geçen yüzyılın büyük bölümünde dünyanın önemli bir kısmı, ABD'nin büyüme eğilimini taklit etmeye çalışıyordu. Gelecek yüzyılda ise dünyanın büyük kısmı Çin'in büyüme çizgisini taklit etmeye çalışabilir (korkunç çevresel sonuçlarını da kuşkusuz); bu ise ABD ve Avrupa için imkânsız ve diğer tüm ülkeler için hayal bile edilemeyecek bir hedef olacaktır (Türkiye, İran ve Afrika'nın bazı yerleri gibi örnekler hariç). Geride bıraktığımız kırk yıl boyunca, genellikle oluştukları bölgeyle sınırlı kalan, ama 1998'de Güneydoğu Asya ve Rusya'da patlayan ve 2001'de Arjantin krizi aracılığıyla yayılarak sermayenin dünyasını temellerinden sarsan 2008 küresel finansal depremine uzanan ve dünyanın her yanını saran travmatik krizlerin meydana geldiğini de hatırlamak gerekir.

Fakat Malthus'un ibret verici yanlış distopyacı öyküsünün durup düşünmemizi gerektiren noktası budur. Şunu sormamız gerekiyor: Sermaye birikiminin yeniden üretimi açısından beliren kritik duruma uyum sağlamak üzere sermaye ilgi alanlarını nasıl değiştirebilir? Aslında halen gerçekleşmekte olan bazı kilit önemde uyum süreçleri var. Zorluklar geçiştirilebilir mi, hatta diyelim ki geçiştirdik, bunu sonsuza kadar başarmak mümkün olabilir mi? Acaba Malthus'un "ahlaki sınırlamaları"na (gerçi burada "ahlaki" sözcüğü hiç uygun değil ama) benzer hangi davranışsal intibaklar birikim dinamiğini yeniden şekillendirebilir ve bu arada özündeki katlamalı büyüme mecburiyetini koruyabilir?

Sınırsız birikimi mümkün kılan tek sermaye formu para formudur. Bunun tek nedeni para formunun şu anda para-malların (altın ve gümüş gibi toplumsal emeğin gayri maddiliğine maddi temsil kazandıran ve küresel arz miktarları büyük ölçüde sabit olan madeni paraların) dayattığı her türlü maddi sınırlamadan kurtarılmış olmasıdır. Devletin bastığı kaydi paralar sınırsızca yaratılabilir. Günümüzde para arzındaki artışlar özel kesim ve devlet etkinliklerinin ortak icraatıyla (hazine idareleri ile merkez bankalarının oluşturduğu devlet-finans birliği) gerçekleştirilmektedir. ABD Merkez Bankası genişletici para politikası uygulama kararı alırsa bir çırpıda istediği kadar likidite ve para yaratır. Dolaşımdaki para miktarına birkaç sıfır eklemek sorun

değildir. Ama bu girişim enflasyon krizi yaratabilir. Bu tehlikenin gerçekleşmemesinin nedeni 2008 yılında özel bankalar arasında güvenin kaybolması ve bankacılık sisteminde devasa boyutlarda para yaratma amacıyla kullanılan bankalararası borçlanmaların sekteye uğramasıyla bankacılık sisteminde oluşan boşluğun ABD Merkez Bankası tarafından büyük oranda doldurulmasıdır. Enflasyonu engelleyen ikinci faktör örgütlü emeğin gücünün (kullanılabilir fazla emek rezervi nedeniyle) neredeyse sıfır noktasına düşmüş olmasıdır; ücretleri yükseltme ve böylece fiyat seviyesini etkileme şansı kalmamıştır (yine de Çin'deki sınıf mücadeleleri işgücü maliyetlerini marjinal oranlarda artırdı).

Ama başka türlü intibaklarla birlikte yürütülmediği takdirde, büyük miktarlarda para yaratılarak sermaye birikiminin katlamalı ve kesintisiz artışının sürdürülmesinin felaketle sonlanacağı neredeyse kesindir. Şimdi kesintisiz katlamalı büyüme koşullarında sermayenin yeniden üretimi açısından sürdürülebilir bir geleceğin şekillenmesine katkı yapıp yapamayacaklarına karar vermeden önce bu intibakların bazılarını inceleyelim.

Sermayenin amacı yalnızca değer üretmek ve değer dolaşımını sağlamak değildir. Sermaye aynı zamanda sermayenin yıkımını veya değer kaybetmesini de hedefler. Sermaye dolaşımının normal akışı içinde yeni ve daha ucuz makineler ve sabit sermaye kullanıma girdiğinde bir miktar sermaye yok edilir. Önemli krizlere çoğu kez yaratıcı yıkım damga vurur; yani mallar, o zamana kadar verimli tesis ve teçhizat, para ve emek büyük çapta değer yitirir. Yeni tesisler eskilerini daha ömürleri tamamlanmadan devre dışı bırakırken, daha pahalı bölümler teknolojik değişimler nedeniyle daha ucuz olanlarla ikame edilirken, daima belli düzeyde bir değersizleşme gerçekleşir. Kuzey Amerika ve Avrupa'nın yaşlı sanayi bölgelerinde 1970'lerde ve 1980'lerde yaşanan hızlı sanayisizleşme bu durumu iyi yansıtır. Kriz, savaş ya da doğal afet dönemlerinde değer yitimi devasa boyutlara varabilir. 1930'larda ve İkinci Dünya Savaşı'nda çok ciddi kayıplar yaşandı. IMF'nin tahminlerine göre 2008 finans krizinin dünya çapındaki zararları, bir yıllık dünya mal ve hizmet üretiminin değerine yaklaştı. Ama bu zararlar büyük olmakla birlikte katlamalı büyüme

sürecine kısa bir mola verilmesinden başka sonuç yaratmadı. Her durumda gayrimenkul fiyatları bilhassa ağır darbe aldığı ABD ve Birleşik Krallık'ta toparlandı, pek çok varlık değeri de toparlandı (gerçi bunlar her zamanki gibi şimdi de zenginlerin ellerinde bulunuyor, böylece servetin yeniden dağıtımının müthiş adaletsiz olmasına katkıda bulunuyor; devrimci müdahalelerin olmadığı kriz süreçlerinde bu tür şeylerin yaşanması olağan tabii). Gerçekten farklı bir durumun ortaya çıkması için değer kayıplarının 2008'de yaşananlardan çok daha büyük ve uzun süreli (belki 1930'larda ve 1940'larda gerçekleşenlere yakın) olması gerekirdi.

Değer kaybının dengesiz gelişimi ve değer kayıplarının maliyetini kimin üstleneceği konusundaki jeopolitik çekişmeler önemlidir; bunun bir nedeni, değer kayıplarının sık sık sosyal kargaşa ve politik istikrarsızlıkların yayılmasında rol oynamasıdır. Dolayısıyla değer kaybı dünya çapındaki katlamalı büyümeye panzehir olarak iyi iş göremese de, değer kayıplarının coğrafi yoğunlaşmaları antikapitalist duyarlılıklar ve mücadele dinamikleri açısından kuşkusuz çok önemlidir. Latin Amerika'nın büyük bölümündeki kalkınmada "kayıp yıllar" neoliberalizm karşıtı bir politik muhalefet ortamı yarattı (gerçi bu mutlaka sermaye karşıtlığı demek değil) ve bu olgu bölgenin 2008'de patlak veren küresel değer kaybı krizinin en kötü etkilerinden korunmasında ciddi rol oynadı. Örneğin Yunanistan'da ve daha genel olarak Avrupa'nın güneyinde krizin zararlarının dağılımındaki farklılaşma zengin ile yoksul arasında servetin yeniden dağıtımının coğrafi versiyonudur.

Tam tersine, kamu varlıklarının özelleştirilmesi, yeni pazarların yaratılması ve ortak mülkiyet alanlarının daha da kapatılması sermayenin özgürce faaliyet göstereceği sahayı genişletti (toprak ve sudan fikri mülkiyet haklarına kadar). Su tedarikinin, sosyal konutların, eğitim ve sağlığın ve hatta savaşmanın özelleştirilmesi, karbon ticareti piyasalarının yaratılması ve genetik materyalin patent koruması altına alınması sermayeye ekonomik, sosyal ve politik hayatın daha önce nüfuz edemediği pek çok alanına girme yetkisi verdi. Katlamalı büyümeye açılım sağlayan bu ilave piyasa imkânları önemlidir; ama değer kayıpları gibi bunların da özellikle gelecekte katlamalı büyüme-

yi özümseyebilecek potansiyeli oluşturabileceğine inanmıyorum (bu ilave pazar olanaklarının 1980'lerde ve 1990'larda gerçekten önemli rol oynadığına inanıyorum). Ayrıca her şey, ama her şey metalaştırıldığı ve parasallaştırıldığı zaman, bu büyüme sürecinin devamını engelleyecek sınıra ulaşılır. Şu anda bu sınıra ne kadar yaklaştığımızı bilmek zor ama neredeyse kırk yıllık neoliberal özelleştirme stratejileri büyük mesafe aldı ve dünyanın pek çok yerinde kapatılacak ve özelleştirilecek fazla bir şey bırakmadı. Ayrıca canlı türlerinin daha fazla metalaştırılmasına karşı politik direniş işareti mevcut; örneğin İtalya'da suyun özelleştirilmesine ve genetik patente karşı mücadelelerin bazıları başarılı olmaktadır.

Üçüncü olarak nihai tüketim ve sermayenin gerçekleşmesi konusunda hangi sınırlarla karşılaşacağımızı düşünelim. Sermayenin katlamalı büyümeye intibak yöntemlerinden biri nihai tüketimin doğasında, biçiminde, stilinde ve maddi yapısında köklü değişiklik yapmaktır (kuşkusuz nüfus artışları da buna yardımcı olur). Bu değişikliklerin ekonomik sınırları toplam efektif talep (ücretler, maaşlar ve burjuvaların harcanabilir gelirleri toplamı) tarafından belirlenir. Geride bıraktığımız kırk yıl boyunca bu talep özel ve kamu kesiminde yaratılan borçlarla güçlü biçimde desteklendi. Ama ben burada, tüketim mallarının devir hızının dayattığı önemli bir maddi sınıra odaklanmak istiyorum: Tüketim malları ne kadar dayanır ve hangi sıklıkla yenilenmeleri gerekir?

Sermaye dayanıksız mallar üreterek, malların planlı ve bazen aniden demode olması için ciddi baskı yaparak, sık sık yeni üretim dalları yaratarak (mesela son zamanlarda elektronikte olduğu gibi), modayı kullanarak ve reklamcılığın imkânlarıyla yeniliğin değerini ve eskinin pespayeliğini vurgulayarak tüketim mallarının devir süresini sistemli biçimde kısaltmıştır. Sermaye bunu son 200 yıldır yapmaktadır ve bunu yaparken aynı zamanda devasa miktarlarda çöp üretmektedir. Fakat özellikle ileri kapitalist ülkelerde son kırk yılda kitlesel tüketim alışkanlıklarının belirgin biçimde ele geçirilmesi ve bozulması bu gidişatı hızlandırmıştır. Çin ve Hindistan gibi ülkelerde de orta sınıf tüketimciliğindeki değişimler dikkat çekici boyutlardadır. Pazarlama ve reklamcılık işkolu şimdilerde ABD'de ekonominin en büyük sek-

törlerinden biri durumundadır ve faaliyeti büyük ölçüde tüketimin devir hızının artırılmasına hasredilmiştir.

Ne var ki bazı malların, mesela cep telefonlarının ve modanın devir hızının artırılmasının maddi sınırları vardır. Bu nedenle, çok kısa ömürlü ve anında tüketilen bir tür olan gösteri mallarının üretimi ve tüketimi yönünde hamle başlatılması daha da önemli bir olgudur. 1967'de Guy Debord *Gösteri Toplumu* başlığıyla çok ileri görüşlü bir metin yazdı; sermayenin temsilcileri bunu büyük bir dikkatle okuyup Debord'un tezlerini tüketimci stratejilerinin temeli olarak benimsemiş görünüyorlar.⁹ TV şov programlarından ve diğer medya ürünlerinden, filmler, konserler, sergiler, spor etkinlikleri, mega kültür etkinlikleri ve kuşkusuz turizme kadar her şey bu çerçevede yer alıyor. Bu etkinlikler şimdi tüketimcilik alanına hükmediyor. Daha da ilginç olan, sermayenin YouTube, Facebook, Twitter ve diğer sosyal medya aracılığıyla kendi gösterilerini üretmek için tüketicileri yönlendirmesidir. Bütün bu mecralarda yaratılan gösteriler, serbest zaman olarak kullanılabilecek çok uzun zamanı yutuyor ama bir anda tüketiliyor. Bunun da ötesinde tüketiciler, bu mecraların sahiplerinin kendi amaçları için el koydukları enformasyon üretmektedirler. İnsanlar hem tüketici hem de üretici olarak ya da Alvin Toffler'in bir zamanlar dediği gibi "üretükler" (*prosumers*)* olarak yapılandırılmaktadır.¹⁰ Bu gelişmelerin doğurduğu önemli sonuç başka bir yerde karşılaşacağımız bir temayı gündeme getiriyor: Sermaye bu alanlarda üretime yatırım yaparak değil, enformasyonun, yazılımın ve oluşturduğu ağların kullanımı üzerinden rant ve imtiyaz ücreti olarak kâr elde eder. Bu durum, zamanımızda sermayenin geleceğinin sanayi kapitalistlerinden ziyade rantiyelerin ve rantiyeye sınıfının elinde olduğunu gösteren birkaç göstergeden biridir.

Hardt ve Negri'nin sermayenin faaliyetlerinin büyük bölümünü maddi emek alanından gayri maddi emek alanına kaydırıldığını öne sürerken kast ettiği herhalde tüketim alanındaki bu değişikliklerdi.¹¹ Onlara göre sermaye ile tüketiciler arasındaki ilişki artık şeylerin dolayımıyla değil; enformasyon, imgeler, mesaj ve tüm nüfusun politik

* Bu kelime İngilizce *producers* (üreticiler) ile *consumers* (tüketiciler) kelimelerinin birleştirilmesinden oluşmuştur. (e.n.)

özneliği ile ilişki kuran ve yönlendiren sembolik formların çoğalması ve pazarlanması dolayısıyla kurulmaktadır. Bu durum nihai olarak sermayenin ve devletin kitlelere biyopolitik manipölasyon uygulamasına ve yeni politik özneler yetiştirmeye kalkışmasına yol açmaktadır. Hepimiz yaşamakta olduğumuz metalar dünyasının şekillendirdiği insanlar haline geldik. Banliyölerde yaşayanlar politik özneliği gündelik hayat deneyimleri tarafından şekillenen özel bir insan soyudur; İtalyan komünist lider Antonio Gramsci hapisanedeyken, Amerikanizm ve Fordizmin fabrika emeği aracılığıyla böyle özneler geliştireceğini öngörmüştü.¹² Zamanımızda bilinçaltı reklamcılığından doğrudan propagandaya kadar her türlü yolla gerçekleştirilen “yeni” politik öznelerin üretimi sermaye yatırımları için uçsuz bucaksız bir alan oluşturuyor. Sanal ortamda yürütölseler ve etkilerini esas olarak kişilerin zihinlerinde ve inançlarında gösterebilirler bile bunları “gayri maddi emek” diye nitelemek, bu tür etkinliklerin temelinde yatan büyük miktarlarda maddi emek (ve maddi altyapıların hayati önemi) dikkate alındığında biraz talihsiz bir yaklaşımdır. Gösteri mallarının üretimine çok büyük miktarda maddi toplumsal emek harcanmaktadır (örneğin, sizin de fark edeceğiniz gibi, Olimpiyat Oyunlarının açılış törenlerinin ihtişamı burada savunduğumuz görüş paralelinde zaman içinde sürekli artmaktadır).

Sermaye birikiminin başat formundaki içsel devrim hakkında dolaşan bu düşünceler, “enformasyon toplumunun” doğuşuna ve “bilgiye dayalı kapitalizmin” şekillenmesine ilişkin güncel yorumlarla büyük paralellik gösteriyor. Birçok yorumcu için son zamanlarda sermayenin ilgi odaklarının nasıl değiştiğini açıklamak ivedi bir ihtiyaçtır. Sermayenin son iç gerilimlerini bilgi ve kültürün (ve biyopolitikanın, her ne demek oluyorsa) kavramlar olarak değil birincil ürünler olarak yer aldığı tümüyle yeni bir kapitalist düzenin doğum sancılarınıymış gibi açıklamak rahatlatıcı olabilir belki. Bunlar kısmen doğrudur ama geçmişle radikal kopuş hayallerine kapılmak yanıltıcı; yeni formların katlamalı büyümenin çelişkilerinden arınmış olacağını sanmak ise katmerli yanıltıcı olur. Örneğin gösteri her zaman sermaye birikimi için önemli bir araç oldu; yüksek bilgi ve enformasyonun aşırı kâr yaratmadığı bir sermaye formu var olmuş mudur hiç? Bunun

da ötesinde, borç ve finansın önemli olmadığı bir dönem yaşandı mı, şimdiki finansallaşma evresi diyelim on dokuzuncu yüzyıl sonundaki finansallaşmadan neden böylesine farklı? O halde gösteri, imgeler, enformasyon ve bilgi tüketimi, maddi malların tüketiminden (evler, arabalar, ekmek ve moda giysiler gibi) nitelik olarak farklıdır; birinci tür alanlardaki faaliyet hacminin hızla artmasının, katlamalı büyümenin önündeki maddi sınırlamalardan kaçmak için nafile (birazdan bu sözcüğü neden kullandığımı açıklayacağım) çırpınmadan kaynaklandığını anlayamazsak yanlışla düşeriz. Bütün bu alternatif formlar sermayenin katlamalı büyümesini kesintisiz sürdürme zorunluluğunu yerine getirme mücadelesinin tutsağıdır.

Bence paranın altın ve gümüş gibi para-mallara bağlanması yoluyla para yaratmaya getirilen sınırlamanın 1970'lerin başlarında kaldırılması hiç de tesadüf değildi. Katlamalı büyümenin küresel sabit metal arzı üzerindeki baskısı sermayenin tarihsel gelişiminin o momentinde düpedüz dayanılmaz düzeydeydi. O zamanlardan beri para yaratmanın potansiyel olarak sınırsız olduğu bir dünyada yaşıyoruz. 1970'li yıllar öncesinde sermayenin izlediği ana yol imalat sanayisi, madencilik, tarım ve kentleşme alanlarında değer ve artı-değer üretimine yatırım yapmaktı. Bunun önemli bölümü kredi ile finanse ediliyordu ama genel kabule göre, ki yanlış değildi, borç en sonunda toplumsal emeğin evler, arabalar, buzdolabı gibi malların üretiminde kullanılması yoluyla geri ödenmiş olacaktı. Altyapıların (yollar, banyındırlık, kentleşme vb.) uzun dönemli finansmanında bile borçların en sonunda üretimde harcanan toplumsal emeğin üretkenliğinin artması sayesinde geri ödeneceği şeklinde gayet makul bir faraziye vardı. Üstelik bütün bunların kişi başına gelirleri artıracak bile akla yakın bir tahmindir. ABD'de 1960 sonrasındaki otuz yıl boyunca inşa edilen şehirlerarası otoyol sistemi toplam emek verimliliği üzerinde müthiş etki yaptı ve rahatça amorti edildi. Robert Gordon'ın öyküsünde bu, sermayenin tarihindeki en kuvvetli yenilik dalgasıydı.¹³

“Hayali sermaye” döngüleri –ipoteekli kredilere, kamu borçlarına, kent ve ülke düzeyindeki altyapılara yapılan yatırımlar– ekonomideki daimi olgulardır. Bu hayali sermaye akımları zaman zaman kontrol-den çıkar ve nihayetinde ciddi finansal ve ekonomik krizler yaratarak

patlayan spekülâtif balonlar oluşturur. On dokuzuncu yüzyılın dillere destan demiryolu âğındaki hızlı genişleme ve sonrasındaki fiyaskolar, ayrıca ABD’de 1920’lerdeki arazi ve gayrimenkul piyasasındaki fiyat patlaması geçmişteki örneklerdir. Finansörler hayali sermaye yaratmak, kanallıze etmek ve böylece kısa dönemli kazançlar (mesela *hedge* fonlar uzun zamandan beri gündemdedir) sağlamak için sık sık bu spekülâtif etkinlikleri teşvik eden çarpık, yenilikçi (ve genellikle karanlık) yollara başvurdular. Ayrıca Marx’ın kredi sistemini “her türlü akıldışı yöntemin anası”, İkinci İmparatorluk Fransa’sının önde gelen bankeri Emile Pereire’i ise “yakışıklı dolandırıcı ve kâhin” diye nitelemesine yol açan türlü türlü çalgın tasarılar geliştirildi.¹⁴ Bunlar, Kongre komisyonu tarafından halka karşı yükümlülüklerini gereğince yerine getirmediği için eleştirildiğinde yalnızca Tanrı’nın işini yaptığını söyleyen Goldman Sachs’ın CEO’su Lloyd Blankfein gibi Wall Street evreninin efendileri için de fena bir tanımlama değil doğrusu.

1970’li yıllarda para yaratmayı sınırlayan para-mal kısıtlarının kaldırılması, üretici etkinliklerdeki kârlılık beklentilerinin çok düşük olduğu ve sermayenin, katlamalı büyüme trendinin tersine dönmeye yüz tuttuğunu hissettiği zamana denk geldi. Bütün o fazla para nereye gidecekti? Bu paranın gelişmekte olan ülkelere devlet borcu –bu, hayali sermaye dolaşımının çok özel bir formudur– olarak verilmesi sorunu kısmen çözebilirdi; çünkü Walter Wriston’ın ünlü ifadesindeki gibi “ülkeler ortadan kaybolmaz, onları nerede bulacağınızı her zaman bilirsiniz.” Evet ama devletler verimli işletmeler olarak tasarlanmaz. Bu yöntemin uygulanması birkaç yıl sonra büyük bir güm-bürtüyle başlayan Üçüncü Dünya borç krizine yol açtı ve kriz 1982’den 1990’ların başlarına kadar uzayıp gitti. Burada önemle belirtmemiz gerekir ki, bu kriz en sonunda borç yükümlülüklerinin mübadelesiyle halledildi; belki de hiçbir zaman geri ödenemeyecek borç senetlerinin, geri ödenmesi IMF ve ABD Hazinesi tarafından garanti edilen “Brady Tahvilleri” haline getirilmesiyle çözüldü. Kredi veren kuruluşlar (birkaçı hariç), alacaklarını eksiksiz ama hiçbir zaman alamamakta ayak diremek yerine alabildikleri kadarını tahsil etmeye karar verdiler. Bu durumdaki tahvil sahipleri dolaşımdaki hayali sermayelerinin bir kısmını (genellikle yüzde 30-60 kadarını) feda ettiler.¹⁵

Sermaye fazlasını değerlendirmek için ikinci yol üretime yatırmak yerine varlık satın almaktı (ödenmeyen borç yükümlülüklerinin satın alınması dahil). Bir varlık basit bir tanımlamayla, gayrimenkul üzerindeki sermayeleştirilmiş haktır ve değeri (örneğin altının ya da Picasso'nun) gelecekte getireceği gelir akışıyla ya da gelecekteki kıtlık durumuyla belirlenir. Yatırımların bu alanlara akmasının sonucu topraktan gayrimenkule, doğal kaynaklara (kuşkusuz özellikle petrol), kent borçları ve sanat piyasasına kadar tüm varlık değerlerinin yükselmesi oldu. Buna paralel olarak, finansal sistemin içinde (vadeli döviz piyasaları, kredi temerrüt sözleşmeleri, teminatlı borç senetleri gibi) yepyeni varlık piyasaları yaratıldı, riski dağıtması umulan ama aslında kısa dönemli işlemlerdeki dalgalanmaları kurnazca spekülative kazanç fırsatına çevirerek riskleri artıran bir dizi başka finansal araç geliştirildi. Böyle işlemlerin sosyal değerini merak etmeksizin ya da buna yönelik hiç kaygı duymaksızın sürekli beslenen ve durmadan daha da çok hayali sermaye yaratan hayali sermayeydi bu. Sosyal değerden kopukluk daha da artabilir çünkü değerın temsilcisi (para) temsil etmesi beklenen toplumsal emeğin değerinden giderek daha fazla uzaklaşıyor. Sorun hayali sermaye dolaşımı değildi –sermaye birikiminin tarihinde bu sermaye türü her zaman önemli yer tutmuştu– ama hayali sermayenin hareket ettiğı yeni kanalların karşılığı olarak, değer biçilmesi neredeyse imkânsız bir haklar labirentinin oluşmasıydı; bu labirentteki mülkiyet haklarına yalnızca, geleceğe ilişkin beklentiler, inançlar ve uzun dönemde geri ödenme ümidi olmayan kural dışı piyasalarda girilen kısa dönemli düpedüz çılgınca kumarlar (ünlü Enron öyküsü böyleydi ve 2008 yılında Lehman'ın ve küresel finans sisteminin çöküşünde tekrarlanmıştı) gibi unsurların bir araya getirilmesiyle değer biçiliyordu.

2008 finansal depremine kadar katlamalı büyüme büyük ölçüde, birbirini izleyen spekülative varlık balonlarından sağlanan kazançlara dayanıyordu (1990'lardaki dot.com patlamasını ve iflasını, ABD'de 2000'li yıllarda gayrimenkul piyasasında yaşanan hızlı büyüme ve çöküş izlemişti). Ne var ki bu spekülative balon 1970'ler sonrasında yatırımcıların davranışlarında oluşmakta olan bazı önemli maddi dönüşümleri gizledi. Satın alınmakta olan varlıkların bazıları (toprak ve gayrimenkul, doğal kaynaklar) güvenceliydi, toprağa bağlanmıştı ve

uzun dönemli kazanç için tutulabilirdi. Bu durum her çöküşün hemen ardından olağanüstü düşük fiyatlardan varlık satın alıp uzun vadede vurgun fırsatı kollayan uzun dönemli yatırımcılar için hızlı fiyat yükselişlerini ve sonrasındaki çöküşleri çok avantajlı kıldı. Güneydoğu Asya'da 1997-8 krizi sırasında pek çok bankanın ve yabancı yatırımcının yaptığı da buydu; şimdilerde örneğin California'da borcundan dolayı haczedilen çok sayıda konutu satın alıp gayrimenkul piyasası canlanana kadar kiraya veren yatırımcıların planı da aynı. Çok farklı koşullarda da olsa, hayali sermaye piyasalarında açığa satış yapan *hedge* fonlar da aynı mantığa dayanıyor.

Fakat bütün bunlar, üretici alanlara göre rant, faiz ve imtiyaz haklarına giderek çok daha fazla sermaye yatırıldığını gösteriyor. Rant sahipleri genetik materyaller, tohumlar, lisans uygulamaları vb. konularındaki fikri mülkiyet hakları üzerinden devasa çıkar sağlama yetkisiyle donatıldıkça rantıye sermaye formu yönündeki bu gidiş iyice kuvvetleniyor. ABD yönetiminin uluslararası kuruluşları kullanarak (Dünya Ticaret Örgütü çerçevesinde TRIPS [Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Antlaşması] yoluyla) diğer ülkelerde fikri mülkiyet hakları rejimini dayatmak için böylesine yırtınması hiç şaşırtıcı değil.

İyi ama, bütün bunlar katlamalı büyümenin özümsemesi için gerçekten yeterli mi acaba? Topyekûn gayri maddi üretime kaymayı savunan teoriler katlamalı büyümenin ciddi maddi güçlükler yaratmadan sürdürülebileceği şeklinde tehlikeli bir yanılsama yaratıyor. Günümüzde hayali formda dolaşmakta olan sermaye miktarı giderek artıyor ve elektronik para yaratmanın önünde prensip olarak hiçbir engel yok. Yani bu yolla (ekrandaki rakamlardan ibaret) sınırsız para yaratılabilir. Sermayenin gerçekleşme formu olarak gösteri ve bilgi üretimi ekonomisi kuşkusuz maddi mal ve kaynak talebinin artış hızını düşürür. Ne var ki, gerekli fiziksel altyapılar ve hep daha fazla kullanılabilir formda enerjiye ihtiyaç duyulması, gayri maddi üretimin sonsuza kadar sürdürülebileceği fikrine karşıt yönde çalışır. Tüketim sadece gayri maddi ürünlerle sınırlanırsa, yaşamak için temel maddi mallara ihtiyaç duyan düşük gelirli kitleler parasal güçten yoksun kalır. Parasal gücün hayali tüketim yapabilen oldukça dar bir nüfus katmanında yoğunlaştırılması gerekir. Bu tür sermayenin alabileceği

biricik politik form baskıcı oligarşi olacaktır muhtemelen. 2008 finansal çöküşünün ardından yükselen piyasaların özel avantaj yakaladığı nokta burasıdır: orta gelirli ülkelerde yükselen üretim ve gelirlerin sonucunda oluşan piyasalar, artmakta olan nüfusun somut ihtiyaç ve arzularına çok daha fazla odaklanırlar. André Gorz'un uzun süre önce belirttiği gibi, gayri maddi üretim ve gösteriye yönelik sınırsız birikim için yeni bir ufuk değil en sona bırakılmış bir şanstır.

Öyleyse, hiçbir kesin maddi temelle desteklenmediği halde son-
suza kadar sürdürülmesi zorunlu varsayılan katlamalı büyüme kar-
şısında bize gösterilen çıkış yolu nedir? Daha önce gördüğümüz gibi,
çeşitli intibak süreçleri işliyor ama bunları daha yakından incelendik-
lerinde bunların uzun dönemli çözümlerin işaretleri olmaktan çok
temel problemin semptomları oldukları ortaya çıkıyor. Hiç şüphe-
siz sermaye kalıcı olması imkânsız fantezi ve imgelerle kurduğu fetiş
dünyasına dayalı yalanlar piramidi üzerine bir ekonomi inşa edebilir
(zaten belli bir düzeyde inşa etmiş durumda). Diğerlerinin tümünü
gölgede bırakacak son bir saadet zinciri dalaveresi de olası senaryolar
arasındadır. Zamanımızda yeniliklerin en kolay biçimde, spekülative
etkinlikleri azaltmak değil çoğaltmak için kullanılması ironik bir du-
rumdur; borsadaki nano-teknoloji ticareti bunun açıklayıcı örneğidir.
Böyle bir ekonomi nihai sonuna ulaşmadan önce, volkanik patlama
ve çöküşlere maruz kalacaktır. Bu senaryoda sermaye tek bir patla-
mayla ya da iniltiyle sona ermeyecek, aslında takati tükenmiş sermaye
birikiminin eşitsiz coğrafi dağılım peyzajının her yanındaki sayısız
varlık balonlarının patlama sesleriyle son bulacaktır. Böyle kargaşala-
rın kapitalist toplumda yüzeyin hemen altında fokurdayan hoşnutsuz
halk ayaklanmalarıyla birleşeceği neredeyse kesindir. Aralıklarla bir
volkan gibi patlayan halkın öfkesi (Londra, 2011; Stokholm, 2013, İs-
tanbul, 2013; Brezilya'nın yüz kadar kentinde, 2013 vb.) zaten ortaya
çıkılmış durumda. Belirtmemiz gerekir ki hoşnutsuzluk sadece serma-
yenin herkese tüketici cenneti ve istihdam vaadini yerine getirmesini
engelleyen teknik başarısızlıklara yönelmiş değildir; sermayenin ve
giderek otokratikleşen kapitalist devletin dayattığı insanlık dışı sosyal
kurallara ve yasalara boyun eğmek zorunda kalan her birey ve herkes
için yaratılan aşağılayıcı duruma itirazlar giderek artmaktadır.

Ama bu öyküde, katlamalı büyümenin etkisinin tüm çelişkilere değilse de muhtemelen birçoğuna bulaşacak olmasından kaynaklanan çok karanlık bir unsur var. Çevreye ilişkin çelişkiler üzerindeki etki birazdan göreceğimiz üzere büyük olasılıkla devasa boyutlara ulaşacak. Katlamalı büyümeyi sürdürebilmek için çok daha yüksek risk oranlarında hep daha fazla hayali sermaye yaratma zorunluluğu karşısında sermayenin üretim-gerçekleşme ve yoksulluk-zenginlik ilişkilerini yeni bir dengeye kavuşturma kıvraklığı azalacak, bu arada para ile onun temsil ettiği varsayılan toplumsal emek arasındaki uçurum daima büyüyecek. Benzer şekilde, sermayenin manevra alanını çok büyük ölçüde sınırlamaksızın tüm kullanım değerlerini metalaştırma, parasallaştırma ve pazara açma sürecini geriye çevirmek tümüyle imkânsız olmasa da son derece zorlaşacak. Pervasızca hızlandırılan süreci, eşitsiz coğrafi gelişmelerdeki artan dalgalanmaları ve bunların yaratacağı değer kayıplarını dizginlemek güçleşecek. Bu böyle devam edip gider! Çelişkiler geçmişte zaman zaman görülenin aksine birbirinin aşırılıklarını sınırlamak şöyle dursun muhtemelen zorunlu katlamalı büyüme baskısının ağırlaşmasıyla kıvılcımı birbirlerine sıçratarak patlayacaklar. Kullanım değerleri, spekülasyon hummasının yol açtığı mübadele değeri kaygılarındaki patlama karşısında daha da önemsizleşmeye mahkûm. Buradan birtakım şaşırtıcı sonuçlara ulaşabiliriz.

Mesela, çok eski dönemlerin siyasi iktisatçılarının sermayenin geleceğine ilişkin dile getirdikleri kaygılarla ilginç bir benzerlik taşıyan ve benim tezimde ikinci derecede bir dipnot olabilecek bir tehdit var. Toprak ve doğal kaynaklar o kadar kütlaşacak ki demişti Ricardo, o noktaya gelindiğinde tüm gelirler ya yüksek gıda fiyatlarını karşılamak için ücretlere ya da aşırı güçlü ama üretici olmayan rantıye sınıfı tarafından (sonuçta bu da aynı şey) rantlara aktarılacak ve sermaye de ortadan kalkacak. Üretici olmayan bu rantıye sınıfı sanayi sermayesini sıkıştırıp çalışamaz duruma getirecek. Asalak rantıye sınıfı sanayi sermayesinin kanını kurutacak ve artık toplumsal emeğin faaliyete geçirilemeyeceği ve değer üretilmeyeceği noktaya getirecek. Sosyal değer üretimi durunca sermaye de sona erecek. Ricardo bu öngörüü yaparken, büyük ölçüde Malthus'un toprakta emek verimliliğinin azalması şeklindeki yanlış varsayımına dayanmıştı. Dolayısıyla

daha sonraki ekonomistlerin çoğu, azalan kâr oranı fikrini reddetti (ama Marx, epey farklı bir mantıkla bu görüşü canlı tutmaya çalıştı). Çok farklı koşullarda yaşayan Keynes iyimser bir bakışla gelecekte rantıye sınıfının ötenaziyle ortadan kalkacağını ve devlet desteğiyle sürekli büyüme rejiminin kurulacağını düşündü (böyle bir rejim için imkânlar 1945 sonrasında kısmen doğdu).

Şimdilerde son derece çarpıcı olan şey, sadece toprağın ve barındırdığı tüm kaynakların sahipleri olarak değil, varlık sahipleri, aşırı güçlü tahvil sahipleri, (başlı başına muazzam bir üretim aracı haline gelen) bağımsız parasal güç sahipleri ve toplumsal emeği üretici amaçlar doğrultusunda kullanma yükümlülüğü taşımadığı halde toplumsal emek üzerinde hak iddia eden patent ve fikri mülkiyet hakları sahipleri olarak da, üretici olmayan parazit rantiyelerin gücünün artmakta oluşudur. Sermayenin asalak formları artık yükselişe geçmiş bulunuyor. Bunların temsilcilerini caddelerde süzülen limuzinlerinde, tüm önemli dünya kentlerindeki –New York, Londra, Frankfurt, Tokyo, São Paulo, Sidney– pahalı restoranlarda ve lüks rezidanslarda izliyoruz. Yaratıcı olarak nitelenen bu kentlerde yaratıcılık, “evrenin efendilerinin”, tek amacı zaten devasa boyutlara ulaşmış servetini ve gücünü kat kat artırmak olan bir sınıfı desteklemek için, küresel ekonominin kanını içerken sergilediği başarı ile ölçülüyor. New York City’de muazzam bir yaratıcı yetenek yoğunlaşması oluşmuştur –yaratıcı muhasebeciler ve vergi hukuku uzmanları, yepyeni mali araçlarla silahlanmış yaratıcı finansörler, yaratıcı enformasyon manipülatörleri, yaratıcı uçkâğıtçılar ve hileli ürün satan şarlatanlar, yaratıcı medya danışmanları, bunların tümü sermayenin imal edebileceği her türlü fetiş tasarlamak için bu kenti harikulade bir mekân olarak kullanırlar. 2009 sonrası sözde ekonomik iyileşmeden (nasıl bir iyileşmeysen) yararlanacak tek sınıfın en üst dilimdeki %1 olması ve ekonomik iflasa sürüklenen kitlede gözle görünür hiçbir protesto yaşanmaması projelerinin başarıya ulaştığının kanıtıdır. Asalaklar bir cephede mücadeleyi kazandılar. Tahvil sahipleri ve merkez bankacılar dünyayı yönetiyor. Başarılarının kaçınılmaz olarak yanılısamadan ibaret kalacağı ve sermayeyi ayakta tutma savaşını kazanma konusunda hiçbir şanslarının olmadığı konusunda bir nebze bile şüpheye yer yok.

Peter Buffett'in dediği gibi, yardımsever dostlarıyla günlerce süren “vicdan temizleme” seanslarından sonra sol elleriyle daha önce verdikleri zararı sağ elleriyle gidermeye çalışan oligarklar geceleri rahat uyuyabilirler. Faciaya ne kadar yaklaştıklarını görmemeleri, kâhince “benden sonra tufan” sözlerini sarf ettiği söylenen Fransa Kralı XV. Louis'yi hatırlatıyor. Sermaye bir tufan ile sonlanmayabilir. Dünya Bankası bize yükselen bir ekonomik gelişme dalgasının mecburen bütün tekneleri kurtaracağını haber vermekten haz alıyor; ama katlamalı bir hızla yükselmekte olan deniz seviyelerinin ve giderek şiddetlenen kasırgaların kaçınılmaz olarak tüm tekneleri batıracağını düşünmek daha gerçekçi olabilir.

Sermaye-Doğa İlişkisi

Kapitalizmin çevre krizi şeklindeki ölümcül çelişkinin ufukta beliren korkunç hayaletiyle karşı karşıya olduğu bazı çevrelerde yaygın bir düşüncedir. Ben böyle bir durumun mümkün ama tartışmalı olduğu görüşündeyim. Akla yatkınlığı büyük ölçüde sermayenin katlamalı büyümesinin sonucu olarak durmaksızın artan çevre sorunlarının baskısından kaynaklanıyor. Öte yandan bu görüşten kuşku duymak için başlıca dört neden var.

Öncelikle, “doğal” kaynakların kullanımı, kirleticileri etkisizleştirme veya doğal yaşama ortamlarının bozulması, biyolojik çeşitliliğin azalması, havanın, toprağın ve suyun kalitesinin düşmesiyle ilgili hangi sorun olursa olsun sermaye uzun geçmişinde ekolojik sorunlarını çözmeyi başarmıştır. Medeniyetin ve kapitalizmin doğal kıtlıkların ve felaketlerin sonucunda bir kıyamet ile son bulacağına ilişkin tahminler, şimdi geriye baktığımızda saçma görünüyor. Sermayenin tarihi boyunca pek çok felaket tellalı çabucak aşırı telaşa kapılıp ortalığı velveleye verdi. Daha önce değindiğimiz üzere, 1798 yılında Thomas Malthus katlamalı nüfus artışının gıda arzı artışını aşacağı düşüncesiyle yanlış bir sosyal felaket (yaygın kıtlık, hastalık, savaş) tahmininde bulunmuştu. Ünlü çevreci Paul Ehrlich, 1970’lerin sonlarında kitlesel açlık felaketinin kaçınılmaz olduğunu öne sürdü ama bu gerçekleşmedi. Hatta ekonomist Julian Simon ile doğal kaynakların kıtlaşması nedeniyle bu kaynakların fiyatlarının çok kısa sürede olağanüstü artacağı konusunda bahse girdi; ama bahsi kaybetti!¹ Böyle pek çok öngörünün geçmişte yanlış çıkması kuşkusuz şimdi bir felaketin yaklaşmadığını göstermez. Ama kuşkucu olmamızı gerektiren güçlü nedenler sunar.

İkincisi, sömürdüğümüz, tükettiğimiz ve bizi sınırladığı, hatta bizden “intikam” aldığı iddia edilen “doğa” gerçekte sermaye dolaşımı ve birikiminde içselleştirilmiştir. Örneğin bir bitkinin yetiştirilmesi tarıma dayalı sanayiye ve bitkinin getireceği kârlılığa bağlanmıştır ve o kârın yeniden yatırılması sayesinde bitki bir sonraki yıl yeniden gelişebilecektir. Doğal özellikler ve unsurlar sermaye birikimi sürecinin her noktasında etkin aktörlerdir. Para akımı ekolojik değişkendir ve besin maddelerinin ekosistem boyunca taşınması da değer akımı oluşturabilir.

Madde ne yaratılabilir ne de yok edilebilir ama yapısal düzeni radikal biçimde değiştirilebilir. Gen mühendisliği, yeni kimyasal bileşiklerin yaratılması, yoğun çevre tadilatları (kentleşme aracılığıyla bütünüyle yeni ekosistemlerin yaratılması ve sermayenin çiftliklere, tarlalara ve fabrikalara bağlanması) şimdi, uzun bir tarih boyunca insan eliyle gerçekleştirilen ve dünyayı insan hayatı için elverişli kıllarken son üç yüzyıl boyunca kârlı etkinlikler için daha uygun (daha iyi bir ev sahibi yapan) bir yer olarak yeniden düzenleyen çevresel değişikliklerin boyutunu epeyce aşmış bulunuyor. Pek çok organizma etkin biçimde kendi yeniden üretimi için elverişli doğayı üretiyor; insanlar da bu sürecin dışında değiller. İnsani etkinliğin özel bir formu olarak sermaye de aynı şeyi yapıyor ama insanlık için değil, giderek artan ölçüde sermaye için yapıyor.

Aydınlanmadan bu yana hem bilimsel metinlerde hem de halkın zihninde önemli yer tutmuş olan “doğaya egemen olma” tezi (Descartes’ın yazılarından itibaren) bu kavramsal şemada hiç yer bulamaz. Bu durum sermaye-doğa ilişkisinin ele alınışında bazı sorunlar yaratıyor. Kartezyen düşünce yanlış bir yaklaşımla sermaye ve doğayı birbiriyle nedensel etkileşim halinde iki ayrı varlık olarak kurgular ve sonra birinin diğerine egemen olduğunu (veya, doğanın “intikam aldığını”) hayal ederek bu yanlış katmerlendirir. Daha gelişkin versiyonlarında geri besleme çevrimleri geliştirilir. Burada önerilen alternatif düşünme tarzı başlangıçta pek kolay kavranabilir nitelikte değildir. Sermaye işleyen ve evrilen bir ekolojik sistemdir ve bu sistemin içinde hem doğa hem de sermaye sürekli olarak üretilmekte ve yeniden üretilmektedir. Sermayeye doğru yaklaşım tarzı budur.²

Bu durumda şu ilginç sorular sorulabilir: Sermaye ne tür bir ekolojik sistemdir, nasıl evrilir ve neden krize eğilimlidir?

Ekosistem sermaye ve doğanın çelişkili birliğinden inşa edilir; tıpkı malın kullanım değeri (malın asli ve “doğal” formu) ve mübadele değeri (sosyal olarak biçilen değer) arasındaki çelişkili birliğin ürünü olması gibi. Bu noktada ayrıca doğal şeylerin ve süreçlerin insan tarafından üretim amacıyla temellükü olarak teknoloji tanımını da hatırlayalım. Sonuçta ortaya çıkan doğa kendiliğinden (genel anlamdaki evrim sürecinin yapısındaki bağımsız, rastgele mutasyonlar ve dinamik karşılıklı etkileşimler nedeniyle) öngörülemez şekilde evrilen bir şey olmakla kalmaz, sermayenin faaliyetleriyle etkin biçimde sürekli olarak yeniden şekillendirilir ve yeniden tasarlanır. Neil Smith’in “doğanın üretimi” dediği olgu budur ve şimdilerde moleküler biyoloji ve DNA dizilişine kadar “doğanın her basamağında” uygulanmaktadır.¹ Doğanın üretilmesi sürecinin ne yönde ilerlediği yanıtlanmış değil yanıtı aranan bir sorudur. Ayrıca uzun zamandır bariz biçimde ortada olan istenmeyen sonuçlarla doludur. Durmadan büyüyen kentlerin sakinlerine gıda ürünlerini bozulmadan sunan buzdolaplarının kloroflorokarbon gazları ürettiği ve bu gazların bizi aşırı güneş radyasyonundan koruyan stratosferdeki ozon tabakasına zarar verdiği yıllar sonra anlaşılmıştı!

Üçüncü önemli nokta, sermayenin çevresel sorunları büyük bir işkolu haline dönüştürmüş olmasıdır. Çevre teknolojileri artık dünya borsalarında çok yüksek fiyatlardan işlem görmektedir. Bu durum gerçekleştiğinde, ki teknolojilerin büyük çoğunluğunda gerçekleşmiştir, doğa ile metabolik ilişkinin şekillendirilmesi mevcut gerçek ihtiyaçlardan bağımsız bir etkinlik haline gelir. Yine Neil Smith’in sözleriyle doğa “bir birikim stratejisi” olur. Örneğin tıpta yeni bir ilaç geliştirildiğinde ya da karbon emisyonlarını azaltacak yeni bir yöntem bulunduğu bunların kullanımını sağlayacak yöntemlerin de geliştirilmesi gerekir. Ama bu durum ihtiyaç tatmininden çok, yeni ihtiyaçların yaratılmasına yol açabilir. Prozac için başlangıçta uygun bir hastalık yoksa bir hastalık uydurulmalıdır; böylece sonuçta “Prozac nesli” dediğimiz olgu çıkar ortaya. Teknolojik evrim sürecinde yürürlükte olan “bileşimsel evrim” yine işlemeye başlar. Yeni ilaçların yan

etkileri ortaya çıkar ve bunlara karşı başka ilaçlar gerekli olur; bunun gibi yeni çevre teknolojileri başka teknolojileri gerekli kılan yeni çevre sorunları üretir.

Sermaye kendimizi ancak ve ancak dünyayı değiştirirken değiştirebilmemizi sağlayan (tersi de doğru) diyalektiğe el koymaya çalışır. Tüm ekoloji ve çevre projeleri sosyoekonomik projelerdir (tersi de doğru). O halde her şey sosyoekonomik ve ekolojik projelerin neyi amaçladığına bağlı – hedef insanların refahı mı yoksa kâr oranı mı? Kamu sağlığı ve temiz su alanlarında bu diyalektik halkın yararına zaman zaman da kârın aleyhine işledi. Büyük bir işkolu haline gelen çevreciliğe verilen kamuoyu desteği sonuç olarak hem sermayeye hem de çevre politikalarına faydalı oldu. Ne yazık ki bu politikanın bir bölümü öze ilişkin değil semboliktir. Bu olguya “yeşil aklama” denir ve kâr saikli bir projenin insan refahını artırmayı amaçlayan bir proje olarak maskelenmesini sağlar. Küresel ısınma konusunda bir şeyler yapmaya çalışan çevreci harekete Al Gore’un en büyük armağanı, *hedge* fonlar için büyük bir spekülative kazanç kaynağı olan ama küresel karbon emisyonlarını dizginlemek açısından hiç işe yaramayan karbon ticareti adıyla yeni bir piyasa yaratmak olmuştur. Böyle bir şeyin zaten başından beri planlandığından şüpheleniyor insan. Balık rezervlerini muhafaza için geliştirilen yeni organizasyon tarzları, küçük çaplı balıkçılığın zararına büyük finansal ve kurumsal sermayeyi de beraberinde getiriyor.

Dördüncü ve belki en rahatsız edici düşünce, sermayenin çevre faciaları ortamında bile dolaşımını ve birikimini sürdürmesinin pekâlâ mümkün olabileceği ihtimalidir. Çevre faciaları “felaket kapitalizmi” için pek çok tatlı kâr fırsatı yaratır. Felaketin yol açtığı ölümlerin, mağdur kitlelerin sefaletinin ve yaşam alanlarının büyük ölçüde mahvolmasının sermayeyi ilgilendirme zorunluluğu yok (tabii ayaklanma ve devrimi kışkırtmadığı sürece), çünkü zaten dünya nüfusunun büyük bölümü ihtiyaç fazlası ve ıskarta haline gelmiş bulunuyor. Kâr peşindeyken insanları mahvetmesi sermayeyi hiçbir zaman daraltmadı. Mesela yakın geçmişte Bangladeş’te dokuma tesislerinde binaların çökmesi ve yangınlar sonucu binden fazla insanın ölümüne yol açan dehşet verici trajediler bunu doğruluyor. Zehirli atıklar büyük ölçü-

de yoksul ve korunmasız toplulukların yaşadıkları alanlara (en vahim zehirli atık alanları ABD'deki Kızılderili rezervasyonlarındadır) ve dünyanın yoksul bölgelerine boşaltılıyor (zehirli piller Çin'de sağlık-sız koşullarda ortadan kaldırılmaya çalışılıyor, eski gemiler Hindistan ve Bangladeş sahillerinde ciddi insan kayıpları pahasına sökülüyor). Kuzey Çin'de hava kalitesinin kötüleşmesi nedeniyle nüfusun ortalama ömrünün 1980'den bu yana beş yıldan fazla kısaldığı söyleniyor. Çevreye verilen zararın böylesine adaletsiz dağılımı çevresel adalet hareketinin doğmasında rol oynayabilir. Ama buna yönelik toplumsal protestolar şimdiye kadar sermayenin varlığını sürdürmesine yönelik önemli bir tehdit oluşturmadı.

En temel soru şudur: Bu dahili güçlükler hangi durumlarda sermayenin yeniden üretimi için ölümcül değilse de tehlikeli olabilir? Bu soruyu yanıtlamak için sermaye ile doğanın çelişkili birliğinin nasıl çalıştığını daha iyi kavramamız gerekiyor. Bu noktada sermayenin yedi temel çelişkisinin süreci nasıl etkilediğine göz atmak faydalı olur. Sermaye kaçınılmaz olarak doğayı –ve şunu vurgulamam gerekir ki bir bütün olarak kapitalizm dahilinde doğa çok farklı şekillerde algılanabilir ve algılanmaktadır– mal-değerlerin üretiminde ve gerçekleşmesinde (teknolojiler aracılığıyla) dolaylı ya da dolaysız kullanılacak devasa potansiyel kullanım değerleri deposu –şeylerin ve süreçlerin deposu– olarak görür; doğa bundan fazla bir şey değildir onun gözünde. Doğa “muazzam bir benzin istasyonudur” (Heidegger) ve doğal kullanım değerleri parasallaştırılır, sermayeleştirilir, ticarileştirilir ve mallar halinde mübadele edilir. Sermayenin ekonomik mantığı ancak o zaman dünyaya dayatılabilir. Özel mülkiyet haklarının devletin güvencesi altına alınmasıyla doğa parsellenmiş ve paylaşılmıştır. Özel mülkiyet doğanın ortaklaşa kullanılan alanlarının etrafının çitlenip ortak kullanıma kapatılmasını gerektirmiştir. Doğanın bazı alanlarını bu yöntemle kapatmak zor olsa da (soluduğumuz hava ve balık avladığımız okyanus gibi) doğal dünyanın tüm unsurlarını parasallaştıracak ve ticarete açacak (genelde devletin yardımıyla) başka yollar bulmak mümkündür. Devlet müdahaleleri de çoğu kez piyasanın arızalarını düzeltmek amacıyla geliştirilir. Bu müdahaleler ilerici adımlar gibi görünse de piyasa süreçlerinin ve piyasa değerleri-

nin hayatımızın tüm alanlarına daha da nüfuz etmelerini kolaylaştırır. Karbon ticaretinde, giderek büyüyen kirletme hakları ve ekolojik telif piyasalarında bu durum geçerlidir. Doğanın müşterek alanları özelleştirildiğinde (bazen bürokrasinin kararıyla keyfi olarak), buralarda yer alan her şeye, tüm nesnelere ve süreçlere bir değer yüklenir ama bunlara toplumsal emek harcanıp harcanmadığı hiç önemsenmez. Sermaye kendine özgü ekosistemini işte böyle yaratır.

Artık özel kişiler metalaştırılmış doğa üzerindeki sahipliklerinden toplumsal servet sağlamakta özgürdürler. Bunu parasal servet olarak sermayeleştirebilirler. Böylece sınıfsal tekel gücü ve topraktan sağladığı rantlar sayesinde kullanım değeri deposuna erişimi kurala bağlayan güçlü bir rantıye (toprak sahibi dahil) sınıfın şekilleneceği temel hazırlanır. Bu sınıf, yaşamak için ihtiyaç duyduğumuz tabiata “sahip olur” ve tüm zenginliği tekeline alarak sermayenin varlığını sürdürmesini tehdit eder. Daha önce gördüğümüz üzere, Malthus’un izinden giden Ricardo sermayenin yok olmaya mahkûm olduğunu çünkü rant gelirleri ve gıda fiyatları yükseldikçe kâr oranlarının kaçınılmaz olarak düşeceğini söylemişti. Pek çok doğal kaynağın belli coğrafi bölgelerde yer alması ve bu nedenle tekелci rekabete, dolayısıyla tekel rantlarına müsait olması rantiyelerin gücünü artırır. Kentsel arazi ve gayrimenkul piyasaları ve sözde “doğal” kaynaklar, gürbüzleşmekte olan rantıye sınıfının hep daha fazla servet ve güç toplaması için verimli alanlardır. Rantiyenin bu gücü, sermaye dolaşımında teknoloji olarak içselleştirilen doğa unsuruna aktarılır. Patentler ve mülkiyet hakları, doğayı yeni teknoloji formunda üretenlerin dayatmasıyla oluşturuldu. Özel olarak mülk edinilen genetik materyalin (mesela tohumlar), yeni yöntemlerin ve hatta yeni organizasyon sistemlerinin lisansları tekel rantı karşılığında başkalarına özel mülkiyet olarak verildi. Fikri mülkiyet hakları geçtiğimiz yaklaşık otuz yıl boyunca hayati bir birikim alanı oldu.

Rantıye sınıfı (toprak sahipleri, maden, tarımsal ve fikri mülkiyet hakkı sahipleri) sözde “doğal” varlıklar ve kaynaklar üzerindeki bu mutlak ve boğucu hâkimiyeti sayesinde kıtlıklar yaratma, bunları manipüle etme ve kontrolü altındaki varlıkların değeri üzerinden spekülasyon imkânına kavuşur. Rantıye sınıfı uzun yıllardan beri bu gücü elinde bulundurmaktadır. Örneğin geçtiğimiz 200 yıl boyunca yaşa-

nan tüm kıtlıkların doğa kanunlarıyla değil sosyal süreçlerle üretildiği artık genel kabul gören bir olgudur. Petrol fiyatlarının her yükselişinde yorumcular koro halinde “petrol zirvesinin” (*peak oil*)* dayattığı doğal sınırlara ulaşıldığından bahsetmeye başlar; ama bunun ardından hüznü bir pişmanlık dalgası yükselir çünkü fiyat yükselişinin gerisinde fiyatlara yukarı yönde ortaklaşa baskı yapan spekülâtorlerin ve petrol kartelinin bulunduğu fark edilir. Halen dünyanın her yanında (özellikle Afrika’da) sürüp giden “toprak gaspları” gıda üretiminin ve maden üretiminin doğal sınırlarına yaklaşıldığına ilişkin kaygılardan çok, rant hırsıyla gıda zincirinin ve doğal kaynakların tekelleştirilmesi için sertleştirilen rekabetle ilişkilidir. Son zamanlarda pek çok sosyal huzursuzluğu (Kuzey Afrika’daki devrimler dahil) tetikleyen gıda fiyatı yükselişleri büyük oranda mübadele değeri sisteminin kâr amacıyla manipüle edilmesinde kullanılan yöntemlere bağlanabilir.

Sermayenin doğayı sadece nesneleştirilmiş meta şeklindeki kabulü, meydan okumaların hedefi olmaktan kurtulamamıştır. Sermayenin doğa ile metabolik ilişkisini tasarlama ve bunu kendi ekosistemini kurarken kullanma tarzı ile sivil toplumda ve hatta devlet aygıtı dahilindeki farklı doğa kavramları ve doğa karşısındaki değişik tavırlar arasında sürekli çekişme yaşanmaktadır. Sermaye maalesef, doğayı meta formunda ve özel mülkiyet hakları şeklinde dilimlere ayırmaktan vazgeçemez. Buna meydan okumak bizatihi kapitalizmin ekonomik motorunun işleyişine meydan okumak ve sermayenin ekonomik mantığının sosyal hayata uygulanabilirliğini inkâr etmek olur. İşte bu nedenle çevreci hareket makyaj ya da düzeltme önlemlerinin ötesine geçtiğinde sermaye karşıtı olmak zorundadır. Çeşitli çevreci felsefelerin temelindeki doğa kavramı sermayenin kendini yeniden üretmek için dayatmak zorunda olduğu doğa kavramıyla köklü uyumsuzluk içindedir. Çevreci hareket diğerleriyle ittifak yaparak sermayenin yeniden üretimi için ciddi tehdit oluşturabilir. Ama şimdiye kadar çevreci politika çeşitli nedenlerle böyle bir gelişmenin çok uzağında kaldı.

* *Peak Oil* Teorisi, petrol üretiminin belli bir noktaya kadar artacağını, zirveye ulaştıktan sonra kısa bir süre üretimin o düzeyde sabit kalacağını ve daha sonra üretimin düşmeye başlayacağını anlatır. (ç.n.)

Çoğu kez sermayenin inşa etmekte olduğu ekolojiyi tümüyle görmezden gelmeyi ve sermayenin özündeki dinamiklerden ayrı tutulabilecek meseleleri kurcalamayı tercih ediyor. Bir yerdeki çöp yığınlarıyla mücadele etmek ya da tehlike altındaki türlerden birini ya da değerli bir doğal yaşama alanını kurtarmak hiçbir şekilde sermayenin yeniden üretimi için ölümcül sonuçlar doğurmaz.

Şimdi iki şeyi daha iyi kavrayabilecek duruma geldik. Birincisi, sermayenin çevreci rolünü sahiplenmesinin gelecekteki büyük çevreci işkolunun meşru temelini hazırlaması bakımından ne kadar önemli olduğudur. Böylece ekolojik söylemler üzerinde egemenlik kurabilir – doğayı (genellikle maliyet fayda analizi yardımıyla parasallaştırarak) kendi terimleriyle tanımlayabilir, ayrıca sermaye-doğa çelişkisini kendi hudutsuz sınıf çıkarlarına göre halletmeye çalışabilir. İkinci husus, sermayenin ekonomik motorunun dünya kapitalizmini oluşturan çeşitli sosyal oluşumlar dahilindeki tahakkümü güçlendikçe, sermayenin doğa ile metabolik ilişkisinde geçerli kuralların kamu söylemlerine, politikasına ve önlemlerine daha fazla egemen olmasının kaçınılmaz hale gelmesidir.

O halde sermayenin doğa ile değişmekte olan metabolik ilişkisi sorununu nasıl potansiyel olarak ölümcül değilse de tehlikeli bir çelişki seviyesine yükseltebilirim? Sermayenin geçmişte bu güçlüğün üstesinden gelmeyi başarmış olması şimdi de aynı başarıyı göstereceğinin garantisi olamaz. Burada “başarılı” kavramı kuşkusuz sermaye ve kârlılığın sürdürülmesi açısından tanımlanıyor. Bu önemli bir tanımlama çünkü sermayenin geçmişte gerçekleştirdiği intibakların birikimli olumsuz ekolojik sonuçlarıyla birlikte yaşıyoruz, geçmişte verdiği zararların mirası da bizimle. Sermayenin ekosistemi her tarihi adımda çok farklı bir temelde işlevini sürdürür. Örneğin tropikal yağmur ormanlarının büyük bölümü şu anda yok olmuş durumdadır ve atmosferdeki karbondioksit konsantrasyonları bir süredir yükselmektedir. Uydu-kentler ve banliyö yaşam tarzı yaygınlaşıyor (örneğin Çin’in her yerinde). Bu yaşama tarzı kültürel tercihlere, insanların ruhlarına ve yüksek enerji tüketimiyle, toprağın, havanın ve suyun müsrif kullanımıyla cazipleştirilmiş bir fiziki ortama derinlemesine kök salmıştır.

Günümüzde farklı olan şu ki, bizler artık kapitalist etkinliğin katlamalı büyüme oranının kilit bükülme noktasındayız. Bu durum sermayenin ekolojisindeki çevresel gerilim ve sıkıntı düzeylerinde katmerli etki yaratıyor. Öncelikle hayatımızın giderek daha fazla alanını (hatta canlı türlerini bile) metalaştırıyor, özelleştiriyor ve sermayenin çevrimlerine dahil ediyor. Genetik enformasyon bile artık özel mülkiyet konusu olabilmektedir. Yaygın iklim değişikliği, doğal yaşam alanı çeşitliliğinin azalması gibi alanlarda sıkıntıların yoğunlaşmasına neden oluyor ve gıda arzı güvenliğinde ve yeni hastalıklardan korunma kapasitesinde dalgalanmaları ve açmazları beraberinde getiriyor. Bence sermayenin ekosisteminin niteliklerinde giderek yayılan kansere ve giderek artan bozulmaya dair güçlü işaretler var. Bu durum büyük ölçüde hızlı şehirleşmeye ve insan ürünü, çok düşük kaliteli (bazen “ikinci doğa” adı verilen) inşa edilmiş çevreye de bağlıdır; ayrıca Asya’nın hızlı şehirleşmesinde oluşturulan inşa edilmiş çevre çok düşük kalitelidir.

Sermayenin içinde kendi ekolojik durumunu nasıl iyileştirebileceğine dair çekişme yoğunlaşarak devam ediyor. Kapitalist firmalar ekolojik etkileri maliyet kaydırma veya ekonomistlerin deyişiyle “dış-sallıklar” şeklinde deneyimler – yani sermayenin ödemek zorunda olmadığı gerçek maliyetler şeklinde (örneğin çevrenin kirletilmesi veya kirliliğin başkalarına aktarılması ve bunlar için bedel ödenmemesi). Sağcı ekonomistler bile bunun piyasanın bir aksaklığı olduğunu ve devlet müdahalesini, telafi edici vergilemeyi ve düzenleyici adımları gerekli kıldığını kabul ediyorlar. Ama bu sorunlara ilişkin icraat ve icraatsızlığa her zamanki gibi belirsizlikler ve amaçlanmamış sonuçlar eşlik ediyor. En büyük tehlike dik kafalı politik ve kurumsal güçlerin zorunlu adımları geciktirmesi ve bu yüzden işleri yoluna koymak şöyle dursun sorunun ne olduğunu bile belirleyemeden geri döndürülemez bir sürece girmemizdir. Örneğin sardalya sürülerinin California sahili açıklarında üreme döngüsünü gerçekleştirdiği bilinmiyordu; 1930’lar boyunca sıfır üreme noktasına kadar aşırı avlanma rahatça sürdürüldü. Sardalyalar bir daha hiç geri gelmedi.⁴ Bir diğer örnek olan Montreal Protokolü’nde zaman limiti uzun tutulmuştu çünkü stratosferdeki kloroflorokarbonların dağılması yıllar alıyordu. Sermaye anlaşılır bir şekilde bu tür zaman limitleriyle uğraşma konusunda pek başarılı de-

ğildir. İklim değişikliği ve gezegenimizdeki biyolojik çeşitliliğin azalmasının uzun dönemli sonuçları ile mücadelede karşılaşılan büyük sorunlardan biri de budur.

Katlamalı büyümenin devam eden baskıları altında kanserleşme büyük ihtimalle hızlanacak. Bu süreçte kıyamet benzeri momentleri de ihmal etmiyorum. Mesela sert hava olayları giderek daha sık yaşanıyor. Ama sermaye belli bir yerle sınırlı felaketlerin sonuçlarıyla kolayca baş edebilir çünkü saldırgan “felaket kapitalizmi” tepki vermek için sabırsızlıkla beklemektedir. Aslında sermaye çeşitli yerlerde farklı zamanlarda gerçekleşen çevre felaketlerinin yarattığı dalgalanmalar sayesinde gürbüzleşir. Bunlar yeni iş olanakları yaratmakla kalmaz; sermayenin kendi başarısızlıklarını saklamak için uygun bir maske de sunarlar: Büyük ölçüde sermayenin marifeti olan badirelerin suçlusu, “tabiat ana” denilen ne yapacağı bilinmez, kaprisli ve inatçı huysuz kadındır. Aksine, sermayenin çok hazırlıksız olduğu ve baş edilmesi için yeni kurumların ve imkânların oluşturulmasını gerektiren büyük problem, için için ilerleyen kanserli çürümelerdir.

Sermayenin ekosisteminin geçici coğrafi ölçekleri katlamalı büyümeye tepki olarak değişiyor. Eskiden sorunlar genellikle belli yerlerle sınırlıyken –bir yerde kirlenmiş bir nehir veya başka bir yerde felaket derecesinde kirli hava– şimdi daha bölgesel (asit çökeltisi, ozon konsantrasyonlarında düşme ve stratosferdeki ozon tabakasında delinmeler) veya küresel boyut kazandı (iklim değişikliği; dünyanın her yanında kentleşme; doğal yaşam ortamlarının tahrip edilmesi; bazı türlerin tükenmesi ve biyolojik çeşitliliğin azalması; okyanus, orman ve toprağa dayalı ekosistemlerin bozulması; zirai mücadele ilaçları, gübreler gibi yapay kimyasal bileşiklerin, toprakta ve tüm gezegende ki hayat üzerinde ne gibi yan etkiler, sonuçlar ve darbeler yaratacağı bilinmeksizin denetimsiz kullanılması). Birçok durumda yerel çevre koşulları iyileşti ama bölgesel ve hepsinden önemlisi küresel sorunlar ağırlaştı. Sonuç olarak sermaye-doğa çelişkisi şimdi geleneksel idare ve mücadele araçlarının gücünü aşmış durumda. Geçmişte 1952 Londra hava kirliliği faciası gibi sorunlarla uğraşmak için piyasa güçleri ve devlet güçlerini birleştiren kombine yöntemler kullanılıyordu; yanan kömürün kükürtlü kirleticilerini atmosferin yukarı tabakalarına püs-

kürten Battersea Enerji Santrali'nin inşası böyle bir yöntemdi (ama bu yöntemin İskandinavya bölgesinde yol açtığı asit çökeltisi sorunu nedeniyle sonradan komplike uluslararası sözleşmelerin yapılması gerekti). Kirlilik sorunları geçiştirilmekle kalmıyor. Aynı zamanda farklı bir ölçeğe taşınıp yayılarak ve dağıtılarak çözülüyor. Larry Summers Dünya Bankası'nda baş ekonomist konumundayken bunu önermişti. Afrika demişti, "az kirlenmiş" bir yerdir ve ileri ülkelerin atıklarının oraya boşaltılması mantıklı bir çözümdür. Son otuz-kırk yılda pek çok çelişkinin "küreselleşmesine" paralel olarak boş yerler de giderek azaldı (dış uzayda çöp boşaltılan yerler hariç). Bu durum katlamalı büyüme sürecinin yeniden başlamasıyla ciddi bir problem haline gelebilir.

Karmaşık karşılıklı etkileşimler içindeki küresel sorunlar hakkında kim konuşuyor ve çözüm için etkili adımlar atıyor? Çevre sorunlarını tartışmak için düzenlenen uluslararası toplantılar hiçbir sonuç vermiyor. Kloroflorokarbonların yol açtığı asit çökeltisi sorununda olduğu gibi, çevre sorunlarının tartışıldığı periyodik uluslararası toplantıların yapılması bu konuda eylemin imkânsız olmadığını gösteriyor. Ama bunlar sermayenin ekosisteminde adım adım oluşan önemli problemler deryasında damlalar gibidir. Sermaye bu çelişkileri başarıyla yönetemezse bunun nedeni doğadaki engeller değil, kendi ekonomik, politik, kurumsal ve ideolojik başarısızlıkları olacak. Mesela (karmaşık bir konu olsa da) iklim değişikliği konusunda sorun ne olup bittiğini ya da çok kaba hatlarıyla ne yapılması gerektiğini bilmememiz değil. Sorun kendi kârlarını, rekabet konumlarını ve ekonomik güçlerini tehdit eden önlemleri reddetme, kesintiye uğratma ve engelleme gücüne sahip olan sermayenin belli hiziplerinin (ve bazı kapitalist ülke yönetimlerinin ve devlet aygıtının) kibirleri ve yerleşik çıkarlarıdır. Sermayenin ekosistemi kuşkusuz, her zaman küresel bir sistem oldu. Uluslararası mal ticareti girdilerin ya gerçek ya da sanal olarak dünyanın çeşitli bölgeleri arasında taşınmasını gerektirir (su, enerji, madenler, biyokütle ve besin maddelerinin yanı sıra insan emeğinin ürünleri). Bu ticaret, sermayenin ekosistemini bir arada tutan tutkaldır; ekosistem dahilindeki etkinliklerin artmasını ve yoğunlaşmasını sağlayan da bu ticaretin genişlemesidir. Fiili ekolojik aktarma önemli bir olgudur. Bu yolla örneğin Kanada'da alüminyum izabesinde kul-

lanılan enerji, ABD'ye bir enerji şebekesi ya da petrol boru hattıyla doğrudan enerji olarak aktarılmak yerine, mal formunda alüminyum olarak taşınır. İşte tam olarak bu aktarımların dengesiz örüntüsü nedeniyle sermayenin ekosistemi eşitsizlikler ve eşitsiz coğrafi gelişmelerle dolup taşar. Dünyanın bir bölümünde başka bölümün zararına sürekli faydalar yığılır. Jeopolitik gerilimlerin temelini dünyanın bir bölümünden bir diğerine aktarılan ekolojik faydalar oluşturur. Bu olgu Bolivya'nın "kendi" doğasını kullanma tarzının ABD'dekiinden neden derin biçimde farklı olduğunu kavramamızı da sağlar. Bolivyalılar petrollerini toprakta tutmak istiyorlar. Üç kuruşluk imtiyaz hakkı karşılığında ABD'nin kullanımı için neden petrolünün topraktan çıkarılmasına izin versinler ki? Neden benim doğal kaynaklarım senin hayat tarzına mali destek sağlasın?

Doğaya biçilen değer ya da ekolojik ekonomistlerin tercih ettiği kavramı kullanırsak, doğanın sermayeye sunduğu hizmetlere takdir edilen parasal değer keyfidir. Zaman zaman mevcut kullanım değerlerinin ekolojik krize yol açacak ölçüde hiçbir ayırım gözetilmeden sömürülmesine yol açar. Sermaye çoğu kez doğanın bazı yerlerinde saklı kalmış kaynakları tüketir ve hatta tümüyle yok eder. Bu yıkım sermayenin coğrafi hareket kabiliyetine sahip olduğu durumlarda özellikle geçerlidir. ABD'nin güneyindeki pamuk üreticileri ya da Brezilya'daki kahve üreticileri toprağı tükettiklerinde bol ürün almanın daha da kolay olduğu daha verimli başka topraklara kaydılar. Sömürge toprakları bölge halkının (çoğu kez yerli halkın) refahı hiç dikkate alınmadan işletildi. Madenlerin çıkarılması, enerji ve orman kaynaklarının istismarı da benzer bir anlayışa dayanır. Ne var ki ekolojik sonuçlar o yerle sınırlı kalır; arkasında metruk madencilik kasabalarının, tüketilmiş toprakların, zehirli atık yığınlarının ve düşük varlık değerlerinin oluşturduğu dengesiz bir coğrafi peyzaj bırakır. Ekolojik kazançlar ise başka yere yerleştirilir.

Toprak altında ve üstünde yürütülen bu sömürücü faaliyetler emperyal ve sömürgeci yönetimler altında çok daha aç gözlü ve zorba hale gelir. Toprakta maden çıkarılması, toprak erozyonu ve kural-sız doğal kaynak üretimi dünyanın doğal peyzajlarında devasa izler bıraktı; bazı durumlarda insan hayatı için gereken kullanım değerle-

rinin geri getirilemez biçimde mahvına neden oldu. Bazı yerlerde ve zamanlarda sağlıklı çevre yönetimini sürdürülebilir kârlılık ilkeleriyle birleştiren daha iyi huylu bir kapitalist mantık inşa etmek mümkündür. Örneğin 1930'larda Toz Çanağı (Dust Bowl) haline gelen ABD'de daha sonra (devletin sponsorluğunda) koruyucu toprak pratikleri ve daha sürdürülebilir nitelikli tarım politikaları uygulanmıştı; gerçi fazla enerji, kimyasal girdi ve zirai mücadele ilaçları kullanan bu sermaye-yoğun pratikler çağımızın kârlı tarıma dayalı sanayisinin karakteristiklerini taşıyordu.

Bir yerdeki ekosistemi yıkıcı pratiklerin başka yerde de benzer pratiklere yol açması zorunluluğu yoktur (tersi de doğru). Felaket tellalcıları belli bir yerde uygulanan doymak bilmez yıkıcı pratikleri vurgularlar; dünya kaynaklarının sınırsız olduğunu ve doğanın korunmasına gerek olmadığını savunanlar ise başka bir yerdeki dengeli ekosistem pratiklerini işaret ederler. Her iki grup da sermayenin ekosisteminin dinamikleri içinde yer alır. Ne yazık ki, kullanım değeri ve hatta parasal değer olarak gezegenimizdeki kazanç ve kayıpları doğru hesaplamak için gereken bilgi ve araçlardan yoksunuz (gerçi uydu görüntüleri gezegendeki kazanç ve kayıplar açısından kısmen yardımcı olur). Çeşitli mekânlar arasındaki mal ticareti sırasında meydana gelen gerçek ve örtülü ekolojik aktarımları hesaplamak da son derece güçtür. Sheffield ve Pittsburgh çelik tesisleri kapanır, işsizlik ortamında hava kalitesi mucizevi biçimde iyileşir, bu arada Çin'de çelik tesisleri açılır ve ortalama hayat beklentisini kısaltan vahim bir hava kirliliğine katkı yapar. Bir kez daha belirtelim: Kirlilik sorunları çözülmez dolaştırılır. Ama eşitsiz faydalar ve zararlar hemen her zaman zengin ve güçlülerin yararına dağıtılır ve savunmasızları ve yoksulları eskiye göre çok daha kötü durumda bırakır. Sömürücü emperyalizmin daimi hedefi de budur zaten.

Kapitalizmin ekosisteminin gerçekten nasıl işlediğine ilişkin güvenilir bilgi olmadan, sermayenin büyümesinin devamı halinde ne tür ölümcül çevre yıkımları yaşanacağını tahmin etmek zordur. Bu durum belki başlı başına kritik önemde bir tehlikeyi işaret ediyor: Sermayenin ekosistemini iyi çalıştırmak için gerekli araçsal düzenlemelerden yoksun olmakla kalmıyoruz, uğraşmamız gereken bir dizi

sosyoekolojik sorunlar konusunda da ciddi belirsizliklerle karşı karşıyayız. Halen çevre sorunlarının meydana geldiği mekânsal ve zamansal ölçeklerin köklü biçimde değiştiğini ve bu ölçeklerde sorunlarla baş etmek için mevcut kurumsal çerçevenin açıkça yetersiz kaldığını kesinlikle biliyoruz. Ayrıca birbiriyle çekişen tarafların tedbir almaya istekli olduğunu varsaysak bile felaketlere karşı önlemlerin zamanında tasarlanıp uygulanmayabileceğinin de farkındayız.

Bu çekinceler karşısında anlamlı yaklaşım şudur: Doğal diye nitelenen felaketler hiçbir yönüyle doğal değildir ve insanlık çevre faciası tehditlerinin çoğu ile (ama asla hepsiyle değil) baş edebilecek ya da açacakları yaraları saracak durumdadır. Nasıl baş edeceğini ya da yaraları nasıl saracağını biliyor. Ne var ki sermaye, hem kendi içindeki muhalif hiziplerin birbiriyle mücadelesi, hem de böylesine rahatça devam eden maliyet aktarımından etkilenen diğer gruplarla mücadele yaşanmadan zorunlu adımları atacak gibi görünmüyor. Çünkü sürüp giden problemler politik, kurumsal ve ideolojik karakterdedir ve doğal engellere bağlanamaz.

Sermaye-doğa ilişkisinde ciddi sorunlar vardır ve bu sermayenin dışında değil içinde gelişen bir çelişkidir. Sermayenin kendisini pisliklerden arındırabilecek ve en azından kendi iç çelişkilerini çözebilecek potansiyel karakterinde bir gücü olduğunu kolayca inkâr ederken kendi ekosistemini yok etme gücüne sahip olduğunu iddia edemeyiz. Çoğu kez (genel olarak bakıldığında çevre politikaları açısından son derece tutarsız) devlet güçleri tarafından teşvik veya himaye edilen veya kapitalist toplumun baskılarından etkilenen sermaye birçok durumda bu çelişkilere başarıyla müdahale etmiştir. Kuzey Avrupa ve Kuzey Amerika nehirleri ve atmosferleri bir kuşak öncesine göre çok daha temizdir; Çin'in kuzeyinde ortalama hayat beklentisi düşmemekte, yükselmektedir. Kloroflorokarbonların kullanımını (tam anlamıyla değilse de) sınırlayan Montreal Protokolü ciddi bir çevresel tehdidi uluslararası antlaşmayla dizginlemektedir. DDT'nin zararlı etkilerinin benzer şekilde gemlenmiş olması birçok örnekten biridir. Kloroflorokarbonlara ilişkin Montreal Protokolü'nün bütün farkı, muhafazakâr ama gerçekte serbest piyasa amigosu Margaret Thatcher'ın devletlerarası antlaşmanın etkin destekçisi rolünü üst-

lenmiş olmasıydı (bunun bir nedeni de Thatcher'ın kimya eğitimi almış olması, dolayısıyla bu konudaki teknik sorunları kavrayabilmesiydi). İklim değişikliğiyle ilgili olarak, iktidar kademelerinde iyileştirici girişimleri engelleyecek kadar çok "inkârcı" var ve şimdiye kadar kurtarma operasyonuna kalkışacak hiçbir Margaret Thatcher figürü de ortaya çıkmadı. İklimsel adalet davasını savunmak Bolivya ve Maldivler gibi daha yoksul ve tehlikenin çok yakınındaki ülkelere bırakıldı. Dolayısıyla sermayenin çevre sorunuyla etkili biçimde uğraşmanın gerektirdiği çok büyük çaplı intibakları başarıp başaramayacağına karar verme imkânından yoksunuz.

Şu anda olguların büyük kısmı çevresel tehlikeler nedeniyle sermayenin çöküşünün çok yaklaştığı tezini desteklemiyor. "Petrol zirvesine" ulaşılsa da enerji tükenmeyecek; katlamalı büyümeye karşın önümüzdeki pek çok yıl boyunca artmakta olan nüfusu beslemeye yetecek toprak ve su var. Şu veya bu kaynak yakın bir gelecekte kıtlaşırsa ikame maddeleri bulacak kadar akıllıyız. Kaynaklar doğadaki kullanım değerlerinin teknolojik, ekonomik ve kültürel değerlendirilmesiyle oluşur. Doğal kıtlıklar karşısında teknolojimizi, ekonomimizi ve kültürel kanaatlerimizi değiştirebiliriz. Miyop bakışımızı ve politik kusurlarımızı aştığımız takdirde küresel ısınma, tükenmekte olan biyoçeşitlilik ve -bugün insan hayatına yönelik en büyük tehditler olarak görülmesi gereken- yeni hastalıklar gibi sorunların bile üstesinden gelebiliriz. Ama bu kuşkusuz bizim politik kurumlarımız için zor bir görevdir. Dolayısıyla hiç şüphesiz bazı bölgelerde doğal kaynaklar için savaşlar, kıtlıklar ve ekonomide sık sık arızalar yaşanmaya devam edecek, bazı bölgelere çevre felaketlerinden kaçan milyonlarca sığınmacı akın edecek. Ama bunların hiçbiri doğadan kaynaklanan sıkıntılar değildir. İnsanlık aşırı yoksulluk ve sefaletle sürüklenirse kendimizden başka kimseyi suçlayamayız. Eğer böyle bir durum gerçekleşirse bu her şeyden çok insanın ahmaklığının ve yozlaşmışlığının kanıtı olacaktır. Ne yazık ki, dünya ahmaklığa ve yozluğa gömülmüş durumda; üstelik sermayenin bizatihi bunlarla beslenip gurbüzleştiğine ve hatta bunları kışkırttığına ilişkin çok fazla kanıt var. Ama bu durum sermayenin sonunu getirmiyor hiçbir şekilde.

Bunlar bizi hikâyenin püf noktasına getiriyor: Sermayenin doğa ile çelişkili metabolik ilişkisi dahilinde sermayenin geleceğini böylesine tehdit eden unsur ne olabilir? Bu sorunun yanıtları biraz şaşırtıcı olabilir. Birincisi rantıye sınıfının üretim olgusunu hiçe sayarak tüm serveti ve geliri kendine mal edecek kadar güçlenmekte oluşuyla ilgilidir. Toprağın mülk edinilmesi, metalaştırılması ve “doğal” kıtlığı, üretici olmayan toprak sahipleri sınıfının üretici sermaye aleyhine tekel rantları sağlamasını ve en sonunda kâr oranını sıfıra indirmesini (dolarısıyla yeniden yatırım saikini ortadan kaldırmasını) mümkün kılar. Daha önce gördüğümüz gibi bu durum, geleneksel toprak sahipliğini, üretici olmayan ama servetin ve gelirin temellükünü sağlayan tüm diğer mülkiyet sahipliği formlarıyla birleştiren daha kapsamlı rantıye kavramıyla uyuşur. Tabiat güçlerinin mülk edinilmesi ve sermayenin ekosistemindeki kilit noktaların işgal edilmesi üretici sermayeyi boğulma tehdidiyle karşı karşıya bırakabilir.

Bu çelişkiyi ölümcül hale getirebilecek ikinci neden, tamamen farklı bir boyutta yer alıyor. Yabancılaşan insanın sermayenin inşa ettiği ekosisteme tepkisinden kaynaklanıyor. Bu ekosistem işlevselci, tasarlanmış ve teknokratiktir. Özelleştirilmiştir, ticarileştirilmiştir, parasallaştırılmıştır ve mübadele değeri (özellikle rant) üretimini en üst düzeye çıkarma hedefine yönlendirilmiştir. Sermayenin diğer tüm veçheleri gibi bu ekosistem de giderek daha fazla otomasyona maruz bırakılmaktadır. Sermaye-yoğundur, enerji-yoğundur ve çoğunlukla çok az emek girdisi kullanır. Kapitalizmin ekosistemi tarımda tek ürünlü, toprağın verimliliğini tüketen ve katlamalı büyümenin baskıları altında sürekli genişleyen bir üretime yol açar. Kentleşme bağlamında, uydu kentlerde tek kültürlü, aşırı tüketimi akıl almaz bir mürşiflikle en yüksek düzeye çıkaran, toplumsal platformda ise yalnızlaşma ve bireycileşmeye yol açan hayat tarzını hâkim kılar. Sermaye, doğa ile kolektif, hatta bireysel olarak kurduğumuz ilişki pratiklerine hâkimdir. İşlevselci estetik değerlerin dışında hiçbir şeye saygı göstermez. Hepimizin parçası olduğu doğal dünyanın saf güzelliğini ve sonsuz çeşitliliğini tahrip edici yaklaşımıyla kendi olağanüstü çorak yüzünü ifşa eder. Tabiat doğurgandır, sürekli yenilik yaratmaya adanmıştır; sermaye ise bu yenilikleri lime lime edip parçacıklarını

pür teknoloji halinde yeniden bir araya getirir. Sermaye kendi içinde, yalnızca doğal dünyanın bereketli çeşitliliğini değil insan doğasının yeteneklerini ve güçlerini özgürce geliştirmeye yönelik görkemli potansiyelini de kurutan bir nitelik taşımaktadır. Sermayenin doğayla ve insan doğasıyla ilişkisi aşırı ölçüde yabancılaştıdırıcıdır.

Sermaye kendini, tabiatın tüm yönlerini elinden geldiğince özelleştirmekten, metalaştırmaktan, parasallaştırmaktan ve ticarileştirmekten alıkoymaz. Ancak bu yolla DNA'larımıza kadar tabiatın her unsurunu giderek artan oranda yutarak tabiatı bir sermaye formu – bir birikim stratejisi– haline getirir. Bu metabolik ilişki sermayenin katlamalı büyümesi karşısında kaçınılmaz olarak genişler ve derinleşir. Giderek daha sorunlu hale gelen platformlara yayılmaya zorlanır. Canlı türleri, genetik materyaller, biyolojik süreçler, doğaya ilişkin bilgi ve doğanın niteliklerini ve imkânlarını nasıl kullanacağımıza dair zeka (yapay ya da insana özgü olması zerre kadar önemli değildir); bunların tümü ticarileştirme mantığı kapsamına alınır. Hayatımızın sermaye tarafından sömürgeleştirilmesi ivme kazanır. Sınırsız ve giderek daha da çılgınlaşan katlamalı sermaye birikimi sürecine, sermayenin ekolojisinin hayatımıza giderek daha fazla, sınırsız ve çılgınca yayılması eşlik eder.

Bu gelişmeler tepki ve nefret doğurur, direnişleri tahrik eder. Bir gün batımının verdiği mutluluk, yağmurun ferahlatan kokusu veya görkemli bir fırtınanın uyandırdığı gizem duygusu, hatta bir kasırganın zalimliği kaba parasal ölçüye indirgenemez. Polanyi'nin doğal dünyaya meta formunun dayatılmasının yalnızca "acayip" değil, yapısal olarak tahripkâr olduğundan yakınması, doğal kuvvetlerin ve kapasitelerin sermaye için kullanılamaz hale gelene kadar bozulmasından ve yıkıma uğratılmasından çok daha derin anlamlar taşır. Telef edilen şey sermayenin gereksindiği ve dayattığı tarzın dışında insan olabilme yeteneğidir. Sermayenin tarzı pek çok kişi tarafından bu "hakiki" doğaya, dolayısıyla daha iyi başka bir insan doğası olasılığına taarruz olarak görülmektedir.

Sermayenin saygın ve anlamlı bir insan doğasının tahrip edilmesini savunduğu uzun zamandan beri kavranmış bir husustur. Bu fikir önce romantizm hareketinin önderliğinde, kapitalist katıksız bilimsel

modernlik yaklaşımına karşı sanatsal isyana yol açtı. Derin ekoloji felsefesinde, bizi kuşatan dünya ile ilişkimizde kendimizi nasıl kavrayacağımız konusunda insan merkezli olmayan bir vizyon geliştirilmesini sağladı. Sosyal ve politik ekolojide antikapitalist analizin keskin eleştirel formlarının yaratılmasına neden oldu. Frankfurt Okulu'nun eleştirel metinlerinde diyalektiğin ve doğanın "isyanının" büyük yer tuttuğu, ekolojiye daha duyarlı bir Marksizmin doğmasına öncülük yaptı.⁵ "Doğanın isyanı" ile kast edilen şey öfkeli ve huysuz tabiat ana (yerli halkların bugünkü düşünme tarzına uygun ve dünyanın tüm hava raporu sunucularının sevdiği ifade) değildir. Gerçekte bu, sermayenin kaçınılmaz olarak oluşturduğu ekosistem içinde varlığımızı sürdürmek için edinmek zorunda olduğumuz kimliğe kendi doğamızın isyanıdır. Bu isyan politik yelpazenin bütününde yükseliyor; taşralı muhafazakârlar doğanın tüm unsurlarının metalaştırılması, parasallaştırılması ve ticarileştirilmesi karşısında kentli liberaller ve anarşistler kadar çileden çıkmış durumdalar.

Doğanın ve insan doğasının salt meta formuna indirgenmesindeki insaniyetsizliğe karşı insancıl isyanın tohumları ekiliyor. Doğaya yabancılaşma bizim kendi türümüzün potansiyeline yabancılaşma demektir. Bu olgu saygınlık, saygı, şefkat, merhamet ve sevgi gibi sözcüklerin devrimci sloganlar haline geldiği, dürüstlük ve güzellik değerlerinin soğuk toplumsal emek hesaplarının yerini alacağı bir isyan ruhunu açığa çıkarıyor.

İnsan Doğasının İsyanı: Evrensel Yabancılaşma

Sermayenin şimdiye kadar incelediğimiz tüm çelişkileri aşarak belli bir bedelle ayakta kalması tümüyle imkânsız değildir. Mesela, fazla ve ıskarta dünya nüfusunun kitlesel kırımla yok edilmesini örgütleyen, geriye kalanları köleleştiren ve zehirli, çorak, yıkıcı, etrafı güvenlik setiyle çevrili devasa yapay siteler inşa ederek vahşi doğadan korunan kapitalist oligarşi eliti sayesinde ayakta kalmayı başarabilir. Bu tür dünyaların sayısız çeşitlemelerini tasvir eden distopyacı öyküler her yanı sarmış durumda; ama bunları insanlığın hiç de insanca olmayan geleceğine ait imkânsız tasarılar olarak reddetmek yanlış olur. Gerçekten de, Suzanne Collins'in ilk gençlik çağındakiler için yazdığı *Açlık Oyunları* adlı sansasyonel üçlemesinde veya David Mitchell'in *Cloud Atlas* (Bulut Atlası) adlı fütürist antihümanist dizisinde sergilenen toplumsal düzenler gibi bazı distopya hikâyelerinde ürkütücü bir gerçekçilik var. Belirtmeye gerek yok ki böyle bir toplum düzeni ancak faşist zihniyetin denetiminde, gündelik hayatta kesintisiz polis gözetimi ve şiddeti altında ve bunlarla birlikte zaman zaman uygulanan askeri baskılarla var olabilir. Bu tür distopya dünyasının bazı unsurlarının şimdiden ortaya çıkmış olduğunu fark etmeyenler kendilerini fena halde kandırıyorlar.

O halde mesele sermayenin, çelişkileri karşısında varlığını sürdürmemesi değil ama varlığını sürdürmesinin maliyetinin insan nüfusunun büyük bölümü için kabul edilemez oluşudur. Umuyoruz ki distopyacı eğilimler, insansız hava aracı akınları, grevler, sağduyudan yoksun yöneticilerin kendi halkına zehirli gaz kullanımı, çevre felaketlerine ve kitlesel sefalete yönelik her türlü muhalefete ölüm kusan saçma sapan saldırılar olarak seyretmekten çıkıp her yerde zenginle

fakir ve ayrıcalıklı kapitalistlerle namert destekçileri arasındaki eşitsiz silahlı mücadeleler faciasına dönüşmeden çok önce... sosyal ve politik hareketler yükselecek ve haykıracaklar: “*Ja! Basta!*” ya da “Yeter artık!” Böylece yaşama, sevme, varlığımızı sürdürme ve kendimizi yeniden üretme tarzımızı değiştirecekler. Bu değişimin, ekonomik motorun ve onunla ilintili akıldışı ekonomik mantığın değiştirilmesi anlamına geldiği artık açıkça anlaşılmış olmalı. Ne var ki düşünce hayatının şu andaki durumu ve kamuoyunda bu soruna yönelik yaratıcı tartışmaların moral bozucu kıtlığı ortadayken böyle bir değişimin nasıl gerçekleştirileceği hiç belli değil; sermayenin motorunun yerini ne tür bir ekonomik motorun alabileceği konusu daha da bulanık. Sermayenin çelişkilerinin kavranmasının bu durumun analizindeki rolü küçümsenemez; çünkü Alman oyun yazarı Bertolt Brecht’in bir zamanlar dediği gibi “umut çelişkilerde gizlidir.”

Bu gizli umut bölgesinde araştırma yaparken, öncelikle benimsemek zorunda olduğumuz bazı temel önermeler var. *Sermaye Muamması* adlı kitabımda şu sonuca varmıştım: “Kapitalizm hiçbir zaman kendi üzerine çökmeyecek. İteklenmesi gerekecek. Sermaye birikimi asla durmayacak. Durdurulması gerekecek. Sermaye sınıfı asla iktidarından kendi rızasıyla vazgeçmeyecek. İktidardan mahrum bırakılması gerekecek.”¹ Bu kanaatlerimi hâlâ koruyorum ve başkalarının da bunları kabullenmesini son derece önemsiyorum. Bunların gerçekleştirilmesi için güçlü bir politik hareket ve böyle bir görevi üstlenmek için çok sayıda inanmış bireyin gerekli olacağı aşîkârdır. Böyle bir hareket, kolektif politik öznelliği kendine çeken kapsamlı ve inandırıcı bir seçenek vizyonu olmaksızın işlev göremez. Peki, böyle bir politik harekete hayat verebilecek vizyon nasıl bir vizyon olabilir?

Herhangi bir çelişkinin tek yanını (kullanım değerini mesela) ötekine göre (mübadele değeri) daha fazla önemseyerek veya bazı çelişkileri (örneğin paranın toplumsal servetin özel temellükü için kullanılmasını mümkün kılan çelişki) zayıflatmaya ve sonunda gidermeye uğraşarak dünyayı adım adım ve parça parça değiştirmeye çalışabiliriz. Hareketli çelişkilerin belirlediği gidişatı değiştirmeye çalışabiliriz (askeri nitelik taşımayan teknolojilerin ağırlığını artırma ve dünyadaki demokratik özgürlüklerde daha büyük adalet sağlama yönünde).

Kitabın genelinde göstermeye çalıştığım gibi sermayenin çelişkilerinin kavranması, uzun dönemdeki genel hareket *doğrultumuz* için vizyon geliştirmemize yardımcı olur. Aynı şekilde neoliberalizmin 1970'lerden beri süregelen yükselişi nasıl sermayenin yönünü değiştirerek özelleştirme ve ticarileştirme sürecinin yoğunlaştırılmasına, mübadele değerinin hâkimiyetinin güçlenmesine, parasal güç için karşı konulamaz fetişçi tutkunun yaratılması hedefine çevirdiyse, neoliberalizm karşıtı hareket de aynı şekilde gelecek on yıllar için bizlere tümüyle farklı bir stratejik istikamet çizebilir. Literatürde ve sosyal hareketlerde, ekolojiyle daha duyarlı ilişki kuran ve çok daha ileri düzeylerde sosyal adalet ve demokratik yönetime dayalı bir kapitalizmin yeniden tasarlanması için en azından bir isteklilik olduğuna dair işaretler gözleniyor.²

Bu parçalı yaklaşımın bazı meziyetleri var. Tahrir, Sintagma ve Taksim Meydanlarındaki hareketlerin ilk evrelerindeki gibi barışçıl ve şiddet karşıtı sosyal değişim hareketi öneriyor; bütün bu örneklerde devlet ve polis yetkilileri herhalde bu hareketlerin baskıcı hoşgörüsınırlarının ötesine geçmeye cüret edeceğini düşündükleri için derhal inanılmaz düzeylerde acımasız şiddet kullanarak tepki verdiler. Bu parçalı yaklaşım insanları birkaç ortak konu etrafında bir araya getirmeyi hedefliyor. Ayrıca, bir tür çelişkinin bulaşıcı etkileri bir başka tür çelişkiye çağlayan gibi dökülürse bu yaklaşım geniş çaplı sonuçlar da doğurabilir. Mübadele değerlerinin hâkimiyeti ve Keynes'in anlattığı parasal güç arayışının gerektirdiği yabancılaştırmış davranışlar eşanlı azaltılırsa ve özel kişilerin toplumsal servetten kâr sağlamaları radikal biçimde gemlenirse dünyanın nasıl bir görünüm kazanacağını hayal edin. Bunun da ötesine geçip, çağdaş çalışma deneyiminin, hiçbir zaman tatmin edilemeyen telafi tüketiminin,* inanılmaz boyuttaki ekonomik eşitsizliğin ve doğayla uyumsuz ilişkinin getirdiği yabancılaştırmanın, bütün bunların sermayenin aşırılıklarına karşı yükselen bir halk hareketi dalgasıyla ortadan kaldırıldığını düşünün. Bunlar gerçekleştiği takdirde sosyal adaletsizliklerin, çatışmaların çok azaldığı,

* İnsanların yalnızca işlevselliği için değil sembolik değeri için mal talep etmeleri, ör. psikolojik boşlukları gidermek ya da tehditlerle baş etmek için. (ç.n.)

politik yozlaşma ve baskının büyük ölçüde gerilediği daha insanca bir dünyada yaşayacağız.

Bütün bunlar iyice parçalanmış çok sayıda muhalif hareketin nasıl birbirine yaklaşp sermayenin egemenliğine karşı daha bütünleşmiş bir dayanışma hareketinde birleşebileceğini açıklamıyor. Parçalı yaklaşım sermayenin tüm çelişkilerinin organik bütünlük oluşturmak üzere birbiriyle ve birbiri aracılığıyla nasıl ilişki kurduklarını belirleyemiyor ve bu olgunun özüne ulaşamıyor. Politik hareketi temellendirmek ve canlandırmak için daha güçlü bir katalitik kavrama ivedilikle ihtiyaç var. Sermayenin güçleriyle yüzleşmek ve onları yenebilmek için kolektif politik öznenin, alternatif ekonomik motorun nasıl üretileceğine ilişkin bazı temel kavramların etrafında toplanması gerekiyor. Bu gerçekleşmeden sermayeye el koymak ve iktidarına son vermek imkânsızdır. Bu bağlamda en uygun kavramın *yabancılaşıma* kavramı olduğunu düşünüyorum.

Yabancılaşıma kavramının çeşitli anlamları vardır. Hukuk bağlamında mülkiyet hakkının bir başkasına aktarılması demektir. Bir toprak parçasını başkasına sattığım zaman ona yabancılaşıyorum. Bir sosyal ilişki olarak yabancılaşıma, şefkat, sadakat ve güven duygularının bir kişiden, kurumdan ya da politik davadan diğerine nasıl nakledildiğini (aktarıldığını, çalınıp götürüldüğünü) anlatır. Kişilere veya hukuk, bankalar, politik sistem gibi kurumlara duyulan güvenin azalması sosyal dokuya olağanüstü boyutlarda zarar verebilir. Edilgen psikolojik terim olarak yabancılaşıma değer verilen bir bağılıktan kopmak ve uzaklaşmak demektir. Telafi edilemeyecek tarifsiz bir kaybın yol açtığı elem ve ıstırap duygusu olarak yaşanır ve içselleştirilir. Etkin psikolojik durum olarak, gerek ezilmenin, mahrumiyetin, gaspa maruz kalmanın veya böyle hissetmenin doğurduğu öfke ve düşmanlığı, gerekse bunu dışarı vurma için bazen herhangi bir belirgin neden ya da mantıklı hedef olmaksızın tüm dünyaya yöneltilen sert ve ani çıkışları anlatır. İnsanlar hayat fırsatları konusunda hüsrana uğradıklarında veya özgürlük arayışları tahakküm altına alınmakla sonuçlandığında yabancılaştırmış davranışlar sergileyebilirler.

Anlam çeşitliliği işe yarar bir şeydir. Emekçi ücret karşılığında bir süre için emek gücünün kullanımını yasal olarak kapitaliste devreder.

Bu süre boyunca sermaye emekçiden bağıllık ve dikkat göstermesini talep eder; ayrıca emekçinin herkes için refah ve esenlik yaratacak en iyi sistemin kapitalizm olduğuna inanması istenir. Ama emekçi iş sözleşmesinde belirlenen çalışma saatleri içinde ve genelde bu sürenin bitiminden sonra da ürününe ve diğer işçilere, doğaya ve sosyal hayatın tüm yönlerine yabancılaşır (işin tüketici niteliğini dikkate alırsak). Mahrumiyet ve gasp işçinin yaratıcı yeteneklerinin kösteklenmesi şeklinde kayıp ve elem duygusu olarak yaşanır ve içselleştirilir. En sonunda emekçi melankoliyi ve küskünlüğü bırakır, yabancılaşmasının en yakın kaynaklarına öfkelenir: Ya onu aşırı çalıştıran patronuna, ya da restorana gitmek, seks yapmak isteyen ve bitkin haline anlayış göstermeyen partnerine sinirlenir. Bu tam yabancılaşma durumunda işçi ya işindeki makineyi bozar ya da evde partnerine tabak çanak fırlatır.

Yabancılaşma teması bu metinde incelenen pek çok çelişkide yer alır. Mal ile maddi temas –kullanım değeri– kaybolur ve doğa ile duygusal ilişki mübadele değerinin hâkimiyetiyle engellenir. Çalışmanın sosyal değeri ve anlamı paranın temsilci formunda karartılarak örtbas edilir. Demokratik kolektif kararlar alma imkânı birbirinden yalıtılmış çekişme içindeki özel çıkarlar ile devlet güçlerinin mantığı arasındaki hiç bitmeyen mücadelede yok olur. Toplumsal servet özel kişilerin ceplerinde kaybolur (sonunda özel serveti ve kamusal sefalet dünyasını yaratır). Değerin dolaysız üreticileri ürettikleri değerden uzaklaştırılır. Sınıflar oluşturularak insanlar arasında doldurulması imkânsız uçurumlar açılır. Çeşitlenen işbölümü sürekli küçülen parçalar karşısında bütünü görmeyi giderek zorlaştırır. Yasa nezdinde herkesin eşitliği yüce bir burjuva erdemi olmasına rağmen tüm sosyal eşitlik veya adalet umutları yok olur. Sermayenin gerçekleşmesi alanında gaspa dayalı (örneğin konutların yıkılması ve icralar) birikime duyulan birikmiş küskünlükler taşma noktasına gelir. Özgürlük tahakküm halini alır, kölelik özgürlüktür.

Bütün bunlardan türeyen katalizör politik problem sermayenin ekonomik motorunun ürettiği çeşitli yabancılaşma tarzlarını tanımlama, bunlarla yüzleşme, üstesinden gelme ve ürettikleri baskılanmış enerjiyi, öfkeyi ve hüsrânı tutarlı bir antikapitalist muhalefete yönlendirebilme problemidir. Doğayla, birbirimizle, işimizle, yaşama ve sev-

me tarzımızla yabancılaşmamış ilişki (veya en azından daha az yabancılaşmış ve insani açıdan daha kabul edilebilir ilişki) kurmayı umut etme cesaretini gösterecek miyiz? Bunun için yabancılaşmalarımızın nereden kaynaklandığını anlamamız gerekir. Sermayenin çelişkilerinin incelenmesi bu kaynağın büyük ölçüde aydınlatılmasını sağlar.

Sosyalizm ve komünizme devrimci dönüşüme ilişkin geleneksel Marksist yaklaşım üretici güçler (teknoloji) ile sosyal (sınıfsal) ilişkiler arasındaki çelişki üzerine odaklanır. Geleneksel komünist partilerin bilgi kütüğünde geçiş süreci subjektif, psikolojik ve politik değil bilimsel ve teknik bir sorun olarak görülüyordu. Yabancılaşma değerlendirme dışında bırakılmıştı çünkü yabancılaşma, *Kapital*'in objektif bilimsel yaklaşımından ziyade, 1844 *El Yazmaları*'nda genç Marx'ın açıkladığı hümanizm ve ütopyacı özlemlerden esintiler taşıyan ve bilimsel olmayan bir kavramdı. Bu katı bilimsel tavır, komünizm davasına tutkuyla bağlı insanların varlığına rağmen, geçerli alternatiflerin politik tasavvurunu yakalamayı beceremedi. Antikapitalist mücadeleler deryasında olanakları harekete geçirecek (bilimsel olarak zorunlu ve nesnel neden dışında) manen ikna edici ve öznel bir nedenden de sunamadı. Hatta yürürlükteki ekonomik ve politik mantığın akıldışılığıyla bile yüzleşemedi (bunun bir nedeni bilimsel komünizmin bu ekonomik mantığı ve onun üretim için üretim şeklindeki fetiş unsurunu büyük ölçüde sahiplenmiş olmasıdır). Hâkim sınıfları zarardan korumak için onlar adına kapı kapı dolaşarak pazarlanan fetişizmleri ve yalanları tam olarak ifşa edemedi. Dolayısıyla geleneksel komünist hareket farkında olmaksızın bu yalanları ve fetişizmleri sürekli kopyalama tehlikesine maruz kaldı. Buna ilaveten mutlak güce sahip öncü parti liderlerinin hiç değişmeyen, dogmatik görüşlerinin kurbanı oldu. Muhalefetteyken ve baskıcı şiddetin kullanıldığı deşet momentlerinde çoğu kez iyi işleyen demokratik merkezîyetçilik, hareket meşru güç kullanımı noktasına yaklaştıkça korkunç bir yük haline geldi. Özgürlük arayışı tahakküm üretti.

Ne var ki, üretici güçlerdeki devrimler ile onların çatışmalı ve çelişkili toplumsal ilişkileri arasındaki ana çelişki kavramında görünenenden daha fazla hakikat var. Sekizinci Çelişki'yi incelerken gördüğümüz üzere, sermayenin teknik evrimi ile çalışma etkinliğinde ve sosyal de-

ğerde gerçekleşen radikal değişim arasında güçlü bir bağlantı vardır. Ama bunu ve diğer çelişkileri (işbölümlerinden kaynaklanan çelişkiler gibi) yabancılaşma bağlamında ele aldığımızda başka sorunlar doğar. André Gorz bunların açıklanmasının yolunu açtı; dolayısıyla ben yalnızca onu izlemekle yetineceğim. Teknolojik güçlerin kapitalist gelişimiyle birlikte gerçekleşen “işin ekonomik rasyonalizasyonu” diye yazar Gorz, “işlerinde yabancılaşan ve kaçınılmaz olarak tüketim etkinliğinde ve en sonunda ihtiyaçlarında da yabancılaşacak bireyler üretir.” Bireyler ne kadar çok paraya hükmederlerse (ve para daha önce gördüğümüz gibi bireysel banka hesaplarında bile sınırsızca artma potansiyeline sahiptir) “rasyonel tüketiciler” olarak ekonomik rollerini icra edebilmeleri için bireysel ihtiyaçlarının da o kadar artırılması gerekir (“rasyonel” derken sermayenin rasyonel kavramını kastediyoruz). Para arzusu ile toplumsal düzende teşvik edilen ihtiyaç ekonomisi arasında diyalektik bir ilişki ve etkileşim sarmalı oluşmuştur. Dengeli ve iyi hayat fikri, mütevazı gereksinimler doğrultusunda iyi hayat sürme düşüncesi geçerliliğini yitirerek, yerini giderek daha çok tüketim malına sahip olmak, dolayısıyla hep daha fazla parasal güç ele geçirmek gibi doyumsuz bir arzuya bırakır. Bunun sonucunda “özgürlük ve varoluşsal özerklik şeklindeki antika fikir süpürülüp atılır” ve piyasaya girmek ve mağlup etmek uğrunda hiç bitmeyen çekişmede gerçek özgürlük sınırlı özgürlükler uğruna feda edilir.³

Şimdi bu iddianın ayrıntılarına inelim. “Asıl sorun” diyor Gorz, “bir işte kullanılan beceri ve yeteneklerin ne ölçüde mesleki kültür oluşturduğu ve mesleki kültür ile gündelik hayatın kültürü arasında, yani iş ve hayat arasında ne ölçüde bütünleşme gerçekleştiğidir. Burada kastedilen, işiyle uğraşması nedeniyle insanın bireysel varlığının ne ölçüde zenginleştiği veya kurban edildiğidir.” Belli bir işte kullanılan teknoloji ilk bakışta bu sorunla tamamen ilgisizdir ama daha önce gördüğümüz üzere, teknolojik değişim dinamiği büyük ölçüde işçiyi güçsüzleştirme ve önemsizleştirme doğrultusunda yönlendirilir. Böyle bir yenilik trendi asla işçinin hayatının zenginleştirilmesi hedefiyle bağdaşmaz. Teknoloji kendisinin hâkimiyeti dışında ve ötesinde farklı bir kültürün doğuşuna yol açmaz, açamaz. Teknolojideki şiddet kişi ve onun dünya ile duyumsal etkileşimi arasındaki bağlantıyı

kesmesinden kaynaklanır. Gorz'un sözleriyle "bu şiddet kendi duyarlılığımızı yok sayan bir baskı formudur." Sevecenliğe ve şefkate izin yoktur. Doğa, daha önce gördüğümüz gibi, "araçsallaştırılır"; bu da "gerek Doğa'ya, gerekse bizim kendi bedenlerimize ve başkalarının bedenlerine" "şiddet" uygulanması demektir. Gündelik hayat kültürü -bu çatışmalı oluşumun içerdiği bütün rahatsız edici belirsizlikle birlikte- şiddet kültürüdür veya en aşırı halinde, sistemli, tasarlanmış, yüceltilmiş, azdırılmış *barbarlık kültürüdür*." Bu durumun en çarpıcı örneği kuşkusuz, insansız hava araçları ve gaz odalarıdır. Ama Gorz'un kastettiği, bu kültürün iş aletlerimiz dahil gündelik hayatımızı sürdürmek için kullandığımız her türlü araç sayesinde o hayatın ruhuna yoğun biçimde sızmasıdır.

Halk kültüründe bu çorak teknoloji kültürünün darbelerini biraz da olsa insanileştirme yönünde güçlü bir özlem vardır. *Bıçak Sırtı* (Blade Runner) filmindeki biyorobot androidlerin his yetisi kazanmalarında, Bulut Atlası (*Cloud Atlas*) filminde Sonmi-451'in anlamlı bir dil öğrenmesinde, *Wall-E* filminde insanlar telafi tüketimi mallarıyla şişmiş vaziyette her biri ayrı sihirli halıda, robotların düzene koymaya çalıştıkları harabe dünyanın göklerinde edilgen, yalnız başlarına uçuşurken robotların şefkat göstermeyi ve göz yaşı dökmeyi öğrenmelerinde, hatta daha da iç karartıcı bir şekilde, *2001: Bir Uzay Destanı* (*2001: A Space Odyssey*) filmindeki HAL adlı bilgisayarın düzenbazlığında fark ederiz bu özlemi. Teknolojinin insanileştirilmesi rüyasının imkânsızlığı sürekli tekrarlanmasını hiçbir şekilde engellemiyor. Öyleyse dünyamızı inşa etmek için daha insanca bir yolu nerede bulacağız?

"Çalışmak" diyor Gorz, "yalnızca ekonomik servet yaratmak değildir"; aynı zamanda kendini yaratmanın da bir yoludur. Dolayısıyla tam bu noktada yaptığımız işin içeriğini de araştırmak, o işin arzuladığımız insanlığı oluşturacak nitelikte erkekler ve kadınlar üretip üretmediğini de sormak zorundayız. Biliyoruz ki çalışanların tümü değilse de çoğu yaptıkları işten mutlu değil. Örneğin, Gallup'un ABD'de kısa süre önce yaptığı kapsamlı bir anket çalışması tam zamanlı işçilerin yaklaşık yüzde 70'inin ya işe gitmekten nefret ettiğini ya da psikolojik kontrolden geçtiğini, aslında her yana hoşnutsuzluk yayan sabotajcılara dönüştüklerini ve böylece işverenlerine verimlilik

kaybı şeklinde büyük maliyetler yüklediklerini ortaya koydu. Anket katılanların %30'u esasen Gorz'un "mesleği yeniden tanımlanmış" (*reprofessionalised*) emekçilerden (tasarımcılar, mühendisler ve ileri düzeyde karmaşık teknoloji sistemlerinin müdürleri) oluşuyordu. Bunlar diye soruyor Gorz, "daha geleneksel emekçilere göre olası insanlık idealine daha yakın' olabilirler mi? Yüklendikleri karmaşık görevler hayatlarını çarpıtmaksızın dolduruyor ve anlamlandırıyor mu? Kısacası böyle işler nasıl deneyimleniyor?" Teknolojik kültürün şiddeti aşılabilir mi?

Gorz'un yanıtı cesaret kırıcıdır. Teknoloji şüphesiz "emeğin verimliliğini artırmak, çektiği eziyeti hafifletmek ve çalışma süresini kısaltmak için kullanılabilir". Ama bunun bir bedeli var. Teknoloji "İşi hayattan, mesleki kültürü gündelik hayatın kültüründen koparıyor; doğa üzerinde tahakkümün yoğunlaştırılması karşılığında kişinin kendi üzerinde despotik tahakküm kurmasını talep ediyor; yaşam deneyimi ve varoluşsal özerklik alanını daraltıyor; üreticiyi ürününden öylesine ayırıyor ki bir noktadan sonra artık üretici amacının ne olduğunu bilmeksizin çalışıyor." Bütün bunlar emek sürecindeki topyekûn yabancılaşma değilse nedir?

"Teknikleşme karşılığında ödemek zorunda olduğumuz bedel" diye sürdürüyor Gorz, "ancak ve ancak işten ve zamandan tasarruf sağlıyorsa kabul edilebilir. Teknikleşmenin açık amacı budur ve başka bir amacı olamaz. Daha az zamanda daha az çabayla daha çok üretmemizi mümkün kılar." Bu ifadede "her bireyin hayatını dolduracak ve hayatın anlamının en önemli kaynağı olacak iş" hedefi yoktur. Emek sürecindeki çelişkinin özü buradan kaynaklanır. Teknoloji zaman ve emek tasarrufu sağlarken emekçiyi tümüyle anlamsız kılıyor. "İşten tasarruf sağlamayı amaçlayan ve sonuçta bunu gerçekleştiren bir etkinlik aynı zamanda, kişisel kimliğin ve doyumun ana kaynağı olarak işi yüceltemez. Yürürlükteki teknolojik devrimin amacı iş etiğini onarmak ve bireyin işiyle özdeşleşmesini sağlamak olamaz." Ancak ve ancak emekçiyi "yeni tip emekçiler de dahil olmak üzere hepimizin insani boyutunu hiçbir şekilde ifade edemediğimiz teknikleşmiş işin angaryasından kurtararak iş dışı etkinlikler için özgürleştirseydi bir anlam taşıyabilirdi."⁵

“İster işsizlik, marjinalleşme ve iş güvencesizliği isterse çalışma saatlerinin genel düzeyde kısaltılması halinde ortaya çıksın, işe dayalı (yani sözcüğün ekonomik anlamıyla işe dayalı) toplumun krizi, bireyleri kimliklerinin ve sosyal aidiyetlerinin dayanaklarını işin dışında aramaya zorlar.” Emekçi ancak işin dışında kişisel doyumu başarabilir, kendine saygı duyabilir ve dolayısıyla “başkalarının saygısını” kazanabilir.”⁶

Toplum varoluşsal bir seçim yapmaya zorlanmıştır. İki seçenek vardı: Ya insani kapasitelerin ve güçlerin piyasanın ve işin tiranlığı dışında özgürce gelişimini mümkün kılmak için sermaye birikiminin ekonomik alanı sınırlanacaktı “ya da ekonomik rasyonellik gereği, tüketici ihtiyaçlarının en azından mal ve metalaştırılmış hizmet üretimiyle aynı hızda artması sağlanacaktı.” Martin Ford da aynı sorunu saptamıştı; tek fark, Ford’un kapitalist ekonomik rasyonelliğe karşı herhangi bir alternatiften bahsetmekten kaçınmasıdır. Fakat ikinci seçenekte –yani gerçekte seçilmiş seçenekte– diyor Gorz, “tüketim üretimin hizmetinde [organize edilmek] zorunda kalacaktı. Üretim artık mevcut ihtiyaçları mümkün olan en etkili biçimde tatmin işlevi görmeyecekti; aksine, üretimi artırarak sürdürme işlevini yerine getirecek faktör ihtiyaçlar olacaktı.” Ortaya çıkan paradoksal sonuç şudur:

sermayenin [gerçekleşmesindeki] sınırsız maksimum verimlilik, ihtiyaçların karşılanmasında sınırsız maksimum verimsizliği ve tüketimde sınırsız maksimum israfı doğurdu. İhtiyaç, arzu ve özlem arasındaki sınırların kalkması gerekti; eskiden kullanılanlarla aynı veya onlardan daha düşük kullanım değerine sahip ama daha pahalı ürünlere arzu yaratılması zorunluydu; özelemler ise aciliyeti tartışılmaz ihtiyaçlara dönüştürülmeliydi. Kısacası bir talep yaratılması zorunluydu; üretimi en çok kâr getiren mallar için tüketiciler yaratmak zorunluydu ve bu hedef doğrultusunda bolluk ortamının bağrında, hızlandırılmış yenilikler ve demodelik aracılığıyla, eşitsizliklerin yoğunlaştırılarak yeniden üretimi aracılığıyla, nadirlik formlarının yeniden üretimi kesintisiz sürdürülmeliydi ...⁷

Nüfusun büyük çoğunluğu açısından ihtiyaç yaratmak ihtiyaçları gidermenin önüne geçti.

“Tatmin düzeyini yükseltmeksizin tüketim düzeyini sürekli yükseltmek için gereken ekonomik rasyonellik; üretimin yetersizliği

izlenimini sürdürmek için yeterlilik ölçütünü yükseltmek.” Refah içindeki asalak sınıfın tüketimciliği tarafından belirlenen tüketim katmanlaşması değerin gerçekleşmesi için hayati önem kazandı. Bu durum, Thorstein Veblen’in 1899’da yayınlanan *Aylak Sınıfının Teorisi* adlı kitabında müthiş bir ustalıkla ifşa edilir. Ama şimdi biliyoruz ki böyle bir sınıf var olmasaydı, yaratılması gerekecekti.⁸ Baskılanan ücretler nedeniyle beli bükülen efektif talep ve emekçilerin büyük kesiminin maruz kaldığı teknolojik işsizlik ikilemini çözmek için yabancılaştırıcı tüketimcilik zorunludur. Emekçiler her yanı saran gösterişçi tüketime batmış vaziyette, yapay olarak artmakta olan ihtiyaçlarını karşılamak ve komşularıyla aşık atabilmek için hep daha uzun süre çalışarak ne pahasına olursa olsun gelirlerini çılğınca maksimize etme çabasına girerler.

Yeni teknolojiler sayesinde geniş bir emekçi kitlesi daha az çalışmayı beklerken daha fazla çalışır duruma gelir. Ama bu durum bir sosyal hedefe de hizmet eder. Giderek daha fazla bireye kendini gerçekleştirmek için serbest zaman vermek sermayenin hem işyerinde hem de piyasada emek üzerindeki kesintisiz ve sağlam denetimi açısından korkutucudur. Kapitalist “ekonomik rasyonellik hiçbir şekilde ticari servet üretmeyen ve tüketmeyen serbest zamana gerçek yer ayıramaz” diye yazıyor Gorz. “İstihdam edilenlerin tam zamanlı çalışmasını talep etmesi nesnel zorunluluğa değil kendi yaratılış mantığına dayanır; ücretler emekçileri maksimum çabayı harcamaya teşvik edecek düzeyde sabit tutulmalıdır.” Sendikaların ücret talepleri “gerçekte, ekonomik sistemin rasyonelliğini çürütmeyen tek talep türüdür.” Rasyonel tüketim (kesintisiz sermaye birikimi açısından rasyonel tüketim), sermayenin varlığını sürdürmesi açısından mutlak zorunluluk haline gelir. “Öte yandan, çalışma saatleri, işin ağırlığı, organizasyonu ve yapısına ilişkin talepler yıkıcı radikalizme gebe; bu talepler para ile karşılanamaz, ekonomik rasyonelliği ve onun üzerinden sermayenin iktidarını tam kalbinden vururlar. Kitleler değerlerin tümünün ölçülebilir olmadığını, paranın her şeyi satın alamadığını ve paranın satın alamadığı şeyin hayati önem taşıdığını, hatta her şeyin özü olduğunu keşfettiklerinde “piyasaya dayalı düzen” esaslı bir meydan okumaya maruz kalır.”⁹ Hediye kart reklamlarında söylendiği gibi

“paranın satın alamayacağı şeyler vardır. Onların dışındaki her şey için MasterCard var.”

“Satın aldıkları tüketim malları ve hizmetlerinin bunlar için katlandıkları fedakârlığı yeterince telafi ettiğine bireyleri ikna etmek ve bu tür tüketime onları sürüden ayıran bireysel mutluluk cenneti oluşturduğuna inandırmak reklamcılığın işidir.” Bu alanda reklamcılığın “çılgın adamları” (reklamcılık halen ABD’de ekonomik faaliyet hacminde önemli yer tutuyor) toplumsal düzenin yıkımında başrolü oynuyorlar. Odaklandıkları kesimler özel girişimler ve özel kişilerdir. Görevleri, “zorunlu olmadığı gibi birazcık faydalı bile olmayan” malları tüketmeleri için insanları kandırmaktır. Mallar “daima bir lüks, bol-luk ve şımartıcılık unsuruyla birlikte sunulur; bunlar müşteriyi ‘mutlu ve ayrıcalıklı kişi’ konumuna yerleştirerek rasyonel evrenin baskılarından ve işlevselliğe göre davranma sıkıntısından kurtarır” Gorz bu malları “kullanım değerleri kadar –belki daha da çok– faydasızlıkları için de arzulanan ‘telafi malları’ olarak niteler; çünkü alıcısının kolektif evrenden kişisel hükümlerle cennetine kaçışını simgeleyen şey bu (lüzumsuz cihazlar ve süs eşyaları gibi mallardaki) faydasızlık unsurudur.”¹⁰ Reklamcılığın çılgın adamlarının pazarlamada böylesine ustalaştıklarını gösteren şey tam olarak bu taşkın tüketimcilik, bu faydasızlıktır. Bu tüketimcilik insan ihtiyaçlarını, isteklerini ve özlemlerini karşılamaktan çok uzaktır. Papa bile bu görüşü paylaşıyor. “Tüketime ayrılan sınırsız kaynaklar ve çağdaş toplumun sergilediği çılgınlık” diye yakınıyor son Papalık vaazında, “her düzlemde yabancılaşmaya yol açar; çünkü bir toplumun sosyal organizasyon, üretim ve tüketim formları, insanın öz donanımını sunmasını, insanlar arasındaki dayanışmayı zorlaştırıyorsa o toplum yabancılaşmış olur.”¹¹

Ama Gorz’un belirttiği gibi, “işin sunduğu tüketim olanakları kendileri için yeterince telafi etkisi yaptığından işlerindeki yabancılaşmayı kabullenen işlevsel emekçilerin ortaya çıkması, ancak sosyalleşmiş tüketiciler olmalarıyla mümkündür. Ne var ki böyle sosyalleşmiş tüketicileri yalnızca bir piyasa ekonomisi sektörü ve onunla birlikte yürüyen ticari reklamcılık ortaya çıkarabilir.”¹² 1968 devrimci hareketinin göklere çıkarılan bütün o bireysel kurtuluş, özgürlük ve sosyal adalet retoriğiyle vardığı nokta budur: İnsani arzular pazarında, sahip

olmanın seçme özgürlüğünün işareti sayıldığı telafi edici mal kalabalığında boğulan yabancılaşmış tüketimcilik aleminde kaybolup gitmek. Yabancılaşmış ya da telafi edici tüketimcilik kendisini içten yıkacak dinamiklere sahiptir. Schumpeter'in "yaratıcı yıkım" dediği şeyin başıboş ortalığa salıverilmesini gerektirir. Şehirdeki gündelik hayat, yerleşik yaşama, ilişki kurma ve sosyalleşme tarzları, en son moda ve lüks çılgınlığına zemin hazırlamak için durmaksızın alt üst edilir. Mutenalaştırma veya temalı parklar (*Disneyfication*) için yıkımlar ve insanların yerinden edilmesi kent yaşamının dokusunu parçalar ve böylece meydanı şatafata ve oburluğa, gelip geçici ve kalımsız olana bırakır. Finansör, rantıye, yap-satçı, toprak sahibi ile girişimci belediye başkanı figürleri, gizlendikleri köşelerinden çıkarak sermayenin birikim mantığında ön plana yerleştikçe gasp ve yıkım, insanları yerinden etme ve inşaat azgın, spekülâtif sermaye birikiminin araçları olur. Ekonomik motor yani sermaye dolaşımı ve birikimi, yaşadıkları ortamları yeniden şekillendirmekle yetinmeyip hayatta kalabilmek için nasıl bireyler olmaları gerektiğini yeniden tanımlayan süreçlere tümüyle yabancılaşan insanların direnişine karşın, sırf yeni kentleşme tasarılarını kusmak için kentleri bütünüyle yutar. Toplumsal yeniden üretim süreçleri sermaye tarafından hariçten yeniden düzenlenir. Gündelik hayat yolundan saptırılarak sermaye dolaşımına ayarlanır. İnsan tabiatının bu zoraki yeni tanımını onaylamayanların koalisyonu Kahire'den İstanbul'a, Buenos Aires'ten São Paulo'ya ve Stokholm'den El Alto'ya kadar çok farklı yerlerde periyodik direnişler, devrimci potansiyel taşıyan isyanlar gerçekleştiren yabancılaşmış bireyler kitlesi oluşturur.

Ne var ki bütün bunların temelinde "daha önce para kazanmayan toplum katmanlarını ücretli iş aramaya" yönelten para kazanma ihtiyacının dayanılmaz baskısı vardır ki bu "telafi tüketimi gereksinimini daha da artırır." Bunun sonucunda "para karşılığı çalışmak faaliyetin ana nedeni olur, o kadar ki mali karşılığı olmayan faaliyet kabul edilemez hale gelir. Para diğer tüm değerleri yerinden eder ve tüm değerlerin tek ölçüsü olur." Bunun yanı sıra insanlar "özel dünyalarına çekilme, bu dünyaya ve 'kişisel' avantajlar arayışına öncelik vermeye" teşvik edilir. Bu durum "dayanışma ve yardımlaşma ağlarının, sosyal ve aile bağlarının parçalanmasına ve aidiyet duygumuzun yok edil-

mesinde etkili olur. Yabancılaştırıcı tüketimcilik aracılığıyla sosyalleşenler artık sosyal olarak birbirine bağlı bireyler değildir; kendilerini başkalarından ayırarak “kendileri olmaya” çalışan ve bu başkalarıyla tek benzerlikleri, herkesi ilgilendiren durumlarda ortaklaşa hareketin gerektirdiği sorumluluktan kaçmak olan (sosyal olarak tüketime yönlendirilmiş) bireyler haline gelmişlerdir.”¹³ Belli yerlere ve kültürel formlara sevgi ve bağlılık duymak demode sayılır artık. Neoliberal etüğün savunduğu ve en sonunda gerçekleştirmeyi başardığı da bu değil miydi zaten?

Fakat üretimden serbest kalan zaman arttıkça, bu serbest zamanın tüketimde ve tüketimcilikte harcanması zorunluluğu daha da kuvvetlenir; çünkü daha önce savunduğumuz gibi, kapitalist “ekonomik rasyonellikte ticari servet üretmeyen ve tüketmeyen hakiki serbest zamana hiç yer yoktur.” Hiç bitmeyen tehlike, özgürce örgütlenen, kendilerini yaratabilen, üretim angaryasından kurtulmuş, emek tasarruflu ve zaman tasarruflu teknolojilerin (mikrodalga fırınlar, çamaşır yıkama ve kurutma makineleri, elektrikli süpürgeler ve kuşkusuz elektronik bankacılık, kredi kartları ve arabalar) nimetlerinden yararlanan bireylerin kapitalist olmayan dünya alternatifi kurma ihtimalidir. Böyle bireyler egemen kapitalist ekonomik rasyonelliği reddetmeye başlayabilirler; mesela, zamansal disiplinin boğucu ve çoğu zaman zalim kurallarından kaçmaya kalkışabilirler. Bu tür sonuçlardan kurtulmak için sermaye yalnızca gerçekleşme yoluyla hep daha fazla mal ve hizmeti massetmekle yetinmemeli, aynı zamanda yeni teknolojiler sayesinde serbest kalan zamanı da bir şekilde meşgul etmenin yollarını bulmalıdır. Bu konudaki başarısı küçümsenecek gibi değildir. Pek çok insan üretimde ve tüketimde yaygınlaşan zaman tasarruflu teknolojilerin bolluğuna rağmen özgür yaratıcı etkinlikler için giderek daha az zaman bulabilmektedir.

Bu paradoksal durum nasıl ortaya çıkabiliyor? Etrafımızı saran zaman tasarruflu bir yığın ev aletini kullanmak, bakım onarımını sağlamak çok zaman alır; evimizde bu tür aletlerden ne kadar çok varsa o kadar zaman harcarız. Bu tür araçların destek parçalarının karmaşıklığı, servis merkezleri, kredi kartı ve telefon şirketleri, sigorta şirketleri ile sonu gelmez telefon veya mesaj trafiğine yol açar. Ayrıca bizi kuşa-

tan kültürel alışkanlıklar, ıvır zıvır teknolojik fetişlere tapınma, hayal gücümüzün oyuncu yanını ele geçirir ve bizi hiçbir yararı olmayan gündelik hayat komedilerini izlemeye, interneti taramaya veya bitmeyen bilgisayar oyunları oynamaya yöneltir. Her yanımızı “kitlesel imha silahları” sarmış durumda.

Ama bunların hiçbiri zamanın bizden böylesine uçup kaçmasının nedenini açıklayamıyor. Daha derinlerdeki neden bence, sermayenin tüketim süresi sorununa, birikimin potansiyel engeli olarak yaklaşan yapılanma tarzıdır. Kısa ömürlü veya kolayca demode olup gözden düşen malların yanı sıra anında tüketilen etkinlik ve gösteri üretimi ve pazarlanması, daha önce öne sürdüğümüz üzere, inanılmaz bir kategorik tersinme olarak tüketicilerin Facebook’ta kendi gösterisini yaratması olayında doruğuna ulaşmış bulunuyor. Bu sosyal medya formlarından sermayeye akan rantlar çok büyük tutarlara ulaşıyor, ayrıca bu tüketim formları akıl almaz zaman yutuyor. Gerçi iletişim teknolojileri iki yanı keskin kılıç gibidir. Rejime soğuklaşmış eğitimli bir gençlik tarafından politik ve hatta devrimci amaçlar doğrultusunda da kullanılabilir; ya da (Google ve Facebook katılımcıları gibi başkaları için sürekli değer üreten) boş gevezelikler, dedikodular ve şakalaşmalarla zamana el koyar.

İnsanların yaşamları, zihinsel süreçleri ve politik yönelimleri çağdaş üretimin büyük bölümünün gerektirdiği güya yoğun işler ya da yabancılaşmış tüketimcilik tarafından esir alındığından kapitalizmin ekonomik rasyonelliğine karşı çıkmak imkânsız olmasa da zordur. E-postaların arasında ya da Facebook’ta kaybolup giderek politik aktivizm yapılmaz. Gorz doğru söylüyor: “Çalışma zamanında gerçekleştirilen tasarruflar zamanın serbestleştirilmesine yaramıyorsa, tasarrufla serbest kalan zaman “bireylerin özgürce kendilerini gerçekleştirmeleri” için kullanılmıyorsa, çalışma sürelerinin kısaltılmasının hiçbir anlamı yoktur.”¹⁴ “Gerçek gelir düşürülmeden, serbest bırakılan zamanın herkesin kendini özgürce gerçekleştirmesi için serbest olmasına izin verecek bir dizi önlemle birlikte, çalışma saatlerinde programlı, aşamalı kısaltma” yönünde toplumsal eğilim oluşmuş olabilir. Ama böyle özgürleştirici gelişmeler sermayenin sınıfsal gücüne yönelik müthiş bir tehdittir ve buna karşı güçlü dirençler ve engeller

oluşur. “Üretici güçlerin gelişimi harcanması gereken emek miktarını azaltabilir; ama bundan kaynaklanan serbest zamanın herkesi özgürleştirmesini sağlayacak koşulları kendi başına yaratamaz. Tarih daha büyük özgürlük olanaklarını uzanıp yakalayabileceğimiz bir noktaya yerleştirebilir ama bu olanağı yakalama ve ondan fayda sağlama gereğini ortadan kaldıramaz. Kurtuluşumuz deyim yerindeyse arkamızdan gizlice yaklaşıyormuş gibi ilerleyen maddi determinizm sonucunda gerçekleşmeyecek. Bir sürecin içerdiği potansiyel kurtuluş ancak ve ancak insanlar onu yakalar ve kendilerini özgürleştirmek için kullanırlarsa gerçekleşebilir.” Tökezleyen, kapitalizmi bir krizden diğerine böylesine pervasızca sürükleyen, doğayla ve birbirimizle ilişkimizde felaket potansiyeli taşıyan ekonomik motora karşı harekete geçmek için sermayenin yarattığı yabancılaştırmalara kolektif olarak karşı durmak zorundayız. Evrensel yabancılaştırma gerçek bir politik tepki gerektiriyor. Peki ama ne olabilir bu tepki?

Tekrarlıyorum, bir çelişkiye çelişkisiz bir tepkiyle karşılık vermek mümkün değildir. Evrensel yabancılaştırmaya karşı şu anda tanık olduğumuz politik tepkileri incelersek müthiş rahatsız edici bir tabloyla karşılaşırız. Avrupa’da faşist partilerin yükselişi (özellikle Yunanistan, Macaristan ve Fransa’da belirgin ve tehlikeli biçimde) ve ABD’de Cumhuriyetçi Partinin Çay Partisi (Tea Party) hizibinin devletin kapısına kilit vurmak ve ortadan kaldırmak gibi tuhaf bir hedef doğrultusunda örgütlenmesi politik çözümler arayan yoğun yabancılaştırma içindeki nüfus kesimlerinin tezahürleridir. Bu insanlar şiddetten kaçınmıyor ve tehdit altındaki özgürlüklerini korumanın tek yolunun topyekûn tahakküm kurmak olduğunu düşünüyorlar. Bu politik akım, liberal yönetimselliğin (*governmentality*) sürdürülebilmesi açısından zorunlu olan baskıcı hoşgörü duvarlarını yıkma tehdidi yaratan tüm hareketlere karşı giderek şiddetlenen askeri tepkilerle destekleniyor ve bir ölçüde bu tepkilerle iç içe geçiyor. ABD’deki Occupy (İşgal et) hareketinin polis tarafından aşırı şiddetle bastırılmasını, Türkiye’de Taksim Meydanı’nda başlayan barışçıl gösterilere daha da fazla şiddet uygulanmasını, Atina’daki Sintagma Meydanında Altın Şafak’ın faşist taktiklerinden esinlenen polis eylemlerini; Şili’de protestocu öğrencilere polisin hiç bitmeyen zalim uygulamalarını; Bangladeş’te

iş güvencesizliğini protesto edenlere karşı devletin örgütlediği saldırıyı; Mısır'da Arap Baharı'na tepkilerin askerileşmesini; Kolombiya'da sendika liderlerinin öldürülmesini ve daha birçoklarını örnek verebiliriz. Bütün bunlar her türlü etkin ve örgütlü antikapitalist muhalefeti terör eylemi gibi gören devlet aygıtının terörle savaş amacıyla genişleterek uyguladığı, hızla genişleyen gözetim, izleme ve ceza yasaları ağında cereyan ediyor.

ABD'de politik yelpazenin aşırı sol ve aşırı sağ uçlarının üzerinde geniş uzlaşma sağladığı bir konu var: Onlara göre şimdiki yapılanmasıyla devlet sistemi yetkisini aşıyor ve buna karşı mücadele etmek gerekiyor. Bu durum tarihsel olarak hizipler hatta sınıflar arasında (genellikle, inşa edilmiş ulusal kimlik ve birlik kurgusunu kullanarak) sosyal uyum sağlamak, bunların onayını almak görevini üstlenmiş devlet sistemine karşı yaygın soğuma işaretleri veriyor. Foucault'nun yönetimsellik (*governmentality*) analizi bu noktada yararlıdır. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda mali militarizm evresinin ardından Avrupa'da dünyaya miras bırakılan otokrat, mutlakiyetçi ve merkeziyetçi devletin burjuva ilkelerine ve pratiklerine uyumlu hale getirilmesi gerekiyordu; bu da imkânsız ilkenin, bırakınız yapsınlar ilkesinin ütöpik politikasına bağlanmak demektir. Bu geçiş İngiltere'de özgürlüğün yönetimsellik yaratma yöntemi (Amartya Sen'in daha sonra geliştirmekte olan ülkeler için desteklediğine çok benzeyen bir yöntem) olarak kullanılması neticesinde başarıyla gerçekleştirildi. Bu gelişme kapitalist devletin, sınırlamaları otokratik güçlerinde içselleştirmek ve uzlaşmanın sağlanması işini, ulus devlet etrafında sosyal uyum kavramlarını içselleştirmiş özgür bireylere devretmek zorunda olduğu anlamına geliyordu. Her şeyin ötesinde, faaliyetlerin piyasa süreçleri aracılığıyla düzenlenmesine razı olmak zorundaydılar. Merkezi iktidara kesin sınırlamalar getirilmişti. ABD'de Çay Partisi'nin politikası ile otonomcuların ve anarşistlerin politikaları, devleti sınırlama hatta yok etme çabasında birbirine yaklaşıyor; gerçi bu politikalar sağda mutlak bireycilik adına, solda ise bir tür bireycilik temeli üzerine kurulu birlikçilik adına yürütülüyor. Özellikle ilginç olan nokta, mevcut üretim tarzının ve onun politik manifestolarının, bu üretim tarzına karşı asli muhalefet türlerinin mekânlarını ve biçimlerini belirleme-

sidir. Neoliberalizmin hem ekonomik hem de politik arenalardaki hegemonyacı pratikleri, ademi merkezîyetçi ve örgütlü muhalefet ağlarının doğmasına yol açtı.

Sağ kanadın evrensel yabancılaşmaya spesifik tepkisi anlaşılır ve olası sonuçları açısından ürkütücü bir tepkidir. Sanki sağ kanadın bu tür sorunlara tepkileri geçmişte muazzam tarihi sonuçlar doğurmuş gibi davranılıyor. Tarihten ders alıp antikapitalist tepkileri zamanımızın çelişkilerine ilerici bir yanıt vermek üzere şekillendiremez miyiz?

SONUÇ

Mutlu Ama Tartışmalı Bir Gelecek Umudu: Devrimci Hümanizmin Vaadi

Hatırlayamadığımız kadar eski zamanlardan beri kendilerine bırakıldan daha iyi bir dünyayı bireysel ya da ortaklaşa kuracaklarına inanmış insanlar var olagelmıştır. Bunların epeyce büyük kesimi böyle bir dünyayı kurarken kendilerini de farklı ve belki daha iyi insanlar olarak yeniden inşa edeceklerine inanmışlardır. Ben ikisine de inananların arasındayım. *Asi Şehirler* adlı kitabımda örneğin, şunu ileri sürmüştüm: “Ne tür bir kent istediğimiz sorunu ne tür insanlar olmak, ne tür sosyal ilişkiler kurmak, doğa ile nasıl ilişkiler sürdürmek istediğimiz, ne tür bir hayat tarzını özlediğimiz, hangi estetik değerleri benimsediğimiz sorunundan ayrı düşünülemez.” “Kent hakkı” diye yazmıştım, “o kentin sunduğu imkânlarla bireysel ya da grup olarak erişim hakkından çok daha fazla bir şeydir: Kenti gönlümüzün arzuladığı yönde daha fazla değiştirme ve yeniden yaratma hakkıdır. Kendimizi ve kentlerimizi yaratma ve yeniden yaratma özgürlüğü... insan haklarının en değerli ama en çok ihmal edilenlerinden biridir.”¹ Belki de bu sezgisel kavrayış nedeniyle kent, tarihi boyunca daha mutlu gelecekler ve yabancılaşmadan uzak çağlar üzerine kurulu, çığ gibi çoğalan ütopyacı ideallerin odağı oldu.

Hümanist gelenek hem yaşadığımız dünyayı hem de kendimizi bilinçli düşünce ve eylemle iyi yönde değiştirebileceğimiz inancına dayanır. Bu geleneğin seküler versiyonu, saygınlık, hoşgörü, merhamet, sevgi ve başkalarına saygı üzerine dinsel telkinlerle iç içe geçmiş ve çoğu kez onlardan esinlenmiştir. Hem dinsel hem de seküler hümanizm, başarısını insani olanakların, kapasitenin ve güçlerin serbestleştirilmesiyle ölçen bir dünya görüşüdür. Bireylerin engellenmeden gelişmesi ve “iyi hayatın” inşasına ilişkin Aristotelesçi bakış açısını

paylaşır. Ya da çağımızın Rönesans adamı Peter Buffett'in tanımladığı gibi, bireye “doğasını gerçekten geliştirme, mutlu ve doyurucu hayat yaşama fırsatını garantileyen bir dünyanın” inşasını savunur.²

Bu düşünce ve davranış geleneği kimi yerlerde ve zamanlarda güçlendi kimilerinde de zayıfladı ama asla yok olmayacak gibi görünüyor. Kaderimizi ve geleceğimizi farklı şekillerde tanrılara, bir yaratıcıya ya da ilahi varlığa, tabiatın anlaşılmasız güçlerine, genetik miras ve mutasyonların zorlanmasıyla geliştirilen sosyal evrim kanunlarına, teknolojik evrimin akışını yöneten merhametsiz ekonomi yasalarına, ya da dünya ruhunun dayattığı gizli bir erekselliğe bağlayan daha tutucu doktrinlerle rekabete zorlandı. Hümanizmin aşırılıkları ve karanlık yüzü de vardır. Rönesans hümanizminin önde gelen savunucusu Erasmus, o hümanizmin bir ölçüde serbest düşünceli karakterine bakarak Epikür geleneği uğruna Yahudi-Hıristiyan geleneğinden vazgeçilmekte olduğunu düşünmüş ve kaygılanmıştı. Hümanizm zaman zaman tabiat dahil var olan her şeyle ilişkili insani kapasiteler ve güçler hakkında Prometheusçu ve insan merkezli bir görüşe sapar; o kadar ki, bazı kandırılmış kişiler, Tanrı'nın en yakınında olan bizlerin, evrene egemen olan *Übermenschen* olduğumuza inanırlar. Hümanizmin bu türü bir topluluktaki tanımlanabilir grupların insan sayılmamaları durumunda daha da tehlikeli hal alır. Sömürgeci yerleşimcilerle karşılaşan Amerika kıtalarının yerli halklarının kaderi böyle olmuştu. “Vahşiler” olarak nitelenmişler ve insanlığın değil doğanın parçası sayılmışlardı. Bazı çevrelerde hâlâ canlı olan böyle eğilimler, radikal feminist Catharine MacKinnon'ı *Are Women Human?* (Kadınlar İnsan Mıdır?)³ adlı bir kitap yazmaya yöneltti. Modern toplumda pek çok insanın bu tür dışlamaları olağan ve alışlagelmiş saydığı, Giorgio Agamben'in halen dünyada çok sayıda insanın içinde bulunduğu “istisna hali” formülasyonuna gösterilen ilgiden de anlaşılabilir (Guantanamo Körfezi sakinleri bu konudaki en önemli örnektir).⁴

Zamanımızda aydınlanmacı hümanist geleneğin sağ ve sağlıklı olduğunu hatta belki de yeniden popülerleşeceğini gösteren bol bol işaret var. Dünyanın her yanında yoksul kesimlerin hayat fırsatlarını ve beklentilerini güçlendirme misyonunu üstlenmiş sivil toplum örgütlerinde ve başka yardım kuruluşlarında çalışan onca insana hayat

veren de bu ruhtur. Şirketler kesiminin bazı önderlerinin Vicdanlı Kapitalizm adını verdiği, sermayeyi hümanist kılığa büründürme yönünde nafîle girişimler bile var; vicdan temizleme ve işçilere şirin görünerek işçi verimliliğini artırmaya yönelik akıllıca teklifler gibi bu da şüphe uyandıran bir girişimcilik etiğidir.⁵ Yaşanan tüm çirkinlikler en iyi etik niyetlerle motive edilen bir ekonomik sistemde istenmeden yol açılan zararlar şeklinde özümseiyor. Fakat hümanizm kendini esirgemedi ve çoğu kez maddi karşılık beklemeksizin özveriyle başkalarının iyiliğine katkı yapma yönünde pek çok insana esin veren bir ruhtur. Hristiyan, Yahudi, İslami ve Budist hümanizmler bol miktarda dinsel kuruluş ve yardım örgütünün doğmasını sağladı; ayrıca Mahatma Gandhi, Martin Luther King, Rahibe Teresa ve Piskopos Tutu gibi sembol figürlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Seküler gelenekte deklare edilmiş evrenselci, liberal, sosyalist ve Marksist hümanizmler dahil hümanist düşünce ve pratiğin birçok versiyonu vardır. Kuşkusuz, ahlak ve siyaset felsefecileri yüzyıllar boyunca, bazen devrimci sloganlar da üreten adalet, evrenselci saikler ve hem siyasi hem de ekonomik tahakkümden özgürleşme gibi çeşitli ideallere dayalı çelişkili etik düşünce sistemleri geliştirdiler. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik Fransız Devrimi'nin parolasıydı. ABD Bağımsızlık Deklarasyonu ve onu izleyen ABD Anayasası, belki daha da önemli olarak Haklar Bildirgesi adı verilen o heyecan verici belge, daha sonraki politik hareketlere ve anayasal formlara hayat verdi. Yakın geçmişte Bolivya ve Ekvador'da kabul edilen dikkate değer anayasalar, insan hayatını düzenleyen kuralların temeli olarak ilerici anayasa hazırlama sanatının asla ölmediğini gösteriyor. Ayrıca bu geleneğin doğurduğu muazzam literatür daha anlamlı bir hayat için çaba gösterenler üzerinde etkisiz kalmadı. Yalnızca Tom Paine'in *Rights of Man* (İnsanın Hakları) veya Mari Wollstonecraft'ın *Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi* adlı eserlerinin geçmişte İngilizce konuşulan ülkelerde yaptığı etkiyi düşünürseniz ne demek istediğimi anlarsınız (hemen her toplumda bunlar gibi övülmeye değer eserler vardır).

Bütün bunların altında daha önce de karşılaştığımız iyi bilinen iki unsur var. Öncelikle, başta açıklanan evrensel duyarlılıklar ne kadar asil olursa olsun, hümanizm davasının belli çıkarlar, hizipler ve

sınıfların yararına saptırılmasını engelleme zor olduğu defalarca kanıtlanmıştır. Peter Buffett'in etkileyici biçimde yakındığı iyilikçi sömürgeciliği yaratan durum budur. Kant'ın asil evrenselciliğinin ve ebedi barış arayışının yönünü değiştiren ve onu şimdilerde CNN'in Hilton Oteli kozmopolitliği ve birinci sınıf uçak yolcuları ile temsil edilen emperyalist ve sömürgeci kültür tahakkümünün aleti haline getiren de aynı durumdur. Kolektif ilişkilerin ve kültürel hakların aleyhine bireysel hakların ve liberal özel mülkiyet teorisinin kayırıldığı BM bildirgesinde kutsallaştırılan insan hakları doktrinini mahveden problem budur. Özgürlük ideallerini ve pratiklerini kapitalist sınıfın zenginliğinin ve gücünün yeniden üretimi ve sürekliliği için yönetsellik aletine dönüştüren de aynı şeydir. İkinci sorun şudur: Bir inançlar ve haklar sisteminin uygulanması daima, genelde devlet veya zor kullanma yetkisiyle desteklenen kurumlaşmış otoritelerin kullandığı yaptırım gücünü gerektirir. Buradaki güçlük açıkça ortadadır. BM bildirgesinde bireysel insan haklarının devlet tarafından uygulanacağı ima edilmektedir oysa devlet o hakları en çok ihlal edenlerin başında yer alır.

Kısacası hümanist geleneğin sorunu, kendi kaçınılmaz iç çelişkileri (en aşikâr olanı özgürlük-tahakküm çelişkisidir) hakkında iyi bir yaklaşım geliştirip içselleştirmeyi başaramamasıdır. Bu nedenle dini doktrin ve otorite tarafından güvenle desteklendiği durumlar dışında, hümanist eğilimler ve duyarlılıklar bugünlerde biraz doğaçlama ve tereddütlü ifadelerle sergileniyor. Dolayısıyla zamanımızda bu geleneği bir ölçüde onaylayan, hatta onun tartışılmaz erdemleri konusunda polemiğe giren bol miktarda bireysel çalışmanın (sivil toplum örgütlerinin çalışmaları vb.) varlığına karşın seküler hümanizmin önermeleri için veya böyle bir hümanizm beklentisi için gerçek anlamda destek sağlanamıyor. Bu geleneğin tehlikeli tuzaklarından ve temel çelişkilerinden, özellikle zorlama, şiddet ve tahakküm gibi sorunlardan kaçınılıyor çünkü bunların üstüne gitmek çok zor. Sonuçta ortaya çıkan, Frantz Fanon'un deyişiyle "tatsız tuzsuz bir hümanizmdir." Son zamanlarda bu manifestonun yeniden canlandığına dair bol gösterge var. Seküler hümanizmin burjuva liberal geleneği, dünyanın hazin durumuna ilişkin çoğu etkisiz ahlak nutukları, kronik yoksulluk

ve çevrenin bozulması ile başarısız mücadele kampanyaları için dokunaklı etik temel oluşturur. Belki de Fransız düşünür Louis Althusser'in 1960'larda sosyalist hümanizm ve yabancılaşma konularının Marksist gelenekten tümüyle çıkarılması yönünde yürüttüğü ateşli ve etkili kampanyanın nedeni buydu. Althusser'e göre 1844 *El Yazmaları*'nda ifade edildiği haliyle genç Marx'ın hümanizmi *Kapital*'deki Marx'ın bilimselliğinden "epistemolojik kırılmayla" ayrılmıştı; bunun ihmal edilmesinin kusuru bize aittir. Marksist hümanizm diye yazıyordu Althusser, teorik olarak anlamsız, politik olarak yanlış yönlendiren, tehlikeli de olabilen saf ideolojidir. Uzun yıllarını hapiste geçiren Gramsci gibi adanmış bir Marksist'in "insanlık tarihinin katıksız hümanizmine" inanması, Althusser'e göre tamamen yersizdi.⁶

Son yirmi otuz yıllık dönem boyunca hümanist sivil toplum kuruluşlarının suç ortaklığı niteliğindeki etkinliklerinin olağanüstü artışı Althusser'in eleştirilerini destekliyor. Yardım kuruluşlarından oluşan endüstri kompleksinin büyümesi esas olarak, ekonomik durgunluk ortamında birkaç yılda bir servetini ve gücünü ikiye katlayan dünya oligarşisinin "vicdan temizleme" etkinliklerini yoğunlaştırma ihtiyacını yansıtıyor. Yardım kuruluşlarının faaliyetleri insanların maruz kaldığı kötü koşullara, gasp uygulamalarına veya çevre sorunlarının ağırlaşmasına karşı ya hiçbir şey başaramadı ya da çok önemsiz başarı sağladı. Bu durum yapısal nedenlere dayanıyor; çünkü yoksullukla mücadele kuruluşları işlerini, kendilerini besleyen servet birikiminin artışına müdahale etmeksizin yapmak zorundalar. Yoksullukla mücadele kuruluşunda çalışan herkesin bir gecede servet karşıtı politikayı benimsemesi sağlansa birden kendimizi çok farklı bir dünyada buluruz. Yardımsever bağışçılardan çok azı, hatta Peter Buffett bile böyle bir dönüşüm için mali kaynak sağlamaz. Ayrıca şu anda sorunun odağındaki sivil toplum kuruluşları da hiçbir şekilde buna razı olmazlar (gerçi bu kuruluşlarda bunu arzulayan ama yapamayan birçok kişi vardır).

Peki öyleyse dünyayı antikapitalist çabayla ilerici yönde değiştirip farklı insanların yaşadığı farklı bir yer haline getirmek için ne tür bir hümanizme ihtiyacımız var?

İnanıyorum ki, çeşitli biçimlerdeki yabancılaşmalara karşı çıkmak ve dünyayı kapitalist mekanizmadan radikal biçimde uzaklaştırarak

değiştirmek için, dinsel temelli hümanizmlerle (en açık şekilde kuruluş teolojisinin Protestan ve Katolik versiyonlarında ya da Hindu, İslam, Yahudi dinleri ve yerli halkların kültürlerindeki benzeri hareketlerde dile getirilen hümanizmler) ittifak kurabilecek seküler *devrimci* bir hümanizmin ilan edilmesi bariz ihtiyaç haline gelmiş bulunuyor. Sorunlu da olsa hem teorik hem de siyasi pratik düzlemde güçlü ve kararlı seküler devrimci hümanizm geleneği vardır. Bu gelenek Louis Althusser'in topyekûn reddettiği bir hümanizm tarzı. Ama Althusser'in etkili müdahalesine karşın, Marksist ve radikal geleneklerde ve daha başkalarında güçlü ve açık seçik ifade ediliyor. Burjuva liberal hümanizmden çok farklı. İnsan olma kavramının hiç değişmeyen veya önceden verili bir "öz" içerdiği görüşünü reddediyor ve bizi nasıl yeni tür insanlar olabileceğimiz konusunda yoğun biçimde düşünmeye zorluyor. *Kapital*'in Marx'ı ile 1844 *Elyazmaları*'nın Marx'ını birleştiriyor ve dünyayı değiştirmek isteyen her hümanist programın kucaklamak zorunda olduğu çelişkilerin tam özünü işaret ediyor. Mutlu gelecek umudunun, başkalarının mutsuzluğunun zorunluluğu dayatılarak sürekli karartıldığını kesin olarak kavırıyor. Artık Bahamalar açıklarında demirlemiş yatlarında havyar ve şampanyalı yemekler veremeyen malı mülkü gasp edilmiş finans oligarşisi daha eşitlikçi bir dünyada kısmetinin azalmasından yakınacaktır şüphesiz. İyi kalpli liberal hümanistler olarak onlar için biraz üzüntü bile duyabiliriz. Devrimci hümanistler ise bu tür düşüncelere karşı kendilerini çelik gibi sertleştirerek korurlar. Bu tür çelişkilerle uğraşırken bu merhametsiz yaklaşımı onaylamayabiliriz ama onu uygulayanların dürüstlüklerini ve özfarkındalıklarını teslim etmek zorundayız.

Bir örnek olarak Frantz Fanon gibi bir insanın devrimci hümanizmini ele alalım. Fanon sömürgecilğe karşı yürütülen amansız savaş sırasında hastanelerde psikiyatrist olarak çalışıyordu (Pontecorvo'nun *Cezayir Savaşı* adlı filmle belleklere kazınan savaş; halen ABD ordusunun ayaklanmalara karşı eğitim amacıyla kullandığı bir film). Fanon sömürgeleştirilmiş ülke insanların sömürgecilere karşı yürüttüğü özgürlük ve kurtuluş savaşını ayrıntılarıyla yazdı. Yalnızca Cezayir'e özgü olsa da onun analizi, sermaye ile emek arasındaki dahil her kurtuluş mücadelesinde ne tür sorunların yaşanacağını ortaya ko-

yar. Ama bunu yalın, çarpıcı ve kolay anlaşılır biçimde yapar çünkü hiçbir barışçıl çıkışın mümkün görünmediği aşırı şiddetli devrimci bir durumun doğmasına yol açan ırksal, kültürel ve sömürgeci baskıları ve aşağılamaları analizine dahil eder. Fanon açısından asıl sorun, sömürgeci tahakkümün insanı insanlıktan çıkaran pratikleri ve deneyimleri karşısında insanlık duygusunun nasıl geri kazanılabileceğidir. “Sen ve ülkenin insanları köpekler gibi boğazlanıyorsanız” diye yazar *Yeryüzünün Lanetlileri* adlı kitabında, “bir insan olarak değerini yeniden kazanmak için mevcut her türlü imkânı kullanmaktan başka çözüm olamaz. Dolayısıyla işkencecinin bedenine bütün ağırlığıyla yüklenmelisin ki onun bedeninden ayrılmış olan zihni melekeleri sonunda insani boyutlarını yeniden kazanabilsin.” Bu şekilde “insan sınırsız insanlığını hem talep eder hem de ona sahip çıkar.” Daima “dökülecek göz yaşları, mücadele edilecek insanlık dışı tavırlar, kabul edilemeyecek küçümseyici konuşma tarzları, insanileştirilecek insanlar” vardır. Fanon için devrim, iktidarın toplumun bir kesiminden diğerine aktarılmasından ibaret değildi. İnsanlığın –Fanon’un durumunda sömürgecilik-sonrasına ait, kendine has bir insanlığın– yeniden inşasını ve insan olmaya yüklenen anlamın radikal biçimde değiştirilmesini gerektiriyordu. “Sömürgeciliğin ortadan kaldırılması gerçekten yeni insanların yaratılması demektir. Ama böyle bir yaratma doğaüstü bir güce yüklenecek iş değildir. Sömürgeleştirilmiş olan ‘şey’, bizatihi kurtuluş sürecinde insan olur.” Bu nedenle sömürgeci- lere karşı, diye savunur Fanon, “kurtuluş mücadelesinin milliyetçilik bağlamında oluşturulması kaçınılmaz zorunluluktur.” Fakat “milliyetçiliğin anlamı açıklanmazsa, zenginleştirilmez ve derinleştirilmezse, hızla sosyal ve politik bilince dönüştürülmezse, işte o zaman çıkmaza sürüklenir”.⁷

Şüphesiz Fanon, zorunlu şiddeti kabullenışı ve uzlaşmayı reddetmesiyle pek çok liberal hümanisti dehşete düşürmüştür. Sömürgeci-lerin sistemli şiddet uyguladıkları bir durumda şiddete başvurmamak mümkün olabilir mi? Zaten açlık çeken insanların açlık grevine girmelerinin anlamı var mı? Herbert Marcuse gibi o da sorar: Hoşgörüsüzlere karşı neden hoşgörünün erdemlerine inanmaya ikna edilelim? Sömürgeleştirilen insanın sömürgeci güç tarafından henüz

insan olarak evrimini tamamlamamış ve doğuştan kötü bir varlık olarak görüldüğü bölünmüş bir dünyada, uzlaşma olanaksızdır. Başkan yardımcısı Dick Cheney'nin ünlü sözleriyle “şeytanla müzakere yapılmaz.” Bunlara karşı Fanon'un yanıtı hazır: “Sömürgecinin işi sömürgeleştirdiği insanlar için kurtuluşun hayalini kurmayı bile imkânsızlaştırmaktır. Sömürgeleştirilenlerin işi ise sömürgeciyi imha etmek için mümkün olan her yöntemi hayal gücünde kurgulamaktır ‘sömürgecinin mutlak kötülüğü’ teorisi, ‘yerli halkın mutlak kötülüğü’ teorisine tepkidir.” Böylesine bölünmüş bir dünyada müzakere ya da uzlaşma umudu olamaz. İran Devrimi'nin gerçekleşmesinden bu yana ABD ve İran'ın böylesine uzaklaşmasının nedeni budur.

Sömürge kentin “yerli kesimi” diyor Fanon, “Avrupa kesiminin bütünleyicisi değildir Kent bir bütün olarak saf Aristoteles'çi mantık” ile yönetilir ve “birbirini dışlama ilkesinin dayatmalarına” uyar. İkisi arasında diyalektik ilişkinin yokluğu nedeniyle, bölünmeyi gidermenin tek yolu zor kullanmaktır. “Sömürgeci dünyanın imha edilmesi, sömürgeci kesimin yıkılması, toprağın derinliklerine gömülmesi ve yeryüzünden silinmesi demektir.”⁸ Böyle bir programda muğlaklık yok. Fanon'un net olarak gördüğü gibi:

Sömürgeleştirilenler için bu şiddet belirgin kurucu unsurlarla yüklüdür, çünkü bu onların tek görevidir. Bu şiddet pratiği birleştiricidir çünkü her birey uzun bir zincirde, sömürgecinin başlattığı şiddete önceki şiddetine karşı şaha kalkmış muhteşem organizmada bir şiddet halkasını temsil eder Bireysel düzlemde şiddet, arındırıcı ferahlatıcı bir kuvvettir. Sömürgeleştirilmiş insanı aşağılık duygusundan, edilgen ve umutsuz hallerinden kurtarır. Onları yüreklendirir ve özgüvenlerini geri kazandırır. Silahlı mücadele sembolik düzeyde olsa ve sömürgecilerin hızla kovulmaları nedeniyle silahlı güçler dağıtılmış olsa bile, insanlara kurtuluşlarının her birinin ve tümünün başarısı olduğunu fark edecek zaman kalır...⁹

Fakat *Yeryüzünün Lanetlileri*'nin en şaşırtıcı ve dikkatle okuduğunda insanın gözlerini dolduran, duygusal olarak sarsan insanca yönü, metnin ikinci yarısıdır; koşullar nedeniyle kurtuluş mücadelesindeki şiddete katılmak zorunda kalan iki tarafın insanların yaşadıkları ruhsal travmaların kahredici tablolarıdır. Vietnam, Afganistan ve Irak'taki askeri harekâtlara katılan ABD ve başka ülke askerlerinin

yaşadıkları ruhsal yıkım ve hayatlarına kâbus gibi çöken korkunç travma sonrası stres bozukluğu hakkında epeyce bilgimiz var. Fanon'un Cezayir'deki sömürgeci sisteme karşı devrimci mücadelenin ortasında büyük bir duyarlılıkla anlattığı olgu budur. Sömürge durumundan kurtuluştan sonra geriye yapılacak çok iş kalır; yalnızca tahrip edilmiş ruhların onarılması değil, ama Fanon'un apaçık gördüğü sömürgecinin düşünme ve var olma yollarının inatçı (hatta kopyalanan) etkilerinin doğurduğu tehlikelerin de yatıştırılması gerekir. "Sömürgeleştirilmiş özne tahakküme son vermek için mücadele eder. Ama zorba gücün ruhuna yerleştirdiği yalanları da tümüyle yok etmek zorundadır. Cezayir'deki gibi sömürgeci rejimlerde sömürgecilerin yerleştirdiği fikirler yalnızca Avrupalı azınlığı değil Cezayirlileri de etkiledi. Topyekûn kurtuluş kişiliğın tüm yönlerinde gerçekleştirilmelidir Bağımsızlık yalnızca büyüü bir ritüel değil, erkekler ve kadınlar için gerçek özgürlüğü deneyimlemenin, başka deyişle toplumun köklü değişimi için gerekli tüm maddi kaynaklara hükmetmenin vazgeçilmez koşuludur."¹⁰

Şiddet sorununu gündeme getirmemin nedeni, Fanon'un ya da benim zora baş vurmada nana tavrımız değil. Fanon şiddeti vurguluyordu, çünkü insani durumların mantığı sık sık o kadar kötüleşiyor ki başka bir seçeneğin kalmadığı noktaya geliyoruz. Gandhi bile bunu kabullenmişti. Ama bu seçenek potansiyel olarak tehlikeli sonuçlar içeriyor. Devrimci hümanizm bu güçlüğe felsefi bir yanıt önermek, oluşmakta olan trajedileri dikkate alarak bir tür yatıştırıcı üretmek durumunda. Nihai hümanist görev Eshilos'un 2500 yıl önce söylediğı gibi, "insanın vahşetini terbiye etmek ve bu dünyadaki hayata hoşgörüyü egemen kılmak" olsa da bu hedefe sömürgeci ve yeni-sömürgeci düzenin temelini oluşturan muazzam şiddetle yüzleşmeden ve onunla uğraşmadan ulaşmak imkânsız. Mao ve Ho Şi Minh'in yüzleşmek zorunda kaldığı, Che Guevara'nın kanıtlamaya çalıştığı, Gine-Bissau'lu Amilcar Cabral, Tanzania'lı Julius Nyerere, Gana'lı Kwame Nkrumah ve Aimé Césaire, Walter Rodney, C.L.R. James gibi sömürgecilik-sonrası mücadelelerdeki politik liderlerin ve düşünürlerin ise hem sözleriyle hem de eylemleriyle inançla karşı çıktığı imkânsızlık budur.

Peki ama sermayenin sosyal düzeni özü itibariyle sömürgeci tezhürlerinden farklı mı? Bu düzen tabii ki kendi vatanında, sömürgelelerinde uyguladığı şiddetin duygusuzluğundan uzak durmaya çalıştı (bu şiddeti, “uzaklarda bir yerlerde” yaşayan medeniyetten nasibini almamış ötekiler üzerinde, kendi insanların iyiliği için uygulanması zorunlu bir şeymiş gibi anlattı). Sermayenin sosyal düzeni uzaklardaki çok bariz insanlık dışı uygulamaları anavatanında gizlemek zorundaydı. “Uzaklarda” olup bitenlerin görülmesi ve duyulması engellenebilirdi. Mesela Kenya’da 1960’larda Britanya’nın Mau Mau hareketinin isyanını bastırmak için uyguladığı zulüm ancak şimdilerde tüm boyutlarıyla itiraf ediliyor. Sermaye anavatanda insanlıktan uzaklaştığı zamanlarda sömürgeleştirilmiş insanlara da insanlık dışı muameleleri reva görür. ABD’de olduğu gibi anavatanda ırkçı şiddeti sahiplendikçe, ırk ile sınıf arasındaki bağlantıyı kavrayan ve bu keşiften ötürü sıkıntılar yaşayan Kara Panterler ve İslam Ümmeti gibi hareketlerin yanı sıra Malcolm X ve son günlerindeki Martin Luther King gibi liderler yarattı. Ama sermaye bunlardan bir ders çıkardı. Irk ve sınıf birbiriyle ne kadar sıkı kaynaşırsa, devrimin fitili de o kadar çabuk ateşlenir. Ama sermaye tahakkümünün piyasada ve üretim etkinliğinde, ayrıca gündelik hayatta emeğe uyguladığı şiddet Marx’ın *Kapital*’de son derece net biçimde ortaya koyduğu bir olgudur. Zamanımızdaki çalışma koşullarını, örneğin Shenzen’deki elektronik fabrikalarının, Bangladeş’teki giysi fabrikalarının veya Los Angeles’in terhanelerinin koşullarını Marx’ın *Kapital*’indeki “işgünü” hakkındaki klasik bölüme yerleştirmek ve hiçbir fark görmemek ne kadar kolay. Lizbon, São Paulo ve Cakarta’da emekçi sınıfların, marjinallerin ve işsizlerin yaşama koşullarını, Engels’in 1844 tarihli İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu adlı klasik tasviriyle yan yana koymak ve esasa ilişkin pek bir fark görememek ne kadar sarsıcı.¹¹

Oligarşik kapitalist sınıf ayrıcalığı ve gücü neredeyse her alanda dünyayı benzer bir yöne doğru sürüklüyor. Sürekli yoğunlaştırılan izleme faaliyeti, polis ve militarize şiddetle desteklenen politik iktidar, feda edilebilir ya da kullanıma hazır yedekler gözüyle baktığı geniş kitlelerin esenliğine saldırmak için kullanılıyor. “Geçici olarak istihdam edilip işleri bitince kovulan insanların sistemli biçimde insanlık

dışı muameleye maruz bırakıldığına her gün tanık oluyoruz. Acımasız oligarşik güç, şimdilerde servet karşıtı politik ve kaynaşmış her hareketi (örneğin Occupy) derhal engelleme, parçalama ve bastırma hedefine yönelmiş totaliter demokrasi aracılığıyla kullanılıyor. Zenginlerin, kapalı kapılar ardında aralarında kimin en fazla yardım yaptığına dair tartışırken (özellikle bu durumlarda) bile onlar kadar şanslı olmayanlara yönelik küstah ve aşağılayıcı tavırları, mevcut durumun dikkat çekici olgularıdır. Oligarşi ile geri kalanlar arasındaki “empati uçurumu” muazzam boyutlara varmıştır ve daha da büyümektedir. Oligarklar daha fazla gelirin insanın değerini artırdığı, ekonomik başarılarının (muhasabe hilelerinin ve yasal boşlukları ustaca kullanma becerilerinin değil) üstün bir bilgi donanımının kanıtı olduğu yanlışlığına kapılmış durumdadır. Dünyanın yakarışlarına kulak asmıyorlar çünkü o yakarmaların yükselmesindeki kendi rolleri ile yüzleşemiyorlar, yüzleşmeyi hiç istemeyecekler. Kendi çelişkilerini görmüyorlar ve göremeyecekler. Milyarder Koch kardeşler MIT gibi bir üniversiteye bağış yapıyor; hatta bağışlar, hak eden fakülte için güzel bir gündüz bakım evi yaptırma noktasına varıyor ama aynı kişiler ABD Kongresinde (Çay Partisi hizbinin öncülük ettiği) mutlak yoksulluk seviyesinde ya da yakınında yaşayan milyonlarca kişiye verilen yemek kuponlarını iptal eden ve sosyal yardımı, gıda yardımlarını ve gündüz kreşlerini reddeden bir politik harekete mali destek olarak milyonlar savurabiliyor ve bu destekler ifşa edilmiyor.

Dünyanın her yanında şiddetli ve tahmin edilemeyen dönemsel patlamalar işte böyle bir politik ortamda gerçekleşiyor (yalnızca 2013'te Türkiye ve Mısır'dan Brezilya ve İsveç'e geniş bir coğrafyada); bunlar yaklaşmakta olan depremin öncü sarsıntılarına giderek daha fazla benzeyen ve 1960'ların yeni sömürgecilik dönemi devrimci mücadelelerini çocuk oyuncağına dönüştürecek patlamalar. Eğer sermayenin bir sonu olacaksa, bu patlamaların eseri olacağı şüphe götürmez; doğuracağı ilk sonuçların ise herkes için mutluluk getirmesi ihtimali yok. Fanon'un verdiği kesin ders böyle.

Tek şansımız, insanlığın ezici çoğunluğunun işler iyice çığrından çıkmadan, insani ve çevresel tahribat tamir edilemeyecek boyutlara varmadan önce tehlikeyi görmesi ihtimalidir. Papa Franciscus'un isa-

betli deyişle “umursamazlığın küreselleşmesi” karşısında, dünyanın her yanında kitleler Fanon’un da net bir şekilde ifade ettiği üzere, “önce uyanmaya, külahlarını başlarına geçirip düşünmeye karar vermeli ve sorumsuzca Uyuyan Güzel’i oynamaktan vazgeçmelidirler.”¹² Uyuyan Güzel zamanında uyanırsa, o takdirde daha mutlu bir sona ulaşabiliriz. “İnsanlık tarihinin katışıksız hümanizmi” diye yazmıştı Gramsci, “tarihte ve toplumda yaşanan çelişkilerin barışçıl çözümünü hedeflemez, bizatihi bu çelişkilerin teorisidir.” Umut bu çelişkilerde saklıdır demişti Bertolt Brecht. Gördüğümüz gibi, sermayenin sahasında umudu besleyen yeterince güçlü birçok çelişki mevcut.

Siyasi Praksis Önerileri

Sermayenin çelişkilerine ilişkin bu röntgen filmi antikapitalist siyasi praksis hakkında bize ne söylüyor? Kuşkusuz çeşitli sorunlar üzerinde şiddetli ve her zaman karmaşık mücadeleler sürüp giderken bu inceleme-
menin sonuçlarına bakarak tam olarak ne yapmamız gerektiğine karar veremeyiz. Ama böyle bir inceleme antikapitalist mücadelenin genel yönünü belirlememize kesinlikle katkıda bulunur; hatta antikapitalist politika üretmek için gerekçeleri hazırlar ve güçlendirir. Anketçilerin en sevdikleri soru “Ülkenin doğru yönde ilerlediğini düşünüyor musunuz?” sorusudur; bunu sordukları kişinin doğru yönün ne olduğuna ilişkin fikir sahibi olduğunu varsayarlar. Peki, sermayenin yanlış yönde ilerlediğini düşünen bizler doğru yön hakkında ne düşünüyoruz ve hedeflerimizi gerçekleştirme yönündeki adımlarımızı nasıl değerlendirebiliriz? Ayrıca bu hedefleri nasıl makul ve anlamlı önerilere (insanlığın acil ihtiyaçlarına cevap verme bahanesiyle sermayenin güçlerini artırmak için öne sürülen saçma tezlerle kıyaslandığında gerçekten anlamlı önerilere) dönüştürebiliriz? Aşağıdaki listede siyasi praksişi şekillendirmek üzere on yedi çelişkiden türetilmiş ve siyasi praksise hayat vereceği umulan bazı talepler var. Uğrunda mücadele edeceğimiz dünyada:

1. Herkese yeteri kadar kullanım değerinin (konut, eğitim, gıda güvenliği vb.) doğrudan tedariki, mübadele değerlerinin azınlığın elinde toplanmasına neden olan ve malları ödeme gücü esasına göre dağıtan kâr maksimizasyonuna dayalı piyasa sistemi aracılığıyla tedariki yöntemine göre öncelik kazanır.

2. Mal ve hizmetlerin dolaşımını sağlayan ama özel kişilerin sosyal güç formu olarak para biriktirme imkânını sınırlayan bir mübadele aracı yaratılır.
3. Özel mülkiyet ile devlet iktidarı arasındaki zıtlaşma (sahip olduğumuz en hayati müşterekler olarak insanın bilgi birikimine ve toprağa özel ağırlık verilerek) müşterek haklar rejimi sayesinde mümkün olduğunca ortadan kaldırılmıştır; bu hakların yaratılması, yönetimi ve korunması halk meclislerinin ve örgütlerinin görevidir.
4. Toplumsal gücün özel kişilerin eline geçmesi ekonomik ve sosyal engellerle önlenir, bununla da yetinilmeyerek tüm dünyada patolojik sapma olarak hoşgörülemez bir durum sayılır.
5. Sermaye ile emek arasındaki sınıfsal zıtlaşma, müşterek sosyal ihtiyaçların karşılanması amacına yönelik diğer örgütlerle işbirliği içindeki örgütlü üreticilerin neyin, nasıl ve ne zaman üretileceğine karar verecekleri bir sistemde yok edilmiştir.
6. Ani ve etkili yaratıcı yıkım evrelerinden korunmuş istikrarlı ve iyi muhafaza edilmiş bir çevrede özgür etkinlikler için mümkün olduğunca çok zaman yaratmak amacıyla gündelik hayatın ritmi yavaşlamıştır (keyifli ve yavaş hareket edilmektedir).
7. Birlikler halindeki topluluklar üretim kararlarına temel oluşturmak üzere karşılıklı olarak sosyal ihtiyaçlarını değerlendirecek ve birbirlerine bildireceklerdir (kısa vadede, gerçekleşme kaygıları üretim kararlarına egemen olacaktır).
8. Toplumsal emeğin tüm formlarının yükünü hafifletecek, teknik işbölümlerindeki gereksiz farklılaştırmaları kaldıracak, özgür bireyler ve kolektif etkinlikler için serbest zaman yaratacak ve insan etkinliklerinin ekolojik zararlarını azaltacak yeni teknolojiler ve organizasyon tarzları yaratılır.
9. Otomasyon, robotlaştırma ve yapay zeka kullanılarak teknik işbölümü azaltılacaktır. Arta kalan ve zorunlu olduğu düşünülen teknik işbölümleri mümkün olduğu kadar toplumsal işbölümlerinden ayrılmıştır. İdare, liderlik ve polislik işlevleri nüfusun geniş bölümü dahilinde bireyler arasında rotasyona tabi tutulmalıdır. İnsanlık uzmanların tahakkümünden kurtulmuştur.

10. Üretim araçlarının kullanımı üzerindeki tekel ve merkezi güç halk birliklerine aktarılmıştır. Bu birlikler sayesinde teknik, sosyal, kültürel ve hayat tarzı alanlarındaki yeniliklerde farklılıklar üretmek üzere bireylerin ve sosyal grupların ademi merkezileştirilmiş rekabet güçleri harekete geçirilir.
11. Yaşama ve varlık tarzlarında, doğa ile ilişki biçimlerinde ve bölgesel birlikler, komün ve kolektifler dahilindeki kültürel alışkanlıklar ve inanışlarda mümkün olan en büyük çeşitlenme gerçekleşmiştir. Ülke içinde ve komünler arasında bireylerin özgür ve engelsiz ama düzenli coğrafi hareketi güvence altındadır. Birliklerin temsilcileri ortak görevleri değerlendirmek, planlamak ve üstlenmek üzere düzenli olarak bir araya gelir ve farklı ölçeklerdeki müşterek sorunlarla uğraşırlar: biyobölgesel, kıtasal ve küresel.
12. Herkesten gücüne herkese ihtiyacına göre ilkesi dışında zorunlu mal ve hizmet tedarikindeki tüm eşitsizlikler kaldırılmıştır.
13. Diğer insanlar için harcanan zorunlu emek ile bireyin, hane halkının ve topluluğun yeniden üretimi için yapılan iş arasındaki ayrım adım adım yok olur; böylece toplumsal emek, hane halkı ve topluluk emeğinde saklı biçimde yer alır ve komünal çalışma yabancılaşmamış ve parasallaştırılmamış toplumsal emeğin ana formu haline gelir.
14. Herkes eğitime, sağlık hizmetlerine, konuta, gıda güvenliğine, temel mallara eşit erişim hakkına sahip olmalı; yoksunluktan kurtuluş, eylem ve hareket özgürlüğü için maddi temel oluşturmak üzere ulaştırma herkes için bedava olmalıdır.
15. Hem bireysel hem de kolektif insani kapasitelerin ve güçlerin mümkün olan en yüksek düzeyde gelişmesinin ve sürekli yenilik arayışının kesintisiz katlamalı büyüme çılgınlığını yok edecek sosyal normlar olarak hüküm sürdüğü bir dünyada ekonominin büyüme oranı sıfıra yaklaşmıştır (ama eşitsiz coğrafi gelişmeler bir ölçüde sürebilir).
16. İnsan ihtiyaçlarının karşılanması için doğal kaynakların temellükü süreci ve doğal kaynak üretimi hızla devam etmeli ama bu yapılırken ekosistemlerin, doğadaki besin zincirinin korunmasına en büyük özen gösterilmeli; enerji ve fiziksel materyalin kaynağa

geri iadesine en üst düzeyde dikkat edilmelidir; böylece, parçası olduğumuz, edimlerimiz aracılığıyla katkıda bulunabileceğimiz ve bulunduğumuz doğal dünyanın güzelliğiyle dayanılmaz biçimde büyülenmeye yeniden başlayabiliriz.

17. Yeni ve güvenli bir benlik ve kolektif varlık duygusuyla donanmış, yabancılaşmamış insanlar ve yabancılaşmamış yaratıcı sosyal karakterler (persona) ortaya çıkar. Özgürce kurulmuş samimi sosyal ilişkiler deneyiminden ve farklı yaşama ve üretme tarzları için empatiden, herkesin eşit düzeyde saygıya layık görüldüğü bir dünya yükselecek; iyi hayat tanımı üzerinde şiddetli anlaşmazlıklar doğsa bile böyle bir dünyanın yükselişi önlenemeyecek. Bu toplumsal dünya insani kapasitelerin ve güçlerin sürekli ve kesintisiz radikal değişimleriyle evrimini sürdürecektir.

Söylemeye gerek yok ki, bu taleplerin hiçbirisi bir bütün olarak kapitalizm dahilindeki tüm diğer ayrımcılık, baskı ve zorla bastırma tarzlarına karşı mücadelelerden daha önemli değil. Aynı nedenle, bu değişik mücadele tarzlarının hiçbirisi de sermayeye ve çelişkilerine karşı mücadelenin önüne geçmemeli ve daha çok önemsensemeli. Farklı haklar uğrunda mücadele verenlerin ittifaklarına duyulan ihtiyaç apaçık ortada.

NOTLAR

Önsöz: Kapitalizm Yine Krizde

1. Karl Marx, *Theories of Surplus Value*, Kısım 2, Londra, Lawrence ve Wishart, 1969. [Artı-Değer Teorileri, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol, 1998]

Giriş: Çelişki Hakkında

1. Bertell Ollman, *The Dance of the Dialectic: Steps in Marx's Method*, Champagne, IL, University of Illinois Press, 2003. [Diyalektiğin Dansı-Marx'ın Yönteminde Adımlar, çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul, Yordam, 2015]

I. KISIM: Temel Çelişkiler

Birinci Çelişki: Kullanım Değeri ve Mübadele Değeri

1. Bu konuda kısa bir inceleme için bkz. David Harvey, *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, Londra, Verso, 2013. [Asi Şehirler, çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul, Metis, 2015]
2. Michael Lewis, *The Big Short: Inside the Doomsday Machine*, New York, Norton, 2010, s. 34.

İkinci Çelişki: Emegın Sosyal Değeri ve Parasal Temsili

1. Bu heyecanlı hikâyeyi aktaran Paul Seabright (haz.), *The Vanishing Rouble: Barter Networks and Non-Monetary Transactions in Post-Soviet Societies*, Londra, Cambridge University Press, 2000.
2. John Maynard Keynes, *Essays in Persuasion*, New York, Classic House Books, s. 199.
3. Silvio Gesell, (1916); <http://www.archive.org/details/TheNaturalEconomicOrder>, s.121. Gesell'in görüşlerine ilişkin diğer tartışmalar için bkz. John Maynard Keynes, *Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi*, çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul, Kalkedon, 2008 ve Charles Eisenstein, *Sacred Economics: Money, Gift and Society in the Age of Transition*, Berkeley, CA, Evolver Editions, 2011.

Üçüncü Çelişki: Özel Mülkiyet ve Kapitalist Devlet

1. Silvio Gesell, *The Natural Economic Order* (1916); <http://www.archive.org/details/TheNaturalEconomicOrder>, s. 81.
2. David Harvey, *The Enigma of Capital*, Londra, Profile Books, 2010, s. 55-7. [Sermaye Muamması, çev. Sungur Savran, İstanbul, Sel, 2012]
3. Thomas Greco, *The End of Money and the Future of Civilization*, White River Junction, VT, Chelsea Green Publishing, 2009.
4. A.g.e.

Dördüncü Çelişki: Özel Temellük ve Toplumsal Servet

1. Karl Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth, Penguin, 1973, s. 223. [*Grundrisse: Ekonomi Politigin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim, 2008]
2. Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, Beacon Press, 1957, s. 72. [*Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul, İletişim, 2014]
3. A.g.e., s. 73.
4. A.g.e., s. 178.
5. Martin Heidegger, *Discourse on Thinking*, New York, Harper Press. 1966, s. 50.

Beşinci Çelişki: Sermaye ve Emek

1. Karl Marx, *Capital*, C.1, Harmondsworth, Penguin, 1973, s. 344. [*Kapital Cilt I*, çev. Nail Satlıgan-Mehmet Selik, Yordam, İstanbul, 2014]
2. Anderw Glyn ve Robert Sutcliffe, *British Capitalism: Workers and the Profit Squeeze*, Harmondsworth, Penguin, 1972.

Altıncı Çelişki: Sermaye Süreci mi Yoksa Şey mi?

1. John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York, Harcourt Brace, 1964, s. 376.

Yedinci Çelişki: Üretim İle Gerçekleşmenin (Realizasyon) Çelişkili Birliği

1. Karl Marx, *Capital*, C.2, Harmondsworth, Pelican Books, 1978, s. 391. Birinci ciltteki paralel bir paragraf da Penguin baskısı, s. 799'da bulunabilir. [*Kapital Cilt II*, çev. Mehmet Selik, İstanbul, Yordam, 2013]

II. KISIM: Hareketli Çelişkiler

1. W. Brian Arthur, *The Nature of Technology: What It Is and How It Evolves*, New York, Free Press, 2009, s.202. [Teknolojinin Doğası (Nedir ve Nasıl Evrilir) çev. İdil Çetin, İstanbul, Optimist, 2011]

Sekizinci Çelişki: Teknoloji, İş ve İnsanın Değersizleştirilmesi

1. W. Brian Arthur, *The Nature of Technology: What It Is and How It Evolves*, New York, Free Press, 2009, s. 22 vd.
2. Jane Jacobs, *The Economy of Cities*, New York, Vintage, 1969.
3. Arthur, *The Nature of Technology*, s. 211.
4. Alfred North Whitehead, *Process and Reality*, New York, Free Press, 1969, s.33.
5. Arthur, *The Nature of Technology*, s. 213; Karl Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth, Penguin, 1973.
6. Arthur, *The Nature of Technology*, s.191.
7. Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londra, Routledge, 1942, s. 82-3. [*Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi*, çev. Hasan İlhan, Ankara, Altar, 2013]

8. Arthur, *The Nature of Technology*, s. 186.
9. André Gorz, *Critique of Economic Reason*, Londra, Verso, 1989, s.200. [İktisadi Akılın Eleştirisi, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı, 2007]
10. Martin Ford, *The Light in the Tunnel: Accelerating Technology and the Economy of the Future*, ABD, Acculant TM Publishing, 2009, s.62.
11. A.g.e., s. 96-7.
12. Gorz, *Critique of Economic Reason*, s. 92.
13. Melissa Wright, *Disposable Women and Other Myths of Global Capitalism*, New York, Routledge, 2006.

Dokuzuncu Çelişki: İşbölümü

1. Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press, 1974. [Emek ve Tekelci Sermaye, çev. Çiğdem Çıdamlı, İstanbul, Kalkedon, 2008]
2. Timothy Mitchell, *The Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Berkeley, University of California Press, 2002.
3. Robert Reich, *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*, New York, Vintage, 1992.
4. Karl Marx, *Capital*, C.1, Harmondsworth, Penguin, 1973, s. 618.

Onuncu Çelişki: Tekel ve Rekabet: Merkezileşme ve Ademi Merkeziyetçilik

1. Joseph Stiglitz, *The Price of Inequality*, New York, Norton, 2013, s. 44. [Eşitsizliğin Bedeli, çev. Ozan İşler, İstanbul, İletişim, 2014]
2. a.g.e.
3. Paul Baran ve Paul Sweezy, *Monopoly Capitalism*, New York, Monthly Review Press, 1966. [Tekelci Kapitalizm, çev. Gülsüm Akalın, İstanbul, Kalkedon, 2007]
4. Giovanni Arrighi, "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review*, Eylül 1978.
5. Elisée Reclus, *Anarchy, Geography, Modernity*, John P. Clark ve Camille Martin (haz.), Oxford, Lexington Books, 2004, s. 124.
6. David Harvey, "The Art of Rent", *Spaces of Capital* içinde, Edinburg, Edinburgh University Press, 2002.
7. Alfred Chandler, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1993.
8. Giovanni Arrighi, *Adam Smith in Beijing*, Londra, Verso, 2010. [Adam Smith Pekin'de, çev. İbrahim Yıldız, İstanbul, Yordam, 2009]
9. Karl Marx, *Capital*, C. 3, Harmondsworth, Penguin, 1981, s. 490. [Kapital Cilt III, çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol, 2000]

On Birinci Çelişki: Eşitsiz Coğrafi Gelişmeler ve Mekânın Üretimi

1. Gunnar Myrdal, *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Londra, Duckworth, 1957.
2. David Harvey, *Spaces of Capital*, Edinburg, Edinburgh University Press, 2002. [Sermayenin Mekânları, çev. Başak Kıcı, Deniz Koç, Kıvanç Tanrıyar, Seda Yüksel, İstanbul, Sel, 2012]

3. Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford, Basil Blackwell, 1989. [Mekânın Üretimi, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Sel, 2014]

On İkinci Çelişki: Gelir ve Servet Eşitsizlikleri

1. Michel Norton ve Dan Ariely, "Building a Better America – One Wealth Quintile at a Time", *Perspectives on Psychological Science*, C.6, 2011, s. 9.
2. Oxfam, "The Cost of Inequality: How Wealth and Income Extremes Hurt Us All", *Oxfam Media Briefing*, 18 Ocak 2013.
3. Branko Milanovic, *Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality*, Princeton, Princeton University Press, 2005, s.149.
4. Craig Calhoun, "Şu Anda Kapitalizmi Tehdit Eden Nedir?" Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derluguian ve Craig Calhoun, *Kapitalizmin Geleceği Var mı?* içinde, çev. Bülent Doğan, İstanbul, Metis, 2014.

On Üçüncü Çelişki: Toplumsal Yeniden Üretim

1. Aктaran Samuel Bowles ve Herbert Gintis, "The Problem with Human Capital Theory: A Marxian Critique", *American Economic Review*, C.65, No. 2, 1975, s. 74-82.
2. Karl Marx, *Capital*, C.3, Harmondsworth, Penguin, 1981, s. 503-5.
3. Gary Becker, *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, Chicago, University of Chicago Press, 1994.
4. Pierre Bourdieu, "The Forms of Capital", J. Richardson (haz.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde, New York, Greenwood, 1986.
5. Robert Reich, *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*, New York, Vintage, 1992.
6. Cindi Katz, "Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction", *Antipode*, C.33, No. 4, 2001, s. 709-28.
7. Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action. C.2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, Boston, Beacon Press, 1985; Henri Lefebvre, *Critique of Everyday Life*, Londra, Verso, 1991. [İletişimsel Eylem Kuramı 1. Cilt: Eylem Rasyonelliği ve Toplumsal Rasyonelleşme 2. Cilt: İşlevselci Aklın Eleştirisi Üzerine, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul, Kabalıcı, 1981]
8. Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1973. [Maddi Uygarlık Cilt 1: Ekonomi ve Kapitalizm, *Gündelik Hayatın Yapıları XV.-XVIII. Yüzyıllar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge, 2007]
9. Randy Martin, *Financialization of Daily Life*, Philadelphia, Temple University Press, 2002.
10. Katz, "Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction", s. 709-28.
11. Henri Lefebvre, *Critique of Everyday Life*. [Gündelik Hayatın Eleştirisi, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Sel, 2012]

On Dördüncü Çelişki: Özgürlük ve Tahakküm

1. Christopher Hill, *The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution*, Harmondsworth, Penguin, 1984. [Dünya Altüst Oldu: İngiliz Devrimi'nde Radikal Düşünceler, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim, 2013]

2. Terry Eagleton, *Why Marx Was Right*, New Haven, Yale University Press, 2011, s. 87. [*Marx Neden Haklıydı*, çev. Oya Köymen, İstanbul, Yordam, 2011]
3. George W. Bush'un konuşmaları hakkındaki genel değerlendirme için bkz. David Harvey, *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*, New York, Columbia University Press, 2009, s. 1-14.
4. Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France, 1978-1979*, New York, 2008.
5. Robert Wolff, Barrington Moore and Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance: Beyond Tolerance, Tolerance and the Scientific Outlook, Repressive Tolerance*, Boston, Beacon Press, 1969. [Kitabı oluşturan makalelerden "Repressive Tolerance" (Marcuse) için bkz. Baskıcı Hoşgörü, çev. Soner Soysal, http://www.tabularasadergisi.com/images/25-26/yil_9_25-26-Part10.pdf
6. Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, Beacon Press, 1957, s. 256-7.
7. A.g.e., s. 257.
8. A.g.e., s. 258.
9. Amartya Sen, *Development as Freedom*, New York, Anchor Books, 2000, s. 297-8. [*Özgürlükle Kalkınma*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Ayrıntı, 2004]
10. Peter Buffett, "The Charitable-Industrial Complex", *New York Times*, 26 Temmuz 2013.
11. Karl Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth, Penguin, 1973, s. 488.
12. Karl Marx, "On the Jewish Question", *Karl Marx: Early Texts* içinde, David McLellan (haz.), Oxford, Basil Blackwell, 1972. [*Yahudi Sorunu*, çev. Sol Yayın Kurulu, Ankara, Sol, 1997]
13. Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract*, Oxford, Oxford University Press, 2008. [*Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul, İş Bankası, 2006]
14. Eagleton, *Why Marx Was Right*, s. 75-6.

III. KISIM: Tehlikeli Çelişkiler

On Beşinci Çelişki: Kesintisiz Katlamalı Büyüme

1. Michael Hudson, *The Bubble and Beyond*, Dresden, Islet, 2012. Bildiğim kadarıyla bu metin, katlamalı büyüme meselesini ciddiye alan az sayıdaki ekonomi metinlerinden biridir. Bölüm'ün devamında Hudson'ın bazı görüşlerine yer verdim. 2011 yılında dünya çapında önemli bir gazetenin uzman ekonomist-editörlerine karşın katlamalı büyüme sorununu ilk kez gündeme getirdiğimde, biri omuz silkerek bu sorunun dalga geçilecek değilse bile havacıya bir sorun olduğunu söyledi; diğeri ise teknolojik sınırlara ulaşmamıza daha çok var, endişeye mahal yok diyerek geçiştirdi.
2. Robert Gordon, "Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds", *Working Paper 18315*. Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research, 2012. Gordon'ın savlarına verilen genel tepki için bkz. Thomas Edsall, "No More Industrial Revolutions", *New York Times*, 15 Ekim 2012. Kamuoyu tepkisi, Gordon'ın haklı olsa da yeniliklerin geleceği konusunda aşırı

karamsar olduğu şekildeydi. *Financial Times*'ta yazan nüfuzlu ekonomist Martin Wolf, Gordon'ın mecburiyet duyarak açıkladığı görüşlerin çoğunu kabullendi ve yüksek gelirli ülke ekonomilerindeki seçkin kesimlerin Gordon'ın çizdiği gelecek tablosuna sempatiyle baktığını ama diğer herkesin “onun karamsarlığı abarttığını düşündüğü” sonucuna vardı. “Buna alıştık. Bu böyle gider” kanaatindeydiler. Bu konudaki diğer katkılar: Tyler Cowen, *The Great Stagnation: How America Ate all the Low-Hanging Fruit of Modern History, Got Sick and Will (Eventually) Feel Better*, Dutton'dan E-special, 2011. Ne var ki bütün bu iddialar ABD odaklıdır.

3. The Thelluson vakası Hudson, *The Bubble and Beyond*'da anlatılır.
4. Aktaran Karl Marx, *Capital*, C. 3, Harmondsworth, Penguin, s. 519.
5. Angus Maddison, *Phases of Capitalist Development*, Oxford, Oxford University Press, 1982; *Contours of the World Economy, 1-2030 AD*, Oxford, Oxford University Press, 2007.
6. Bradford DeLong, “Estimating World GDP, One million B.C.-Present”, Wikipedia'daki Gayri Safi Dünya Hasılası maddesinde verilen tahminler.
7. Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
8. McKinsey Global Institute, “The World at Work: Jobs, Pay and Skills for 3-5 Billion People”, *McKinsey Global Institute Report*, 2012.
9. Guy Debord, *The Society of the Spectacle*, Kalamazoo, Black & Red, 2000. [Gösteri Toplumu, çev. Ayşen Ekmekçi, Okşan Taşkent, İstanbul, Ayrıntı, 2014]
10. Alvin Toffler, *The Third Wave: The Classic Study of Tomorrow*, New York, Bantam, 1980. [Üçüncü Dalga, çev. Selim Yeniçeri, İstanbul, Koridor, 2012]
11. Michael Hardt ve Antonio Negri, *Commonwealth*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2009.
12. Antonio Gramsci, *The Prison Notebooks*, Londra, NLR Books, 1971. [Hapishane Defterleri, çev. Ekrem Ekici, İstanbul, Kalkedon, 2011]
13. Gordon, “Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds.”
14. Marx, *Capital*, C.3, s. 573.
15. Bu konuda genel açıklama için bkz. David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press, 2005.

On Altıncı Çelişki: Sermaye-Doğa İlişkisi

1. Paul Sabin, *The Bet: Paul Ehrlich, Julian Simon, and Our Gamble over Earth's Future*, New Haven, Yale University Press, 2013.
2. Bu durumu David Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Oxford, Basil Blackwell, 1996'da ayrıntılı olarak tartıştım.
3. Neil Smith, “Nature as Accumulation Strategy”, *Socialist Register*, 2007, s. 19-41.
4. Arthur McEvoy, *The Fisherman's Problem: Ecology and Law in the California Fisheries, 1850-1980*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
5. Arne Naess, *Ecology, Community and Lifestyle*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989; William Leiss, *The Domination of Nature*, Boston, MA, Beacon Press, 1974; Martin Jay, *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-50*, Boston, MA, Beacon Press, 1973;

Murray Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology: Essays on Dialectical Naturalism*, Montreal, Black Rose Books, 1990; Richard Peet, Paul Robbins ve Michael Watts, *Global Political Ecology*, New York, Routledge, 2011; John Bellamy Foster, *Marx's Ecology: Materialism and Nature*, New York, Monthly Review Press, 2000.

On Yedinci Çelişki: İnsan Doğasının İsyanı: Evrensel Yabancılaşma

1. David Harvey, *The Enigma of Capital*, Londra, Profile Books, 2010, s. 260. [*Sermaye Muamması*, çev. Sungur Savran, İstanbul, Sel, 2012]
2. Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derluguian ve Craig Calhoun, *Kapitalizmin Geleceği Var mı?*, İstanbul, Metis, 2014'teki tartışmaya bakınız.
3. André Gorz, *Critique of Economic Reason*, Londra, Verso, 1989, s. 22.
4. A.g.e., s. 86.
5. A.g.e., s. 87-8.
6. A.g.e., s. 100.
7. A.g.e., s. 114.
8. Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, New York, Oxford University Press, 2009 baskısı. [*Aylak Sınıfının Teorisi*, çev. Zeynep Gültekin, İstanbul, Tutku, 2014]
9. Gorz, *Critique of Economic Reason*, s. 116.
10. A.g.e., s. 45-6.
11. Papa Franciscus, 'Apolistic Exhortation Evangelii Gaudium of the Holy Father Francis to the Bishops, Clergy, Consecrated Persons and the Lay Faithful on the Proclamation of the Gospel in Today's World', *National Catholic Register*, 15 Aralık 2013, paragraf 192.
12. Gorz, *Critique of Economic Reason*, s. 46. [*İktisadi Aklın Eleştirisi*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı, 2007]
13. A.g.e., s. 46-7.
14. A.g.e., s. 184.

Sonuç: Mutlu Ama Tartışmalı Bir Gelecek Umudu: Devrimci Hümanizmin Vaadi

1. David Harvey, *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, Londra, Verso, 2013, s. 4. [*Asi Şehirler*, çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul, Metis, 2015]
2. Peter Buffett, "The Charitable-Industrial Complex", *New York Times*, 26 Temmuz 2013.
3. Catharine MacKinnon, *Are Women Human?: And Other International Dialogues*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2007.
4. Giorgio Agamben, *State of Exception*, Chicago, Chicago Üniversitesi Yayını, 2005. [*İstisna Hali*, çev. Kemal Atakay, İstanbul, Otonom, 2006]
5. John Mackey, Rajendra Sisodia ve Bill George, *Conscious Capitalism: Liberating the Heroic Spirit of Business*, Cambridge, MA, Harvard Business Review Press, 2013.
6. Louis Althusser, *The Humanist Controversy and Other Writings*, Londra, Verso, 2003; Peter Thomas, *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*, Chicago, Haymarket Books, 2010.

7. Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, New York, Grove Press, 2005, s. 144.
8. *A.g.e.*, s. 6.
9. *A.g.e.*, s. 51.
10. *A.g.e.*, s. 144.
11. Frederick Engels, *The Condition of the Working Class in England*, Londra, Cambridge University Press, 1962. [*İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, çev. Yurdakul Fincancı, İstanbul, Sol, 1997]
12. Fanon, *The Wretched of the Earth*, s. 62.

KAYNAKÇA VE EK OKUMALAR

- Agamben G., *State of Exception*, Chicago, Chicago University Press, 2005. [*İstisna Hali*, çev. Kemal Atakay, İstanbul, Otonom, 2006]
- Althusser, L., "Contradiction and Overdetermination" (1964); althusser_overdetermination_nlr41.pdf
- , *The Humanist Controversy and Other Writings*, Londra, Verso, 2003.
- Arendt, H., *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, Londra, Penguin, 2009.
- Armstrong, P., Glynn, A. ve Harrison, J., *Capitalism Since World War II: The Making and Breaking of the Long Boom*, Oxford, Basil Blackwell, 1991.
- Arrighi, G., "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review*, Eylül 1978.
- , *The Long Twentieth Century*, Londra, Verso, 1994. [*Uzun Yirminci Yüzyıl*, çev. Recep Boztemur, Ankara, İmge, 2000]
- Arthur, W. B., *The Nature of Technology: What It Is and How It Evolves*, New York, Free Press, 2009. [*Teknolojinin Doğası (Nedir ve Nasıl Evrilir)*, çev. İdil Çetin, İstanbul, Optimist, 2011]
- Atkinson, T. ve Piketty, T., *Top Incomes: A Global Perspective*, Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Baran, P. ve Sweezy, P., *Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press, 1966. [*Tekelci Kapitalizm*, çev. Gülsüm Akalın, İstanbul, Kalkedon, 2007]
- Becker, G., *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, Chicago, University of Chicago Press, 1994.
- Bookchin, M., *The Philosophy of Social Ecology: Essays on Dialectical Naturalism*, Montreal, Black Rose Books, 1990.
- Bourdieu, P., "The Forms of Capital", J. Richardson (haz.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* içinde, New York, Greenwood, 1986.
- Bowles, S. ve Gintis, H., "The Problem with Human Capital Theory: A Marxian Critique", *American Economic Review*, C. 65, No. 2, 1975, s. 74-82.
- Braudel, F., *Capitalism and Material Life, 1400-1800*, Londra, Weidenfeld & Nicolson, 1973. [*Maddi Uygarlık Cilt 1: Ekonomi ve Kapitalizm, Gündelik Hayatın Yapıları XV.-XVIII. Yüzyıllar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge, 2007]
- Braverman, H., *Labor and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press, 1974. [*Emek ve Tekelci Sermaye*, çev. Çiğdem Çıdamlı, İstanbul, Kalkedon, 2008]
- Buffett, P., "The Charitable-Industrial Complex", *New York Times*, 26 Temmuz 2013.
- Chandler, A., *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1993.
- Clarke, S. (haz.), *The State Debate*, Londra, Macmillan, 1991.
- Cleaver, H., *Reading Capital Politically*, Austin, University of Texas Press, 1979.
- Debord, G., *The Society of the Spectacle*, Kalamazoo, Black & Red, 2000. [*Gösteri Toplumumu*, çev. Ayşen Ekmekçi ve Okşan Taşkent, İstanbul, Ayrıntı, 2014]

- Eagleton, T., *Why Marx Was Right*, New Haven, Yale University Press, 2011. [Marx Neden Haklıydı, çev. Oya Köymen, İstanbul, Yordam, 2011]
- Eisenstein, C., *Sacred Economics: Money, Gift and Society in the Age of Transition*, Berkeley, Ca, Evolver Editions, 2011.
- Engels, F., *The Condition of the Working Class in England*, Londra, Cambridge University Press, 1962. [İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu, çev. Yurdakul Fincancı, İstanbul, Sol, 1997]
- Fanon, F., *The Wretched of the Earth*, New York, Grove Press, 2005.
- Ford, M., *The Lights in the Tunnel: Automation, Accelerating Technology and the Economy of the Future*, ABD, AcculantTM Publishing, 2009.
- Foster, J. B., *Marx’s Ecology; Materialism and Nature*, New York, Monthly Review Press, 2000.
- Foucault, M., *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France, 1978-1979*, New York, Picador, 2008.
- Gesell, S., *The Natural Economic Order (1916)*; <http://www.archive.org/details/TheNaturalEconomicOrder>
- Glyn, A. ve Sutcliffe, R., *British Capitalism: Workers and the Profit Squeeze*, Harmondsworth, Penguin, 1972.
- Gordon, R., “Is U.S. Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds”, Cambridge, MA, National Bureau of Economic Research, 2012.
- Gorz, A., *Critique of Economic Reason*, Londra, Verso, 1989. [İktisadi Aklın Eleştirisi, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı, 2007]
- , *The Immaterial*, New York ve Chicago, Seagull, 2010
- Gramsci, A., *The Prison Notebooks*, Londra, NLR Books, 1971
- Greco, T., *The End of Money and the Future of Civilization*, White River Junction, VT, Chelsea Green Publishing, 2009.
- Greider, W., *Secrets of the Temple: How the Federal Reserve Runs the Country*, New York, Simon ve Schuster, 1989.
- Habermas, J., *The Theory of Communicative Action. C. 2: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason*, Boston, Beacon Press, 1985. [İletişimsel Eylem Kuramı 1. Cilt: Eylem Rasyonelliği ve Toplumsal Rasyonelleşme 2. Cilt: İşlevselci Aklın Eleştirisi Üzerine, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul, Kabalcı, 1981]
- Hardt, M. ve Negri, A., *Commonwealth*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2009.
- Hart, K., “Notes Towards an Anthropology of Money”, *Kritikos*, C. 2, 2005.
- Harvey, D., *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Oxford, Basil Blackwell, 1996.
- Spaces of Capital*, Edinburg, Edinburgh University Press, 2002. [Sermayenin Mekânları, çev. Başak Kıcı, Deniz Koç, Kıvanç Tanrıyar, Seda Yüksel, İstanbul, Sel, 2012]
- , *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press, 2005.
- , *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*, New York, Columbia University Press, 2009.
- , *The Enigma of Capital*, Londra, Profile Books, 2010. [Sermaye Muamması, çev. Sungur Savran, İstanbul, Sel, 2012]

- , *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*, Londra, Verso, 2013. [Asi Şehirler, çev. Ayşe Deniz Temiz, İstanbul, Metis, 2015]
- , *A Companion to Marx's Capital*, C. 2, Londra, Verso, 2013.
- Heidegger, M., *Discourse on Thinking*, New York, Harper Press, 1966
- Hill, C., *The World Turned Upside Down: Radical Ideas During the English Revolution*, Harmondsworth, Penguin, 1984. [Dünya Altüst Oldu: İngiliz Devriminde Radikal Düşünceler, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, İletişim, 2013]
- Hudson, M., *The Bubble and Beyond*, Dresden, Islet, 2012.
- Jacobs, J., *The Economy of Cities*, New York, Vintage, 1969.
- Jay, M., *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-50*, Boston, MA, Beacon Press, 1973.
- Katz, C., "Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction", *Antipode*, C. 33, No. 4, 2001, s. 709-28.
- Keynes, J.M., *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York, Harcourt Brace, 1964. [Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi, çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul, Kalkedon, 2008]
- , *Essays in Persuasion*, New York, Classic House Books, 2009
- Klein, N., *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, New York, Metropolitan Books, 2009.
- Lefebvre, H., *The Production of Space*, Oxford, Basil Blackwell, 1989. [Mekânın Üretimi, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Sel, 2014]
- , *Critique of Everyday Life*, Londra, Verso, 1991. [Gündelik Hayatın Eleştirisi, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Sel, 2012]
- Leiss, W., *The Domination of Nature*, Boston, MA, Beacon Press, 1974.
- Lewis, M., *The Big Short: Inside the Doomsday Machine*, New York, Norton, 2010.
- McEvoy, A., *The Fisherman's Problem: Ecology and Law in the California Fisheries, 1850-1980*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Mackey, J., Sisodia, R. ve George, B., *Conscious Capitalism: Liberating the Heroic Spirit of Business*, Cambridge, MA, Harvard Business Review Press, 2013.
- MacKinnon, C., *Are Women Human?: And Other International Dialogues*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 2007.
- McKinsey Global Institute, "The World at Work: Jobs, Pay and Skills for 3-5 Billion People", *Report of the McKinsey Global Institute*.
- Maddison, A., *Phases of Capitalist Development*, Oxford, Oxford University Press, 1982.
- , *Contours of the World Economy, 1-2030 AD*, Oxford, Oxford University Press, 2007.
- Malthus, T., *An Essay on the Principle of Population*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Mao Zedong, *Collected Works of Chairman Mao*. C. 3: *On Policy, Practice and Contradiction*, El Paso, TX, El Paso Norte Press, 2009.
- Martin, R., *Financialization of Daily Life*, Philadelphia, Temple University Press, 2002.
- Marx, K., *The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, New York, International Publishers, 1964. [1844 El Yazmaları, çev. Murat Belge, İstanbul, Birikim, 2000]
- , *Theories of Surplus Value*, Kısım 2, Londra, Lawrence ve Wishart, 1969. [Artı-Değer Teorileri, çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol, 1998]

- , *Karl Marx: Early Texts*, David McLellan, Oxford, Basil Blackwell, 1972.
- , *Grundrisse*, Harmondsworth, Penguin, 1973. [*Grundrisse: Ekonomi Politikin Elestirisi İçin Ön Çalışma*, çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim, 2008]
- , *Capital*, C. 1, Harmondsworth, Penguin, 1976. [*Kapital Cilt I*, çev. Mehmet Selik-Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam, 2011]
- , *Capital*, C. 2, Harmondsworth, Pelican, 1978. [*Kapital Cilt II*, çev. Mehmet Selik, İstanbul, Yordam, 2013]
- , *Capital* C. 3, Harmondsworth, Penguin, 1981. [*Kapital Cilt III*, çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol, 2000]
- Meszaros, L., *Marx's Theory of Alienation*, Londra, Merlin Press, 1970.
- Milanovic, B., *Worlds Apart: Measuring International and Global Inequality*, Princeton, Princeton University Press, 2005.
- Mitchell, T., *The Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, Berkeley, University of California Press, 2002.
- Myrdal, G., *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Londra, Duckworth, 1957.
- Naess, A., *Ecology, Community and Lifestyle*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- Nelson, A. ve Timmerman, F. (haz.), *Life without Money: Building Fair and Sustainable Economies*, Londra, Pluto, 2011.
- Norton, N. ve Ariely, D., "Building a Better America - One Wealth Quintile at a Time", *Perspectives on Psychological Science*, C. 6, 2011, s. 9.
- Olman, B., *The Dance of the Dialectic: Steps in Marx's Method*, Champagne, IL, University of Illinois Press, 2003. [*Diyalektikin Dansı-Marx'ın Yönteminde Adımlar*, çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul, Yordam, 2015]
- Oxfam, "The Cost of Inequality: How Wealth and Income Extremes Hurt Us All", Oxfam Media Briefing, 18 Ocak 2013.
- Peet, R., Robbins P. ve Watts, M., *Global Political Ecology*, New York, Routledge, 2011.
- Piketty, T. ve Saez, E., "Top Incomes and the Great Recession", *IMF Economic Review*, C. 61, 2013, s. 456-78.
- Polanyi, K., *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, Beacon Press, 1957. [*Büyük Dönüşüm*, çev. Ayşe Buğra, İstanbul, İletişim, 2014]
- Ratcliffe, R., *Revolutionary Humanism and the Anti-Capitalist Struggle*, dağıtımını yazar yapmış, Beech Hill House, Morchard Bishop, EX17 6RF, 2003.
- Reclus, E., *Anarchy, Geography, Modernity*, John P. Clark ve Camille Martin (haz.), Oxford, Lenington Books, 2004.
- Reich, R., *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*, New York, Vintage, 1992.
- Rousseau, J.-J., *The Social Contract*, Oxford, Oxford University Press, 2008. [*Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul, İş Bankası, 2006]
- Sabin, P., *The Bet: Paul Ehrlich, Julian Simon and Our Gamble over Earth's Future*, New Haven, Yale University Press, 2013.
- Sassower, R., *Postcapitalism: Moving Beyond Ideology in America's Economic Crises*, Boulder, CO, Paradigm Publishers, 2009.

- Schumpeter, J., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londra, Routledge, 1942, s. 82-3. [Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi, çev. Hasan İlhan, Ankara, Alter, 2013]
- Seabright P., (haz.) *The Vanishing Rouble: Barter Networks and Non-Monetary Transactions in Post-Soviet Societies*, Londra, Cambridge University Press, 2000.
- Sen, A., *Development as Freedom*, New York, Anchor Books, 2000. [Özgürlükle Kalkınma, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Ayrıntı, 2004]
- Smith, N., *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Oxford, Basil Blackwell, 1984.
- , "Nature as Accumulation Strategy", *Socialist Register*, 2007, s. 19-41.
- Stiglitz, J., *The Price of Inequality*, New York, Norton, 2013. [Eşitsizliğin Bedeli, çev. Ozan İşler, İstanbul, İletişim, 2014]
- Storrs, C., (haz.), *The Fiscal Military State in Eighteenth Century Europe*, Aldershot, Ashgate, 2009.
- Thomas, P., *The Gramscian Moment: Philosophy, Hegemony and Marxism*, Chicago, Haymarket Books, 2010.
- Toffler, A., *The Third Wave: The Classic Study of Tomorrow*, New York, Bantam, 1980. [Üçüncü Dalga, çev. Selim Yeniçeri, İstanbul, Koridor, 2012]
- Veblen, T., *The Theory of the Leisure Class*, New York, Oxford University Press, 2009 baskısı. [Aylak Sınıfının Teorisi, çev. Zeynep Gültekin, İstanbul, Tutku, 2014]
- Wallerstein, I., Collins, R., Mann, M., Derluigian, G. ve Calhoun, C., *Kapitalizmin Geleceği Var mı?*, çev. Bülent Doğan, İstanbul, Metis, 2014.
- Whitehead, A. N., *Process and Reality*, New York, Free Press, 1969.
- Wolff, R., Moore, B. ve Marcuse H., *A Critique of Pure Tolerance: Beyond Tolerance, Tolerance and the Scientific Outlook, Repressive Tolerance*, Boston, Beacon Press, 1969.
- Wright, M., *Disposable Women and Other Myths of Global Capitalism*, New York, Routledge, 2006.

DİZİN

2001: *Bir Uzay Destanı* (film) 275

ABD 9

Anayasa 288; askeri harcamalar 58; bankacılık 65, 150, 164, 237; Britanya borç verdi (on dokuzuncu yüzyıl); 160; büyüme 158, 181, 216, 234, 236; çelik sanayisi 129, 262; devlet müdahalelerine düşmanlık 173; emperyal güç 58, 63, 144, 206; şehirlerarası otoyol sistemi 242; gayrimenkul piyasası çöküşleri 30, 33, 61, 64, 244; Haklar Bildirgesi 288; ırk sorunları 171-2, 175, 183, 295; insan hakkı ihlalleri 207; işsiz iyileşmeler 118; işsizlik 48-9, 76, 181, 234, 262; Kızıldevrili rezervasyonları 254; küresel rezerv para 57; Orta Batı "paslı kuşağı" 157; öğrenci borçları 199; sapına kadar kapitalist 172; serbestlik ve özgürlük retorığı 207; sermaye (1990'lar) 161; servet dağılımı 171, 175; "simgesel analistler" 193; sosyal yardım sistemi 181, 210-1, 296; Tasarruf ve Borç Krizi (1986'dan itibaren) 30; Tea Party (Çay Partisi) hizbinin amacı 283; Temsilciler Meclisi 58, 211; toplumsal yeniden üretim 192, 195, 199, 201; "tröst yıkımı" 139, 143 "benim arka bahçemde asla" 31

ABD doları 57-8

ABD Hazinesi 243

ABD Kongresi 296

ABD Merkez Bankası (FED) 150, 237

para politikası 176, 236

ABD Yürütme Organı 58

ademi merkezîyetçilik 137, 151

Afganistan 207, 293

Afrika 51, 53, 68, 87, 117

Agamben, Giorgio 287, 309

"ahlaki sınırlamalar" 236

Alabama 155

aldatma 74, 192

Allende, Salvador 206

Almanya 42, 58, 137, 146, 157-8, 160-1, 165, 168, 227

Althusser, Louis 290-1

altın 39, 40, 41, 42

Altın Şafak 283

Amazon 139

Amerika kıtaları 52, 68, 233

anayasal haklar 69

anayasalar

ABD Anayasası 288; ilerici 288; ve iktidar gaspları 57; ve insan hakları ile özel mülkiyet arasındaki sosyal bağ 289

anayasallık 72

anti-kapitalist hareketler 76, 120, 169

anti-kapitalist mücadele 238, 273, 298

anti-terörizm 13

Apple 94, 132, 139

Ar&Ge 104, 106

araba sanayisi 155

Arap Baharı hareketi 284

arazi kayıt sistemi 52

Arbenz, Jacobo 206

Aristoteles 15, 205, 219

Aristotelesçilik 18, 286, 293

Arjantin 69, 116, 159, 166-7, 236

Arrighi Giovanni 144, 150

Adam Smith Pekin'de

arsa fiyatı 29
 arsa piyasası 30
 Arthur, Brian
 The Nature of Technology 99, 105-8, 111, 113, 119
 artı-değer 40, 52, 74, 84-5, 87, 90-94, 177-8, 212, 242
 arz ve talep 42, 66
 arz yönlü çözümler 11
 arz yönlü teoriler 92-3, 182
 arz zinciri 103
 asit çökeltisi 259, 260
 "askeri-endüstriyel kompleks" 60
 Asya 258
 kentleşme 68
 aşırı birikim 158, 160-1
 aşırı ısınma 231
 AT&T 139
 ataerkillik 20, 171, 210
 Avrupa Birliği (AB) 165-6
 Avrupa Komisyonu 63
 Avrupa Merkez Bankası 49, 58, 63
 Avrupa
 düşük nüfus artış oranı 233, 234; ekonomik gelişme 24; faşist partiler 283; işsizlik 24; sanayisizleşme 237
 Avustralya 159
 Aydınlanma 107, 251
 Babbage, Charles 127-8
 Bağımsızlık Deklerasyonu (ABD) 288
 balıkçılık 69, 122, 155
 Bangkok kargaşaları, Tayland 10
 Bangladeş 20, 117, 131, 137
 dokuma tesisi trajedileri 259; emek 117; eski gemilerin sökülmesi 254; fabrikalar 180, 295; güvencesiz işyeri koşullarını protesto 284; sanayileşme 131
 bankacılık 42, 60, 67, 78, 140, 144, 150, 165, 170, 179, 271
 bankacıların, tefecilerin ve finansörlerin özerk gücü 86; bankacılık yolsuzlukları 65; bankalar arasındaki net transferler 39; bankalararası borçlanma 237; bölgesel bankalar 164; Britanya ve Fransa'da

bölgesel bankaların yerini ulusal bankaların alması 164; elektronik 102, 108, 281; kâr payı 170; kârlar 65; kendilerine özgü kumpaslar 65; özel bankalar 237
 Bankacılık Denetleme Ofisi (Controller of the Currency) 129
 banliyöler 9, 29, 70, 167, 241
 Baran, Paul ve Sweezy, Paul 143
 Tekelci Kapitalizm
 barınma
 dışsalıkların yönetimi 31; gecekondu ve teneke mahalleleri 9, 28, 181; inşaat 28, 78; ipotekli krediler 89, 93, 242; iyileştirme yatırımları 32; kiralama 28, 69; kiralama piyasaları 33-4; konut sahipliği 31, 61; konut piyasaları 30, 31, 32, 33, 40-4; krizleri 30, 34; "sipariş üzerine inşa edilen" 88; spekülasyon inşaatlar 29; varlık değerleri 185, 238, 244; yağmacı pratikler 65, 216; yüksek güvenlikli rezidans siteleri 9
barrios pobres 9
 Barselona 148-9, 167
 basın özgürlüğü 217
 Başkan Bill Clinton 181
 Batı Almanya 146, 160, 161, 168
 Battersea Enerji Santrali, Londra 260
 Bavyera, Almanya 151, 157
 Becker, Gary 190
Bıçak Sırtı (film) 275
 bırakınız yapınlar 127, 210, 212, 284
 "bileşimsel evrim" 105, 112, 113
 bilgisayarlar
 organizasyon biçimleri 102; programlama 102; teçhizat 102; yazılım 102, 108, 111, 124, 144, 240
 bilgisayarlaşma 110, 129, 226
 bilim, ve teknoloji 105
 bireycilik 54, 189, 284
 bireysel emeklilik sistemleri 47
 Birleşik Krallık 155, 238
 gelir eşitsizliği 175
 Birleşmiş Milletler (BM) 289
 birlikçilik 284

- Birmingham 156
 Bitcoin 48, 119
 biyoçeşitlilik 264
 biyomedikal teknoloji 12
 biyoyakıt 17
 Blankfein, Lloyd 243
 Bohr, Niels 81
 Bolivya 261, 264, 288
 borç köleliği 216
 borç senetlerinin sıradan kullanımı 41
 borç yükümlülükleri 44, 216
 borsanın çöküşü (1929)
 Bourdieu, Pierre 191-2
 bölgesel dalgalanma 160
 bölgesel gelişme 158
 "Brady Tahvilleri" 243
 Braudel, Fernand 197
 Braverman, Harry
 Emek ve Tekelci Sermaye 127-8
 Brecht, Bertolt 269, 297
 Bretton Woods 10, 57
 Brezilya 28, 67, 175, 177, 183, 296
 BRIC ülkesi 24, 176, 231; huzursuzluk
 246; kahve üreticileri 261; yoksulluk
 maaşları 116; bira sanayisi 146
 BRIC ülkeleri 24, 176, 179, 231
 Britanya 17, 35, 41, 52, 56, 59, 69, 76, 124,
 137, 160, 171, 180, 199, 230
 bankacılık 12; çitleme hareketi 69;
 ABD'ye verilen borçlar (on dokuzuncu
 yüzyıl) 164; Mau Mau isyanının bastırıl-
 ması 295; sömürgelere gönderilen ser-
 maye ve emek fazlaları 159; ayrıca bkz.
 Birleşik Krallık
 British Library, Londra 18
 British Petrol (BP) 71
 Buffet, Peter 215-6, 249, 287, 289, 290
 Buffet, Warren 215
 burjuva ahlakı 199
 burjuva reformizmi 173, 216
 Bush, George 206-7, 212
 Butan 176
 bürokrasi 255
 büyüme 176, 233, 236
 Cabet, Étienne 188
 Cabral, Amílcar 294
 Cadbury 29
 Calhoun, Craig 183
 California 40, 146, 200, 245, 258
 Cape Canaveral, Florida 200
 Cato Enstitüsü 150
 Césaire, Aimé 294
 Cezayir Savaşı (1954-62) 291-2
Cezayir Savaşı, (film) 291
 Chandler, Alfred 149
 Chaplin, Charlie 113
 Charles I., İngiltere Kralı 204
 Chávez, Hugo 206
 Cheney, Dick 293
 Chicago kargaşaları (1968) 10
 cinsiyet ayrımcılıkları 21, 22, 79, 171
 Citibank 72
Cloud Atlas (film) 268, 275
 CNN 289
 coğrafi peyzaj 153, 162
 kapitalizmin 166; ruhsuz, rasyonelleşti-
 rilmiş 164; yenisinin inşası 158
 Cumhuriyetçi Parti (ABD) 152, 283
 Cumhuriyetçiler (ABD) 173, 211, 228
 çalışma saatleri 16, 83, 272, 277-8, 282
 Çartizm 188
 çelik sanayisi 129
 çelik üretimi 85
 ilişkiler
 Aristotelesçi kavram 15; bulaşıcı 19; di-
 yalektik kavramı 18
 çevreci hareket 253, 256
 çevrecilik 61, 250, 253
 çevresel zarar 71
 Çin Komünist Partisi 118, 150
 Çin
 ademi merkezileşme 61; banliyö yaşam
 tarzı 257; BRIC ülkesi 24, 176, 179; "bü-
 yük sıçrama" 133; büyüme 176; denge-
 siz ve aşırı büyüme 24; *dirigiste* yöne-
 timsellik 59; eski gemilerin sökülmesi
 254; fabrikalar 295; gasp uygulamaları
 68; gelir eşitsizlikleri 175; hava kalite-

- si 254, 262; hayat beklentisi 262, 263; kent ve altyapı projeleri 158; kentlerde çalışan işçilerin gönderdiği paralar 181; kentleşme 235, 236; kütlik 133; kişisel borç 199; konut piyasalarındaki spekülasyon patlama ve balonlar 33; küresel kapitalizmin dinamik merkezi oluyor 132; özel ekonomik bölgeler 151; sanayileşme 233; sermaye (2000'den sonra) 180, 189; sınıf mücadeleleri 237; talep yönlü ve borçla finanse edilen Keynesyen büyüme 11; tüketimcilik 199; ve rekabet 149-50; zehirli piller 254
- çitleme hareketi 69
- çocuklar 179
- bakımı 195; sömürüsü 199; şiddet ve istismar 198
- çokkültürcülük 172
- Dakka, Bangladeş 88
- dalga teorisi 81
- dalga-parçacık ikiliği 81
- Davos toplantıları 174
- DDT 263
- Debord, Guy
- The Society of the Spectacle* 240
- DeLong, Bradford 231
- demokrasi
- burjuva 55, 60; sosyal 59, 95, 152, 171, 194; totaliter 224, 296
- demokratik yönetim 223, 270
- demokratikleşme 55
- Deng Xiaoping 10
- Descartes, René 251
- Detroit 88, 143, 145-6, 155, 157, 159, 162, 166
- devlet
- devletlerarası sistem 56, 163-4; "gece bekçisi" rolü 54, 62; güçleri 62, 168, 214, 259, 263, 272; güvenlik ve gözetleme 13; meşru şiddet kullanımı 162; müdahalesi 114, 140, 163-4, 175, 198, 210, 212, 225, 254, 258; ve dışsal etkiler 55; ve konut sahipliği 61; ve özel mülkiyet 50-63; 69-70, 98; ve sivil toplum 130, 163; devlet yardımları 136, 171
- devlet-finance birliği 56-58, 150, 163, 236
- devletin kural koyucu kurumları 75, 110, 129
- devrim, Fanon'un görüşü 292
- devrimci hareketler 101, 183, 207, 279
- dışsal etkiler 23, 55
- Dickens, Charles 134, 175, 189, 230
- dijital devrim 151
- din 16
- dinsel azınlıklar 174, 183; dinsel bağlılık 79, 156; dinsel nefret ve ayrımcılıklar 22, 124, 172;
- dinamizm 102, 153
- distopya 233, 236, 268
- doğa
- Heidegger 70, 254; metalaştırılması 69; Polanyi 68, 69, 71, 210, 211, 215, 266; sermayenin ilişkisi 250-67; süreç-şey ikiliği 84; yabancılaşma 267
- doğal kaynaklar 68, 83, 87, 89, 131, 144, 145, 170
- Doğu Asya 59, 160, 176
- 1997-8 krizi 161, 244; *dirigiste* yönetim-sellik 59
- Doğu Avrupa 124, 233-4
- dolandırıcı, dolandırıcılar 57, 64, 68, 71
- dot.com balonu (1990'lar) 226, 244
- döngüsel ve birikimli nedensellik 156
- durgunluk 12, 118, 144, 175, 231, 290
- Durkheim, Emile 130
- Dünya Bankası 28, 35, 110, 191, 249, 260
- Dünya Ticaret Örgütü 145, 245
- düşünce kuruluşları 150
- düşünce özgürlüğü 205
- Eagleton, Terry
- Marx Neden Haklıydı* 15, 205, 219
- Ebu Gureyb Irak, 207
- eğitim 34, 35, 54, 70, 78, 79, 94, 95, 110, 114, 122, 128, 142, 300
- "eğlence" sektörü 124
- Ehrlich, Paul 250
- ekolojik telafiler 255
- ekonomik rasyonellik 277, 278, 281

ekonomiler

ileri kapitalist 29, 52, 92, 117, 137; yığılma 157; bilgiye dayalı 12, 241; kayıt dışı 181, 216; sanayi kartellerinin ve finans kapitalin tahakkümü 202-222

ekosistemler 212, 251, 259, 300

Ekvador 58, 159, 288

emek gücü 73, 82, 90, 179, 271

artı-değer üretimi 74; metalaştırılması 73-5; özel mülkiyet karakteri 74-5

emek piyasaları 59, 75, 77

emek tasarruflu aletler 111n, 113, 115, 117, 178

emek

“yedek sanayi ordusu” 179; emekçilerin güçsüzleştirilmesi 92, 112; emek-sermaye çelişkisi 71-8; ev işi 125; Gallup anketi 275; küresel ücretli emekteki büyük artış 179; sendikalı 12; sendikasız 12; vasıfsızlaştırma 127-8; ve otomasyon 113; yabancılaşmamış 300; zanaatçı 125; ayrıca bkz. istihdam

emekçi sınıflar

baskılanması ve tüketim 180; eğitim 188-9; konut 29, 167; mutenalaştırılan emekçi sınıf semtleri 9; örgütlenmesinin ezilmesi 92; tüketim gücü 165; ücretlerin ve sermaye 91-2, 179; yaşama koşulları 94, 175, 295;

emeklilik 47, 68, 234

hakları 47, 78, 94, 142

“emlak balonu” 33

emperyalizm 143, 262

enilasyon 10, 42, 47-9, 52, 60, 144, 231, 237

engelliler 207

Engels, Friedrich 81, 295

İngiltere’de Emekçi Sınıfların Durumu

Enron 141, 244

Epikür 287

Erasmus, Desiderius 287

Eshilos 294

eski Sovyet Bloku, emek 117

eşik-altı ipotekli konut kredileri krizi 61

eşit haklar 75

eşitsiz coğrafi gelişme 138, 146, 150-1, 153-

169, 184, 187, 189, 222, 247, 261, 300

etnik nefretler ve ayrımcılıklar 22

etnik ve dinsel azınlıklar 173

etnisite 21, 22, 79, 124

euro 27, 49, 57, 58

evsizlik 68

Exxon 136

Fabrika Yasası (1864) 135, 188

fabrikalar 131, 137, 156, 167

Facebook 240, 282

fahiş fiyat uygulaması 94, 139

faiz

basit 228; bileşik 19, 226, 228, 230; devlete borçların geri ödenmesi 243; faiz oranı manipülasyonları 65; faiz oranları 228

Fannie Mae 61

Fanon, Frantz 289, 291-4, 296-7

Yeryüzünün Lanetlileri

faşist partiler 283

Federal Gelir İdaresi gelir vergisi beyannamesi 170

Federal Güvenlik Dairesi 144

Federal İşçi İlişkileri Komitesi 129

Feministler 194, 197

feodalizm 52, 58

fetişler, fetişizm 18, 20, 72, 202, 273, 282

fikri mülkiyet hakları 132, 141

Filipinler 124, 200

finansal piyasalar 141

finansallaşma 183, 184, 198

fiyatlar

arsa 29; düşük 91, 245; fahiş 94, 139; gayrimenkul 10, 30; gıda 247, 255-6; indirimli 141; konut 33, 44; petrol 256; piyasa 43; tekel 43, 83, 140-1, 147-8; ve değerler 43

Ford, Martin 113-6, 118, 120, 277

fosil yakıtlar 17

Foucault, Michel 13, 209, 214, 284

Fourier, François Marie Charles 188

Fourieristler 29

Frankfurt Okulu 267

Fransa 58-9 164, 243, 283
Fransız Devrimi 208, 288
Freddie Mac 61
G20 166
G7 166
Gallup çalışma anketi 275
Gana 294
Gandhi, Mahatma 288, 294
gasp
İrlandalıların toprak hakları 52; "toprak gaspları" 88, 256: yoluyla birikim 64, 65
Gaulle, Charles de 59
Gayri Safi Milli Hasıla 199
gayrimenkul değerleri 88, 95
gayrimenkul piyasası 141, 255
büyüme 61, 88, 243, 244; çöküş 30, 33, 61, 64, 244-5; fiyat patlaması (1920'ler) 243
gecekondu mahalleleri 9, 28, 181
Gehry, Frank 148
gelir
burjuva harcanabilir 239; düşük gelirli sınıflar yararına yeniden dağıtımı 11; eşitsizlikleri 10, 170, 177, 179-82; ayrıca bkz. ücretler
gelişmekte olan ülkeler 28, 30, 115
gen dizileri 70
gen mühendisliği 12, 111
genel oy 188
genetiği değiştirilmiş gıdalar 111
genetik materyal 238, 245, 255, 266
genişletici para politikası 41, 236
gerçekleşme, ve üretim 92, 95, 117, 182, 186, 225
Gesell, Silvio 46, 56-7
gıda 130, 142, 211, 250, 258, 296
güvenliği 298,300; kupon yardımı 296; üretim-arz 17, 232-3, 256
Gıda ve İlaç Dairesi (FDA) 129
Gine-Bissau 294
gizli anlaşmalarla fiyat belirleme 64
Goldman Sachs 86, 243
Google 139, 144, 200, 282
Gordon, Robert 226-7, 234, 242

Gore, Al 253
Gorz, André 114, 116, 246, 274-9, 282
gösteri 184, 240-2, 245-6, 282
gözetleme 13, 224
Gramsci, Antonio 241, 290, 297
Greco, Thomas 60
grevler 76, 112-3, 132, 268, 292
Guantanamo Körfezi, Küba, 207, 287
Guatemala 206
Guevara, Che 294
Guggenheim Müzesi, Bilbao 149
gübrelere 239
güç
birikimi 45-6, 76, 98, 163, 169, 210, 214; kapitalist sınıf 66, 106, 109; bilgisayar 114; ekonomik 149, 260; emeğin bkz. emek; tekel bkz. tekel gücü; oligarşik 296; satınalma 29, 67, 93, 114, 116; sosyal/toplumsal 44, 46-7, 66, 77, 207, 299; devlet 150, 162, 165-6, 168, 170, 209, 214, 259, 263, 272; politik 151, 169, 172, 222-3; sermayenin 13, 59, 79, 163-4, 271, 298;
güçsüzleştirmek 92, 112, 274
gümrük tarifeleri 145
gümüş
Güney Afrika 95, 159, 175
ırk ayrımcılığı 208
Güney Asya
emek 124; nüfus artışı 233; yazılım programcıları 124
Güneydoğu Asya 117, 160, 236
kriz (1997-8) 245
Güney Kore 131, 155, 157, 160
güvenlik
ekonomik 47, 160; gıda 258, 298, 300; ulusal 164
Habermas, Jürgen 197
haciz 34,68
hammadeler 28-9, 67, 155-6, 161, hareket özgürlüğü 300
Harvey, David
Sermaye Muamması; Asi Kentler 269
hayat beklentisi 262, 263
hayat standardı 12, 75, 157

- hayat standardı 12, 75, 157
 hayat standartları 12, 75, 157
 Hayek, Friedrich 54, 211
Kölelik Yolu
hedge fonları, yöneticileri 170
 Heidegger, Martin 70, 254
 Heritage Vakfı 150
 "hesap parası" 39-41
 heterotopik mekânlar 223
 hırsızlık 64, 71
 hile 51, 70, 83
 Hill, Christopher 204
 Hindistan
 borç verenler, tefeciler 199, 215; BRIC
 ülkesi 24, 176, 231; çağrı merkezleri 147;
 dengesiz ve aşırı büyümesi 24; eski ge-
 milerin sökümlü 254; milyarlar 11;
 özel ekonomik bölgeler 151; "toprak
 gaspları" 87; tüketimcilik 239; yazılım
 mühendisleri 200
 Ho Şi Minh 294
 Hong Kong 149, 157, 167
 HSBC 72
 Hudson, Michael 226
 hukukçular 34, 38, 93
 Husserl, Edmund 197
 Huygens, Christiaan 81
 hümanizm
 aşırılıkları ve karanlık yüzü 287; dev-
 rimci 286-97; dinsel 288; eğitim 136; ka-
 pitalist 216, 217; liberal 205, 215; Mark-
 sist 288; türleri 286; ve özgürlük 213
 IBM 136
 Irak Savaşı 206, 293
 ırk 79, 183, 295
 ayrımcılığı 207-8, 292
 ırkçı 295; karşıtlığı 270; kurtuluş mücade-
 lelerinde zorunluluğu 292-3; meşru 56,
 162, 179; polis 268, 283, 295; teknolojik
 274-6
 ırkçılık 21-22, 79, 172, 174
 ırksallaştırma (*racialization*) 21, 79
 ışık, parçacık teorisi 81
 ITT 144
 İkinci Dünya Savaşı 59, 168, 237
 İkinci İmparatorluk 112, 123, 202, 243
 iklim değişikliği 17, 258, 259, 260, 264
 iktidar 13, 37, 57, 60, 202, 211, 264, 284, 292
 devlet 57, 62-3, 132, 149, 161, 163, 299;
 küresel 176; politik 177, 279; sermaye-
 nin 47, 269, 271, 278; sınıf 101-2, 119,
 142-3, 224, 269; toplumsal 45
 ilaçlar 104, 130, 146, 252-3
 iletişim 109
 imar planları 55
 İngiliz İç Savaşı (1642-9) 204
 insan doğası 265-7
 isyanı 268-85
 insan hakları 286, 289
 insanın evrimi 232-3
 insani sermaye teorisi 190
 internet 165, 282
 ipotekli krediler 30, 89, 93, 242
 İran 236, 293
 İran Devrimi 293
 İrlanda
 konut piyasasında çöküş (2007-9) 93;
 toprak haklarının gaspı 52
 isim-marka 147
 İskandinavya 95, 171, 260
 İslam Ümmeti 295
 İspanya
 konut piyasası çöküşü (2007-9)
 İstanbul 138, 148, 167, 177, 246, 280
 protestolar (2013), 109
 istihdam
 olanakları 12, 113, 181; sermayenin iş
 yaratma işlevi 178-179; tam zamanlı
 275, 278; ayrıca bkz. emek
 İstihdamı Artırma İdaresi (WPA, 1930'lar)
 158
 İsveç 138, 172, 173
 protestolar (2013) 296
 işbölümü
 evrimi 121; "tekil işbölümü" 126; ve
 Adam Smith 108, 126; ve toplumsal cin-
 siyet 123; "yeni uluslararası işbölümü"
 159

işçilerin hakları 188, 207
işsizlik 49, 110, 114, 178, 182, 211, 262, 277
kasıtlı olarak yaratılmış 76; kitlesel 24, 158, 224; ödemeleri 181; sigortası 181; sürekli 120; teknolojik 90, 113, 179, 278; uzun dönemli 118, 137; yüksek 12;
İtalya 62, 151, 157, 168, 227, 234, 239, 241
İyiliksever Sömürgecilik 215, 216
İzlanda, bankacılık 65
Jacobs, Jane 106
James, C.L.R. 294
Japonya
1980'lerin hızlı ekonomik büyümesi 161; arsa piyasası çöküşü (1990) 30; düşük nüfus artışı 233; İkinci Dünya Savaşı'nın ardından iyileşme 160, 168; sermaye (1980'ler) 131, 160; ve Marshall Planı 160
jeopolitik çekişmeler 236
JP Morgan 72
kadaastro ve arazi kayıt sistemi 53
kadın hakları 207, 222
kadınlar
aile yükümlülüklerine karşı çalışma hayatı 15; ezilmeleri 122, 135, 198; işgücündeki yeri 117, 123, 179-80, 236; sosyal mücadele 174, 197, 207, 287-8, 294; sömürüsü 73, 120, 194, 200, 202; ticareti 43, 73; ücretli emeğe karşı ev işleri 90, 122-5, 197;
Kahire'deki başkaldırı (2011) 109
kamu borç krizleri
kamu hizmetleri 34-5, 70, 78-9, 94, 127, 139, 158, 183
kamu malları 50, 89, 204
kamulaştırma 212
Kanada 131, 137, 159, 260
Kant, Immanuel 289
kapitalist piyasalar 64
kapitalizm
"akbaba" 168; "bilgiye dayalı" 12, 241; bir alternatifi 77; coğrafi peyzajı 261; diriltilmiş 11; ekonomik motoru 23, 24; evrimi 107; felaket 237, 250; hasta 69;

irksallaştırma 21, 79; içerdiği yağmacı hukuksuzluk salgını 118; kentsel peyzajı 167; neoliberal 10, 11, 13; siyasal iktisadı 14; tanım 20-1; tarihi 20-1; tüketimci 201; ve demokrasi 57; ve özel mülkiyet hakları 26, 216; ve parasal güç 270; ve parasız ekonomi 48; ve sermaye 20, 23; ve talep yönlü politikalar 115; yeniden üretimi 14; yeniden üretimi için zorunlu krizler 9
kâr payı ve temettüleri 94, 170
Kara Panterler 295
Karayıpli göçmenler 124
karbon ticareti 238, 253, 255
kârlılık 102, 104, 108, 112-3, 115, 121, 126, 133, 154, 189, 196, 243, 251, 257, 262
"karşılaşmayan ihtiyaçlar sorunu" 36, 37
karşılaştırmalı üstünlük 130, 168
Kartezyen düşünce 164, 251
katlamalı büyüme 48, 60, 110 227
kesintisiz 227-49
Katz, Cindi 193-4, 200-2
"kaynak belası" 132
kaynak kıtlığı 88
kemer sıkma 11, 69, 78-9, 94, 136, 173, 182, 196, 227
kendikendini eğitmiş 188, 189
kentleşme 158, 193, 232, 234-5, 242-3, 251, 259, 265, 280
Kenya 295
Kerala, Hindistan 177
Keynes, John Maynard 11, 45-6, 48, 57, 87, 140, 248, 270
İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi 46; "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" 45
Keynesyen
talep yönetimi 93, 182; talep yönlü ve borçla finanse edilen büyüme 115
kursal peyzajlar 167
kutluk 133, 213, 233, 244, 250, 255-6, 264-5
Kilise 190, 194, 204
kimlik politikası 13
King, Martin Luther 288, 295

- kirleticiler 250, 259
 kirlilik 22, 55, 134, 157-63
 kloroflorokarbonlar 252
 Koch kardeşler 296
 Kohl, Helmut 10
 Kolombiya 28
 komünizm 101, 208
 bilimsel 273; çöküşü (1989) 170; komünist partiler 143, 273; Soğuk Savaş sırasında 170; sosyalizm-komünizm 273
 konteynerleşme 145, 146, 155, 165
 kozmopolitlik 9, 189, 289
 kölelik
 kömür 17, 84, 259
 Körfez Petrol Sızıntısı 71
 köylülük 9, 21, 117, 179, 194, 198
 ayaklanmalar 207
 kredi finansmanı 159
 kredi kartı şirketleri 65, 94, 281
 kredi kartları 78, 141, 206, 281
 kredi sistemi 93, 102, 110, 118, 243
 krediler
 faiz 29; hayali sermaye 43, 44, 46, 87, 110, 120, 242-7; konut 61, 65, 78
 krizler
 bulaşıcı 26; döviz piyasaları, kargaşası (1960 sonları) 10; dünyayı ve bu dünyadaki konumumuzu kavrayışımız 10; geleneksel ve kolektif kaynak kullanımı rejimleri 51; kapitalist yeniden üretim için zorunlu 9; konut piyasası krizleri (2007-9) 32, 33, 44; sermayenin krizleri 152; tanım 16-17
 kullanım değeri 26, 27-38, 40, 44, 46-7, 53, 61, 64, 68, 71, 74, 78, 89, 92, 94-5, 98-9, 120, 148, 215, 247, 252, 254-5, 261-2, 264, 269, 272, 277, 279, 298
 kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki 25-35; para ve temsil ettiği toplumsal emek arasındaki 35-48; sermayenin ve kapitalizmin 22-23; ve genel krizler 26; ve yenilik 17
 kullanma hakları 50-3, 69,
 kurtuluş mücadelesi 208, 209, 212, 283
 Kuzey Amerika
 gıda tahıl ihracatı 155; kadınların işgücüne kitlesel katılımı 234; sanayisizleşmesi 237; yerli halklar ve mülkiyet hakları 51
 Kuzey ülkeleri 171
 küresel ekonomik kriz (2007-9) 34, 110
 küresel finansallaşma 183
 küresel ısınma 253, 264
 küreselleşme 10, 33, 180, 182, 227, 260
 Lagos, Nijerya, sosyal yeniden üretim 167, 199
 Latin Amerika
 emek 117; kalkınmada "kayıp yıllar" 238; sosyal adaletsizlikte gerileme 177; "toprak gaspları" 68, 87, 88
 Lebed, Jonathan 200
 Lee, Kuan-Yew 59
 Leeds, 29, 156
 Lefebvre, Henri, 197, 202-3
 Gündelik Hayatın Eleştirisi, 164
 Lehman Brothers yatırım bankası, 11, 58, 244
 iflası(2008)
 Lenin, Vladimir, 143
 Leninizm 101
 Lewis, Michael: *The Big Short* 32
 LGBT grupları 174, 207, 222
 Locke, John 52, 206, 209
 logomania 43
 lonca sistemi 125
 lonca sistemi 125-6
 Londra 29, 56, 87, 149, 151, 169, 206, 230, 248
 halkın patlayan öfkesi (2011) 246; hava kirliliği faciası (1952) 259
 Los Angeles 157, 295
 Louis XIV, Fransa Kralı 249
 Lovelace, Richard 204-5, 208,
 Luddite'ler 111
 Macaristan, faşist partiler 283
 MacKinnon, Catharine
 Are Women Human? 287
 Maddison, Angus 231

madencilik 104, 122, 155, 159, 242

Mağrip 180

mal piyasaları 61

Malcolm 295

Maldivler 264

mallar 48

benzersiz 147; demode olması 239; düşük değerli 41; emekçiler alıcı olarak önem taşırlar 91; fiyat bildirimi 42; kullanım değeri 27-36; mal mübadelesi 46, 50; mübadele değeri 27-36; reklamcılık 148, 192, 202, 279; uluslararası ticaret 140; ve takas 36, 37, 39, 41

Malthus, Thomas 232-3, 236, 247, 250, 255

Manchester 155, 166

Mansion House, Londra 206

Mao Zedung 294

maquila'lar 137, 180

Marcuse, Herbert 209, 292

Marksistler 76, 118

Marksizm

"azalan kârlar" dediğimiz kriz teorisi 248; "Marksizmin ölümü" 13; ekolojiye duyarlı 267; geleneksel Marksist sosyalizm ve komünizm yaklaşımı 101; üretici güçler ve sosyal ilişkiler arasındaki çelişki 101; ve hümanizm 288

Marshall Planı 160

Martin, Randy 198

Marx, Karl

1844 *El Yazmaları* 273; *Artı Değer Teorileri* 15; British Library 18; devrimci hümanist olarak 217, 225; emekçilerin tecrit edilmesi 90; emek-değer teorisi 118; görünüş ile gerçeklik 18; *Grundrisse* 107; *Kapital* 68, 90; tek el gücü ve rekabet 143; ve "her yönüyle gelişkin birey" 135; ve dünya krizleri 14; ve fetişizm 18; ve hırs 45; ve kârların düşme eğilimi 116; ve para sistemi reformları 47; ve siyasi solun teorisyenleri 65; ve teknolojik yenilik 112; ve vasıfsızlaştırma 127-8; ve yabancılaşma 133, 135; "yedek sanayi ordusu" 90

Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) 296

MasterCard 279

Mau Mau hareketi 295

McCarthy cadı kazanı 66

medeni haklar 174, 207

mekânsal-zamansal çözümler 158, 160-1, 169

Meksika 11, 131, 137, 175, 180, 200

Meksikalı göçmenler 124

Melburn 148

Menkul Kıymetler ve Mübadele Komisyonu 129, 200

Mercosur 166

merkez bankaları/bankacıları 12, 48, 56, 58, 60, 118, 163, 168, 179, 236, 248

merkezileşme 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 178, 185

mesleki güvenlik ve sağlık 83

metalaştırma 123, 147, 148, 197, 198, 238, 247, 255, 258, 265, 266, 267, 277

metasızlaştırma 95

meteorolojik risk korumalı finansal araçlar (*weather futures*) 71

Mexico 10

Mısır 117, 284, 296

Microsoft 139

Mikrofinansman 203, 216

Mikrokredi 203

Milanic, Branko 176

milliyetçilik 21, 22, 292

milyarderler 11, 142, 171, 175, 176, 215, 296

miras 52, 230

Mitchell, David: *Cloud Atlas* 268

Mitchell, Timothy 130

Modern Zamanlar (film) 113

Mondragon 186

monetarizm 11, 93, 182

monopson 139

Monsanto 132

montaj bandı 128

Montreal Protokolü 258, 263

muhalefet hareketleri 169, 271

Mumbai 162, 166

murdoch, Rupert 11
Mutenalaştırma 31, 68, 95, 149, 280
mübadele değerleri
mallar 27; ve konut 23, 28; ve para 28,
29; ve kullanım değerleri 25-34
müşterekler
çitlenmesi 53; doğal 235; en hayati 299;
kolektif yönetimi 62; özelleştirilmesi 53
Myrdal, Gunnar 156
NAFTA 166
Naziler 158
neoklasik iktisatçılar 118
neoliberal dönem 136, 144
neoliberal(izm)
karşı devrim 92, 137, 166, 171, 294; poli-
tika 67
Nevada; konut 88
New York 170, 184, 200
Newton, Isaac, 81
Nike, 43
Nkrumah, Kwame, 294
nüfus
artışı 117, 233, 234-5, 239, 250; gözden
çıkırılabilir, atılı; 117-8; Malthus ilkesi
232; yaşanan 227
nükleer silahlar 111
Nyere, Julius 294
Obama, Barack
Occupy (İşgal et) hareketi 283, 296
Ohlin Vakfı 150
oligarşi, oligarklar 46, 101, 150, 171, 224,
227, 246, 268, 290-1, 295-6
oligopol 139, 144, 145
Olimpiyat Oyunları 241
ormancılık 122, 155
Orta Amerika 144
Orta Doğu 203, 216
Orwell, George 218
1984 207
otomasyon 12, 113, 114, 115, 116, 117, 146,
213, 219, 265
Owen, Robert 29, 289
Oxfam 11, 175
özel mülkiyet 50-63, 66, 69, 71, 75, 98, 142-

4, 147, 153, 162, 209, 212, 215, 254-5,
258, 259, 299
hakları 26, 50-5, 62, 70, 74, 98, 146, 169,
216, 218, 254, 256
özel sermaye fonları 33, 168
özel sermaye ortaklığı 110
özelleştirme 34-5, 60, 69-70, 72, 78, 95, 189,
190, 197, 238-9, 255, 258, 265, 266, 270
özgürlük
dini 174; özgürlük ve tahakküm 202-
222; ve iyi hayat 205; ve merkezileşmiş
güç 54, 55; ve para yaratma 62; yurt-
taşların bireysel serbestlik ve özgürlük
arzuları 55; ayrıca bkz. serbestlik ve öz-
gürlük
özgürlük, özgürlükler 55, 59, 207-20
baskıdan arınmış bireysel özgürlükler
54; burjuva demokrasisi 54; ve devlet
malıyesi 60; ve merkezileşmiş güç 149;
yurttaşların bireysel serbestlik ve özgür-
lük arayışları 55
Paine, Tom
Rights of Man 288
Papa Franciscus 296
Papalık Vaazı 279
para aklama 65
para
ABD doları 57, 58; elektronik paralar 39,
41, 47, 48, 110, 245; kaydı para 39, 42,
52, 98, 236; kredi paraları 41, 42, 159;
küresel paraların metalik bazının kaldırıl-
ması 48; mal-paralar 41-2; metalaştır-
ma 67-8; para aşkı 218; para basma 58,
98; sanal paralar 119; yaratma 42, 48, 62,
141, 179, 236, 237, 242, 243, 245
parasallaştırma 56, 66, 70, 72, 197, 203, 239,
247, 254, 257, 265, 266, 267, 300
para-sermaye 40, 70, 150, 154, 164, 183
Paris 123, 146, 167, 169, 202
1968 isyanları 10
patentler 103, 146, 255
Paulson, Hank 58
pazara açma 247
Peabody, George 29

Pereire, Emile 243

petrol

kartel 88, 256; firmalar 71, 88; "Seven Sisters" 139; ambargo (1973) 132; "petrol zirvesi" 256, 264; kaynaklar 131, 261

Picasso, Pablo 148, 192, 244

Pinochet, Augusto 10

Pittsburg 146, 155, 157, 166, 262

piyasa ekonomisi 203, 210, 279

piyasayı ele geçirme 64

planlı eskitme 85

plütokrazi 11-3, 101, 176, 183, 185

Polanyi, Karl 210, 211, 215, 266

Büyük Dönüşüm 67, 69

polis

baskısı 283, 295; devleti 63, 208, 224; gözetimi ve şiddeti 268; gücü 13; zalimliği 284;

Polonya 124, 159

Pontecorvo, Gillo 291

Portekiz 168

post-yapısalcılık 13

Price, Richard 230, 232

proleterleşme

kısmi 180, 194, 196

Proudhon, Pierre-Joseph 188

Prozac 252

Rand, Ayn 205

rant arayışı 140, 142, 150

rantiye sınıfı 69, 87-8, 95, 99, 157, 240, 247-8, 255, 265

rantlar 12, 87-8, 131, 143, 185, 247, 255, 282
tekel 148-9, 191-2, 255, 265

Reagan Devrimi 171

Reagan, Ronald 10, 83

Westminster Konuşması 206

Reclus, Elisée 147

Reich, Robert 132, 192, 193

rekabet gücü 126, 157, 189

rekabet üstünlüğü 84, 103

rekabet

ademi merkezleşmiş 300; bölgelerarası 168; devletlerarası 165; jeopolitik 56, 223; kapitalistlerarası 140; sermayeler

arasında, enerji ve gıda üretimi arasında 178; uluslararası 140, 143, 168; ve deflasyonist kriz (1930'lar) 144; ve sermayenin dolaşım hızı 84; ve yabancılaşmış emekçiler 75, 76

reklamcılık 148, 192, 202, 239, 279

renkli insanlar 120

res nullius doktrini 52

Ricardo, David 131, 247, 255

Rio de Janeiro 95

risk 29, 71, 85, 104, 149, 169, 223, 244, 247

sermayesi 104, 151

robotlaşma 113, 192, 299

Rodney, Walter 294

romantizm hareketi 266

Roosevelt, Theodore 139, 143, 206

Dört Özgürlük 206

Rousseau, Jean-Jaques 218

Ruhr, Almanya 157

Rusya 41

BRIC ülkesi 24, 175, 231; çöküş (1989)

171, 176; finansal kriz (1998) 159, 161,

236; yerel kıtlık 133;

"S" eğrisi 229

Saadet Zinciri 32, 64, 65, 246

sabit sermaye yatırımı 86

Saint-Simon, Claude de Rouvroy, kont 188

San Francisco 157

sanal ekolojik transfer

Sanayi Devrimi 135

sanayi kartelleri 143

sanayileşme 131, 193, 235

sanayisizleşme 12, 88, 108, 119, 131, 155

Santiago, Şili, sokak çatışmaları (2006) 189

São Paulo, Brezilya 86, 151, 169, 199, 248, 280, 295

savaş(lar) 22-3, 56, 60, 70, 73, 103, 106, 132, 161, 207, 233, 237, 250, 264, 291

Schumpeter, Joseph 108, 280

Seattle 200

Sen, Amartya 284

Özgürlükle Kalkınma 213

sendikalar 13, 125, 155, 166, 174, 182, 188, 278

serbest ticaret 145, 163
serbestlik ve özgürlük 60, 205-20
arayışında zor ve şiddet 206-7; insan hak-
kı ihlalleri 207; retorik 207; yurttaşların
bireysel serbestlik ve özgürlük arayışları
204-5
serflik 73, 213
sermaye birikimi
çöküşü 264; hane halkı tüketimciliği 197;
katlamalı büyümesi 227; kompleksi 98;
maksimizasyon 106, 108; modelleri 64;
nüfus artışı 234; özel 34; piyasada efektif
talep yetersizliği 196; teşviki 45; ve arsa
piyasası 69; ve demokratikleşme 55; ve
devlet 34; ve gayrimenkul piyasası 61; ve
kredi sistemi 93; ve Marx 19; ve sermaye-
nin amacı 237; yeni ülkelerde 159-60
sermaye birikimi, katlamalı büyümesi 227
sermaye kazançları 95, 185
sermaye odaklı çalışmalar 23, 24
sermaye
alternatifleri 47, 169, 188; amacı 237;
asalak formları 247-48; devir süresi 109;
dolaşımı 19, 20, 22, 43, 64, 85, 86; eko-
nomik motoru 23, 24; emeğin denetimi
111, 112; eşitsiz coğrafî gelişmelerin öne-
mi 151-68; evrimi 107; fazlaları 169, 244;
gerçekleşmesi 239; gücü 13, 79; hareket-
liliği ve durağanlığı arasındaki gerilim
86; hayali 44, 46; hedefi 76, 154; işbölü-
mü 70, 72, 108; kârlılığı 104, 112, 189;
kültürel 191; mal 85; mekânsallığı 109,
163; merkezileşmesi 178; özel sermaye
birikimi 53, 55, 69, 86; özelleştirme 72;
sabit 161, 162, 237; sabit sermaye yatırı-
mı 86, 88; emek-sermaye çelişkisi 68, 73-
80; sınırsız sermaye birikimi 48, 89, 106,
112; sömürüsü 68, 137; süreç-şey ikiliği
81, 84; tekelleştirilebilir vasıfların yok
edilmesi 127, 128; ve artı-değer 74, 80; ve
kapitalizm 20, 23; ve ücret düzeyleri 123;
yaratılması 68; yasal-yasa dışı ikiliği 83;
yeni formu 49; yeniden üretimi 66, 74,
75; yenilikler 265; yıkımı 237

servet
başkalarından aşırma 140; birikimi 45-7,
56, 64, 98, 191, 210, 214, 227, 290; eşitsiz-
likleri 10, 46, 60, 140, 157, 170-186; ticari
278, 281: yeniden dağıtımı 238; ayrıca
bkz. toplumsal servet
Seul 95
Sheffield 155, 156, 166, 262
Shenzen, Çin 88, 295
sınıf mücadelesi 46, 65, 77, 79, 109, 112-3,
119, 125, 129, 143, 178, 181, 188, 218, 237
sınıf(sal)
çelişki 95; ittifaklar 150, 156; sınıf analizi
13; tahakküm 215; varlıklı sınıflar 210;
plütokratik kapitalist 13; güç 66, 106; ve
ırk 172; yapı 19
“sınıfın ortak sermayesi” 150
sigorta şirketleri 281
silah kaçakçıları 64
Silikon Vadisi 28, 151, 157
“simgesel analistler” 193
Simon, Julian 250
Singapur 59, 131, 137, 157, 189, 192, 208
Sintagma Meydanı, Atina 270, 283
Sivil Toplum Kuruluşları, 290
siyasal iktisat 14, 65, 68, 99, 107, 185, 187,
206, 213-4, 225
liberal 209, 211
siyasi temsil 174, 188
Smith, Adam 108, 134, 139, 150, 163, 190,
206, 209
“görünmez el” 127, 149; *Ulusların Zen-
ginliği* 126, 140
Smith, Neil 252
Soğuk Savaş 160, 171
sol
fabrika işçisi 79; işler ve vasıflar tehdit
altında 1192, 120; radikal soldan artaka-
lanlar 13; sermaye iktidarına karşı muha-
lefet geliştirememesi 13
sosyal adalet 205, 270, 280
sosyal değer 37-49, 65, 178, 184, 244, 247,
272
sosyal eşitsizlik 46, 227

sosyal farklılık 79, 172
sosyal güvenlik 47, 171
sosyal hareketler 26, 169, 195, 270
sosyal hizmetler 123, 196
sosyal medya 109, 144, 240, 282
sosyal mücadeleler 163, 171, 174
sosyal refah devleti 195, 213
sosyalist devrim 77
sosyalist totaliterlik 210
sosyalizm 101, 219, 273
 demokratik 13; "gaz ve su" 188; reel 13
Sovyetler Birliği 200, 207
 ayrıca bkz. Rusya
soygun 64, 68, 71, 74, 83
soykırım 21
sömürge durumundan kurtuluş
sömürgecilik 51, 68, 69, 131, 292
 iyiliksever 215, 216, 289; sömürge yönetiminin kurtuluş 207, 208, 291; sömürgeleştirilmiş 292; yerli halklar 208, 261, 287
sömürgeleştirme 233, 266
sömürü 116, 135, 136, 137, 162
sözleşmeler 51, 103, 110, 141, 194, 212, 244, 260
spekülatif balonlar 93, 184, 243-4
Stalin, Joseph 81
Stiglitz, Joseph 140-2
Stokholm, protestolar (2013) 246, 280
suyun özelleştirilmesi 239
sürekli mülkiyet hakları 51
Sweezy, Paul 143
Şangay 86, 149, 151, 160, 167
şiddet 21, 64, 68, 70, 198, 206, 209, 212, 273, 283, 289, 292, 294-5
 askeri 62;
Şili 144, 189, 199, 283
 1973 darbesi 171, 206
şirketler
 "görünür el" 149, 150; şirket yöneticileri 9, 142, 149, 216
Tahrir Meydanı, Kahire
tahvil sahipleri 12, 44, 62, 63, 159, 165, 227, 243, 248

Taipei, Tayvan
takas 36, 37, 41
Taksim Meydanı, İstanbul
talep yönetimi 82, 92, 93
talep yönlü politika 11, 115
tamamlayıcılık ilkesi 81
Tanzanya
tarım 9, 51, 122, 155, 233, 242, 262
tarıma dayalı sanayi 104, 144, 211
Tasarruf ve Borç Krizi (ABD, 1986'dan itibaren) 30
tasarruflar
 değerinin korunması 31; emekten 113, 115, 117, 178, 180, 182, 276, 281; hesapları 19-20; özel 47; tasarruf türü olarak konut 30-1, 34; yitirilmesi 32, 68; zamandan 114, 154, 276, 281-2
Taylor, Frederick 127, 128, 134
Taylorizm 113
Tayvan
Tea Party hizbi (Çay Partisi) 210, 283, 284, 296
tek, tekeller
 devletin yasal şiddet kullanımı tekeli 54, 56, 57; para sistemi 56, 62; tekeli gücü 42, 54, 57, 58, 62; ve rekabet 256
teknoloji(k) 12, 82, 101-20, 104, 197, 252-5, 264-5, 269, 274-6, 299
 askeri 105; çevre 252-3; değişim 102, 104, 107-8, 111-4, 127-9, 135, 137, 143, 179-80, 185, 192, 222, 237, 274; enformasyon 154, 165, 183; evrim 105-6, 111, 119, 128, 153, 252, 287; fetiş 282; iletişim teknolojileri 282; jenerik 104; kültürü 275; para 110, 119; tanımı 101-2, 252; ve işsizlik 90, 113, 178, 182, 278; yenilik 84-5, 103-5, 111, 117, 154, 157, 183, 281
teknolojik evrim 105-6, 111, 119, 128, 252, 287
teknolojik yenilikler 103-5, 111-4, 117, 223
teknolojik zorunluluklar 108
telefon şirketleri 65, 78, 95, 281
temalı parklar (Disneyfication) 280
Teminata Bağlanmış Borç Müzakereleri

(CDO'lar) 89
teneke mahalleleri 9, 28, 95, 181
Tennessee 155
Teresa, Rahibe 288
terörle savaş 284
Thatcher, Margaret (sonradan Barones) 10, 83, 219, 263, 264
Thatcher'cılık 171
Thelluson, Peter 230
ticaret ağları 36
ticaret odaları 174
ticaret savaşları 161
ticarileştirme 266, 270
Toffler, Alvin 240
toplam efektif talep 92
toplam talep 91
toplu katliamlar 21, 22
toplum
 enformasyon 241; ilkel 67; kapitalist 27, 29, 46, 91, 246, 263; kapitalizm öncesi 45, 66; piyasa 211; sanayi 210; sivil 102, 130, 163, 190, 194, 214-5, 256, 287, 289-90; teokratik 73
toplumsal değer, bkz. sosyal değer
toplumsal emek 38-9, 41, 47, 53, 64, 66, 69, 84, 94, 98, 113, 115, 119, 170, 241, 247-8, 255, 267, 300; yabancılaşmış; 75, 77
toplumsal eşitsizlik, bkz. sosyal eşitsizlik
toplumsal hareketler, bkz. sosyal hareketler
toplumsal servet 60, 64-72
 özel temellükü 64-72; toplumsal emeğin ürünü 43
toplumsal yeniden üretim 91, 135, 187-203, 222, 280
toprak erozyonu 261
"toprak gaspları" 256
toprak rantları 88, 95
toprak sahipleri 87, 148, 185, 255, 265
toprak
 metalaştırılması 69; özel mülkiyet olarak kabulü 50-3, 69; ve çitleme hareketi 51; verimliliğini yitirmesi 71; "toprak gaspları" 51, 68
Torino, İtalya 157

Toskana 157, 167
Toz Çanağı (ABD, 1930'lar) 262
Tönnies, Ferdinand 130, 134
TRIPS anlaşması 245
tropikal yağmur ormanları 147, 257
"tröst yıkımı" 139
Tröstler 143
Turizm 148, 192, 240
 Tıp 147
Tutu, Başpiskopos Desmond 288
tüccarlar 78
 müşterilerini dolandıran tüccarlar 65; sanayi sermayesi 184-5; ve imalatçılar 85
tüketimcilik 199, 201, 202, 240, 278, 279, 280, 281, 282
Türkiye 117, 131, 180, 236, 283, 296
Twitter 240
ulaştırma 34, 82, 104, 109, 131, 144-5, 154-5, 223, 300
Ulusal Sağlık Sistemi 124
Uluslararası Af Örgütü 207
Uluslararası Para Fonu (IMF) 63, 110, 150, 168, 174, 191, 237, 243
United Fruit 144
Ure, Andrew 127
uyuşturucu 43, 198
 karteller
uzmanlar 110
ücretler (ücretli)
 adil 74; artış 65, 78, 157, 179, 237; bireysel 194; düşük, 12, 90, 113-4, 123-4, 155, 191, 193; düşüş 91, 93, 114, 143, 165, 174, 178-9, 181, 184, 278; emek 68, 179, 212, 234; ev işleri için 197; gerçek 92; ordu 73; sosyal 91, 94, 113, 194, 227; tasarrufu 114; ve işsizlik 113; yüksek 12, 114-5, 190
Üçüncü Dünya borç krizi 243
"Üçüncü İtalya" 151
üretim kolları 116, 165
üretim
 burjuva 15; değerinin düşmesi 117; gayri maddi 245-6; hacminde ve çeşitliliğin-

deki büyük artışlar 129; örgütlü 16, 299;
ve gerçekleşme 92, 95, 117, 182, 186, 225;
üretkenlik 75, 82, 101-3, 116, 126, 129, 129,
134, 140, 178-9, 190, 193 223, 226, 242
“üretükler” (“*prosumers*”) 240
ütopyacılık 29, 188-9, 211-2, 214, 273, 286
varlık değerleri 65, 68, 244
düşük 261; konut piyasası 32, 33; spekü-
lasyon 32, 33, 87, 94, 110, 185; ve yağmacı
kredi 141
Veblen, Thorstein
 Aylak Sınıfın Teorisi 278
Venezuela 132, 206
vergileendirme 162, 164, 178
verimli piyasa hipotezi 124
verimlilik 85, 102, 277
vicdan temizleme 216, 249, 288, 290
Vicdanlı Kapitalizm 288
Vietnam
Vietnam Savaşı 293
Volcker, Paul 48
Wall Street 83, 88, 110, 200, 243
Wall-E (film) 275
Walmart 12, 85, 94, 113, 139
Weber, Max 130, 134
Weimar Cumhuriyeti 42
Wells Fargo 72
Whitehead, Alfred North 107
Wilson, Woodrow 206
Wolf, Martin 308
Wollstonecraft, Mary: *A Vindication of the
Rights of Women* 288
Wright, Frank Lloyd: *Şelale Evi* 28
Wriston, Walter 243
yabancılaşma 217, 218, 220, 267, 268, 271
yağma, yağmacılar 5, 118, 131, 141, 159, 168-
9, 171, 212, 215-6
Yahudi Sorunu 217
Yahudi-Hristiyan geleneği 287

yapay zeka 12, 102, 113, 117, 128, 147, 192,
213, 219, 299
yarıcılık 73
yasadışı yabancılar (“*sans-papiers*”) 162
yaşama alanı 257
yatırımsızlık 88
“yeni ekonomi” (1990’lar) 151
yeni sömürgecilik 151, 296
yenilik (inovasyon)
 çelişkilerden çıkış yollarından biri 17;
 gündelik hayat kalitesini yükseltmesi 17;
 iki kenarı keskin kılıç olarak 12; mer-
 kezleri 105; organizasyonel 85; rekabetçi
 103; teknolojik 84, 103
yerli halk ve mülkiyet hakları 51, 52
yerli halklar 287
“yeşil aklama” 253
yığılma ekonomileri 156
yoksulluk 11, 91, 114, 131-2, 153, 173-6, 179,
 182-3, 187, 208, 211, 222-3, 233, 247, 264,
 296
 kronik 289; kurtuluş 215; maaşları 116;
 ve burjuva reformizmi 173; ve işsizlik
 114; yoksullukla mücadele kuruluşları
 290;
YouTube 240
yönetimsellik 55, 59, 214, 283-4, 289
Yugoslavya, eski 180
Yunanistan 11, 62-3, 159, 166, 168-9, 176,
 227, 238, 283
yükselen piyasalar 176, 231
zaman yoluyla mekânın yok edilmesi 84,
 108, 154, 183, 146
zehirli atıklar 253-4, 261
zihin-beyin ikiliği 81
zirai mücadele ilaçları 181, 259, 262
Zola, Émile 21
zorlama 10, 55, 64, 74, 105, 211, 289

Kapitalizm bir krizden ötekine tökezleyerek ilerlemeye devam mı edecek, yoksa yıkıcı dinamikler barındıran çelişkiler yüzünden sona mı erecek? Bu soru her geçen gün daha da yakıcı bir hal alıyor. Dünyanın adil, akılcı ve sürdürülebilir bir medeniyete dönüştürülmesini sağlamak için bizi klasik anlatıların ötesine taşıyacak analizlere ihtiyacımız var. David Harvey, *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*'nda işte bu ihtiyaca cevap veriyor.

İçinde yaşadığımız sistem ne salt emek-sermaye çelişkisi üzerinden, ne de başlı başına ekonomik kriz veya büyüme üzerinden yeterince kavranabilir. Üstelik her çelişki kısa vadede kapitalizmin yıkımıyla sonuçlanmayacak. Harvey, Temel Çelişkiler, Hareketli Çelişkiler ve Tehlikeli Çelişkiler şeklinde üç ayrı kategori tanımlayarak toplumsal mücadelenin ana eksenleri ve öncelikleri konusunda da önerilerde bulunuyor.

ISBN: 978-975-570-732-7

25 TL

www.selyayincilik.com
www.twitter.com/selyayincilik
www.facebook.com/SelYayincilik